

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

TÜRK SOSYOLOJİ TARİHİNDE “SOSYAL BİLİM” EKOLÜ

İlyas Sucu

Prof. Dr. H. Bayram Kaçmazoğlu

Doktora Tezi

Malatya, 2014

**TÜRK SOSYOLOJİ TARİHİNDE
“SOSYAL BİLİM” EKOLÜ**

İlyas Sucu

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. H. Bayram Kaçmazoğlu

Doktora Tezi

Malatya, 2014

KABUL VE ONAY

İlyas Sucu tarafında hazırlanan "Türk Sosyoloji Tarihinde 'Sosyal Bilim' Ekolü" başlıklı bu çalışma, 27.10.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucu başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

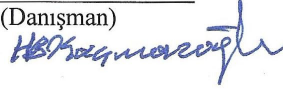
Prof. Dr. Ertan EĞRİBEL (Başkan)

Prof. Dr. Abdullah KORKMAZ

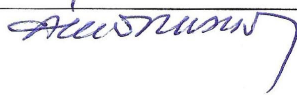
Prof. Dr. H. Bayram KAÇMAZOĞLU (Danışman)

Prof. Dr. Sezgin KIZILÇELİK

Doç. Dr. Abit BULUT

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ
İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin (3) yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

29.09.2014

İlyas SUCU

ONUR SÖZÜ

“Prof. Dr. H. Bayram KAÇMAZOĞLU’nun danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım **TÜRK SOSYOLOJİ TARİHİNDE ‘SOSYAL BİLİM’ EKOLÜ** başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.”

İlyas SUCU

ÖNSÖZ

Türk sosyolojisinin kendi tarihi üzerine yapılan bu tezin bitirildiği ve kabul edildiği tarih, Türkiye’de, sosyolojinin kuruluşunun yüzüncü yılına tesadüf etti. Yüzyıllık bir serüvenin belli bir kesiti üzerine yapılan bu yolculuk, Türk sosyolojisinin ulaştığı birikimi görmenin yanı sıra bir başka açıdan daha anlamlı oldu: Günümüz sosyoloji çalışmalarındaki alana-dönük sosyolojinin ağırlığı ve salt kuramsal çalışmalar; geçmişe dönük çalışmaları, bu arada da kendi sosyoloji tarihimiz üzerine yapılan araştırmaları sekteye uğrattı. Bu aksaklık, bir yandan sosyolojinin, alana-dönük çalışmaların yaygınlık kazanmasıyla gündelik/yatay bir alana hapsolmesi, diğer yandan da yine sosyolojinin salt kuramsal çalışmalarla ülke meselelerinde iddia ve söz sahibi olmayan bir yaklaşıma doğru evrilmesi sonucunu beraberinde getirdi. Dolayısıyla kendi düşünce tarihimiz ve sosyoloji serüvenimizi tanımaya/anlamaya dönük bir motivasyonla kaleme alınan, tarihsel bir perspektif taşıyan derinlikli/dikey çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu düşünüyor ve elinizdeki tezin bu bağlamda, Türk sosyolojisine mütevazı bir katkı sağlamasını umuyorum.

Türk Sosyoloji Tarihinde ‘Sosyal Bilim’ Ekolü başlığını taşıyan bu çalışma, sadece bir ekolü ve ekol mensuplarının sosyoloji anlayışlarını ve eserlerini tanıtmakla sınırlı kalmadı. Sosyolojiyi, bir sosyoloji konusu olarak ele almakla başlayıp onun niteliklerini belirlemeden ülkeye giriş sürecinin siyasal/toplumsal koşullarına kadar bir dizi ek konuyu da bu vesileyle ele alıp tartışma imkânı elde etti. Bu bağlamda tez, kendi içinde bir bütünlüğü sağlamanın yanında bazı meselelerde bir hesaplaşmaya da girmiş oldu.

Bu önsöz vesilesiyle tezin bitirilmesinde birçok kişinin emeği olduğunu hatırlatmak ve kendilerine teşekkür etmek isterim. Öncelik, tabî ki danışman hocam H. Bayram Kaçmazoğlu’na aittir. Tezin her aşamasıyla birebir ilgilenip eleştiri ve önerileriyle tezi zenginleştiren danışman hocama teşekkür eder ve ayrıca kendisiyle çalışmış olmanın minnettarlığını ifade etmek isterim. Sezgin Kızılcılık ve Abit Bulut hocalarım, Tez İzleme Komisyonu’nda yer aldılar ve her toplantı öncesi metni okuyup değerli görüşlerini paylaştılar, kendilerine ilgilerinden dolayı teşekkür

ediyorum. Mehmet Zeki Diñarşlan, Bahattin Çatma ve Emre Öztürk; her üç dostuma da verdikleri katkılardan dolayı sonsuz teşekkürler. Metnin tashihi kendilerine aittir. Son olarak doktora eğitimim ve özellikle tezin yazım aşamasında gösterdiği sabır ve anlayıştan dolayı bir anlamda tezin manevi yükünü omuzlayan eşime, teşekkür ederim.

ÖZET

SUCU, İlyas. Türk Sosyoloji Tarihinde ‘Sosyal Bilim’ Ekolü. Doktora Tezi. Malatya, 2014.

‘Sosyal Bilim’ Ekolü, Frédéric Le Play tarafından kurulan, Fransa’nın devrim sonrası yaşadığı toplumsal buhranlara ve devrim döngüsüne son vermek amacı güden bir sosyoloji anlayışıdır. Muhafazakâr bir düşün sistemiyle çerçevelenen bu anlayış, aynı zamanda pozitivist bilgi yaklaşımını benimsemiş ve sosyal fenomenleri bilimsel bir tarzda ele almıştır. Geliştirdiği monografi tekniğiyle aile araştırmaları yapmış ve mikro-ölçekli bu alana-dönük araştırmalardan yola çıkarak bir aile ve toplum sınıflandırması geliştirmiştir. Makro ölçekte tüm tarihi ve toplumu açıklama iddiasında olan ve coğrafyanın belirleyiciliğinin etkin olduğu bu sınıflamada, Anglo-Sakson toplum ve siyaset tipi övgüsü açıkça görülmektedir. Adem-i merkeziyetçi bir yönetim, bireylerin kişisel girişkenliklerinin desteklenmesi, özel mülkiyetin korunması gibi önceliklerinin yanı sıra ekol, toplumun evrimci tarzda dönüşümünü savunmakta, ortaya çıkardıkları bilimsel verilerin sosyal reforma kaynaklık etmesini önemsemektedir. Le Play sonrası birçok kuramcı ve uygulayıcı tarafından sürdürülen ekolün sosyoloji anlayış, yöntem ve tekniği; sosyoloji alt dallarının gelişmesinde ve alan araştırmalarının çeşitlenmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Ülkemizde Prens Sabahaddin tarafından temsil edilen ekolün sosyoloji anlayışı, kendisine hem sosyoloji de hem de siyasette yer bulmuştur. Ekolün sosyoloji anlayışından bir siyasi program ortaya çıkaran Prens Sabahaddin, bu sayede ülkemizde hem Türk sosyolojisinin hem de Türk siyasetinin önemli bir kişiliği haline gelmiştir. Ekolün sosyolojik anlayış, yöntem ve tekniği, Prens Sabahaddin’den sonra Mehmet Ali Şevki Sevündük, Selahaddin Demirkan ve Tahsin Demiray gibi sosyologlarca sürdürülmüştür. Ayrıca akademiden birçok sosyolog tarafından da ekolün konu alanları ve tekniğine ilgi duyulmuştur. Ekol ayrıca alana-dönük uygulamalı sosyoloji konusunda da ülkemizde bir çığır açmıştır. Bu tezde de, ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nün Türk sosyoloji ve siyasetindeki yeri ve önemi bir bütün olarak ele alınmıştır. Ekolün düşünsel kaynaklarıyla olan irtibatı, Türk toplum gerçeğine ve sorunlarına yaklaşımları, getirdikleri öneriler, yaptıkları alan araştırmaları ve tüm bunların siyasetteki karşılığı incelenmiş ve tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Adem-i Merkeziyet, Teşebbüs-ü Şahsi, İlm-i İçtima, Uygulamalı Sosyoloji, Siyaset Sosyolojisi, Liberalizm.

ABSTRACT

SUCU, İlyas. School of ‘Science Sociale’ in Turkish Sociology History. Doctorate Thesis. Malatya, 2014.

‘Social Science’ school is a sociology approach; founded by Frédéric Le Play that aims to end the social upheavals and revolution cycle experienced after the revolution in France. The approach is framed with a conservative thought system, at the same time is adopted positivist information approach and handled social phenomena in a scientific manner. Le Play has done family research and starting from this micro-sized field oriented research he has developed a family and community classification. In this classification which is macro sized and aimed to explain all history and society with an effective determination of geography; a praise of Anglo-Saxon society and politics can be seen apparently. The school, besides the priorities such as decentralization of management, promotion of personal initiative of individuals and protection of private property; at the same time advocates transformation of society with an evolutionary manner and attach importance to the scientific data they presented to source for social reform. Schools sociological approach, method and technique maintained by many theorists and practitioners after Le Play and have a important place for the development of sub-branches of sociology. diversification of field research.

Sociology approach of the school is represented by Prens Sabahaddin and has found place both in politics and sociology. Prens Sabahaddin revealed a political program from the sociology approach of the school and thus became an important personality both in Turkish sociology and Turkish politics. Schools sociological understanding of the methods and techniques was carried out after Prens Sabahaddin by sociologists such as Mehmet Ali Şevki Sevündük, Selahaddin Demirkan and Tahsin Demiray. In addition, many sociologists from Academy has interested in the subject areas and techniques of the school. School also marked a turning point in our country about field-oriented in applied sociology. In this thesis the adventure of 'Social Sciences' School in Turkish sociology and politics were discussed as a whole. The contact of the school with its intellectual resources; approach to reality and problems of Turkish society; recommendations; their field researches and provisions at politics of all has been investigated and discussed.

Key Words: Decentralization, Personal Entrepreneurship, Science Sociale, Applied Sociology, Political Sociology, Liberalism.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZELGESİ	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU PROBLEMİ VE ‘SOSYAL BİLİM’ (SCIENCE SOCIALE) EKOLÜ	8
1.1. 19. YÜZYIL: GENEL GÖRÜNÜM.....	8
1.2. ENDÜSTRİ DEVRİMİ.....	16
1.3. FRANSIZ DEVRİMİ.....	41
1.4. BATI’DA SOSYOLOJİYİ BİR BİLİM OLARAK ORTAYA ÇIKARAN NEDENLER	52
1.5. ‘SOSYAL BİLİM’ (SCIENCE SOCIALE) EKOLÜ	61
1.5.1. Frédéric Le Play ve Sosyolojisi	65
1.5.2. ‘Sosyal Bilim’ (Science Sociale) Okulu.....	85
1.5.3. Le Play Okulu ve ‘Sosyal Bilim’ Ekolünün Değerlendirilmesi.....	98
2. BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU VE PRENS SABAHADDİN.....	114
2.1. OSMANLI’DA AYDININ VE DÜŞÜNCE AKIMLARININ OLUŞUMU	114
2.2. OSMANLI’DA SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ.....	121
2.3. PRENS SABAHADDİN VE SOSYOLOJİSİ.....	131

2.3.1. Prens Sabahaddin'in Siyasi Faaliyetleri	132
2.3.2. Prens Sabahaddin'in Sosyoloji Anlayışı ve Savunduğu Fikirler	152
2.3.3. Liberalizm - Muhafazakârlık Karşıtlığında Prens Sabahaddin Düşüncesi	175
3. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE 'SOSYAL BİLİM' EKOLÜNÜN PRENS SABAHADDİN SONRASI DEVAMCILARI	183
3.1. MÜTAREKE YILLARINDA VE CUMHURİYET SONRASINDA TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ VE 'SOSYAL BİLİM' EKOLÜNÜN GELİŞİMİ	183
3.2. MEHMET ALİ ŞEVKİ SEVÜNDÜK: SOSYOLOJİ ANLAYIŞI VE EKOLDEKİ YERİ	190
3.3. CUMHURİYET DÖNEMİ KÖY TARTIŞMALARI VE 'SOSYAL BİLİM' EKOLÜ	216
3.4. SELAHADDİN DEMİRKAN: SOSYOLOJİ ANLAYIŞI VE EKOLDEKİ YERİ	223
3.5. 1950'Lİ YILLARDA 'SOSYAL BİLİM' EKOLÜ VE PRENS SABAHADDİN SOSYOLOJİSİNİN YENİDEN GÜNDEME GELİŞİ	242
3.6. TAHSİN DEMİRAY: SOSYOLOJİ ANLAYIŞI VE EKOLDEKİ YERİ	249
3.7. DİĞER İSİMLER	275
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	283
KAYNAKÇA	292

KISALTMALAR DİZELGESİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
p.	Paper
s.	Sayfa
S.	Sayı
TŞAMC	Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti

GİRİŞ

18. yüzyıldan sonra Avrupa toplumlarının karşılaştığı toplumsal sorunların paralelinde, Osmanlı İmparatorluğu da bir dizi buhranla karşı karşıya gelmiştir. Fakat her iki toplumun sorunlarının sebepleri ve iç dinamiklerinin niteliği bambaşkadır. Osmanlı toplumu ekonomik olarak bir sanayi devrimi gerçekleştirememiş ve bütünlüklü tarzda bir sömürge meselesi ile yüzleşmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı toplumunun sorunu, iç dinamiklerdeki değişimin ortaya çıkardığı sorunlar değil, kendi dışında meydana gelen ve uymaya kendini mecbur saydığı ani ve sert değişime uyum sorunudur.¹ Bugün Osmanlı/Türk modernleşmesi ya da Batılılaşma olarak isimlendirdiğimiz bu süreçte öncelikli amaç modernleşmenin ya da Batılılaşmanın kendisi değil, modernleşmeyi aracı kılarak devleti kurtarmaktır. Şerif Mardin bu süreci tahlil ederken, dönemin Jön Türk aktörlerinin temel hedeflerinin hürriyet değil *devleti parçalanmaktan kurtarmak ve kalkındırmak* olduğunu belirtmiştir.² Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesi hayranlık değil, zorunluluğun icbar ettiği bir süreçtir. Osmanlı/Türk modernleşmesinin bu niteliği, onu, hızlı sonuç almaya odaklı bir zihnin ürünü olarak pragmatist ve pozitivist, gündelik siyasete ilişkin olmakla da derinlikten yoksun bir karaktere büründürmüştür.

Sosyoloji, işte böylesi bir siyasal/toplumsal şartlar içinde ülkemize girmiş, kısa sürede bilinirlik kazanmış ve kendisinden umut beklenen bir bilim hüviyetine kavuşmuştur. Dolayısıyla sosyoloji ülkemizde, siyasal kaygılar nedeniyle, daha da temelde imparatorluğun varlık ve bekası endişesiyle kısa sürede kabul edilen ve kendisine “kurtarıcı” misyon biçilen bir bilim dalıdır. Sosyolojiye ülkemizde biçilen bu misyon, aslında sosyolojinin ortaya çıkış amacına aykırı ya da çelişik bir görüntü arz etmektedir. Şöyle ki sosyoloji Batı’da, Fransa’da, devleti kurtarma saikiyle değil, toplumsal buhranlara bir açıklama, çözüm ve düzen getirmesi gayesiyle ortaya çık(arıl)mıştır. Fakat sosyoloji ülkemize daha ziyade askeri-sivil bürokrat aydın

¹ Mustafa Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar**, Lotus Yayınları, Ankara, 2010, s. 229.

² Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 100–101.

eliyle taşındığı için ve bu devletli guruh için devlet, değişime uyum sağlamanın yegâne aracı olduğundan sosyoloji, bir toplum biliminden çok bir devlet bilimi olarak ülkemizde gelişmiştir. Türk sosyolojisinin siyasetin yedeğinde bir bilim olarak gelişmesiyle devlet merkezliliği kimliği, sosyolojinin ancak ülkeye giriş şartlarıyla bir izaha kavuşabilir.

Tüm bu şartlar göz önüne alındığında Fransa'daki kuruluşundan sonra dünyada ikinci sosyoloji kürsüsüne sahip olmamız, bu açıdan şaşırtıcı gelmemektedir. Bununla birlikte sosyoloji biliminin ülkemizde yüz yılı aşkın bir tarihi vardır. Sosyolojinin Batı'dan ithali ile başlayan bu süreçte, Batı'dan yapılan sistematik aktarımlar, oluşan farklı ekoller, kurulan kürsüler, eklektik/özgün sosyologlar ve tezlerle birlikte bugün, bir Türk Sosyolojisi külliyatından bahsetmek mümkündür. Bu külliyat içinde başından beri Türk toplumunun sorunlarını gerçekçi bir şekilde ele alan, daha doğrusu ülkenin varlık ve beka endişesi çerçevesinde bir cevap veren iki sosyoloji ekolü; Ziya Gökalp'ın şahsında tebarüz eden *Sosyolojizm (İçtimaiyat)* ile Prens Sabahaddin'in şahsında tebarüz eden '*Sosyal Bilim*' (*İlm-i İçtima*) ekolü yer almıştır. Bu ikisi dışında Batı'dan aktarılan diğer sosyoloji ekollerinin ise toplum gerçeğimize ve sorunlarımıza yaklaşımları dolayısıyla taraftar bulamadıkları ve Türk sosyolojisinde bir iz bırakmadıkları bilinmektedir.

Bugünün bilgileri ile fark edilen bir diğer husus ise her iki ekolün sadece sosyoloji içinde ya da daha genel olarak fikri düzeyde bir karşıtlık içinde olmadıkları; aynı zamanda siyasal alanda da birbirlerine rakip olduklarıdır. Eleştirel bir okumayla, siyasetteki ayrışma ve karşıtlık, karşıt sosyoloji anlayışlarını benimsemelerine yol açmıştır. Siyasetle sosyoloji arasındaki bu iç içelik, sosyolojinin ülkeye girişi sürecindeki siyasal ve toplumsal şartlarla alakalıdır ve bu durum, Türk sosyolojisi kimliğinin en belirgin özelliklerinden birini oluşturmuştur. Her iki ekolün bu karşıtlıklarının yanı sıra ortak paydaları ise Türk toplum sorununu uluslararası düzeyde ele almaları ve yine bu düzeyde bir çözüm üretmeleridir. Önerilen çözümler ise elbette ki siyasetten bağımsız değildir.

Siyaset-sosyoloji ilişkisi, Türk sosyolojisine kimliğini kazandırdığı gibi Türk sosyolojisinin istikametini de tayin etmiştir. Bu bağlamda Sosyolojizm Ekolü, kimi zaman siyasete yol göstericiliği, kimi zamansa siyasetin yol göstericiliğinde ifa ettiği

misyonla, Türk sosyolojisinin ana damarını temsil etmiş ve hatta yer yer aynileşmiştir. ‘Sosyal Bilim’ Ekolü ise siyaset düzeyinde merkezdeki anlayışa dönük muhalif tavrı nedeniyle etkin bir sosyoloji ortaya koyamamıştır. Fakat ekol kimi zaman, Cumhuriyet sonrası bir siyaset önerisinin kalmaması nedeniyle kendi kuramsal çalışmalara yönelmesi örneğinde gördüğümüz gibi, salt sosyoloji çalışmalarına yönelmiştir. Kimi zamansa da, 1950 sonrası yeni gelişmelerle birlikte ekol ve düşüncesinin yeniden siyasetle bağlantılı olarak ilgi uyandırması örneğinde gördüğümüz gibi, yeniden siyasetin açtığı alanda sosyoloji çalışmalarını gerçekleştirmiştir.

Türk Sosyoloji Tarihinde ‘Sosyal Bilim’ Ekolü başlığını taşıyan bu tezin öncelikli amacı da, Türk sosyolojisinin iki ana çizgisinden birini oluşturan ve aynı zamanda ortaya koyduğu düşünceler ve eylemlerle Türk siyasetinde politik bir çizginin sahibi olan ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nü etraflıca ele almaktır. Etraflıca ele almaktan kasıt, Prens Sabahaddin tarafından ülkenin hem siyaset hem de düşün dünyasında temsil edilen ekolün, Fransa’daki kökenlerinden başlayarak, kendisinden sonra ekolün sosyoloji anlayışını devam ettiren tüm sosyologlara kadar, ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nün, bütüncül bir tarzda bu tez kapsamında incelenmesidir. Fransa’da Frédéric Le Play’le başlatılan ve ardından Edmond Demolins ve Henri de Tourville’le sürdürülen *Science Sociale* Ekolü, Prens Sabahaddin’in *İlm-i İçtima*’sının düşünsel kaynaklarını oluşturmaktadır. Ekol, Prens Sabahaddin sonrasında da belli isimler tarafından devam ettirilmiştir. Mehmet Ali Şevki Sevündük, Selahaddin Demirkan, Tahsin Demiray, Nezahet Nurettin Ege gibi isimlerle devam ettirilen ekolün görüş ve düşünceleri, bu isimler dışında yine ekole kişisel yakınlık duyan, Prens Sabahaddin’le birlikte siyasal mücadelede bulunan ve özellikle akademide, ekolün gerek yöntem ve tekniğini önemseyen gerekse de Türk sosyolojisindeki tek boyutluluk anlayışını yıkarak sosyolojiye itibar kazandırmak isteyen sosyologlarca desteklenmiştir. Bu açıdan ekolün sosyoloji anlayışının, sosyologlar arasında 1970’li yıllara kadar ilgi uyandırdığı ve taraftar bulduğu söylenebilir. Bu tez kapsamında da, ekolün, Fransa’daki düşünsel kökenlerinden Türkiye’de 1970’li yıllara kadar olan sosyoloji ve siyaset serüveni, birbiriyle bağlantılı ve bir bütün olarak ele alınmıştır.

Bu husus, yani ekolün bir bütün olarak ele alınıp derinlikli incelenmesi, tezin amacının yanında en önemli farklılığını da oluşturmaktadır. Bu temel amacın ve farklılığın yanı sıra tezin diğer amaçları, cevaplandırmayı arzu ettiği sorular ve tezi, benzerlerinden farklı kılabilecek hususiyetler şu şekilde sıralanabilir: İlk olarak ‘Sosyal Bilim’ Ekolü, Türk sosyolojisine sadece kuramsal bağlamda yeni bir yaklaşım getirmekle kalmamış aynı zamanda uygulamalı sosyoloji alanında da türünün ilk örneklerini sergilemiştir. Bu bağlamda ekol, kullandığı teknikle, ilk alana-dönük araştırmalarıyla sosyolojimizde ehemmiyetli bir yere sahiptir. Tezde, ülkemizde yapılan ilk alana-dönük araştırmalar, bunların ekolle irtibatı, kendisinden sonraki alana-dönük araştırmalarla hangi açıdan benzerlik/farklılık gösterdiği gibi konular ele alınmıştır. İkincisi, ekolle liberalizm arasında kurulan ilişkinin doğru tayin edilip edilmediğinin tespiti de, bu tezin amaçlarından ve farklılıklarından biridir. Bu sayede *Prens Sabahaddin, Türkiye’de, liberal ideolojinin temsilcilerinden biri midir?* sorusunun cevabı aranmıştır. Üçüncü ve son olarak ise Türk sosyolojisi ve siyasetinin birbirleriyle kurmuş oldukları ilişki, tez boyunca ele alınmıştır. Ekolün 1900’lü yıllarda başlayan düşünsel ve siyasal serüvenini bir bütün olarak ele almak, aynı zamanda bize, Türk sosyolojisinin Türk siyasetiyle, siyasi dönüm noktaları ve süreçleriyle örtüşme içinde olup olmadığını görme imkânı vermiştir. Bu bağlamda tez, siyaset–sosyoloji bağlantısını ve bu sayede Türk sosyolojisinin kimliğini göstermesi açısından da önemlidir.

Bu tez, şimdiye kadar yapılan aynı ya da benzer içerikli çalışmalardan bazı özellikleriyle farklılaşmaktadır. Şimdiye kadar bu konuyla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, bu tarzda, konuyu bütüncül olarak ele alan çalışmaların olmadığı, daha ziyade tek bir kişinin ele alındığı biyografik araştırmaların yapıldığı görülmüştür. Sadece Prens Sabahaddin ile ilgili olarak yapılan bir doktora, sekiz yüksek lisans tezi mevcuttur. Bu tezlerin bazıları biyografi şeklinde yazılmışken, bazı tezler ise ya Ziya Gökalp’le karşılaştırmalı ya da Prens Sabahaddin’i bir yönüyle (eğitim anlayışıyla, siyasi mücadelesiyle) ele alan çalışmalar şeklindedir. Ekolün devamcılarında Selahaddin Demirkan ve Tahsin Demiray’la ilgili birer yüksek lisans tezi kaleme alınmışken, Mehmet Ali Şevki Sevündük ile ilgili herhangi bir akademik çalışma yapılmamıştır. Kitap ve makale çalışmalarında ise yine Prens Sabahaddin ağırlığı

mevcuttur. Prens Sabahaddin'in vefatı ve 1950 sonrası siyasal şartların elverişliliğinde artan bu ilgi, 1990'lı yıllarda tekrardan canlanmıştır. Bu durumu metinlerinin basılmasında da görmek mümkündür. Prens Sabahaddin'in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı eseri *İzahlar*'ı ve diğer mektup ve makaleleri, çeşitli yayın evleri tarafından, Latin harfleriyle, ilki 1950'de olmak üzere günümüze kadar birçok kez basılmıştır.³ Bunların yanı sıra Prens Sabahaddin adına kaleme alınan birkaç müstakil kitap, birçok makale çalışması mevcut olup, sosyoloji ve düşünce tarihi kitaplarında kendisine yer verildiği görülmektedir. Diğer üç isimden ise sadece Sevündük ile ilgili üçü biyografik, ikisi tarih anlayışı ekseninde kaleme alınmış beş makale belirlenebilmiştir. Bununla birlikte Sevündük'e, sosyoloji tarihini konu edinen kitap ve makalelerde yer verildiğini unutmamak gerekir. Tezde ele alınan Demirkan ve Demiray içinse yazılmış sadece bir makale mevcuttur. Bunun yanı sıra 'Sosyal Bilim' Ekolü'nü düşünsel kaynakları ile birlikte ele alıp değerlendirmenin, incelenen bu çalışmaların çoğunluğunda yetersiz olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda, hazırlanan bu tezin, Türk sosyolojisindeki bu ekolle ilgili tarihsel yazım eksikliğine katkı sağlayacağı umut edilmektedir.

Bu tez araştırmasının yaklaşımı, **yorumlayıcı yaklaşım** olarak benimsenmiştir. Eleştirel bir tarzda ele alınan tarihsel metinler üzerinden, literatür taraması yapılmıştır. Ekol kapsamında ele alınan dört sosyologun yazdıkları eserler ve yaptıkları araştırmalar, birincil kaynak olarak okunmuş ve incelenmiştir. Bunun yanında ekole yakınlık göstermiş veya ekolün tekniğiyle ürünler ortaya koymuş sosyologların da, ilgili metinleri aynı şekilde okunup incelenmiştir. Ayrıca bu sosyologların yaşadıkları dönemler ve bu dönemlerin siyasal/sosyal şartlarının tanınması adına yapılan önemli çalışmalarla, tezde ele alınan sosyologlarla ilgili olarak yazılmış tüm metinler –dikkatimizden kaçan bazı eksiklerimiz olmakla birlikte– okunup incelenmiştir.

³ Prens Sabahaddin'in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı eserinin Latin harfleriyle ilk baskısı, Tahsin Demiray yönetiminde 1950'de, Türkiye Yayınevi tarafından yapılmıştır. İkinci baskısı ise Nurettin Şazi Kösemihal yönetiminde ve Muzaffer Sencer'in Osmanlı aslından çevirisiyle Elif Kitabevi tarafından 1965 yılında yapılmıştır. Eser, 1999'da Ayraç ve Buruç Yayınevleri, 2002 yılında Liberte Yayınevi, 2007'de Yapı Kredi Yayınları ve 2008'de İmge Yayınevi tarafından yeniden basılmıştır.

Bu tez, üç bölüm olarak düzenlenmiştir.

İlk bölüm, “*Sosyolojinin Doğuş Problemi ve ‘Sosyal Bilim’ (Science Sociale) Ekolü*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ilk olarak sosyolojinin bir bilim olarak 19. yüzyılda ortaya çıkışının sosyo-politik şartları tartışılmıştır. 19. yüzyıl Batı Avrupa’sını tanımlayan en başat iki öge olan Endüstri Devrimi ile Fransa Devrimi’ne odaklanılan bu bölümde, sosyolojinin doğuş şartları ve dolayısıyla kimliği, detaylı olarak ele alınmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında ise ülkemize Prens Sabahaddin vasıtasıyla aktarılan Fransa kökenli ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nün sosyoloji anlayışı tanıtılmıştır. Le Play tarafından kurulan ekolün hem düşünsel gelişimi hem de ekol içinde zamanla ortaya çıkacak olan farklılıkların ortaya koyulduğu bu kısımda, aynı zamanda ekolün, siyasal ve toplumsal düzeyde neyin savunusu içinde olduğu konusu da tartışılmıştır.

“*Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyolojinin Doğuşu ve Prens Sabahaddin*” başlığını taşıyan ikinci bölümde üç başlık yer almaktadır. İlk başlıkta Osmanlı/Türk modernleşmesi konu edinilmekte ve bu süreçte düşünce akımlarının ülkemize girişi, gelişimi ve kimliği üzerinde durulmaktadır. İkinci başlıkta ise sosyolojinin ülkemize girişi ele alınmıştır. Tabii olarak dönem şartlarının şekillendirdiği bir zemin üzerinde ele aldığımız bu başlıkta, sosyolojiye yüklenen misyon ve ilk sosyologlarımızın siyasetle temasları üzerine durulmuştur. Üçüncü başlık ise tamamen Prens Sabahaddin üzerinedir. Öncelikle Prens Sabahaddin’in siyasal faaliyetleri konu edinilmiştir. Aksi halde sosyolojisi anlaşılacaktır. Daha sonra ise Prens Sabahaddin’in ‘Sosyal Bilim’i, yazıları çerçevesinde ayrıntılandırılmıştır. Burada bir yandan kendi düşün kaynakları ile olan irtibatı bir yandan da bu ekolün araştırma tekniğinden yola çıkarak elde ettiği siyasi program ve bunu ülkenin içinde bulunduğu şartlara nasıl uyarladığı ele alınmıştır. Bu bölümün son kısmında ise Prens Sabahaddin ile ülkemizde liberalizmin kökenleri arasında kurulan irtibat tartışılmıştır.

Üçüncü bölüm, “*Türkiye’de ‘Sosyal Bilim’ Ekolünün Prens Sabahaddin Sonrası Devamcıları*”dır. Bu bölümde, ekolün devamcısı olarak üç isim ele alınmıştır. Her isimden önce, isimle bağlantılı olarak dönem koşullarını ve tartışmalarını bilmek adına kısa başlıklar açılmış ve dönem şartları ile ilgili

değerlendirmeler yapılmıştır. Mehmet Ali Şevki Sevündük, Selahaddin Demirkan ve Tahsin Demiray isimlerinin sosyoloji anlayışlarının ve ekol içindeki yer ve önemlerinin ele alındığı bu bölümde, her ismin ekole katkıları, çalışmaları ve getirdikleri yeni bakış açıları verilmeye çalışılmıştır. Bu üç ismin ardından, kendisini ekol temsilcisi olarak görenlerle, ekol müntesibi olmamakla birlikte ekolün sosyoloji anlayışına yakın duran, yöntem ve tekniğini kullanan özellikle akademideki isimler konu edinilmiştir. Bu sayede ekolü bir bütün olarak görme imkanı sağlanmıştır.

Son olarak *Sonuç ve Değerlendirme* başlığı altında ise; tezle birlikte ortaya çıkan bulguların, tezin cevabını aradığı sorularla ve yine ekol ve ekol mensuplarıyla ilgili Türk sosyolojisinde ve Türk siyasetinde yer etmiş kimi yargılarla/kabüllerle karşılaştırılması yapılmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan bulguların, baştaki yargıları doğrulaması veya yanlışlaması konu edinilmiştir.

1. BÖLÜM

SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU PROBLEMİ VE ‘SOSYAL BİLİM’ (SCIENCE SOCIALE) EKOLÜ

1.1. 19. YÜZYIL: GENEL GÖRÜNÜM

Sosyoloji, toplum ve toplumsal olaylar ile ilgili sistemli bilgilerimize verdiğimiz genel bir addır. Dolayısıyla sosyolojiden beklenen, toplumun bütünü ve her çeşit toplum olayını kapsamak ve onları açıklamaktır. Sosyoloji, bilim niteliğine ancak bu koşulla kavuşabilecektir. Fakat sosyolojinin kendisi de sosyolojik bir olaydır ve sosyolojinin konularından birini oluşturur. Çünkü sosyoloji tarihin bir kesitinde (19. yüzyılda) belli bir coğrafyada (Batı Avrupa’da) bir toplum olayı olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sosyolojinin diğer toplum olayları gibi ele alınması ve değerlendirilmesi zaruridir. Sosyolojinin kendisi ile ilgili doğru bilgi ise, ancak doğuş koşullarının ve gelişmesini etkileyen olayların bilinmesi/tanınması ile elde edilebilir.⁴

*“Sosyoloji niçin ancak 19. yüzyılda ve Batı Avrupa ülkelerinde gün ışığına çıkabilmiştir?”*⁵ Bir Türk sosyologunun bu sorusu bu bölümdeki temel sorumuzu teşkil etmektedir ve amacımız bu soruyu etraflıca ele almak ve sarıh bir şekilde cevaplandırmaktır. 19. yüzyıl; dünya tarihinin belirleyici yüzyıllarından biri, belki de en önemlisidir. M.Ö. 5. yüzyıl için söylenen “Eksen Çağ” tanımlaması, nasıl ki kendisinden sonraki yüzyıllara bıraktığı etki nedeniyle oluşturulmuş bir tanımlamaysa, aynı durum 19. yüzyıl için de geçerlidir. Dahası 19. yüzyıl, modernleşmenin Avrupa toplumları için tamamlanma ve bir dünya egemenliğine dönüşme yüzyılı olması nedeniyle, hem meydana getirdiği değişim/dönüşüm hızı,

⁴ Baykan Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 31–32.

⁵ N. Şazi Kösemihal, “Sosyolojide Yöntem”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 21–22, 1967–1968, s. 2.

hem de bu değişim/dönüşümün *etki alanı* açısından bir önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak boyutta farklı ve etkili bir yüzyıl olmuştur.

19. yüzyıl sosyolojinin olduğu gibi daha birçok bilimin de doğuş yüzyılıdır. İktisat, siyaset bilimi, antropoloji gibi birçok bilim dalı ancak bu yüzyılda vücut bulmuşlardır. Hatta eski tarihlere dayanan çeşitli bilim dalları bile (tarih gibi) bu dönemde yeni bir anlayışla ortaya çıkmıştır.⁶ Aslında 19. yüzyılın; insanoğlunun tarımı, metalürjiyi, yazıyı, kenti ve devleti bulduğu o uzak çağlardan beri insanlık tarihindeki en büyük dönüşümün yüzyılı olduğunu ve bu dönemdeki devrimlerin ne denli derin ve köklü olduğunu anlamak için sözcüklerin tanıklığına başvurulabilir. 19. yüzyılda icat edilmiş veya çağdaş anlamlarını esas olarak bu dönemde kazanmış sözcüklere bakıldığında, bu tarihi sürecin önemi daha iyi kavranmaktadır. “Endüstri”, “sanayici”, “fabrika”, “orta sınıf”, “çalışan sınıf”, “kapitalizm”, “aristokrasi”, “demiryolu”nun yanı sıra “liberal” ve “muhafazakâr” gibi siyasal terimler, “milliyet”, “bilim adamı”, “mühendis”, “proletarya”, ve “ekonomik bunalım” gibi sözcükler bu yüzyıla aittir. Yine “faydacı”, “istatistik”, “toplumbilim” ve daha pek çok çağdaş bilimin adı, “gazetecilik”, “ideoloji”, “grev” ve “yoksulluk” da yine bu dönemde icat edilmiş ya da uyarlanmış sözcüklerdir.⁷ Yaşadığımız dünyayı bu kavramların/gerçekliklerin dışında düşünmenin imkansızlığı, 19. yüzyılın devrimci karakterini anlamamıza yardımcı olacaktır.

19. yüzyıl, yeni bir üretim tarzını (kapitalizm), yeni bir toplum (endüstri toplumu) ve devlet yapılanmasını (modern-ulus devlet) ortaya çıkarmıştır. Yeni politik söylemler, sosyal hareketler, ideolojiler, bilimler ve felsefi yönelimler bu yüzyılda ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl, feodal üretim tarzı yerine kapitalist üretim tarzını; cemaatsel bağla birbirine bağlı insan birliktelikleri yerine bağımsız bireylerden oluşan toplumu; imparatorluk ya da çok-uluslu yapılanmalar yerine bir ulusun politik örgütlenmesini temel alan ulus-devleti ikame etmiştir. Yine 19. yüzyıl oligarşi, monarşi, despotizm ve bunlarla iç içe olan dinsel ve gelenekçilik söylemlerinin yerine demokrasi, cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilik

⁶ Baykan Sezer ve Diğerleri, “19. Yüzyıl”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8** (iç.), Kardeşler Matbaası, İstanbul, 2001, s. 24.

⁷ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789–1848**, Dost Yayınları, Ankara, 2008, s. 9.

söylemlerini; köylü ayaklanmaları ve hareketleri yerine kapitalist dünya ekonomisine başkaldırıları, muhalefet hareketlerini, sistem karşıtı hareketleri ve özellikle sendikal hareketleri ve işçi ayaklanmalarını; dinsel, otoriter ve totaliter ideolojik anlayışların yerine muhafazakârlık, liberalizm ve sosyalizm ideolojilerini; teolojik, metafizik, toplum felsefesi, tarih felsefesi, tarih ve hukuk ağırlıklı bilim geleneği yerine pozitivist epistemolojiyi ve metodolojiyi referans alan sosyoloji, politika bilimi, ekonomi, antropoloji ve doğubilimi çerçevesinde oluşturulmuş yeni bir sosyal bilim geleneğini; idealist ve metafizik felsefe sistemlerinin yanına Marksist felsefeyi koymuştur.⁸

19. yüzyıl dünya tarihi için de önemli bir dönemdir. Bunun birinci nedeni 19. yüzyılın Batı tarihi içindeki yeridir. İkincisi de buna bağlı olarak Batı'nın dünya tarihinde önem ve etkinlik kazanmasıdır. 19. yüzyılın önemini gösteren başlıca iki olay ise, yeni bir çağı başlatması ve bir dünya savaşı ile sona ermesidir.⁹ 19. yüzyıl aynı zamanda Batı içi çatışmaların en şiddetli olduğu yüzyıldır. 19. yüzyıl Batı milletlerini karşı karşıya getiren Fransız Devrimi ve *Napoleon Savaşları*'yla başlamış ve yine aynı biçimde Batı milletlerinin birbiriyle vuruştugu I. Dünya Savaşı ile son bulmuştur.¹⁰

19. yüzyılın, Fransız Devrimi'nden hemen önce, 1756–1763 *Yedi Yıl Savaşları*'yla başladığını belirten düşünceler de mevcuttur. Bu düşünceye göre iki büyük devrim, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi ve bunlarla gelen 19. yüzyıl dönüşümleri, bu savaşı izleyen dönemde ortaya çıkan gelişmelere çok şey borçlu olup, hem zaman hem de uzam olarak bu gelişmelerin devamıdır. Dünya siyaseti açısından bu gelişmelerin en önemlisi İngiltere'nin dünya egemenliğini artık ele geçirdiğinin Avrupalı diğer güçler tarafından kabul edilmesi olmuştur.¹¹ Dolayısıyla 19. Yüzyıl; Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi ile başlayan, Napoleon Savaşları ve 1830, 1848 ve 1871 karşı devrimleri ile devam eden ve nihayet yine bir buhranla, I.

⁸ Sezgin Kızılcılık, **Sefaletin Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 3.

⁹ Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 124.

¹⁰ Sezer ve Diğerleri, a.g.m., s. 102.

¹¹ Recep Boztemur, "Avrupa'nın Uzun Ondokuzuncu Yüzyılı", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 14: Avrupa, 2001, s. 54.

Dünya Savaşı ile sonlanan bir dönemi kapsar. Devrimler ve savaşlar yüzyılı, kendisinden sonraki dünyayı da kökten değiştirmiştir.

19. yüzyıl Avrupa'sının, genelde üç büyük gelişme tarafından şekillendiği yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. İlk olarak **ekonomik ve teknolojik** değişim, dönemin başlarında Batı uygarlığının ortaya çıktığı bölgeyi köklü bir biçimde dönüştürmüş, sürekli genişleyerek yüzyılın sonlarında etkisi altına aldığı Avrupa-dışı toplumları sistemle bütünleştirmiş ve kapitalizm öncesi ekonomik yapıları kendi geçmişlerinden farklılaştırmıştır. İkinci olarak, **siyasal** değişim, yüzyılın başında savaş, devrim ve diktatörlükle belirlenirken, çatışan çıkarları uzlaştırmayı amaçlayan uyum, uzun yüzyılın ortalarından itibaren, ulusal güvenlik ve hegemonya için oluşturulan ittifaklar Avrupa'nın siyasal haritasını çizmiştir. Son olarak da **ideolojik ve entelektüel** gelişmeler uzun dönemin sonunda yalnızca günümüz Avrupa'sının kültürel çerçevesini oluşturmakla kalmamış, Avrupa ekonomik genişlemesinin yarattığı etkiye koşut olarak Avrupa-dışı toplumlarda dinsel-kültürel yapılardan Avrupa tarzı bir ulusal-siyasal yapıya doğru bir dönüşüm gerçekleştirmiştir.¹²

Konumuz açısından ilgimizi çeken asıl husus **sosyoloji - 19. yüzyıl bağlantısıdır**. Sosyoloji, bilindiği gibi ilk kez, 19. yüzyılda ve Batı ülkelerinde kendisini kabul ettirebilmiş ve gelişme fırsatı bulabilmiştir. 19. yüzyılda Batı ülkelerini tanımlayan temel olaylar Sanayi ve Fransız Devrimi (ve bunların devamı niteliğindeki 1830, 1848 ve 1871 devrimleri ile Napoleon Savaşları) olduğuna göre sosyoloji-burjuva devrimleri bağlantısı kendiliğinden ortaya çıkar. Dolayısıyla Baykan Sezer'in "*Acaba sosyolojinin doğuşunu ve bu doğuşun Batı'daki burjuva devrimleri ile olan yakın bağlantısını nasıl açıklayabiliriz?*" sorusu, burada merkezi önemdedir. Sezer, sosyolojinin bir bilim olarak doğuşunun, Avrupa'da 1789 Fransız Devrimi'yle başlayan halk ve işçi hareketleriyle yakından ilgili olduğunu belirtir.¹³ Fakat burada dikkatleri çeken iki olay vardır: Birincisi, insanoğlunun bağlı olduğu topluma ve toplumuyla ilgili olaylara ilgisinin yalnızca 19. yüzyılda başlamamış

¹² Boztemur, a.g.m., s. 55.

¹³ Baykan Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 2; Baykan Sezer, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 5.

olması; ikincisi ise, 19. yüzyılda Batı Avrupa’da görülen halk ayaklanmalarının tarihte görülen ilk halk ayaklanmaları olmamasıdır.

Toplum olaylarını kendisine konu edinen bir bilimin bu kadar geç bir dönemde kurulması, çoğu defa bilimlerin gelişme süreçlerini tamamlamaları gerektiğine ya da felsefe içinde bir olgunlaşmaya bağlı olarak açıklanmıştır. Çünkü toplum sorunları sosyoloji biliminden bağımsız olarak da vardır. Dolayısıyla insanoğlunun içinde bulunduğu insan birlikteliğine ve bu birliktelikten kaynaklanan olaylara kayıtsız kalması düşünülemez. İnsanın, içinde bulunduğu insan birlikteliğinin tesirinde olduğu bilinen bir gerçektir. Birçok düşünür, içinde yaşadığı insan birlikteliği ile ilgili olarak görüşler beyan etmiştir. Fakat tüm bunlar bir bilgi alanı olarak değil çoğunlukla mevcut bilgi alanlarından birinin içinde ele alınmış ve gelişme göstermiştir.

Fakat sosyoloji, bir bilim olarak ancak Batı Avrupa ülkelerindeki burjuva devrimleri sırasında kurulabilmiştir. *Acaba sosyolojinin doğuşunu ve bu doğuşun Batı’daki burjuva devrimleri ile olan yakın bağlantısını nasıl açıklayabiliriz?* Burjuva devrimlerinde halk, ilk kez doğrudan doğruya etkili, bilinçli ve örgütlü olarak tarih sahnesine çıkabilmek fırsatını bulabilmiştir. Halkın doğrudan doğruya ve etkili bir biçimde toplum yaşamına müdahale edebilmesi, insanlarda toplum yaşamının akışına bilinçli bir biçimde egemen olunabileceği kanısını uyandırmış ve insanoğlu, tarihin akışı üzerinde etkide bulunabileceği bilincini kazanmaya başlamıştır. Böylece insanoğlu günlük yaşam ve deneyimlerinden elde ettiği bilgileri toplum üzerinde daha etkili olabilmek amacıyla bilinçli bir biçimde toplamış ve sınıflandırmıştır.¹⁴ İnsanların bilinçli bir biçimde topladıkları ve sınıflandırdıkları bu bilgiler ise “sosyoloji” bilimi olarak karşımıza çıkar. Toplum yaşamına bu bilgiler bütünüyle egemen olunabileceği inancı ile Batı’nın 19. yüzyılda kesin olarak dünya egemenliğini ele geçirmesi meselesi birlikte değerlendirildiğinde –ki biz tez boyunca bu şekilde değerlendireceğiz– Batı, tarihin akışına da dilediği yönü verebileceğine dair bir inanç geliştirmiş ve bu da Batı’yı; özelde sosyolojiyi, genelde sosyal bilimleri inşaaya yöneltmiştir.

¹⁴ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 2.

Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirdiği yüzyıl olarak 19. yüzyılı gösteriyor olmamız, bu egemenliğin bu yüzyılda başladığı ve ilk defa Batı'nın dünya egemenliğini bu yüzyılda ele geçirdiği anlamına gelmez. Batı daha önce de, örneğin Roma İmparatorluğu döneminde de dünya egemenliğini elinde tutmuştur. Ayrıca yine Batı'nın günümüzdeki egemenliğinin başlangıcının izlerini 16. yüzyıla kadar geriye götürmek de mümkündür. Dolayısıyla 19. yüzyıla bu vurgu, Batı'nın dünya egemenliğinin en geniş biçimde Batı'da ve Batı dışı ülkelerde anlaşılmasının bu yüzyıla rastlamasıyla ilgilidir. Dünya egemenliği artık bir sosyoloji biliminin ortaya çıkmasına izin verecek boyutlara ulaşmıştır ve bunun sonucunda da sosyoloji doğmuştur.

Batı bu dönemde yalnızca dünya egemenliğini ele geçirmekle kalmamış, bu egemenliğin getirdiği üstünlükten umduğunun üzerinde sonuçlar almaya da başlamıştır. Bu durum, Batı'ya yeryüzündeki gelişmelere istediği yönü verebileceği inancını kazandırmış ve bu inancın sonucunda da doğa bilimleri örneğinde yeni bir bilim oluşturmaya koşulmuştur. Batı, dünya egemenliğini ele geçirmiş ve sonuçlarını almaya başlamıştır ama bu olay aynı zamanda Batı toplumlarının çelişki ve sorunlarının o güne kadar bilinmeyen boyutlara ulaşmasına da yol açmıştır. Batı, elde etmiş olduğu dünya egemenliğini kendi sorun ve çelişkilerini çözmekte kullanmayı amaçlamaktadır. Yeni geliştirdiği sosyoloji bilimine yüklediği görev de, bundan başka bir şey değildir. Batı, bu dünya egemenliğini ve bu egemenliğin kaynağını tartışma konusu yapmamakta, ulaşmış olduğu uygarlık düzeyinin bir ürünü saymaktadır. Böylece sosyolojiden beklenen, yalnızca Batı'nın gelişmesi içinde karşılaştığı sorunlara uygulama alanında geçerli çözümler dizisini araştırıp geliştirmek olmuştur.¹⁵

Yakın bir gözlem, dönemin en mühim meselesinin, toplumsal hareketin kanunlarını öğrenmenin mümkün olup olmadığı¹⁶ meselesi olduğunu ortaya çıkarır. Sosyoloji bilimi, toplumsal hareketlerin kendisine ümitsizce teslim olmak yerine bu hareketlerin kanunlarını ortaya çıkarma ve denetim altına almanın yoludur. Hem

¹⁵ Baykan Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 1. Sayı, 1989, s. 4.

¹⁶ Hans Freyer, **İçtimai Nazariyeler Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968, s. 9.

mevcut toplumsal düzenin idealleştirilip sürekliliğinin sağlanması hem de bu düzeni kaosa sürükleyecek durumların önceden belirlenip denetim altına alınması işinin adıdır sosyoloji. Sosyoloji, işçi sınıfı ideolojisi sosyalizme karşı bilimsel bir cevaptır. Yoğun işçi olayları ile bunalan Fransa'da ortaya çıkması bu açıdan tesadüf değildir. Sosyoloji, Batı içi dünya egemenliği mücadelesinde, Fransa tarafından İngiltere'ye karşı önerilen bir siyaset olan Fransız Devrimi'nin getirdiği ideallerin kurumsallaşmasının bir aracıdır. Bu açıdan da yine Fransa'da bir bilim hüviyeti kazanması şaşırtıcı değildir. Açıkça görünür olan husus, sosyolojinin toplum sorunlarını hem açıklama hem de çözümlene girişimlerinin toplamı olarak bu girişimlerin bilimsel bir tarzda yapıyor olmasıdır.

Ritzer, sosyolojik teorinin gelişiminde rol oynayan büyük dönüşümleri şu başlıklar altında toplamıştır:¹⁷

Siyasal Devrimler: Sosyolojik teorinin gelişiminde 1789 Fransız Devrimi'nin çığırını açtığı ve 19. yüzyıl boyunca devam eden uzun siyasal devrimler dizisi, son derece önemli bir yere sahiptir. Bu devrimler, toplumsal dokuyu büyük ölçüde etkilemiş, bazı olumlu etkilerine rağmen toplumsal karışıklık da artmıştır. Geri dönüşün artık mümkün olmadığı farkında olan düşünürler, siyasal devrimlerin ortadan kaldırdığı toplumsal düzeni yeniden kurmanın temellerini aramışlardır. Toplumsal düzen konusunun bu önemi özellikle Auguste Comte ve Emile Durkheim gibi sosyologların çalışmalarında çok net bir biçimde görülmektedir.

Endüstri Devrimi ve Kapitalizmin Yükselişi: Özellikle 19. yüzyıl ve sonrasında, endüstrileşme bütün Batı Avrupa ülkelerini derinden etkilemeye başlamıştır. Aslında endüstri devrimi ile siyasal devrimler birbirinden kopuk değildir. Endüstri devrimi sonrasında insanların yaşama, çalışma ve düşünme biçimleri çok köklü olarak değişmeye başlamıştır. Daha önce toprağa bağlı çalışan insanların büyük bir bölümü, bu devrin sonrasında fabrika işçisine dönüşmüşlerdir. Ortaya çıkan kapitalist düzen dev bir bürokrasiyi de beraberinde getirmiştir. Yeni sanayi

¹⁷ George Ritzer, **Sosyoloji Kuramları**, (Çev. Himmet Hülür), De ki Yayınları, Ankara, 2013, s. 5-8.

toplumunun getirdiği sorunlar Le Play, Durkheim, Karl Marx, Max Weber ve George Simmel gibi sosyologların çalışmalarını etkilemiştir.

Sosyalizmin Yükselişi: Sosyoloji, sosyalizmin yükselişiyle birlikte bir meşruiyet krizine giren kapitalist burjuva sisteminin bir cevabıdır. Sosyoloji kuramının biçimlenmesinde, Le Play, Weber ve Durkheim gibi kimi sosyologların sosyalizm korkusu, Marx'ın kapitalizme karşı sosyalist alternatif için desteğinden çok daha büyük bir rol oynamıştır. Birçok örnekte görüleceği gibi, sosyoloji kuramı, Marxçı kurama karşı ve daha genel olarak sosyalist kurama karşı bir tepki olarak gelişmiştir.

Kentleşme: 19. yüzyıl ve sonrasında hızlı bir kentleşme süreci yaşanmıştır. Özellikle endüstrileşme, kentleri, çalışanlar açısından bir çekim merkezi haline getirmiştir. Ancak artan göçle birlikte, yeni toplumsal sorunlar ortaya çıkmıştır. Kent yaşantısının doğası ve sorunları ilk sosyologlardan birçoğunun, özellikle de Weber ve Simmel'in dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla kentleşmenin getirdiği tüm bu problemleri açıklayacak ve çözüm önerecek bir teoriye duyulan ihtiyacın sonucunda sosyolojik teori ortaya çıkmıştır.

Dinsel Değişmeler: İlk dönem sosyologlarının önemli bir kısmı din eğitimi ağırlıklı bir yapı içerisinde yetişmiştir. Dolayısıyla onların bu niteliği, sosyolojinin daha iyi bir toplum yaratılmasında bir araç olarak görülmesini teşvik etmiştir. Comte'ta olduğu gibi bunlardan bazıları sosyolojiyi, bir dine dönüştürme çabası içinde olmuşlardır. Ya da Weber ve Durkheim'de olduğu gibi din, sosyolojik çalışmanın odağında yer almıştır.

Bilimin Gelişmesi: Teknoloji, üretimi/refahı arttırmış ve dolayısıyla bilime büyük bir prestij kazandırmıştır. Özellikle doğa bilimlerinde kaydedilen büyük gelişme, Comte ve Durkheim gibi sosyologlar için, doğa bilimlerinin model olarak seçilmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Ancak kısa bir süre sonra buna Alman sosyolojisinden tepkiler gelmiştir. Sosyoloji ile bilim/teknoloji arasındaki ilişki günümüzde dahi tartışma konusudur.

Bu altı neden temelde iki nedene, Endüstri Devrimi ile Fransız Devrimi'ne indirgenebilir. Aslında Endüstri Devrimi, Fransız Devrimi'ni temellendiren olay

olarak da karşımıza çıkmaktadır. İleride detaylı bir şekilde anlatılacağı için burada açıklanmayacak fakat hatırdaki tutulması gerekli olan husus, Fransız Devrimi'nin kapitalist endüstrinin siyasal bir sonucu ve gerekli kurumların inşa süreci olduğudur. Diğer gelişmeler bir anlamda bu iki nedene göre şekillenmişlerdir. Gerçekte biri İngiltere'de diğeri Fransa'da başlamış olan bu iki devrim arasında yalnız zaman bakımından bir birliktelik değil, öz bakımından da bir bağlantı vardır. Çünkü top ateşi ile iplik makineleri, kütle halinde ordu ile kütle halinde üretim, politik değişmelerle ekonomik ve sosyal değişmeler; derinden birbirleriyle bağlıdırlar ve birlikte dünya tarihinin yeni bir devrini açmaktadırlar.¹⁸ Bölümün bundan sonraki kısmında bu iki devrimin birbirleriyle ve sosyolojiyle bağlantıları tahlil edilecektir.

1.2. ENDÜSTRİ DEVRİMİ

Daha öncede değinildiği üzere sosyoloji, kendisine konu aldığı toplumlar gibi tarih içinde oluşmuş bir bilgi sistemidir. Bu nedenle sosyoloji kendi doğuş ve gelişme koşullarından yakından etkilenmiştir. Sosyoloji bilgileri ancak kendi tarihleri ile olan ilişkileri içinde bir anlam kazanabilir.¹⁹ Sosyoloji gibi kendisine toplum olaylarını konu alan bir bilimin neden 19. yüzyılda ortaya çıktığı ile ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan en çok bilineni, bilimlerin gelişmesi süreçlerini tamamlamaları ile toplum olaylarının içerisinde değerlendirildiği felsefenin olgunlaşmasıyla toplum biliminin felsefeden ayrışmasıdır. Bu açıklamayı en özel biçimde sosyolojinin kurucusu unvanını elinde bulunduran Comte'ta görmekteyiz.²⁰ Fakat bizim sosyolojinin doğuşu problemi ile ilgili olarak ele alacağımız temel yorum; sosyolojinin 19. yüzyılda ve Batı Avrupa'da ortaya çıkışının rastlantı olmadığı, aynı zamanda bilimlerdeki doğal gelişmelerin de sonucu olmadığı, tamamen 19. yüzyıl Batı Avrupa'sının içinde bulunduğu tarihsel ve toplumsal koşulların bir sonucu olarak ve bilinçli bir şekilde imal edildiğidir. Bu tarihsel ve

¹⁸ Freyer, **Endüstri Çağı**, s. 4.

¹⁹ Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, s. 24.

²⁰ Auguste Comte, "Pozitif Felsefe Dersleri", (Çev.: Ümid Meriç), **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 19–20, 1964–1966, s. 213–258.

toplumsal koşulların en belirleyicisi ise Endüstri Devrimi, yani endüstrinin kapitalist bir niteliğe bürünmesidir. Şimdi sosyolojiyi kayıtlayan bu durumu yakından inceleyelim.

Endüstri Devrimi, üzerine çokça tartışılan ve birçok olayı açıklamak için başvurulan bir olgudur. Ancak Endüstri Devrimi'nden ne anlaşılacağı konusunun aynı ölçüde aydınlığa kavuşmuş olup olmadığı tartışmalıdır. Çoğu konuyu açıklamak için referans olarak kullanılmasına karşın endüstrinin kendisi açıklanmaya muhtaçtır.²¹ Endüstri/endüstrileşme dar anlamıyla mal üretiminde makine kullanımına geçilmesi veya milli gelir içerisinde endüstri kesiminin payının belli bir orana erişmesiyle; endüstri olgusu geniş anlamda Endüstri Devrimi ile birlikte oluşan ve ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal alanda uğradıkları değişim ve dönüşümleri ifade eder. Marshall'ın belirttiğine göre endüstrileşmenin makul bir görüş birliğiyle elde edilmiş tipik özellikleri şunlardır: İşbölümü, kültürel rasyonalizasyon, fabrika sistemi ve makineleşme, problem çözmede evrensel düzeyde bilimsel yöntemlerin uygulanması, zaman disiplini ve ertelenmiş doyum, bürokrasi ve kurallarla idare ile toplumsal ve coğrafi bakımdan mobil bir işgücüdür.²² Burada dikkat çeken husus, bu sayılan maddelerin biri ya da hepsinin kapitalist endüstrinin olması için gerekli bileşenler mi yoksa kapitalist endüstrileşmesinin sonrasında gelişen süreçler mi olduğudur. İkinci iddia bizim için daha anlamlı ve kuşatıcıdır ve bu bölüm boyunca sık sık tartışacağımız bir yorumdur.

19. yüzyılda ortaya çıkan yeni toplum tipi öncelikle “endüstri toplumu” olarak tanıtılmaktadır. Endüstri toplumu ile ilgili birçok tanım vardır. Halen sıklıkla kullanılan kapitalist toplum, çağdaş toplum, gelişmiş toplum ve modern toplum gibi terimler, aynı zamanda endüstri toplumu anlamına da gelmektedir. Endüstri toplumu ile ilgili tanımların ortak noktası, üretim ve üretimle ilgili istihdam, sermaye, işbölümü, ücretli çalışma, fabrika üretimi, kentleşme ve sosyal sınıflaşma konularıyla ilgili olmalarıdır.²³ Endüstri toplumunun belli özellikleri vardır. 19. yüzyılda çok

²¹ Sezer ve Diğerleri, “19. Yüzyıl”, s. 55–56.

²² Gordon Marshall, “Endüstriyalizm, Sanayileşme Maddesi”, **Sosyoloji Sözlüğü** (iç.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009, s. 195.

²³ Hacı Duran, **Endüstri Çağının Dinamikleri**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 11.

geniş bir üretim düzeni ve olanağı ortaya çıkmıştır. İkincisi çok geniş kitleler bu yeni toplumda yer almaya başlamıştır. Batı için Orta Çağ'ın sınırlı toplum yapısından, geniş kitleleri kendi bünyesinde eritebilen bir toplum yapısına geçiş ve bunun çeşitli biçimlerde gerçekleşmesi söz konusudur. Endüstri toplumları bu nedenle şehir uygarlıkları olarak tanıtılmıştır. Bununla bağlantılı olarak yeni toplumda sonradan 19. yüzyıla damgasını vuracak işçi yoğunlaşması görülmektedir. Bu özellikleriyle yeni toplumun Orta Çağ toplumundan ayrıldığı görüşü savunulmuş ve endüstri toplumu adı verilen bu toplum, feodal toplumdaki tamamen zıt özelliklerle tanımlanmıştır.²⁴

Raynolds L.G.'un endüstri toplumunun ortak özellikleri diye belirttiği hususları sıralamak endüstri toplumunun daha iyi kavranmasına katkı sunabilir: İstihdamın imalat, yapı, kamu hizmetleri ve hizmet sektörlerinde yoğunlaştığı, işgücünün yüksek derecede eğitim alarak uzmanlaştığı ve çok farklı alanlarda çalıştığı, işçi başına yoğun sermaye ve gelişmiş teknoloji ünitelerinin gerekli olduğu, üretim ünitelerinin büyük hacimli ve kapital-yoğun teknolojilere dayandığı, çalışmanın ücretli, bağımlı ve iş gören dışında tespit edilen ölçülere (bürokratik kurallara) göre yürütüldüğü, işçiler ile iş sahiplerinin karşıt gruplar halinde örgütlendiği, istihdam garantisinin mevcut bulunmadığı, güvensiz ve hareketli gelişmiş bir emek piyasasının mevcut bulunduğu toplum, endüstri toplumdur.²⁵

Tanımlamalardan ve ortak özelliklerden de anlaşılacağı gibi Endüstri Devrimi yalnızca iktisadi büyümenin hız kazanması değil, iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanmasıdır. Bu değişim ve dönüşüm Yakın Çağ'ı başlatacak kadar etkilidir. Hatta Endüstri Devrimi, insanlık tarihinde “Tarım Devrimi” olarak nitelendirdiğimiz ve insanın avcılık ve toplayıcılıktan çiftçi ve çoban topluluklarına dönüşümünden sonra belki de ondan çok daha devrimsel bir değişim/dönüşümdür. Çünkü Endüstri Devrimi yalnız başına bir iktisadi değişim değil; sosyo-kültürel yapıyı oluşturan temel kurumları, aileyi, ahlaki değerleri, siyaseti, eğitimi, toplumsal ilişki biçimlerini temelden sarsmış ve bir

²⁴ Sezer ve Diğerleri, “19. Yüzyıl”, s. 25.

²⁵ Aktaran: Nusret Ekin, **Endüstri İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 32–33.

önceki toplum biçiminden tamamen farklılaştırarak yeni ve özgün bir toplum örgütlenmesi meydana getirmiştir.

Burada cevap verilmesi gereken soru Endüstri Devrimi'nin neden 18. yüzyılın sonunda ve Batı Avrupa'da, İngiltere'de olduğudur. Hobsbawm'a göre 16. yüzyıla gelindiğinde dünyanın herhangi bir yerinde bir sanayi devrimi olacaksa, bunun Avrupa ekonomisi sınırları içinde olacağı belirgindir.²⁶ Burada soru, İngiltere'nin nasıl olup da ilk dünya atölyesi durumuna geldiği ve İngiltere'nin bu hamlesinin neden daha önce değil de, 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktığıdır.

18. ve 19. yüzyıllarda, Endüstri Devrimi olarak adlandırılan ekonomik, siyasal ve sosyal dönüşüm; endüstri kavramının taşıdığı anlam dikkate alındığında insanlık tarihi içerisinde, ilk defa meydana gelen bir dönüşüm değildir. Neolitik, Bronz ve Demir çağlar olarak isimlendirilen dönemlerde; insanların hayvanları ehlileştirdiği, zirai ürün yetiştirdiği, bronz madeni üretmek için kimya ve fizik bilgisi ile karmaşık teknik süreçler kullandığı, hammadde kaynaklarını bulmak ve bir araya getirmek için ticaret yaptığı, çeşitli alanlarda işbirliğine ve işbölümüne gittiği ve önemli bazı uygarlıklar meydana getirdiği arkeolojik ve antropolojik araştırmaların sonucunda tespit edilmiştir. Her bir “çağ”ın, 18. yüzyılda meydana gelen Endüstri Devrimi ile kıyaslanabilecek önem ve biçimde ve aynı etkide bir ekonomik devrimi mevcuttur.²⁷ Dolayısıyla endüstriyel anlamda etkinlik ve dönüşümlerin tümü tarihin bir dönemindeki bir sıçrama değil, bilginin birikimli olarak ilerlemesiyle mümkün ve anlamlıdır. Bugün modern endüstriyel üretim biçiminin kullandığı birçok yöntem, öz itibarıyla örneklerini insanlığın ilk yıllarındaki saf uygulamalardan almıştır. O halde sorulması gereken soru şudur; insanoğlu, endüstriyel yenilik ve dönüşümlerle dolu bir tarihi icat edip geride bırakmışsa, niçin 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa ve peyklerinde meydana gelen değişime “Endüstri Devrimi” denmiştir?²⁸

18. ve 19. yüzyıllarda meydana gelen ve Endüstri Devrimi olarak adlandırılan bu endüstri, “kapitalist endüstri”dir. Çünkü kapitalizmi başlatan, –daha önce

²⁶ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 34.

²⁷ Gordon Childe, **Kendini Yaratan İnsan**, Çev.: Filiz Ofluoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 2006, s. 31–33.

²⁸ Duran, **Endüstri Çağının Dinamikleri**, s. 17.

bulunması nedeniyle– endüstri olayının kendisi olamaz. Ancak verilen adlarıyla kapitalizm öncesi ve kapitalist üretim biçimlerini yakından incelediğimiz zaman endüstri olayının ön plana çıkmasına yol açan olayın endüstride oluşan ilişkilerin belli bir tarihte toplumda egemen ilişkiler niteliğini kazanması olduğu açıkça görülür. Bir toplumdaki egemen ilişkilerse toplumların tanımlanmasında başrolü oynayan, gelişmelere yön veren ilişkiler olarak tanımlanır.²⁹ Bilindiği üzere Endüstri Devrimi’nden sonra gerek insan gerekse toplumu tanımlayan temel etmen endüstri olmuştur. İnsanın sırf çalışma ve endüstriye katkısı esas alınarak değerlendirmeye tabi tutulması, Endüstri Devrimi’nden sonra başlamıştır. İnsanlık tarihi içinde üretim, tüketim ve bölüşüm konuları, hiçbir zaman endüstri toplumlarında olduğu kadar yoğun tartışılan ideolojik bir değere sahip olmamıştır.³⁰ Yine bugün yaygın görüşe göre toplumları değerlendirmede tek bir ölçüt vardır: Bu ölçüt, söz konusu edilecek herhangi bir toplumun, belli dönem ve tarihte endüstri devrimini gerçekleştirmiş ya da gerçekleştirememiş olmasıdır. Günümüzde toplumlar arası farklılaşmalar değişik görünüş ve biçim kazanmış olsalar bile bu farklılaşmaların son çizgide hâlâ “kapitalizme değişik tarihlerde geçiş” ve “kapitalizmde değişik hızla gelişme” kuramlarıyla açıklanabileceği savunulmaktadır. Bu türden açıklamalar Sezer’in ifadesiyle, konunun Batı’nın dünya görüşüne uygun biçimde ele alınışından başka bir şey değildir.³¹ Bütün bu açıklamalarda toplumların gelişmelerinde endüstri devrimi ve kapitalizm mutlaka sonunda ulaşılabilecek, kaçınılmaz bir amaç olarak tanıtılmaktadır.

Tekrar asıl soruya dönecek olursak, Endüstri Devrimi neden 18. yüzyılın sonunda ve İngiltere’de ortaya çıkmıştır? Yine insanlık tarihi endüstriyel yenilik ve dönüşümlerle dolu bir tarihi geride bırakmışsa bu olay neden Endüstri Devrimi olarak adlandırılmıştır?

Öncelikle bu devrimin; dünyanın herhangi bir yerinde değil de Avrupa ekonomisi sınırları içerisinde olduğunun açıklığa kavuşturulması zaruridir. Bunun

²⁹ Baykan Sezer, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 72–73.

³⁰ Duran, **Endüstri Çağının Dinamikleri**, s. 15.

³¹ Sezer, a.g.e., s. 68.

açıklanması bu devrimin neden şimdi olduğunu daha çok anlaşılır kılar. Sanayi Devrimi'ne yol açtığı iddia edilen iklim koşulları, coğrafya ve doğal kaynakların dağılımı gibi faktörlerin kendi başlarına, ancak belli bir iktisadi, toplumsal ve kurumsal çerçevede etkide buldukları açıktır.³² Aksi halde bu coğrafi temelli bakış, İngiltere'nin kömür rezervlerine sahip oluşu, denize yakınlık vb. gibi avantajlarının İngiltere'de endüstrinin gelişmesinin ana nedeni olarak kabul görmesine yol açar. Oysa böyle bir açıklama kömür rezervi bakımından daha zengin olan diğer bölgelerin (örneğin Rusya'nın) neden bu endüstri hamlesini gerçekleştiremediklerini ve yine bir deniz imparatorluğu olabilecek kadar denizlere hâkim Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl olup da endüstrileşemediğini açıklayamaz. Dolayısıyla sadece dış faktörlere/coğrafyaya dayalı açıklamalara itibar edilemez.

Aynı şekilde Endüstri Devrimi'ni tarihsel rastlantılarla açıklama çabaları da vardır. Bu dönemlerdeki hızlı nüfus artışı, tarımdaki anlayışın değişmesi, uzun mesafeli ticaretin gelişmesi, 17. yüzyıldaki bilimsel devrim, ulaşım alanındaki yeni gelişmeler vb. gibi nedenlerle Endüstri Devrimi'nin ortaya çıktığını ifade eden anlayışlar da yanlış olmamakla birlikte eksiktir. Eksiklikleri ise bu sayılan nedenler gibi bir nedenin eksikliği şeklinde değil, bu sayılanların da temel nedeni olabilecek bir belirtecin eksiliğidir. Bu belirteç ise aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacak olan Batı çözümüdür.

Bu açıklamalardan en çok akla yatkın görüneni; I. Wallerstein, F. Braudel, H. Pirenne, K. Polanyi, M. Weber ve A. Smith gibi çok sayıda tarihçi ve sosyal teorisyenin de kapitalist endüstrinin ortaya çıkışının anahtarı olarak gördükleri, "ticaretin doğması, para ilişkilerinin ve değişimin yaygınlaşması"dır. Örneğin Paul Sweezy'e göre "*kullanım için üretim yapan eski feodal sistemin yanı başında, değişim için bir üretim sistemi ortaya çıkararak yaratıcı güç ancak uzun mesafeli ticaret*" olabilir.³³ Yine H. Pirenne'ye göre kapitalist endüstrinin ortaya çıkışı 11. yüzyıldan sonra Batı'da ticaretin canlanmaya başlamasıyla birebir ilişkilidir.³⁴ Fakat

³² Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 35.

³³ Colin Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, Dost Kitabevi, Ankara, 2000, s. 16.

³⁴ Henri Pirenne, **Orta Çağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, (Çev.: Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yay. İstanbul, 2005.

kapitalist endüstriyi sadece ticaretin gelişmesinin bir sonraki merhalesi olarak tanımlamak Sezer'in de dikkat çektiği gibi, dönemin en önemli ticaret merkezi olan İstanbul'un neden bu gelişmelerin dışında kaldığını bize açıklayamaz. Oysa bilinen 16. yüzyıldan sonra dünya ticaretinin Osmanlı'nın egemenliği altındaki Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na; İngiltere, Portekiz ve İspanya kıyılarına kaymış olduğudur.

Yine Protestan Reformu'nun Endüstri Devrimi'ne yol açtığını savunan düşünceler de mevcuttur. Bilindiği gibi sosyolojinin önemli kurucularından ve Batı'da ortaya çıkan yeni düzenin temel savunucularından biri olan Weber, Protestanlıktan yola çıkarak kapitalizmi ve onun kaynağındaki sermaye birikimini açıklamaya çalışmıştır. Endüstrinin ve kapitalizmin bütün evrensellik iddialarına karşılık ancak Batı'da belli ülkelerde ortaya çıkması bununla açıklanmaktadır.³⁵ Fakat Protestanlığa geçen tüm bölgelerin sanayi devriminin öncüsü olduğu hiçbir zaman söylenemez ve çok belirgin bir örnek vermek gerekirse Hollanda'nın Katolikliği sürdüren bölümü (Belçika) Protestanlığa geçen bölümünden (Hollanda) daha önce sanayileşmiştir.³⁶ Fakat yine de bu yeni ahlak anlayışının etkisi yadsınmaz. Batı Avrupa'nın önde gelen kapitalist merkezleri İngiltere, İskoçya, Hollanda, hemen hepsi de, Kalvinizmi ülkelerinin birincil mezhebi yapmışlardır.³⁷ Fakat W. W. Rostow'un belirttiği gibi iktisadi gelişmede öncü elit rolünü oynamış bir dünyada bütün ağırlığı John Calvin'e³⁸ vermek doğru olmaz. Üstelik kâr arttırma faaliyetlerine tesir eden dini ve sair kıymetlere fazla yer vermek, bu önemli hadisenin

³⁵ Baykan Sezer, Ertan Eğribel, Ufuk Özcan; "Endüstrileşme ve Yükselen Burjuva Sınıfı", **Sosyoloji Yılığ** **Kitap 12: Tarihte Doğu-Batı Çatışması** (iç.), Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 389.

³⁶ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 35.

³⁷ William McNeil, **Dünya Tarihi**, Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 494.

³⁸ John Calvin (1509–1564), Fransız din reformcusu ve Kalvenizm'in kurucusu. Calvin'in, keşiş Protestanlığının iç disiplini ve ağır çalışmaya önem vermesi ve servet sahibi olmanın utanç verici bir şey olmadığı yönündeki düşünceleri ile modern kapitalizm arasında ilişki kurulmuş ve bu tarikatın kapitalizme yol açan temel anlayışlardan biri olduğu iddia edilmiştir. Kapitalist zihniyet ile Protestanlık arasındaki ilişkiye ilk dikkat çeken kişi Max Weber'dir. Bu konu ile ilgili olarak Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" isimli eserine bakılabilir.

izahına yeterli bir sosyolojik temel teşkil edemez.³⁹ Rostow'a göre sadece uygun bir kıymet sistemi değil fakat ondan daha ileride şu iki şartın gerçekleşmesi ancak kapitalizmin varlığını temellendirir: Birincisi, bu yeni sınıf (burjuva), kendisini kudret ve itibara götürecek yolların geleneğe dayanan cemiyet tarafından tıklandığını hissetmeli; ikinci olarak da geleneğe dayanan cemiyet, kendi mensuplarının geleneğe uyacak yerde maddi başarı aramasına imkân verecek kadar yumuşak/zayıf olmalıdır. Protestan ahlakının belki de tek önemli katkısı Jean Baecher'in deyimiyle burjuvalara yaşam tarzlarının meşru olduğu duygusunu aşlamış olmasıdır.⁴⁰ Dolayısıyla dini algılayış ve yaşayıştaki değişimin endüstriye yol açtığı görüşü de tek nedenli bir açıklama olması nedeniyle doyurucu değildir. Hatta Hıristiyanlıktaki bu değişim/dönüşümü; Hıristiyanlığın, Batı'nın yeni koşullar karşısında aldığı biçime uygun olarak örgütlenmesi olarak okumak da mümkündür.

Endüstri Devrimi'ni sonradan ortaya çıkan sonuçlarıyla veya Batı toplumlarının belli bir dönemde kazandığı görüntüyle açıklamak yerine bu devrimin tarih içine yerleştirilmesi ve hangi tarihi gelişmenin ürünü olduğunu açıklamak asıl yapılması gerekendir.⁴¹ Böyle bir açıklama bize Endüstri Devrimi'nin, Batı'nın tek başına gerçekleştirdiği bir olay olmak yerine toplumlar arası ilişkilerin bir sonucu olduğunu gösterecektir. Yukarıdaki açıklamaların ortak noktası, Endüstri Devrimi'ni sadece Batı'nın tarihi koşulları içerisinde anlama çabasında olmalarıdır. Böylesi açıklamalar toplumlar arası ilişkilerin, gelişmelerin ana nedeni olduğunu görmezden gelen açıklamalardır.

Endüstri Devrimi'ne yol açan koşulları tarihte ne kadar geri götürebileceğimiz, çözümlenmeye ne zaman başlayacağımız önemli bir sorundur. Hobsbawm'ın haklı olarak sorduğu gibi bir çözümlenmenin tarihte ne kadar geriye gitmesi gerekir?⁴² 17. yüzyıl ortasındaki İngiliz Devrimi'ne mi, Reformasyon'a mı, Avrupa'nın dünyayı

³⁹ W. W. Rostow, **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara, 1966, s. 48.

⁴⁰ Jean Baecher, **Kapitalizmin Kökenleri**, (Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 107.

⁴¹ Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 56.

⁴² Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789–1848**, s. 11.

askeri yoldan fethinin ve sömürgeler kurmasının başlangıç tarihini oluşturan 16. yüzyılın başına mı, hatta daha öncesine mi?

Bizim kabul ettiğimiz ve tezimizi üzerinde kurduğumuz yorum, Batı'daki bu temel değişim/dönüşümün 16. yüzyılın başlarına kadar geriye götürülebileceği ve yine bu değişim/dönüşümün ancak toplumlar arası ilişkilerle (temelde Doğu-Batı ilişki ve çatışmasıyla) açıklanabileceğidir.⁴³ 16. yüzyılın başı yani 1500'ler, aslında tarihte Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak kabul edilir. 1453'te İstanbul'un fethi bir çağı kapatmış ve yeni bir çağı açmıştır. Yine 1492'de, coğrafi keşifler ve yeni ticaret yollarının bulunması da yaygın olarak yeni bir çağın başlangıcı kabul edilir. Yeni Çağ'ın başlangıç tarihini 1500 olarak almak –her ne kadar bu tarihin hiçbir belirleyici olayı olmasa da– hem yüzyılın dönümü olması hem de Yeni Çağ'ı sabit bir olayla başlatmaya bağlı olmaksızın izah etme imkânı vermesi açısından bizim için Yeni Çağ'ın başlangıcı olarak ele alınacaktır. *Dünya Tarihi* isimli hacimli çalışmasında W. McNeill de Avrupa tarihi için, Yeni Çağ'la kendisinden önceki dönemleri birbirlerinden ayıran sınır taşı olmaya 1500 yılının daha uygun olduğunu belirtir.⁴⁴ Ona göre bu sınır, özellikle Reform akımının hemen ardından gelen büyük

⁴³ Baykan Sezer Türk toplumunu, tarihini, gerçeğini ve sorunlarını geliştirdiği **Doğu-Batı çatışması teorisi** ışığında değerlendirmiştir. Doğu-Batı çatışması hem tarihin bütünlüğünü kavramamızı ve hem de bu bütünlük içinde kendi farklı kimliğimize ve sözüme sahip çıkmamızı sağlayan bir teoridir. Sezer'e göre toplumların birbirleriyle karşılaşmaları ve karşılıklı kurdukları ilişkiler toplum farklılaşmalarının ve tarihin temelini oluşturur. Tarih boyunca toplumlara ve onların gelişmesine toplumlar arası ilişkiler yön vermiştir. Doğu'nun zenginlik üreticisi olması ve Doğu önüne en geniş bir örgütlenmeyle (Yunanlılıkla) çıkanın Batı olması nedeniyle Doğu-Batı ilişkilerinin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Toplum gelişmelerinin kaynağında toplumlar arası ilişkilerin bulunması, bu ilişkilerin denetimini ele geçirme ve çaba ve çekişmesi Doğu-Batı ilişkilerinin Doğu-Batı çatışmasına dönüşmesine yol açmıştır. Doğu-Batı çatışmasının tarihi Yunanlılıkla başlar. Batının uygarlığa katılımı Yunan'la gerçekleşmiştir. Ancak Yunan hiçbir şekilde kendi olanaklarının ve gücünün sonucu tarihe katılmamıştır. Bu katılım, geleneksel üretici Doğu merkezleriyle ilişkinin bir sonucudur. Yunan-Pers mücadelesi ve Roma egemenliğinden Haçlı savaşlarına, coğrafi keşifler ve geleneksel sömürgecilik çağından 19. yüzyıl Batı egemenliğine ve 20. yüzyıldan günümüze gelinceye kadar tarihin asıl gövdesi Doğu-Batı çatışmasının başlıca tezahürlerine konu olmuştur. Bu kuram, dünya tarihi kronolojisi içinde yer alan toplumlar arası olayların birbiriyle neden sonuç ilişkisi içinde bütünlüklü açıklanmasına dayanır.

⁴⁴ McNeill, *Dünya Tarihi*, s. 459.

buluşların, can çekişen Orta Çağ Avrupa'sına öldürücü vuruşu yaptıkları ve az çok kararlı yeni düşünce ve davranış biçimlerine ulaşmak yolunda bir buçuk yüzyıl sürecek çığgınca bir çabanın başladığı Avrupa tarihi için en uygun tarihi sınırdır.

Endüstri Devrimi'ni hazırlayan koşulların 16. yüzyılın hemen başlarında oluşmaya başlamış olması tesadüfi değildir. Bu dönem Batı'nın Doğu karşısında yeni olanaklara sahip olduğu bir dönemin başlangıcıdır. Özellikle 16. ve 17. yüzyıllar kapitalizmin merkantilist denilen aşamasında önemli bir dönemdir. Tabii olarak bu dönemin anlaşılması için Yeni Çağ öncesi Avrupa'sının, yani Orta Çağ Avrupa'sının toplum örgütlenmesine bakmak gerekecektir. Ancak bu şekilde Yeni Çağ ve sonrası dönem daha iyi anlaşılabilir.

Aslında Batı'da Orta Çağ'a ilişkin açıklama ve değerlendirmeler doğrusal bir seyir göstermemektedirler. Orta Çağ "karanlıklar çağı" olarak tanımlandığı gibi, Batı'nın Yeni Çağ sonrası kazandığı yeni kimliğin temellerinin atıldığı bir dönem olarak da değerlendirilmektedir.⁴⁵ Batı, 19. yüzyıla kadar ve özellikle Aydınlanma ile birlikte Orta Çağ'ı mahkûm eden bir anlayışa sahiptir. Hatta Rönesans'ta Batı, bu karanlık çağı atlayarak kendisini antik Yunan ve Roma'nın devamı ve varisi sayar.⁴⁶ Fakat 19. yüzyılla birlikte Batı, dünya egemenliğini ele geçirdikten sonra, Yeni Çağ'ı ve yeni gelişmeleri yine kendisiyle açıklama tasası taşımaya başlamıştır. Çünkü Batı kendi gelişmesini ve kurduğu yeni egemenlik ilişkilerini Batı dışı bir kaynakla, örneğin sömürgeyle, açıklamak istememektedir. Bu nedenle Orta Çağ artık bir karanlık çağ değil, Batı'nın içten içe kendi kozasını ördüğü çağ olarak tanımlanacaktır.⁴⁷ Nitekim Robert Brenner, kapitalizmin doğuşunun, kökleri İngiliz aristokrasisinin çok eski erklerine uzanan, özünde lord-merkezli bir inisiyatif

⁴⁵ İsmail Coşkun, **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s. 124. Bu konu ile ilgili olarak yine Jean Gimpel, **Orta Çağda Endüstri Devrimi**, Tubitak Yayınları, Ankara, 2004 tarihli esere bakılabilir. Yazar burada, günümüzün teknolojiye bağımlı toplum yapısının temellerinin Rönesans ya da İngiliz Endüstri döneminde değil, Orta Çağ'da atıldığını, modern bilimin temelinin de bu dönemde şekillendiğini detaylı bir şekilde ifade etmiştir. Bu ve benzer çalışmaların temel savı, Batı'nın kendi toplumsal sürekliliği içerisinde geliştiği ve kapitalist döneme ulaştığıdır.

⁴⁶ "Yeniden Doğuş" anlamındaki Rönesans, Batı ile klasik antikite arasındaki bağın Orta Çağ atlanarak yeniden kurulması demektir.

⁴⁷ Coşkun, a.g.e., s. 125.

olduğunu ileri sürerken, Perry Anderson ise Avrupa’da mutlakçılığın doğuşuyla ilgili incelemesinde, Batı Avrupa’nın feodal gelişmesini ayırt edici kılan üstyapısal özelliklere belli bir ağırlık tanır. Anderson, Avrupa’da kapitalizme benzersiz bir geçişi mümkün kılan şeyin, antikite ve feodalizmin sıralanışı olduğuna inanmaktadır. Bu bakış açısına göre özelde Roma hukuk geleneği ile kentli yurttaşlık kavramları, mutlakçı devletlerin ortaya çıkışında ve kapitalizme geçişte eşit değerde görülmektedir.⁴⁸ Bu ve benzer açıklamalar 19. yüzyıl çıkışlıdır, açıklamaların temel gerekçesi de, Batı’yı sadece kendisiyle açıklama çabasıdır.

Orta Çağ Avrupa’sının toplum örgütlenmesi bilindiği gibi feodalizmdir. Feodalizm ise üretimin küçük birimler içerisinde örgütlenmesidir. Bu sadece üretim için değil savunma amaçlı da bir örgütlenmedir. Çünkü Batı bu dönemde barbar akınları ve Doğu taarruzu karşısında yok olma sınırındadır. Güneyde Sarazen saldırıları, kuzey ve batıda Norman saldırılarıyla –ki buna 10. yüzyılın başında Macarların süvari akınları da eklenmiştir– tehdit edilen insanlar için korunma, birincil önceliktir. Dolayısıyla korunmak için bu dönemde Batı Avrupa, feodal büyük lordlarca kendi insanlarına barınak olmak üzere yaptırılan müstahkem şatolarla dolmuştur.⁴⁹ Bu nedenle Feodalist toplumsal örgütlenme, Orta Çağ’da Avrupa’nın Doğu’ya, Batı dışı dünyaya karşı edindiği bir tutumdur. Batı-dışı halkların amansız saldırısı karşısında üretimin parçalanması ve aynı tehlike karşısında Batı’nın kimliğini koruyabilmesi için Batı’nın takındığı tavidir. Orta Çağ’da dini taassubun bu derece ileride olması ve dini hoşgörüsüzlük ancak bu şekilde bir anlam kazanır.⁵⁰ Bu dönemde Batı’nın askeri düzeyde korumasını feodal asilzadeler üstlenirken, Batı birliğinin ve bilincinin savunulması da Hıristiyanlığa düşmüştür. Orta Çağ’da Batı’nın varlığını sürdürmesini temin görevi bu iki odak üzerinde toplanmıştır. Bütünüyle varlığını yitirmek tehlikesine karşı belli bir düzeyde Batı varlığının sürdürülmesi görevini üstlenmiş bu kesitler, sonradan bu rolleri dolayısıyla övülmüş; bu dönemde feodal asilzadelerin ve kilisenin yokluğunda Batı’nın da yok olabileceği

⁴⁸ Mooers, **Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu**, s. 55–56.

⁴⁹ Pirene, **Orta Çağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 53.

⁵⁰ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 60–62.

yönünde görüşler ileri sürülmüştür.⁵¹ Özellikle Kilise, feodal düzende Batı'nın birliği için hayati bir rol oynamıştır. Paylaşılacak zenginliğin sınırlı olması ve koruma görevinin genişlemesine olanak olmaması nedenleriyle Batı'nın birliğini düşünsel düzeyde ruhban sınıfı üstlenmiştir. Ruhban sınıfı ideolojik planda Batı birliğini korurken, siyasi açıdan Roma örgütlenmesinin bir örneğini oluşturmaya çalışmıştır. Batı siyasi açıdan Roma'yı örgütleyemese de kilise temelinde Roma'yı örgütlemeye çalışacaktır.⁵² Orta Çağ'ın bu güç koşulları altında Batı'nın benliğini koruma tasası, din konusunda iki önemli olaya neden olmuştur. İlk olarak Orta Çağ dönemi ruhban sınıfı, sürekli olarak ve bıkmadan tek bir tema işlemiştir: O da, Batılının kutsal bir birliğin üyesi olduğu, dağılmaması gerektiği ve sonuçta Tanrı'nın sevgili kulları olan Hıristiyanların galip geleceğidir. İkinci olay ise, Batı kilisesinde görülen katı, acımasız hoşgörüsüzlüktür. Yabancıya karşı, tedbirli olabilmek için Orta Çağ'da Avrupa, gerektiğinde kendi öz unsurlarını dahi yıkmaktan çekinmemiş ve her yerde engizisyon mahkemeleri kurup işletmiştir.⁵³ Coşkun'un Wells'ten aktardığı "*Keşişler ve Hıristiyan misyonerleri tarafından muhafaza edilmeseydi Latin kültürü*"⁵⁴ belki *tamamen unutulabilirdi*"⁵⁵ cümlesi kilisenin bu çağdaki fonksiyonunu anlamak için önemlidir.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Feodalizm, Batı'nın kendi dinamikleri ya da çelişkileri ile oluşmuş bir örgütlenme değil, Batı'nın Batı dışı toplumlarla kurduğu daha doğrusu kuramadığı ilişkiler neticesinde meydana gelmiş bir örgütlenmedir. İşte İstanbul'un fethi Batı'da Orta Çağ düzeninin sürmesine izin veren bu koşulların sonu olmuştur. İstanbul'un fethiyle birlikte artık Batı Orta Çağ Feodalizmi, mevcut toplum örgütlenmesini sürdüremeyeceğini anladığından sıkıştığı mekândan ve zamandan bir çözüm arayışına yönelmiştir. Mevcut toplum yapılanmasını sürdürememesinin en önemli gerekçelerinden biri, İstanbul'un fethinde görüldüğü üzere artık büyük toplarla birlikte feodal toplumun temel imgesi

⁵¹ Coşkun, **Modern Devletin Doğuşu**, s. 127; Baecher, **Kapitalizmin Kökenleri**, s. 101.

⁵² Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 49.

⁵³ Sezer, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, s. 89.

⁵⁴ Ruhban sınıfının soyut ve ölü bir dil olan Latinceyi kullanmalarını da Batı'nın bu parçalanmışlıkta kimliğini korumaya dönük bir çabası olarak görmek mümkündür.

⁵⁵ Coşkun, a.g.e., s. 128.

olarak hafızalarımızda yer eden şatoların yıkılabileceğinin görülmesidir. Bu durum, feodal toplumun küçük birimler şeklindeki örgütlenmesinin sonudur. Çıkış yolunu ise Batı 1492’de Amerika’ya ulaşmasıyla bulmuştur. Aslında Amerika kıtasının ilk defa keşfediliyor olmadığına ve daha önce bazı Müslüman kâşifler tarafından buraların bilindiğine dair iddialar olsa da bunun bir önemi yoktur. Çünkü Amerika’nın Batı için önemi, yeni olanaklar sunmasındadır. Bu açıdan Batı’nın Amerika’ya ulaşması Doğu-Batı çatışması ekseninde Doğu’nun İstanbul’un fethiyle Batı’yı sürüklediği açmazlara karşı verilmiş cevap olarak görülmeli ve anlaşılmalıdır.

Bu arayışın ürünü olarak Batı’nın Amerika’ya ulaşmasının yanında yeni ticaret yollarının bulunması da, Endüstri Devrimi’ne giden yolda önemli bir gelişme ve nedendir. Çünkü bilindiği üzere ticaret ve endüstri birbirinin tamamlayıcısıdır. Günümüzde endüstri toplumu olarak tanımladığımız ülkelerin ticaretle de ön sırada oldukları bir gerçektir. Fakat burada ince bir ayrıntı vardır: Endüstrinin sonucu olarak gösterilen ticaretin tersine çevrilmesi gereklidir, özellikle de Endüstri Devrimi öncesi koşullar için. Çünkü ileride de göreceğimiz gibi ticaret, endüstrinin öncelikli şartıdır ve ticaret kapitalizminden sonra ancak bir endüstri kapitalizminden bahsedilebilir. Ticaret yollarının kontrolünü elinde tutmak demek dünya siyasetine yön vermek demektir.⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllardır bu kontrolü elinde tutmakta ve Doğu’nun Batı karşısında savunusunu üstlenmektedir. Fakat coğrafi keşiflerle birlikte Batı, mevcut/bilinen ticaret yolları dışında yeni yollar bulma ve Osmanlı ile temas etmeden Doğu’ya ulaşma imkânı elde etmiştir.⁵⁷

Yeni Dünya’nın yeniden keşfi ve sömürülmesi ile yeni ticaret yollarının keşfi ve kullanılması Batı’da ve Doğu-Batı ilişkilerinde yeni gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmelerin belki de en önemlisi, Doğu karşısında tek çözüm yolunun Feodalizm olmadığı ve dolayısıyla Feodalizmin tartışılmaya başlanması ile yükselen bir kentli sınıf/burjuvanın varlığının kabulü ve feodal-burjuva çatışmasının başlamasıdır.

⁵⁶ Doğu-Batı çatışmasında da temel amaç bu kontrolü ele geçirmektir. Baykan Sezer, Osmanlı’nın Viyana kapılarında geri dönüşünü de bu yaklaşımla açıklamıştır. Osmanlı’nın amacı Viyana’yı almak değil, Doğu-Batı kontrolünün kendisinde olduğunu teyittir.

⁵⁷ Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520–1566) Osmanlı donanmasının Hint okyanusunda olması bu açıdan şaşırtıcı değildir.

Feodalizmin tartışma konusu edilmeye başlanması ile birlikte Batı'da "reform" akımı başlatılmıştır. Tartışmayı geniş kitlelere açmak ve herkesin kendi başının çaresine bakmasını sağlamak için dinde milli dillerin kullanılması önerilmiş ve giderek Batı'da milliyetçilik akımları güçlenmeye başlamıştır.⁵⁸ Yine ana uğraşları ticaret olan burjuvalar ise bu yeni dönemle birlikte Batı'ya zenginlik akışını sağlayan temel sınıf olmuştur. Yeni koşullara ayak uyduramayan ve Batı'nın önüne çıkan bu yeni olanakları değerlendiremeyen feodal beylerin önemli bir kısmı, giderek yoksullaşırken, burjuvazi sermaye birikimini gerçekleştirir. Yine aynı nedenler neticesinde feodal düzen içinde kapitalizm gelişip güçlenme olanağı bulmuştur.⁵⁹

Feodal düzendeki feodal/aristokrat/soylu – serf çatışması bu yeni dönemde kendisini feodal-burjuva ya da feodalizm-kapitalizm çekişmesine bırakacaktır. Kapitalizm, Batı'da endüstri devrimi adı altında tanıtılan olaylar sonucunda ortaya çıkan endüstri toplumlarını tanımlayan toplumsal ilişkilerden başka bir şey değildir. Kapitalizm de, feodalizm gibi yalnızca Batı toplumları tarihi ile değil, ancak Doğu-Batı çatışması ile açıklanabilir. Batı toplumlarında ana çatışmanın feodal-serf yerine feodal-burjuva arasında geçmesi ancak bu iki sınıfın Doğu karşısında Batı için bir tutum önerebilmeleri nedeniyledir. Çatışma, bu öneriler arasında ve bu önerilerin benimsetilmesi konusunda olmaktadır. Zenginliğin sömürücü feodaller yerine burjuvalar elinde toplanmış olması, Batı için esas sömürü kaynağının sınıf sömürüsü yerine Doğu soygunu olduğunu da göstermektedir. Burjuva, Doğu üzerinde daha karlı bir soygun önerebildiği için esas Batı zenginliğini elinde toplamış ve kapitalizm Batı'da egemen olabilmıştır. Kapitalizmin ya da endüstri toplumlarının doğuşunu, açık deniz korsanlığının ve Doğu soygununun dışında açıklama girişimleri de –daha önce de ifade ettiğimiz gibi– bulunmaktadır. Ancak kapitalizmin doğuşunu, söz gelişi yalnızca kentlerde oluşan ticaretle açıklamaya girişmek, o dönemin en önemli ticaret kenti olan İstanbul'un niçin bütün bu gelişmelerin dışında kaldığını anlamamıza olanak vermemektedir. Fakat İstanbul'un yeni gelişmelerin dışında

⁵⁸ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 62. Bu açıdan milliyetçilik, Batı'da her merkezin kendi çıkarlarını savunmak için geliştirdiği siyasetin adı olmuştur.

⁵⁹ H. Bayram Kaçmazoğlu, **Tük Sosyoloji Tarihi I. Önkoşullar**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 15.

kaldığını, hatta Batı’da uygarlık merkezlerinin Akdeniz bölgesinden Atlas Okyanusu kıyılarına kaydığı bilinen bir gerçektir.⁶⁰

Burada yeri gelmişken endüstrileşmenin öncülüğü ve sözcülüğünü yapmış burjuva sınıfını ele almak ve tartışmayı bu zeminde sürdürmek konunun açıklığa kavuşmasına yardımcı olacaktır. Burjuva, Orta Çağ toplum örgütlenmesinde olmayan bir sınıftır. Orta Çağ’ın toplumsal hiyerarşisini sırasıyla aristokratlar (soylular/feodal beyler), din adamları ve köylüler ile serfler oluşturur. Yine sırasıyla birinciler Batı’yı koruma, ikinciler Batı birliğini sürdürme/dua etme, üçüncüler ise Batı’yı doyurmakla görevlidirler. Burjuva, feodal düzenin dışında, hemen yanı başında, *burg*larda yaşayanları tanımlar. Fakat bu sınıf, Yeni Çağ öncesi bir sınıf hüviyetine sahip değildir ve henüz bu isimle anılmamaktadır.

Orta Çağ Avrupa’sında, Bizans ticareti sayesinde kentsel faaliyetin varlığını sürdürdüğü Venedik ve Güney İtalya dışında⁶¹ hemen her yerde, kentsel faaliyetin ortadan kalkmış olduğu bilinmektedir. Batı kentleri varlıklarını sürdürmelerine rağmen zanaatkâr ve tüccar nüfuslarının büyük bir kısmını ve bununla birlikte Roma’dan arta kalan kentsel örgütlenmelerini de yitirmişlerdir. Kentler bu dönemde her birinde bir piskoposun oturduğu dinsel yönetim merkezlerine dönüşmüştür. Fakat ticaretin canlanışına paralel olarak tüccarlar, sayılarının da artmasıyla birlikte eski kentlerin yanında yeni bir *burg* (kent) kurmaya, *fauborg* ya da *forisburgus* yani bir dış *burg* kurmaya zorlanmışlardır. Böylelikle dinsel kentler ve feodal kalelerin yanında, insanların kendilerini adadıkları bir ticari toplanma yerleri ortaya çıkmıştır.⁶² Tüccarların belirli bir yerde toplanmaları, zamanla zanaatkârların da aynı yerlerde toplanmalarına yol açmıştır. Bunun nedeni hem endüstriyel temerküzün de

⁶⁰ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 62–64.

⁶¹ Orta Çağ’da, ticaret merkezleri konumunda bulunan ve feodal ilişkilerin dışında varlığını sürdüren bazı bağımsız kentler vardır. Bunların en bilinenleri Floransa, Venedik, Cenova, Kuzey Denizi ve Baltık bölgesinin Hanse kentleridir. Yeni Çağ’la birlikte bu kentler, merkantilist ticaretin ana merkezleri konumuna gelmişler, merkantilist dönem sonrasında ise ticaret merkezi İngiltere olmuştur.

⁶² Pirene, **Orta Çağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 52–54; Baecher, **Kapitalizmin Kökenleri**, s. 98.

ticari temerküz kadar eski olmasıdır hem de her iki kentsel faaliyetin birbirlerinden bağımsız gelişmesinin söz konusu olamayacağı gerçektir.

İşte burjuvazi, Orta Çağ'ın sonunda Avrupa şehirlerinde yaşayan “özgür insanlar”⁶³ topluluğunu ifade eder. Burjuvazi deyimini ilk defa köylüler ile toprak soyluları dışında yer alan ve ayrı bir toplumsal konumu işgal eden şehir sakinleri için kullanılmıştır. Burjuva, bir *burg*'da (kentte) oturan, geçimini bir zanaat ya da ticaretle sağlayan kentlidir. Sezer'in belirttiğine göre burjuva terimi, toplumun ana sınıfları içinde konumunun belirsizliği nedeniyle “serbest meslek sahipleri” ile eş anlamlı kullanılmıştır. Bu insanlar genellikle tüccar, esnaf, zanaatkâr, banker gibi *varlıklı kentlilerden* oluşan *girişimcilerdir*. Bu dönemden itibaren burjuvalar, belli bir mal varlığı ile şehir çevresinde belli haklara sahip bir sınıfı tanımlamak için kullanılmıştır. Burjuvazinin gücü kalıtsal değildir; gücü, toprak dışı mülkiyet ile parasal zenginlikten almaktadır.⁶⁴ Bu açıdan burjuvaları tanımlayan temel özellik, sermayeye ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmalarıdır. Yeni Çağ'la ve yeni koşullarla birlikte ortaya çıkması elbette tesadüf değildir. Burjuva sınıfı, Batı'nın dünyaya açılması ve sömürsüyle birlikte, Batı'ya akan zenginliğin gerçek mimarları olmuşlardır. Feodal düzenin sınırlı üretim çerçevesi dışında ilişkiler geliştirmiş, bunun için eski düzenin ayrıcalıklı sınıflarına (soylulara, kiliseye) karşı özgürlükler elde etmek için kimi zaman açıkça mücadele vermiş kimi zaman da uzlaşarak belli ayrıcalıklar elde etmişlerdir.⁶⁵

Demek ki yeni düzen öncelikle tüccarlar ve bu tüccarların toplanma merkezleri olarak modern kentlerin doğmasıyla şekillenmeye başlamıştır. Bu durum tabii olarak geleneksel dünyada tüccarlara karşı olan algının değişmeye başlaması demektir. Bilindiği üzere geleneksel dünyada tüccarlar, hiçbir şey üretmemeleri ve toplumsal faaliyetlere ancak küçük bir katkılarının olması nedeniyle ve yine bir aracı olarak yakın zamana kadar sadece çok küçük seçkinler grubunun taleplerine cevap vermelerinden dolayı değersiz addedilmişlerdir. Bu nedenle tüccarlar halkın gözünde bir asalak, seçkinlerin gözünde de, gerekli ama alt düzeyde bir varlık olarak

⁶³ Özgür insandan kastedilen feodal ilişkilerin dışında, kentte yaşayan insandır.

⁶⁴ Sezer, Eğribel, Özcan; “Endüstrileşme ve Yükselen Burjuva Sınıfı”, s. 389–390.

⁶⁵ Sezer, Eğribel, Özcan; a.g.m., s. 390.

görülmüşlerdir. Hatta Bizans İmparatoriçesi Teodora'nın mal yüklü gemisinin Bizans İmparatoru Teofil (829–842) tarafından yakılması, ticaretin bu değersizliğine bir misal olarak anlatıla gelmiştir.⁶⁶ Peki, şimdi değişen nedir? Tüccar ve zanaatkârları yeni bir *burg*da toplanmaya ve yeni bir sınıf olmalarına yol açan sebepler nelerdir?

Burjuvazinin hem bir sınıf olarak ortaya çıkışı hem de ilericiliği/öncülüğü Batı'nın belli sorunlarına yanıt getirmesi, Batı'nın karşılaştığı olanakları değerlendirmesi nedeniyledir.⁶⁷ Burjuvanın feodal beyleri yerinden etmesi ve Yeni Çağ ve yeni düzenin bayraktarlığını yapması, önerdiği yeni ilişkilerin Batı'ya feodal düzenden daha kârlı olmasıyla ilişkilidir. Burjuva artık varlığını sürdürmesi mümkün olmayan feodalizm yerine Batı'ya yeni bir düzen önermiş (kapitalizm) hem de Batı'nın 1500'den sonra elde ettiği olanakları, zenginliği⁶⁸ sermayeye dönüştürerek (Endüstri Devrimi) Batı'ya dünya egemenliğinin kapılarını açmıştır. Bu süreç tabî ki hemen olup biten bir şey değildir. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren oldukça sancılı bir süreçtir.

Açıkça görülen husus, endüstrinin temeli olan sermayenin Batı'da burjuvalar eliyle oluşturulması ve bu sermayenin kaynağının da Doğu ve Yeni Dünya sömürüsüne, buralardaki zenginliğin ele geçirilip Batı'ya aktarılışına dayanmasıdır. Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız Batı'daki zenginlik birikiminin kaynağının ne olduğudur. Ancak Batı'ya akan bu zenginlik yeni sorunlara neden olmuştur. Birincisi, Batı bu zenginlik akışını sürekli kılama sorunu ile karşılaşmıştır. Zenginlik akışını sürekli kılamadığı sürece Batı üstünlüğü geçici bir üstünlük olmaktan öteye geçemeyecektir. İkincisi, Batı bu zenginliği kullanabilme sorunu ile karşılaşmıştır. Söz konusu dönemde Batı toplum yapısı en az olanaklarla geçinme düzeni üzerine kuruludur. Bu akan zenginliği feodal düzen ve ilişkiler içinde değerlendirebilme

⁶⁶ Baecher, **Kapitalizmin Kökenleri**, s. 123.

⁶⁷ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 68.

⁶⁸ Her zenginlik sermaye değildir. Tarihte efsanevi zenginlikler bulunmaktadır. Darius'un hazinesi, Roma'da birikmiş zenginlik, Doğu'da Hint racalarının, Abbasi hilafeti sırasında Bağdat'ın zenginliği bilinen örneklerdir. Zenginliğin sermayeye dönüşmesi ise ancak belli koşullar altında gerçekleşmiştir. Sezer, Eğribel, Özcan; "Endüstrileşme ve Yükselen Burjuva Sınıfı", s. 391.

olanağı bulunmamaktadır.⁶⁹ Zenginlik ise toplumsal ilişkilerin dile getirilişinden başka bir şey değildir ve ancak toplumsal ilişkiler içinde bir anlam taşıyabilir. Batı'ya akan bu zenginliğin toplumsallaştırılması, topluma kazandırılması gereklidir.⁷⁰ Bu nedenle Batı, kendi toplum yapısını (feodal) ve ilişkilerini değiştirme ihtiyacı duyacaktır. Batı'da toplum, kendi ürünü olmadığı için bu zenginliği değerlendirmekte güçlük çekmiştir. Bu nedenle de zenginliğin toplumsallaşması ya da sermayeye dönüşmesi gereği yeni bir toplum tipini, endüstri toplumunu ortaya çıkarmıştır.

İşte Endüstri Devrimi, Batı'ya akan bu zenginliği, hem sürekli kılmının hem de bu zenginliği toplumsal ilişkiler içine katmanın adı olmuştur. Bu ifadeyi biraz daha açmak gerekecektir. Şöyle ki Batı, 16. yüzyıldan sonra elde ettiği yeni olanakları sürekli kılmak için endüstri çözümünü bulmuştur. Endüstri Devrimi'ne kadar Batı'nın yaptığı dış talan/yağma/sömürünün Batı'ya aktarılışdır. Fakat Endüstri Devrimi ile birlikte Batı bir anlamda üretimin sorumluluğunu⁷¹ alarak eldeki zenginliği sermayeye dönüştürmüş ve bu sayede zenginlik akışını sürekli hale getirmiştir. Böylece Batı'da merkantilist dönemde biriken zenginlik sermayeye dönüşerek sürekli hale gelmiş ayrıca yine bu sermayenin kapitalist endüstriyi ve toplumu meydana getirmesiyle de bu zenginlik toplumsal dolaşıma girmiştir.

Burada yeri gelmişken hemen ifade etmek gerekir ki Batı; Endüstri Devrimi'ni yaptığı için dışa açılmış, endüstriye pazar bulma gayesiyle Batı dışına yönelmiş değildir. Aksine Batı, dışa açıldığı, dış soyguna başladığı için ve bu soygunu toplumsallaştırabilmek gayesiyle Endüstri Devrimi'ni yapmak zorunda kalmıştır. Dışa açılmak endüstrinin sonucu değil, sebebidir. Dolayısıyla endüstri, dış ilişkilerde kazanılan olanak ve başarıların toplumsallaştırılması olayıdır.⁷² Bu bakış açısından

⁶⁹ Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 29.

⁷⁰ Baykan Sezer, "Amerika'nın Bulunuşu ve Endüstri Devrimi", **500. Yılında Amerika** (iç.), Yayına Hazırlayanlar: R. Ertürk-H. Yazıcıoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 135.

⁷¹ Batı'da üretimin sorumluluğunu ilk üstlenen toplum Amerika'dır. Yağmalanacak altın kaynağı bittikten sonra, Amerika'da pamuk üretilip Batı'ya aktarılmıştır. Bu olay bize hem pamuğa beyaz altın denmesinin sebebini hem de Amerika'nın yeni düzendeki yer ve önemini belirtir. Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 61.

⁷² Sezer ve Diğerleri, a.g.m., s. 59.

hareketle Endüstri Devrimi'ni Batı yayılcılığının kaynağı olarak göstermek anlamsızdır. Çünkü Endüstri Devrimi tam tersine Batı yayılcılığının sonucu olarak meydana gelmiştir. Hatta Endüstri Devrimi'ni feodal düzenin bir çelişkisi olarak değerlendirmek de, feodalizmin bir iç dinamiğinin ürünü olarak görmek de aynı derecede anlamsızdır. Çünkü endüstrinin kendisi ve ortaya çıkardığı endüstriyel/kapitalist toplum, feodal düzenin dışında, onun yanında gelişmiştir. Bu konuda bize ışık tutacak temel tez, endüstrinin yeni bir sınıf olan burjuvaların elinde, *burglarda* –yani şimdiki kentlerde– gelişmiş olmasıdır. Fransız Devrimi'ne kadar eski (feodalizm) ve yeni (kapitalizm) düzenin yan yana olduğu bilinmektedir. Fransız Devrimi'yle artık Batı, eski düzeni tasfiye etmiş ve yeni düzeni tek düzen olarak kabul etmiştir.

Burjuvazi Endüstri Devrimi ile birlikte sadece eldeki zenginliği değerlendirecek bir çözüm üretmemiş aynı zamanda Yeni Çağ'la birlikte var olan ek bir nüfus sorununu da çözüme kavuşturmuştur. Batı'da Endüstri Devrimi öncesi dönemde ve çoğunlukla gittikçe büyüyen kentlerde feodal ilişkilerin dışına çıkmış ek bir nüfus vardır. Endüstri Devrimi ile birlikte Batı'daki bu ek nüfus emek gücüne dönüşmüş bu sayede hem bu ek nüfus endüstriyle birlikte topluma katılırken hem de kapitalizmin zorunlu önkoşulu meydana gelmiş olur. Çünkü Ernesto Laclau'unun da belirttiği gibi kapitalizm, *“zorunlu önkoşulu doğrudan üreticinin üretim araçlarının sahipliğini yitirmesi olan, özgür işçinin emek gücünü satmasıyla oluşan temel ekonomik ilişki”* ile tanımlanır.⁷³

Şimdiye kadar tartışıklarımızı toparlayacak olursak Batı endüstri toplumlarını açıklayan üç önemli koşul vardır:

1. Zenginlik Birikimi: Yeni Çağ'ın merkantilist döneminde, Endüstri Devrimi öncesi Batı Avrupa'da büyük bir zenginlik birikimine tanık olunduğunu ve zenginlik birikiminin geleneksel Batı kaynakları ile açıklayabilmek olanağının olmadığını ifade etmiştik. Tekrar edelim; zenginlik kaynağı Doğu soygunu ve yeni ticaret yollarıdır. Fakat Doğu soygunu, Batı'nın zaten özünde bulunmaktadır. Bu durumda Endüstri Devrimi'ne yol açan yenilik nedir? Buna verilecek en anlamlı

⁷³ Aktaran: Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu**, s. 35.

cevap, yeni ticaret yollarının Batı'ya yeni Doğu uygarlıklarını, Batı soygununa karşı dirençli olmayan ülkeleri tanıtmış olmasıdır.⁷⁴ Bugün Amerika ve Avustralya yerli halkları Batı tarafından bire kadar kırılmış⁷⁵ ve bu ülkeler Batı'nın sınırları içerisine dâhil olmuşlardır. Yine Batı, kendisine karşı direnci zayıf olan Uzakdoğu'nun büyük zenginliklerini de talanla birlikte Batı'ya aktarmıştır.

2. Biriken Zenginliğin Batı'da Sermaye Birikimine Dönüşmesi: Zenginlik, kendi başına var olmayan ve ancak toplum ilişkileri içinde anlamını bulan bir kavramdır. Yeni Çağ'la birlikte toplanmaya başlanan zenginlik, Batı'da önemli yerleri bulunmayan kişilerin elindeydi. Bu kişilerin ellerindeki zenginlikleri değerlendirebilmek için toplumsal ilişkiler ağına sokmak isteyecekleri kuşkusuzdu. Bu işin en kestirme yolu, soyluluk unvanları satın alarak ya da soylularla yapılacak evliliklerle eldeki zenginliği Batı'nın kurulu düzeni içine sokmaktır. Bu durum kesin bir çözüm yolu olmayınca zenginliğin değerlendirilebilmesi için toplumda yeni ilişkiler gerekliliği ortaya çıkmıştır. Önce bu yeni ilişkilerin siyasi iktidarla desteklenmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Bu da ancak burjuvazinin Batı'ya eski düzenden daha geniş olanaklar getirdiğini kanıtlaması ile mümkün olabilecektir. Burjuvazi bir yanda Batı adına dünya egemenliğini geliştirerek ve öte yanda Batı'nın elinde bulunan yeni gücü en iyi biçimde değerlendirerek (Endüstri Devrimi ile) Batı'ya gerekli güvenceyi vermeye çalışmıştır.⁷⁶

3. Özgür İşçi Emeginin Kendisini Piyasaya Sunması: Batı toplumlarındaki bu gelişmeler bazı çözümlere yol açmıştır. Önce feodalizm, artık Doğu karşısında

⁷⁴ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 65–66.

⁷⁵ Ülkelerinde Müslüman Araplara (Endülüs Emevileri'ne) karşı yürüttükleri siyaseti denizaşırı ülkelerde de uygulamaya kalkışan ilk sömürgeci güçler İspanyol ve Portekizler, Amerika kıtasında büyük bir katliama girişmişlerdir. Yine aynı siyasetin sonucu olarak tüm Hıristiyanlaştırma ancak Katolik İspanya ve Portekiz'in Güney Amerika sömürgelerinde görülmektedir. İspanya ve Portekiz'in bu kıyıcılığı ve dinsel katılığı ancak Batı'nın ilk savunuculuğu üstlenmeleriyle anlaşılabilir. Fakat bu kıyıcılık ve zenginliğin birden talanı, zenginliğin sürdürülmesine engeldir. Oysa yeni koşullara, deniz korsanlığına ve soygunculuğuna dayanan İngiltere ve Hollanda Batı adına daha iyi bir karşılık getirmişler, Batı dışının yok edilmesi değil, sistemli bir şekilde soyulmasıyla ilgilenmişlerdir. Sezer, a.g.e., s. 63.

⁷⁶ Sezer, a.g.e., s. 66.

tek olası tutum olmaktan çıktığı gibi Batı için en elverişli olanı da değildir. Halkı toprağa bağlamak ve şatolar çevresinde belli sayıda kişinin beslenmesini sağlamak, yeni koşullara karşılık vermekten uzaktır. Feodal Batı'nın dışında yeni bir Batı kurulmaktadır. Feodal düzen içine katılmamış kişiler de artık çok büyük tehlikelerle karşılaşmadan yaşamlarını sürdürmeye başlamışlardır. Batı'da iş peşinde koşan geçim kaygısında büyük bir kalabalığın ortaya çıkması yalnızca feodal düzenin gevşemesiyle açıklanamaz. Burjuvazinin çözümü ile birlikte Batı'da ek bir nüfus olarak ortada olan, feodal düzen dışında yaşayan bir nüfusun Batı'ya katılması mümkün olmuştur.⁷⁷

Endüstri Devrimi, terimi ilk kez kullanan Arnold Toynbee'ye göre ilk defa 1750–1850 arasında İngiltere'de gerçekleşmiştir. Freyer'e göre ise Endüstri Devrimi ilk olarak, Orta İngiltere, İskoçya, Doğu Fransa ve Ren Bölgesi gibi Batı Avrupa ülkelerinin kömür ve maden bölgelerinde meydana gelmiştir.⁷⁸ Her ne kadar ilk kez İngiltere'de gelişmiş olsa da kapitalist endüstri, ulusal sınırların dışında da etkisini süratle hissettirmiştir.

Endüstri Devrimi, aslında bir başlangıcı ve bir sonu olan bir olay değildir. Ne zaman tamamlandığını sormak saçmadır; çünkü onun özü, o tarihlerden sonra devrimci değişimin bir kural halini almasıyla tanımlanır. Hâlâ da sürmektedir ve nereden bakılırsa bakılsın Endüstri Devrimi, en azından tarımın ve kentlerin icadından bu yana dünya tarihinde gerçekleşmiş en önemli olaydır.⁷⁹ Zira dünya tarihinde bütün yeryüzünü kaplamış olan hiçbir hareket olmamıştır. En kuvvetli politika enerjileri (Moğol istilası gib), hatta büyük dünya dinleri bile (Budizm, Hıristiyanlık) çok geniş alanlara nüfuz etmişler ve bu alanlara izlerini basmışlardır, ama bütün dünyayı kendilerine çekememişlerdir. Endüstri hareketinin bunu yapmış olduğu bugün artık söylenebilir. Bu bütün yeryüzünün alinyazısı olmuştur. En uzak bir çiftlikten, en mütevazı ev idaresine kadar, her biri ayrı ayrı dünya ticaretinin, dünya alış verişinin, dünya pazarlarının büyük örgüsü içine kaçınılmaz bir şekilde katılmıştır: Üretici ve tüketici olarak. Endüstri bölgelerinde üretilen kütle halindeki

⁷⁷ Sezer, a.g.e., s. 66.

⁷⁸ Freyer, **Endüstri Çağı**, s. 8.

⁷⁹ Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789–1848**, s. 38.

eşya en uzak kulübelere kadar yol bulur, bulamadıkları takdirde, bu yol onlara modern reklam metotlarıyla açılır. Sınırlı, kendi kendine yeter hayat çevreleri sistemi yerine, büyük bir balık ağı gibi, bütün insanları, bütün çalışma usullerini, bütün ihtiyaçları içine alan, evrensel bir bağlantılar sistemi geçmiştir.⁸⁰

Endüstri Devrimi'nin 18. yüzyılda ve Batı Avrupa'da gerçekleşmesinin tesadüf olmadığını açıkladık. Aynı şekilde kapitalist endüstrinin ilk olarak İngiltere'de gelişmesi de tesadüf değildir. İngiltere koşulları itibarıyla bu devrimi yapacak tek ülkedir. Yine Hobsbawm'ın belirttiğine göre İngiltere'de 18. yüzyılda; sanayi öncesi toplumların çoğunu geleneksel koşullar ve faaliyetler içinde hareketsiz bırakan iktisadi, toplumsal ve ideolojik bağlar zayıf ve kolaylıkla koparılabilir durumdadır.⁸¹ Rostow ise İngiltere'nin devrimdeki öncülüğünü diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslayarak ortaya koymak ister.⁸² Ona göre Hollandalıların yurt içinde yeterli hammaddeye sahip olmayışları ve sanayicilerden ziyade sermayedar ve tüccarların bu ülkeye hâkim oluşu; Fransızların ise bir kast cemiyeti gibi hareket ediyor olmaları, Protestanlara kötü muameleleri, iktisadi bir inkılâptan ziyade siyasi/sosyal/dini inkılâplar üzerinde durmaları ve kaynaklarını Avrupa içi savaflara harcamaları, bu ülkelerde sanayi devrimini İngiltere'ye kıyasla geciktirmiştir. Böylece Hollanda'dan daha fazla endüstriyel kaynaklara, Fransa'dan daha çok gemiye ve Protestana sahip olan; 1688'e kadar siyasi, sosyal ve dini inkılâbını yapmış bulunan İngiltere, pamuk sanayi, kömür ve demir teknolojisi, buharlı gemi ve dış ticaret gibi unsurları bir araya getirecek durumdaki yegâne memleket olmuştur. Fakat İngiltere'deki iktisadi gelişmenin başlaması sadece sermaye birikmesi ve ziraat ve sanayideki teknolojik inkişaf değil, aynı zamanda iktisadi modernizmi gayet ciddi ve yüksek seviyeli bir faaliyet telakki eden bir siyasi grubun iktidarda olmasıyla da alakalıdır. Bu durum İngiltere'nin devrimden önce en azından iki yüzyıllık bir iktisadi gelişmenin ardından ve onun hazırladığı temeller üzerinde geliştiğinin göstergesidir. Dolayısıyla İngiltere, endüstrileşmeye/sanayileşmeye, örneğin 19. ve 20. yüzyıl Rusya'sından farklı olarak, hazırlıklı girmiştir.

⁸⁰ Freyer, **Endüstri Çağı**, s. 6–8.

⁸¹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 33–36.

⁸² Rostow, **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, s. 31.

Endüstrinin varlığı için gereken sermayeye dönüşebilir zenginlik ile özgür emek gücünün kendisini serbest piyasaya sunmasından sonra, bir ülkede sanayileşmenin gelişmesi için üç önemli aracın varlığı gereklidir. Bunlar: İç pazar, dış pazar ve devlettir. İç pazarı büyütmek için birincisi, nüfus artışı ve dolayısıyla daha çok ve daha ucuz işgücüyle birlikte daha çok tüketicinin yaratılması gereklidir. İkincisi insanların para dışı gelirlerden parasal gelirlere kayması ve kişi başına ortalama gelirin arttırılmasıyla birlikte daha iyi bir müşteri kitlesinin yaratılmasıdır. Örneğin endüstrileşmenin bu ilk döneminde birçok İngiliz'in yeni ihtiyaçlar edinmeyi ve yeni beklenti düzeyleri oluşturmayı öğrendikleri, bir yandan insanların üretkenlikleri artarken bir yandan da boş zaman ve tüketimlerini arttırdıkları bilinmektedir.⁸³ Üçüncü olarak da eski tür imalat ürünleri veya ithal mallarının sanayi ürünleriyle ikame edilmesi sayılabilir. Bunlar iç pazarı genişleten gelişmelerdir fakat endüstrileşmenin bir devrime dönüştüğü 18. yüzyılın ikinci yarısında bu olağanüstü gelişme potansiyelinin temelinde, ihraç sanayilerinin bir ülkenin iç talebinin mütevazı doğal artış hızına bağımlı olmamaları yatmaktadır. Bu sanayiler, bu hızlı gelişme yanılması başlıca iki yoldan sağlamışlardır: Bir dizi ülkenin pazarlarını ele geçirerek, savaş ve sömürgeleştirme gibi siyasi ve yarı-siyasi yöntemlerle bazı ülkelerin iç pazarlarındaki rekabeti ortadan kaldırarak. 18. yüzyıl İngiltere'si hem makul ucuzlukta ve basit yeniliklerle üretimini hızla arttırabilen imalatçıları ödüllendiren bir endüstriye hem de büyük oranda tek bir üretici ülkenin (kendisinin) tekelinde bulunan bir dünya pazarına sahiptir.⁸⁴ İngiltere yine bu dönemde dünya sömürgelerinin büyük bir oranını elinde tutmakta ve bu sömürgelerdeki zenginliği sadece merkantilist dönemdeki gibi yağmalamakla ve talanlamakla yetinmemekte, bizzat yerli halk ya da kölelerle birlikte bir üretim gerçekleştirmektedir. Bu açıdan İngiltere yeterince güçlü bir endüstriye (pamuk

⁸³ Sezer'in belirttiği gibi Batılı bir kişi, topluma bağlılığın bilincini, belli bir üretim birimine işi dolayısıyla katılmakta değil; belli marka, belli çeşit malları yine belli bir birleşim içinde tüketmekle kazanmaktadır. Yine Batı'da tüketim toplumuna yönelme eğiliminin endüstri devriminden önce bulunup bulunmadığı Sezer'e göre mutlaka üzerinde düşünülmesi gereken ilgi çekici bir konudur. Batı'da asalak sınıflar her zaman bulunmuştur ve Batılığın esas, gerçek sözcülüğünü de bu asalak sınıflar yapmıştır. Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 40–41.

⁸⁴ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 39–45; **Devrim Çağı 1789–1848**, s. 42.

endüstrisi)⁸⁵ ve rakiplerinin pazarını ele geçirecek kadar saldırgan bir devlete sahiptir. İngiltere pamuklu ihracatının yüzde doksanını, bu şekilde sömürge pazarlarına, daha çok da Afrika'ya yapmıştır. Pamuk, hammaddesini 1790'lara kadar Batı Hint adalarındaki köle emeğine dayalı plantasyonlarda, bu tarihten sonra ise ABD'nin güneyindeki yine köle emeğine dayalı plantasyonlardan sağlamıştır.⁸⁶

İngiltere'nin bu biricik örneğini sergilediği ilk kapitalist endüstri bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bunda İngiltere'nin tarihi ve toplumsal koşulları da yadsınamaz.⁸⁷ Özellikle yeni doğan burjuva sınıfı ile feodal beylerin uyumu, tarım devrimini daha erken çağda gerçekleştirerek endüstriye zemin hazırlaması, İngiliz devletinin gelişmekte olan kapitalist sınıfın gereksinimlerine hızlı cevap vermesi gibi etmenler bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Burada belki de İngiltere'yi diğer Avrupa ülkelerinden ayıran en önemli hususiyet Alexis de Tocqueville'nin işaret ettiği gibi feodal sistemin, Avrupa kıtası üstünde yerleşmiş olduğu her yerde kastlara ulaşması, bir tek İngiltere'de aristokrasiye dönüşmüş olmasıdır. Ortaçağdan itibaren soyluluğun bir kast haline geldiği, yani alâmetifarikasının doğum olduğu bilinen bir gerçektir. İngiltere ise bu dönemde, kast sisteminin değiştirildiği değil de, gerçekten ortadan kaldırılmış olduğu tek ülkedir. Soylular ve soylu olmayanlar bu ülkede aynı işleri beraberce sürdürmekte, ayı meslekleri seçmekte ve çok daha anlamlısı da, birbirleriyle evlenmektedirler. En büyük senyörün kızı, bu ülkede daha o zamanlar, hiç utanç duymadan yeni yetme bir adamla hayatını birleştirebilmektedir.⁸⁸

⁸⁵ Rostow'un bildirdiğine göre 1781–1791 yılları arasında İngiltere'de pamuk ithali %319,5'di. İngiltere'de pamuklu dokuma sanayisi en gelişmiş sanayi koluydu ve üretimin büyük bir kısmı ihraç ediliyordu ki bu oran 1820'lerde %60'lardaydı. İç piyasa ile yetinilseydi büyüme olmazdı. Bu iş kolundaki gelişme doğal olarak diğer kolları da özellikle kömür, demir, demiryolu, nakliyatı besliyordu. Demiryolları da kömür, demir ve makine sanayine o da çelik sanayine yol açıyordu. Rostow, **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, s. 51.

⁸⁶ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 54.

⁸⁷ Bu konuyla ilgili olarak bkz.: Colin Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Doğuşu**, Dost Kitabevi, Ankara, 2000.

⁸⁸ Alexis de Tocqueville, **Eski Rejim ve Devrim**, Çeviren: Turhan Ilgaz, İmge Yayınları, Ankara, 2004, s. 149–169. Oysa devrimin ortaya çıkacağı Fransa'da durum tam tersidir. Hem soyluluk bir kasta dönüşmüştür ve dolayısıyla sınıflar arası fark belirginleşmiş ve geçişkenlikler ortadan

Dolayısıyla hem İngiltere'deki orta sınıflar (burjuvalar) aristokrasiye savaş açmak şöyle dursun, onunla birleşmiş bir haldedirler hem de yine İngiltere'deki soylu sınıflar diğer Avrupa ülkelerindekinin aksine servetlerini korumakta ve daha çok zenginleşmektedirler. Bu ve benzer gelişmelerle birlikte İngiltere, Marx'ın kapitalizme giden gerçek devrimci yol olarak tanımladığı şeyin en saf örneğini bize sunar.

En belirgin olarak İngiltere Lancashire'de görülen yeni sistem, zamanın gözlemcilerine göre, üç unsurdan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi, sanayi nüfusunun, bir yanda kapitalist işverenler, diğer yanda ücret karşılığında sattıkları emek güçlerinden başka hiçbir şeyleri olmayan işçiler olmak üzere ikiye bölünmüş olmasıdır. İkincisi, uzmanlaşmış makinelerle uzmanlaşmış işgücünün bir bileşimi olan ve Dr. Andrew Ure tarafından şu şekilde anlatılan fabrika üretimidir: *“Kesintiye uğramadan, bir ahenk içinde hareket eden... hepsi de kendi işleyişini kendisi düzenleyebilen bir güce tabi olan, çeşitli mekanik ve zihinsel organlardan meydana getirdiği çok büyük bir organizma”*. Üçüncüsü ise, ekonominin tümüne –hatta tüm yaşama– kapitalistlerin kâr peşinde koşmalarının ve kâr birikiminin egemen olmasıdır.⁸⁹

Sonuç olarak Endüstri Devrimi'ni maddi unsurların eşlik ettiği bir zihniyet devrimi ya da geleneksel kıymet sisteminin köklü değişimi olarak ele almak mümkündür. Daha ziyade toprak sahiplerinin ellerinde toplanan asgari tüketim seviyesinin üstünde bulunan gelirin, bu parayı sayfiye evlerine, hizmetçilere, şahsi süse ve mabetlere harcayanlardan ziyade, demiryollarına, okullara ve fabrikalara harcayanların ellerine geçmesi; insanların cemiyet içinde bağlı oldukları klan veya sınıfa hatta sahip oldukları loncaya göre değil, fakat gittikçe ihtisaslaşan bir takım işleri yapabilme kabiliyetine göre değerlendirilmeleri ve hepsinin üstünde, insanın kendi muhitine tabiat tarafından tayin edilen bir faktör olarak değil de üretimi

kalkmıştır. Bu da doğal olarak çatışmayı beraberinde getirecektir. Hem de soyluluk, yeni dönemin şartlarına ayak uyduramadığından yoksullaşmaktadır.

⁸⁹ Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, s. 61.

değiştirecek ve bir dereceye kadar gelişmeye imkân verecek şekilde kullanılması mümkün olan bir faktör nazariyle bakması, bu zihniyet değişiminin görüntüleridir.⁹⁰

Şimdi ise Batı’da bu zihniyet değişiminin ana aktörleri olan burjuvaların, sosyolojik bakımdan toprağa dayanan eski elit tabakanın elindeki siyasi ve sosyal otoriteyi nasıl aldıkları üzerinde duralım.

1.3. FRANSIZ DEVRİMİ

Batı toplumunun geçirdiği değişim/dönüşümün en önemli merhalelerinden birini Endüstri Devrimi oluştururken bir diğerini de Fransız Devrimi oluşturmuştur. Fransız Devrimi aynı zamanda Yeni Çağ’a son veren ve Yakınçağ’ı başlatan olaydır. Tekrar belirtmekte fayda var: Tüm dünyayı değiştirip/dönüştüren böylesi olaylara küçük ölçekte yaklaşıp bir günle sınırlamak konunun anlaşılmasını engeller. Sezer’in belirttiği gibi, Fransız Devrimi’nin açıklamasını yalnızca 14 Temmuz 1789 günü ile sınırlarsak, devrimin nedeni olarak o gün ortaya çıkan bazı olayları öne çıkarmamız gerekecektir. Birkaç yıl daha geriye gitmek, Fransız monarşisinin açmazları ve kötü yönetimini incelememizi gerektirir. Gerekli zaman dilimini kapsayan bir incelemede ise Fransız Devrimi’ni feodalizmin iç çelişkilerine kadar götürmek mümkün olacaktır.⁹¹ Dolayısıyla Fransız Devrimi’ni, Yeni Çağ’la birlikte Batı’nın yeni olanaklarını çok iyi değerlendiren ve bir çözüm öneren, “eski düzen” içinde ekonomik üstünlüğü ele geçiren, geniş halk kitlelerinin de bilinçli ve örgütlü katılımıyla kendilerine destek verdiği ve Batı içinde yeni rol ve görevi ile bir sınıf görüntüsüne bürünen burjuvazinin, politik iktidarı ele geçirmesi olarak değerlendirmek gerekir. Fransız Devrimini anlamak ve tarih içine yerleştirmek, hem

⁹⁰ Rostow, **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, s. 18.

⁹¹ Baykan Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 59–60. Sezer, değişik bir ölçek kullanıldığında sorunların değiştiğini, aynı sorunların farklı anlamlar kazandığını ve farklı çözümleri gerektirdiğini belirtir. Dolayısıyla farklı ölçeklerde sorunun anlamı yalnızca nicelik bakımından değil, nitelik bakımından da önemli bir değişikliğe uğramaktadır. Bu nedenle ele aldığımız konuyu en geniş ölçekle değerlendirmek gerekir.

Endüstri Devrimi'ni ve endüstri toplumlarını hem de Batı'nın bu aşamadan sonra dünya egemenliğini nasıl ele geçirdiğini anlamamızı kolaylaştıracaktır. Bu üç olayı, Endüstri Devrimi, Fransız Devrimi ve her iki devrimin sonucu şekillenen Batı dünya egemenliğini kavramak ve sosyolojiyle bağlantılarını ortaya çıkarmak ise sosyolojinin doğuş problemini aydınlatmaya ve sosyolojiye nasıl bakmamız gerektiğini belirlemeye yardımcı olacaktır.

Konumuz açısından önemli olan ve açıklığa kavuşturmak istediğimiz bir husus da şudur ki; endüstri olayının ve Batı yayılcılığının sosyoloji üzerindeki etkisi yadsınamaz olduğu halde bu olayların en geniş bir biçimde yaşandığı İngiltere, neden sosyolojinin gelişmesine öncülük yapmamıştır? Buna karşın özellikle ilk dönemlerinde belli başlı sosyologlar ve sosyoloji akımları neden Fransa'da görülmüş ve uzun süre Fransa bu konuda öncülüğü elinde tutmuştur?⁹² Bu sorulara cevap vermek için öncelikle Fransız Devrimini ve devrime giden süreçte Fransa'nın tarihi ve toplumsal koşullarını anlamamız gerekecektir.

18. ve 19. yüzyıl ekonomisinin esas olarak İngiliz Endüstri Devrimi'nin etkisi altında şekillendiğini görmüştük. Diğer taraftan Fransız Devrimi'nden sonra 19. yüzyıl siyaseti ve ideolojisi de Fransızlar tarafından biçimlendirilmiştir. İngiltere, Avrupalı olmayan dünyanın geleneksel ekonomik ve toplumsal yapılarında çatlak açacak ekonomik dinamiti sağlamış, çağın dünyasının demiryolları ve fabrikaları için bir örnek sunmuştur; bununla birlikte Fransa da onun devrimlerini gerçekleştirmiş, ona düşüncelerini vermiştir. O kadar ki üç renkli bayraklar yeni doğan her ulusun amblemi olmuştur. Dünyanın çoğu yerinde liberal ve radikal demokrat siyasetin tartışma konularını ve sözcük dağarcığını Fransa sağlamıştır. Pek çok ülkeye hukuk kurallarını, bilimsel ve teknik örgütlenme modelini ve metrik ölçüm sistemini getirmiştir.⁹³

Fransız Devrimi, başlı başına yalıtılmış bir olgu olmamakla birlikte zamanındaki diğer olaylardan çok daha özlüdür ve bu bakımdan çok daha köklü sonuçlar doğurmuştur. Her şeyden önce, Rusya hariç, Avrupa'nın en güçlü ve en

⁹² Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, s. 81.

⁹³ Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789–1848**, s. 63.

kalabalık devletinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde her beş Avrupalıdan biri Fransız'dır. İkincisi, kendinden önceki ve sonraki devrimler içinde kitlesel nitelikteki tek toplumsal devrimdir ve benzeri herhangi bir başkaldırıdan çok daha radikaldir. Özellikle İngiliz ve Amerikan devrimleriyle kıyaslandığında bu durum açıkça görülmektedir. Üçüncü olarak ise, tüm çağdaş devrimler içinde yalnızca Fransız Devrimi dünyayı kapsama niteliği taşımaktadır. Orduları, dünyayı devrimcileştirmek için yola koyulmuş ve bunu gerçekten yapan fikirleri olmuştur.⁹⁴ Tocqueville, bütün sivil ve siyasal ihtilallerin, içinde kapalı kaldıkları bir vatanı olmasına rağmen Fransız Devrimi'nin kendine özgü bir toprağı olmadığını ifade etmiştir. Bunun da ötesinde Fransız Devrimi'nin etkisi, bir bakıma bütün eski sınırların haritadan silinmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Yasalara, geleneklere, kimliklere ve dile rağmen, insanları yakınlaştırdığı ya da böldüğü, bazen aynı vatanın insanlarını düşman ve yabancıları kıldığı görülmüştür; ya da daha doğrusu, bütün tikel ulusallıkların üstünde, bütün uluslardan insanların yurttaşları haline gelebilecekleri ortak bir entelektüel vatan oluşturmuştur.⁹⁵ Bu sayılan özellikleri dolayısıyla Fransız Devrimi biriciktir ve türdeşleriyle kıyaslanamaz.

Devrimin fikirleri, Latin Amerika'dan Hindistan'a kadar nerdeyse tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Osmanlı özelinde de durum aynıdır. Batı'nın Osmanlı savunusu altındaki İslam dünyasına ilk gelişi devrimden hemen sonra 1798'de Napoleon'la olmuştur. Bu ise Batı'yla sıcak temas kurmakta olan ilk toplumları Mısır ve Osmanlı örneğinde gördüğümüz gibi Batılılaşmaya zorlayan temel nedenler arasında en önemlilerindendir.. Hatta Bernard Lewis Fransız Devrimi'ni, "*Batı Hıristiyan dünyasının, İslam dünyası üzerinde herhangi gerçek bir etkiye sahip olan ilk büyük fikir hareketi*" olarak tanımlamıştır.⁹⁶

Fransız Devrimi, çağdaş anlamda bir parti ya da hareketin ya da sistemli bir programı uygulamaya girişen insanların gerçekleştirdiği yahut öncülük ettiği bir devrim değildir. Bununla birlikte, oldukça uyumlu bir toplumsal grup içinde genel

⁹⁴ Hobsbawm, a.g.e., s. 64.

⁹⁵ Tocqueville, **Eski Rejim ve Devrim**, s. 59.

⁹⁶ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 41.

fikirler üzerinde oldukça uyumlu bir uzlaşmanın varlığı, devrimci harekete etkin bir birlik sağlamıştır. Bu grup, burjuvazidir; fikirleri de, filozoflar ve iktisatçıların ifade kazandırdığı, farmasonluğun yaydığı ve gayri resmi birlikler içinde gelişen klasik liberalizmin fikirleridir. Bu açıdan bakıldığında, filozoflar haklı olarak devrimden sorumlu tutulabilirler. Devrim, onlarsız da gerçekleşebilirdi; ancak eski bir rejimin salt yıkılmasıyla, yerine etkin ve hızlı bir biçimde yenisinin konması arasındaki farkı onlar yaratmıştır.⁹⁷

Fransız Devriminin sonuçlarına geçmeden önce devrimi hazırlayan nedenler ve koşullar üzerinde kısaca durmakta yarar var. Fransız Devrimi'nin bize göre iki temel nedeni vardır: Bunlardan ilki, içsel neden dediğimiz, burjuvanın feodal kalıntıları temizleyerek yeni düzeni tek düzen olarak kurması ve Batı'da Yeni Çağ'la başlamış olan ve Endüstri Devrimi ile doruk noktasına ulaşan değişim/dönüşümü tamamlamasıdır. Devrimin ikinci temel nedeni ise dışsal nedenlerle ilişkilidir. Fransız Devrimi, Batı dünya egemenliğini elinde tutma çekişmesinin bir sonucudur. Çünkü devrim, aynı zamanda İngiltere'nin dünya egemenliğine verilen bir cevaptır.

Fransa devrim öncesi dönemde, Avrupa'da mutlak monarşik düzenin biricik ve en güçlü örneğine sahiptir. Feodal düzenin (eski rejim) temsilcileri hâlâ devleti elinde tutmaktadır ve yükselen yeni toplumsal güçlerle (yeni rejim taraftarları) çatışma, başka ülkelerde olduğundan çok daha şiddetlidir. İngiltere örneğinde yaşanan ve İngiltere'yi Endüstri Devrimini yapmaya götüren süreçlerle Fransa'da karşılaşılmaz. İngiltere bir soylu sınıf-burjuva çatışması yaşamadan kapitalist toplum dönüşümünü sağlamıştır. Endüstriyel gelişimin temel gereçlerinden biri devletin koruyuculuğu veya devletin dış pazar saldırganlığıdır. Devletin bu fonksiyonunu en iyi şekilde İngiliz Devleti sergilerken aynı anlayışa Fransa'da rastlanmaz. Yine İngiltere'de toprak sahibi soylular, İngiliz kapitalist tarım devrimiyle topraklarını endüstriyel üretime açarken aynı sürece Fransa'da rastlanmamıştır. Bu ve benzeri birçok nedenden dolayı Endüstri Devrimi, İngiltere sınırları içerisinde gerçekleşmiştir. İngiltere ile Fransa, aynı zamanda eski ve yeni rejimler arasındaki çatışmanın da sembolüdürler. Çünkü ticarete ve sömürgelerde kaydettiği hızlı

⁹⁷ Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789–1848**, s. 68–69.

ilerleme yüzünden İngiltere'ye düşmanlık besleyen Fransa, aynı zamanda, sözcüğün klasik anlamında en güçlü, seçkin ve etkili bir aristokratik mutlak monarşidir.⁹⁸

Orta Çağ toplum örgütlenmesinde üç temel sınıfın varlığından söz etmiştik. Bunlar; soylular, din adamları ve serf/köylülerdi. İlk iki sınıf dışında kalan herkesi içeren ve 15. yüzyıldan başlayarak kullanılan “üçüncü sınıf” deyimini içine, zamanla bu çalışan sınıfların yanında burjuvazi de girmiştir. Fakat burjuvalar üçüncü sınıf içerisinde olsa da onlardan farklı olarak ciddi bir zenginlik birikimini ellerinde bulundurmaktadırlar. Zamanla burjuvalar, bu zenginliği toplumsal ilişkiler içine sokmak için soylu unvanlar satın almaya başlamışlardır. Fakat gerek zenginlik akışını sürekli kılmak gerekse de bu zenginliği sermayeye dönüştürüp toplumsal ilişkiler içerisine katma düşüncesi burjuvayı tüm toplumu değiştirip dönüştürme ve bununla birlikte politik iktidarı da ele geçirmeye zorlamıştır. Bu süreç, uzun bir dönemi kapsadığı gibi Avrupa'nın her tarafında aynı anda ve aynı tarzda gerçekleşmemiştir. Burjuvanın politik iktidarı ele geçişi İngiltere'de çok daha erken dönemde ve sancısız gerçekleşmişken, Fransa'da kanlı ihtilallere sahne olmuştur.

İngiltere, 16. yüzyılla birlikte gelişen ve dış sömürüye dayanan merkantilist ekonomi anlayışını ve bu anlayışın sürdürücüleri olan yeni yükselen sınıf burjuvaziyi destekleyen bir devlete sahiptir. Çünkü merkantilizmin 16. ve 17. yüzyıllardaki ana kaygısı, Sezer'in ifadesiyle hükümdarı ve onun mülkü sayılan ulusu güçlendirmektir.⁹⁹ Başarılı olmak için ulusun tüm enerjisi, mekân içinde yoğunlaştırılmalıdır. Devlet, ekonomik, siyasi ve askeri tüm stratejilerin yönlendiricisidir. Merkantilistler için özel ve kişisel girişim, savaş sırasında her askerin kendi manevrasına kendisinin karar vermesi kadar saçmadır. Yine 17. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de gelişmekte olan bir tarım kapitalistleri sınıfının gereksinimlerine giderek daha çok karşılık gelen, aynı dönemde Fransa'da varolan vergi/makam devletinden kökten farklı toplumsal temellere dayanan, yeni tipte bir devlet ortaya çıkmıştır. Kıtanın mutlakçı devletlerinden farklı olarak İngiltere Devleti, artık vergi ve görev satışı gibi yollarla köylü uyruklardan ekonomik artık

⁹⁸ Hobsbawm, a.g.e., s. 34.

⁹⁹ Sezer, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, s. 67.

çekmesi için aristokrasinin bir aracı olmaktan çıkmıştır.¹⁰⁰ Dolayısıyla İngiliz Devleti, yeni dönemde ne toprak sahibi sınıfların ne de yükselen burjuvanın rakibidir, daha ziyade toplumun kapitalist dönüşümü ile ilgilenir. Tek derdi sermayenin gelişmesi ve büyümesi ve bununla paralel olarak dünya üzerindeki etkililiğini sürdürmektir. Bu açıdan ekonominin yapılandırılması ve sermayenin işlerine karışmak gibi bir alışkanlığı olmamıştır. Aynı zamanda bunu yapacak bürokratik kaynaklara da sahip değildir.¹⁰¹

Fransa'da ise İngiltere'de görülen aristokrat-burjuva uyumu ve zenginliğin paylaşılmasında burjuvaya olan güven yoktur. Aristokratlarla uzlaşmayan ve ekonomik çıkarlarını, siyasal iktidarı da ele geçirerek taçlandırmak isteyen Fransız burjuvazisi, tüm gücü ile eski rejimin kalıntılarını ortadan kaldırmak ve yerine kendi sınıf ideallerini en iyi şekilde formüle edecek yeni rejimi ikame etmek istemektedir.¹⁰² Bu ise ancak devrimle mümkündür. Fransız burjuvazisi, bunu ancak geniş halk kitlelerini yanına alarak yapmasının mümkün olduğunu bildiğinden devrim, bir halk ayaklanmasıyla meydana gelmiştir.

Burjuvazi, sermaye birikimi ile Orta Çağ feodalite düzeninde gedikler açarak onun kapitalizme dönüşmesinin ancak kapitalist kurumları kurarak mümkün olabileceğinin farkındadır. Elde edilen çıkarların korunması ve sürekliliğinin sağlanması için burjuvazi, ideolojik kurumları devamlı olarak kurmaya ve bu yapıya uygun düşen mevcutları yaşatmaya çalışmıştır. Kapitalizm gelişirken bu kurumların bilinçli olarak kurulması da şart değildir. Üretim güçlerinde gelişme, toplumda bu kurumların kurulması yönünden itici olmuştur. Bu değişim/dönüşüm sürecinde bir önceki toplumsal sistemin kurumları ancak bu yeni düzene uyacak biçimde değiştikleri takdirde geçerli olacaklardır. Yeni düzenle/egemen sınıfın çıkarlarıyla çelişen kurumlar ise kaldırılacak, yasaklanacaktır. İşte Fransa örneğinde gördüğümüz feodalite kurumları, burjuvaların sermaye birikimini ve daha büyük üretimi engelleyici daha doğrusu feodalite düzeninin kapitalist düzene dönüşümünü, gelişen üretim güçlerinin gerektirdiği yeni sosyal organizasyonuna dönüşümünü köstekleyici

¹⁰⁰ Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Doğuşu**, s. 192.

¹⁰¹ Mooers, a.g.e., s. 217.

¹⁰² Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi I Önkoşullar**, s. 26–27.

bir tutum içindedirler. Fakat bu durum yine de kapitalist sınıfın gelişmesini durduramamıştır. Bugünün başlıca Batı kurumlarının kökü, Batı'da bu tamamen durdurucu olamayan engelleme ile beliren çelişmeden doğmuştur.¹⁰³

Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı ve devrimin ilkelerinin evrenselleşmesini sağlayan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ndeki hakların kazanımı ve kurumsallaşma süreci Fransa'da 17. yüzyıldan beri devam eden gelişmelerin ürünüdür. Bugün övgüyle ifade edilen insan haklarının ilk gelişiminin temel gayesi toplumun kapitalist dönüşümünün araçları olmasıyla ilgilidir. Seyahat hakkının bireylere tanınması, bireyi toprağa bağlayan bağın koparılması ve bu sayede hem endüstri için ucuz (ama ülke içinde hür insan olarak dolaşan) emek gücünün sağlanması hem de gelişen manüfaktür için kırsalın kalkındırılması, toprağın kapitalist bir anlayışla az sayıda güçlü insanın elinde toplanmasıyla ilgilidir. Mülkiyet hakkı burjuvanın giderek büyüyen mülkiyetini koruma isteğinden, politik haklar yine ülke çapında politik yetkileri olmayan burjuvaların diğer toplumsal üst sınıfların yanında bazı politik hakları elde etme isteğinden başka bir şey değildir. Fakat bunlar ve dahası ile birlikte hepsi, devrimle birlikte hem kurumsallaşmış hem de evrensel bir nitelik kazanmıştır.

Devrimin içsel nedeni olarak ezcümle söylenecek şudur ki; Fransa'nın birbiriyle tamamen çelişik iki üretim ilişkileri dizisinin çarpışmasından kaynaklanan bunalımı, burjuvaziye izlenecek tek bir yol bırakmıştır: Senyörlüğün kaldırılması, yasal eşitliğin kurulması ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması ile Fransa'nın tek bir ekonomik pazar halinde birleştirilmesi.¹⁰⁴ Fransız Devrimi'nin hedefi yalnızca eski bir hükümet biçimini değiştirmek değil eski toplum düzenini de yıkmak olduğundan, ihtilal aynı anda bütün yerleşik erklere saldırmak, bilinen bütün nüfuzları ortadan kaldırmak, gelenekleri silmek, örf ve adetleri yenilemek ve bir bakıma o güne kadar saygının ve itaatın temelleri olan bütün fikirleri zihinlerden kazımak zorunda kalmıştır. Devrimin tuhaf bir şekilde anarşik olan kimliği buradan kaynaklanmaktadır. Belki de devrim hakkında doğru olarak söylenebilecek şey,

¹⁰³ İdris Küçükömer, **Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 25–28.

¹⁰⁴ Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Doğuşu**, s. 124.

devrimin, eski toplumdaki aristokratik ve feodal kurumlardan kaynaklanan her şeyi, herhangi bir şekilde onlara bağlı olan her şeyi, hangi derecede olursa olsun onların en ufak izini taşıyan her şeyi yok ettiği, ya da yok etmekte olduğudur.¹⁰⁵

Devrimin dışsal nedenleri ile ilgili olarak ilk etapta üzerinde durulan nokta, Fransız Monarşisinin 18. yüzyılda katıldığı bütün Avrupa-içi savaşları kaybetmiş olmasıdır. Sadece uzaktaki Amerikan bağımsızlık savaşında İngiltere'ye karşı bir zafer kazanılmıştır fakat bu zaferin maliyeti ise Fransız Devleti'nin iflas etmesine sebep olmuştur. Savaş bozgunlarının yarattığı aşağılanma, savaşlar yüzünden gelirleri arttırmanın sıkıntısıyla da birleşince, ülkenin kurumlarının temelden bir onarıma gereksinmesi olduğunu söyleyen eleştirmenlerin savları itibar kazanmıştır.¹⁰⁶

Fakat devrimin dışsal faktörü olarak asıl öne çıkarılması gereken hatta Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na da ülke ekonomisini tehlikeye atacak düzeyde destek vermenin arkasında Fransa'nın, İngiltere'yle olan güç mücadelesi yatmaktadır. İngiltere, Fransız Devrimi'ne gidilen süreçte dünyanın en gelişkin kapitalist endüstrisidir. Dünyanın zengin hammadde kaynaklarını sömürge yoluyla elde eden ve bu hammaddeyi işleyerek tekrar dünya pazarlarında satan, açık denizlere hâkim bir imparatorluk konumundadır. Oysa Fransa'da durum tam tersidir. Fransa ağırlıklı olarak bir tarım ülkesiydi ve İngiltere'ye göre sömürge edinme, endüstride dünya pazarlarına egemen olma konusunda geri kalmıştı. Fransız burjuvazisi bu geri kalmışlıkta kendisini yeterince desteklemediği için eski rejimi, feodallerin kontrollerindeki devleti suçluyordu. Dolayısıyla yapılması gereken bu geri kalmışlığın asıl nedeni olarak görülen aristokraziyle İngiltere'deki gibi anlaşmak, onlarla ittifak kurmak, iktidara ortak etmek değil; eski rejimi tüm kalıntıları ile tarihten silip atmaktır.¹⁰⁷ Fakat bu durumu daha önce de ifade ettiğimiz gibi tedricen anlamak gerekir. Fransız Devrimi zaten kapitalist dönüşümü sağlama yolunda epey yol kateden bir toplumun, bu dönüşümü kurumsal anlamda

¹⁰⁵ Tocqueville, **Eski Rejim ve Devrim**, s. 56–63.

¹⁰⁶ Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Doğuşu**, s. 83.

¹⁰⁷ Kaçmazoğlu, **Tük Sosyoloji Tarihi I Önkoşullar**, s. 27.

tamamlamasını ifade eder.¹⁰⁸ Aksi halde Fransız Devrimini sadece Fransız monarşisinin iç çelişkileri ve son on yılıyla değerlendirmek bizi yanlışta sürükler ki böylesi bir açıklama konunun anlaşılmasına engeldir.

Fransız burjuvazisi, eski rejimle uzlaşmanın ve İngiltere benzeri bir rejiminin kurulmasının mümkün olmadığını anladığı ihtilale giden bu süreçte dünyaya, İngiltere'nin önerdiğinden farklı bir siyaset önermenin gerekliliğinin farkındadır. Ancak yeni bir siyasetle dünya arenasında İngiltere ile hesaplaşılabilir.¹⁰⁹ Fransa'nın bu siyaseti ise devrim sonrası ortaya koyduğu söylemdir. Bu söylem, içerisinde liberal/bireyci fikirler barındıran ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile de resmileşen ve evrenselleşen düşüncelerdir. Yurttaşların yasa önünde hukuksal eşitliği, doğum karşısında yeteneğin öne çıkarılması, belli bir temsili hükümetin varlığı gibi liberal siyasal amaçlarla birlikte özel girişim önündeki engellerin kaldırılması, toprakta/emekte ve diğer mallarda serbest pazar fikri gibi liberal ekonomik amaçlar devrimle birlikte birleştirilmiştir. Bu siyasal ve ekonomik amaçların birleştirilmesi sonucunda burjuva sınıfı tüm ayrıcalıklara son vermiş ve halka, anayasaya dayalı bir cumhuriyet yönetimi getirmiştir.

Fransız Devrimi'nin sonuçlarını birçok açıdan değerlendirmek mümkündür. İlk olarak devrimle birlikte Fransa, İngiltere'ye karşı yürüttüğü büyük-güç mücadelesinde bir aşama kat etmiştir. Bilindiği gibi İngiltere'nin sistemi yağmalamak ve Avrupa'da satmak üzerine kuruludur. İlk defa Napoleon¹¹⁰ bu sistemi yıkmaya girişmiş ve Kıta Avrupa'sı siyasetiyle İngiltere'nin Avrupa'ya mal

¹⁰⁸ Tocqueville'ye göre devrim, her şeyden önce bir kopuş değil bir sürekliliği temsil etmektedir; çünkü devrimin yerleştirdiği düzeni Fransız toplumu devrim öncesinde zaten oluşturmuştur, aksi takdirde öylesine bir oluşumu kabul etmesi ve özümlemesi olanaksızdır. Burjuvazinin devrim sırasında getirdiğini söylediği her şey aslında 15. Louis'nin yönetiminde mevcuttur. Demek ki devrim, yeni bir Fransa yaratmamış, o zamana kadar zaten ortaya çıkmış olan kurumları düzenlemiş ve bunlara uygun bir hukuk düzeni getirmiştir. Tocqueville, **Eski Rejim ve Devrim**, s. 12–15.

¹⁰⁹ Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi I Önkoşullar**, s. 27.

¹¹⁰ Fransız Devrimi'nin gerçek kahramanı Roseppierre, Sieyes ya da Danton değil, devrimin ortaya çıkardığı fikirleri bir dünya siyasetine dönüştüren Napoleon'dur. Yine Napoleon, Avrupa'da yeni gelişmelerin dışında kalmış diğer toplumların da kahramanıdır. Bunun en güzel örneklerinden biri, Beethoven'in Eroica'sının Napoleon'a atfen kaleme alınmış olmasıdır.

satmasını engelleyerek İngiliz sistemine ağır darbe vurmuştur.¹¹¹ Avrupa'da yeni bir düzen kurmaya ve İngiltere'ye karşı Kara Avrupa'sının çıkarlarını birleştirmeye çalışan Napoleon yönetimindeki Fransa, bu amaçla gündelik yaşamı kapsayan ve etkileyen çeşitli standartlar oluşturmaktan da geri durmamıştır. Metrik sistemin kabul edilmesi ve trafiğin sağdan akışı gibi birçok gündelik yaşam standardı değiştirilerek İngiltere ile Kara Avrupa'sının bağları koparılmaya çalışılmıştır.¹¹²

İngiltere'ye karşı sadece Avrupa içerisinde bir mücadele yoktur, Fransa yeni bir Doğu siyasetiyle de dünya egemenliği tartışmasında İngiltere'nin karşısındadır. İngiltere'nin bir dünya imparatorluğu olmasının arkasında yatan temel etken uzak doğunun sistemli sömürsü ise, Fransa'nın yapması gereken bellidir: Yeni bir siyasetle İngiltere'nin bu egemenliğini kendi lehine çevirmek. Bunun için Napoleon iki temel siyaset önermiş ve her ikisini de uygulama imkânı elde etmiştir.¹¹³ Bunlardan ilki deniz yollarını ele geçirerek denizlerde üstünlük kurmak ve ticaret yollarının kontrolünü sağlamaktır. Bu amaçla Mısır seferi yapılır. Mısır seferinin öncelikli nedeni zannedildiği gibi Osmanlı'nın işgali değil İngiliz sistemine karşı yeni bir toplumlararası ilişkiler önermektir.¹¹⁴ Fakat diğer neden de yabana atılır değildir. Çünkü ilk defa Mısır'ın işgaliyle Batı, halkı Müslüman olan ve Osmanlı için stratejik ve ekonomik önemi büyük bir vilayeti işgal etmektedir. Bu aynı zamanda Osmanlı'ya karşı kazanılmış bir psikolojik üstünlüktür. Napoleon'un Mısır işgali başarısızlıkla sonuçlanır ama bu olay birçok açıdan da uluslararası bir dönüşümün habercisi olmuştur. Fransa'nın bir diğer siyaseti ise yine uzak doğu zenginlik kaynaklarına fakat bu defa Rusya üzerinden inme üzerinedir.¹¹⁵ Fakat bu siyasette

¹¹¹ Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 32.

¹¹² Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi I Önkoşullar**, s. 33.

¹¹³ Her iki siyasette Fransa'dan sonra Almanya tarafından yine İngiltere'ye karşı yürütülmüştür.

¹¹⁴ Mısır'ın işgali birçok yeni gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Batı'nın ilk gelişi olarak kabul edilen Napoleon'un bu seferi, Mısır ve Osmanlı'nın modernleşmesinin de bir anlamda kilometre taşlarından biridir. Bir diğer önemli husus ise ilk defa Napoleon'la birlikte Batı, Doğu toplumları ile olan ilişkisinin tarzını değiştirmiş ve yerel uygarlıkları anlama çabası sergilemiştir. Napoleon yalnızca askerle değil yüzlerce bilim adamıyla Mısır'a girmiştir. Oryantalizm ve Antropoloji çalışmalarının başlangıcı da bu sefere dayanır.

¹¹⁵ Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 31.

başarısız olmuş ve Fransa artık siyasal ve ekonomik etkililik açısından, İngiltere ile birlikte yükselen yeni güç Amerika'nın ve hatta ilerleyen yıllarda Almanya'nın da gerisine düşmüştür. Fransa'nın, İngiltere'nin dünya egemenliğine karşı yeni bir siyaset ürettiğini yine devrimle birlikte ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesinde görmek olasıdır. İlginç olan husus, Fransız Devrimi'nin ulusal bir burjuva hareketi olarak ortaya çıkmasına karşın evrenselleşmesidir. Bu ulusal karakterli düşüncüyü Fransa, bir dünya siyasetine dönüştürerek, İngiltere'nin sömürgelerinde ulusal bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkması için kullanmış ve başarılı da olmuştur.

Devrimin en önemli sonuçlarından bir diğeri ise artık tek bir ülkedeki devrimin Avrupa'ya yayılabileceği; öğretilerinin sınırları aşabileceği ve daha da kötüsü, devrimin haçlı ordularının, bir kıtanın siyasal sistemlerini silip süpürebileceğinin bilinmesidir.¹¹⁶ Devrimden hemen sonra Fransız orduları bunu gerçekleştirmek için yola koyulmuşlardır. Aslında devrimin dışa açılımının iki temel nedeni vardır. Bunlardan birincisini yukarıda da bahsettiğimiz dünyaya İngilizlerden farklı yeni bir siyaset önermektir. Bu siyaset önerisi bir yanıyla İngiltere sistemini hedef alırken bir yanıyla da burjuvazinin dünya görüşünü yaymak derindedir. Dolayısıyla genç Fransız Cumhuriyeti, devrim ordularıyla sadece Fransa'nın değil tüm Batı'nın çıkarlarının pekişmesi ve yeni düzenin temel kurumlarının yayılmasından kendini sorumlu tutmuştur. Tüm bu amaçlar ise -her zaman olduğu gibi- insan hakları, demokrasi ve özgürlük sloganlarıyla örtülmüştür. Devrimden sonraki yirmi yıllık süreçte Avrupa'da feodalizm kaldırılmış, birçok ülkede Fransız yasaları uygulanmaya başlanmış, laik bir devlet anlayışı gelişmiştir. Bu değişikliklerden geri dönmenin ise sınırları değiştirmekten daha zor olduğu zamanla anlaşılmıştır. Devrimin etkisi sadece Avrupa sınırlarıyla kalmamış tüm dünyayı ve özellikle de Doğu toplumlarını ve özelde Osmanlı'yı derinden etkilemiştir. Dolayısıyla tüm bu söylenenlerden hareketle Fransız Devrimi'ni sadece İngiltere'ye karşı bir siyaset olarak görmek yerine burjuvazinin dünya egemenliğini ele geçişi için bir simgesi olarak görmek gerekecektir. Devrimin dışa açılımının ikinci nedeni ise Fransa'nın bu bunalım döneminde, toplumsal kaosu kanalize etmek ve toplumsal enerjiyi zenginliğe dönüştürmek için topyekûn savaşı keşfetmesiyle yahut icat etmesiyle

¹¹⁶ Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, s. 104.

ilgilidir. Burjuvaların barışa gönülden bağlı olmadıkları bir yüzyılda ve Fransa'nın günbegün toplumsal bunalımlarla yüz yüze geldiği bir dönemde, tüm toplumu savaş için seferber etmek, en rasyonel eylem biçimidir.

Yine, artık toplumsal devrimin mümkün olduğu; ulusların devletlerden, halkların yöneticilerinden, hatta yoksulların hâkim sınıflardan bağımsız birimler olarak var oldukları devrimle fark edilmiştir. Fransız Devrimi, geleneksel siyasi karar merkezlerinin dışına çıkması, bir başka deyişle inisiyatifin sokağa taşması ve bu sayede geniş halk kitlelerinin gelişmelerde söz ve pay sahibi olması gibi özelliklerden dolayı da oldukça dikkate değerdir ve özellikle sosyolojinin ilgisini hak etmektedir.¹¹⁷ Fransız Devrimi üçüncü sınıfın tüm kesimlerinin yani burjuvalarla geniş halk kitlelerinin ortak bir başkaldırısıdır. Ayrıcalıklı sınıflara karşı birlikte verilen bu mücadele sonrasında soydan gelen tüm farklılıklar ortadan kaldırılmış, devrimin temel ilkeleri olan eşitlik, kardeşlik ve hürriyet ideallerini gerçekleştirecek parlamenter sistem kurulmuştur. İlerleyen yıllarda, karşı karşıya gelecek ve Batı'nın temel iki sınıfı halini alacak olan burjuvazi ile işçi sınıfının devrimdeki bu dayanışması, eşitlik ve özgürlük gibi kavramların etrafında dönen bir dizi gevşek yapıyı idealden oluşmaktadır.¹¹⁸ Daha sonra eşitlikten kastedilenin değerli meslek sahiplerinin eşitliği, özgürlükten kastedilenin ise özgür emek gücünden başka bir şey olmadığı açıkça görülmüştür.

1.4. BATI'DA SOSYOLOJİYİ BİR BİLİM OLARAK ORTAYA ÇIKARAN NEDENLER

Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıktığı 19. yüzyılı temellendiren iki olayı, Endüstri ve Fransız Devrimleri'ni detaylı bir şekilde inceledikten sonra şimdi de

¹¹⁷ Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 36.

¹¹⁸ Bu durumun en güzel örneğini köleliğin kaldırılmasında görmek mümkündür. Kölelik İngilizler tarafından Batı Hint Adalarında 1834'te kaldırılmıştır. Buna karşın Fransız Devrimi köleliği ilke olarak silip süpürmesine rağmen kölelik, Fransa'da ancak 1848'de resmi olarak kaldırılmıştır.

sosyolojiye bir bilim hüviyetini kazandıran etmenleri maddeler halinde sıralayarak bu bahsi sonlandırmak istiyoruz.

1. Batı'nın Dünya Egemenliğini Ele Geçirışı ve Sosyoloji: Batı'da 19. yüzyılda sosyolojiyi bir bilim olarak ortaya çıkaran olay, Batı'nın bu yüzyılda dünya egemenliğini ele geçirışıyle birebir ilişkilidir. Batı bu yüzyılda, daha önceden var olan ve bilinen sorunlarını, ulaşılmış olduğu uygarlık düzeyi içinde çözümleyebileceği inancındadır. Hatta Sezer'e göre Batı'da toplum düşünce tarihini felsefi/ütopik ve bilimsel olarak iki döneme ayırma alışkanlığının temelinde de bu düşünce yatmaktadır.¹¹⁹ 19. yüzyıla gelindiğinde Batı, hem endüstri devrimini gerçekleştirerek zenginlik birikimini sürekli kılmış ve bu birikimi sermayeye dönüştürerek toplumsallaştırmış hem de Fransız Devrimi'yle birlikte endüstri toplumunun gerekli gördüğü kapitalist kurumların dönüşümünü sağlamıştır. Her ne kadar Batı kendi içerisinde bir takım sınıf çatışmalarına ve belli merkezlerin büyü-güç olma çekişmesine sahne olsa da dünya egemenliği kesinkes Batı'dadır. Ve Batı dünya üzerinde edindiği bu üstünlükten yararlanmak isteyecek ve bunu da bilimsel bir yolla yapacaktır. Bu ise sosyoloji bilimini ortaya çıkaracaktır.

Burada belki Batı'nın bunu neden ideolojiler ya da dini doğma şeklinde değil de bilimsel bir yolla yapmak istediği sorgulanabilir. Batı'nın 19. yüzyıl düşüncesinin temel özellikleri bilimsellik, evrensellik ve Batı toplumlarının kendi sorunlarına nihai çözümü kendi bünyesinde taşıdığı görüşüdür. Dönem itibariyle bilimsellik iddiası o kadar baskındır ki örneğin Marx'ın sosyalizm düşüncesi bile bu referanstan kendini kurtaramamış ve "bilimsel sosyalizm" olarak adlandırılmıştır. Sosyolojinin ilk kullanımının "sosyal fizik"¹²⁰ olarak ifade edilmesi ve ilk sosyoloji ekollerinin ve kurucularının (A. Comte ve F. Le Play) tamamen bilimsel bir temelde toplumsal olayları ele aldıklarını biliyoruz. Zaten sosyolojinin kuruluşu da, *sosyal fizik* olarak

¹¹⁹ Sezer, **Türk Sosyologları ve Eserleri**, s. 3.

¹²⁰ "(...) son iki yüzyılda derece derece ilerleyerek böylesine gelişen pozitif felsefe bugün bütün olayları kucaklıyor mu? Hayır. Pozitif felsefeyi son durumuna getirmek, ona dünya çağında bir değer kazandırmak için yapılacak büyük bir iş daha var. Tabiat olaylarının en esaslı dört kategorisini saydık: Astronomi, fizik, kimya, fizyoloji. Bu kategoriler arasında bir tanesi, sosyal olaylar kategorisi eksik... Gözleme dayanan bilimlerin sisteminin bitmesi için 'sosyal fizik'in kurulması yeterli." Comte, **Pozitif Felsefe Dersleri**, s. 223–224.

tamamen doğa bilimleri örneğinde temellendirilmiştir. Muhtemeldir ki sosyoloji özelinde tüm sosyal bilimlerin bilimsellik iddiası; hem Batı'nın yeni düzeninin rasyonalizm ve pozitivism temelli yeni bir bilgi paradigması üzerinde inşa edilmiş olmasıyla hem de bu yolla yani bilimsel bir tarzda toplumsal olayları ele almak, toplum olaylarını denetlemek ve hızlı/kesin sonuçlar elde etmek için elzem kabul edilmektedir. Zaten Comte da *Pozitif Felsefe Dersleri*'nde bu gerçeği açık bir şekilde ortaya koymuştur: “*Bilimin yardımıyla olayları önceden görürüz, olayları önceden görerek de eyleme geçebiliriz.*”¹²¹ Yine özeldir sosyolojinin genelde sosyal bilimlerin bilimsellik iddiaları, Batı'nın kendine duyduğu güvenle de alakalıdır. Batı'nın bu yüzyıldaki gücü ve güveni, olayları ele alma tarzını da değiştirmiştir. Doğanın sınırlayıcılığından sıyrılan Batılı insanın, doğa karşısındaki bu tutumunu, toplumsal olaylar önünde de sergilemeye başlaması şartı olmasa gerektir.

Yine Batı'nın 19. Yüzyılda elde ettiği güç ve üstünlük ve Doğu dışında sadece kendisinin geliştirdiği toplumlar arası ilişkilerle ilgili ortaya çıkan bir sonuç da Batı'nın kendisini sorunların çözümünde tek merci kabul etmesidir. Batı, üstünlüğünü hem mutlak hem de tarih-üstü kabul ettiğinden bu durumu bilimsel bir şekilde açıklama çabası içerisindedir. Sosyolojinin bir görevi de işte bu mutlak ve tarih-üstü olan Batı toplum yapılanmasını bilimsel bir şekilde açıklamak, Batı toplumlarının sorunlarını toplumlar arası ilişkilerle değil sadece kendisiyle açıklamak ve çözüm önermektir.

2. Toplum Olaylarının Kontrol Altına Alınması İsteği ve Sosyoloji:

Sosyolojinin bir bilim olarak ortaya çıkmasını sağlayan bir diğer neden de toplum olayları üzerinde bir egemenliğin kurulabileceğine ve bu sayede toplum olaylarının istedik şekilde yönlendirilebileceğine olan inancın gelişmeye başlamasıdır. Fransa'daki burjuva devrimleri bunun en açık göstergesidir. İlk defa Fransız Devrimi'yle geniş halk kitlelerinin eylemleriyle karşılaşılıyor değiliz. Fakat devrimin özgüllüğü, halkın taraf olan ve olaylara yön veren bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Fransız Devrimi'yle ortaya çıkan en önemli hususlardan biri de Batı toplumların içinde büyük bölünme ve çelişkilerin açık biçimde ortaya çıkmasına izin veren bir olay olmasıdır. İç bölünme ve çatışma ilk kez Fransız Devrimi'yle birlikte çok

¹²¹ Comte, a.g.m., s. 239.

önemli boyutlara ulaşmıştır. İlk kez 19. yüzyılda ve özellikle Fransız Devrimi'yle geniş halk kitlelerinin kendi adlarına ve kendi örgütleri içinde toplum içinde ağırlıkları görülmeye başlanmıştır. Bunun anlamı, geniş halk kitlelerinin kendi adlarına yeni bir siyaset sahibi olma bilincine eriştikleridir. Kitleler var olan sorunlar karşısında kendi çözüm önerilerini belirginleştirmeye ve öne sürmeye başlamışlardır. Başka bir deyişle kitleler siyasete katılmaya, sahip oldukları farklı çözüm önerilerini dile getirmeye yönelmişlerdir.¹²² Halkın toplum gelişmelerine yön vereceğinin görülmesi ise, burjuva açısından aynı zamanda tehlikeli bir gelişmedir. Her ne kadar devrim sırasında çeşitli idealler etrafında burjuvalar ve diğer üçüncü sınıf kesimleri/işçi sınıfı birleşmiş olsa da devrim sonrasında burjuva ile işçi sınıfının karşı karşıya geleceği öngörülebilir bir durumdur. Bu durumda burjuvanın yeni düzeninin devamı için toplum olaylarını önceden hesaplayacak ve kontrol altına nasıl alınacağını yollarını gösterecek bilimsel verilere dayanan bir bilime ihtiyacı vardır.

Açıkça görüldüğü üzere bir yandan “*halkın kendi adına ve kendi gücüyle tarihe yön verebileceği ve bunu bilinçli bir şekilde yapabileceği inancı*”¹²³ diğer yandan da burjuva sınıfının çıkarlarını savunacak ve hızlı toplumsal değişim/dönüşümü açıklayacak bir bilime duyulan ihtiyaç, sosyoloji biliminin doğmasına yol açmıştır. Bunun en güzel örneğini sosyolojinin kurucularından Comte'un “*düzen içinde ilerleme*” formülasyonunda görmek mümkündür. Sosyolojiye düşen görev, Fransa özelinde tüm Batı'nın kaos içindeki toplumsal yapısını düzene kavuşturmak, aynı zamanda da burjuva sınıfının yeni toplum tasavvuru olan endüstriyel/kapitalist toplumun sürekliliğini sağlamaktır.

3. Endüstrinin Gelişimiyle Birlikte Ortaya Çıkan Batı İçi Çelişkiler ve Sosyoloji: 19. yüzyılda Batı elinde tuttuğu dünya egemenliğine karşılık kendi içinde bazı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu iç sorunlar iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: İlkinde Batı'nın endüstriyle birlikte nüfusunun, burjuva-işçi şeklinde ayrılmaya başlamasıdır. Batı zenginliğinin devam edebilmesi için kendilerinin ne denli gerekli olduğunun farkında olan ve yeni bir sınıf görüntüsü kazanmaya başlayan işçiler, Batı'daki zenginlikten pay almak isteyeceklerdir. Bu durumun sınıf

¹²² Sezer ve Diğerleri, “19. Yüzyıl”, s. 71–73.

¹²³ Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, s. 39.

çatışmalarına yol açması ise öngörülebildiği üzere kaçınılmazdır. Bir de bu duruma halk kitlelerinin özellikle Fransa'daki devrimlerde oynadığı rol ve gelişmelere yön verebildikleri inancı eklenince, mevcut politik ve toplumsal gelişmelerin ve dönüşümlerin burjuvazi için vahameti daha iyi anlaşılabilir.

Endüstrinin gelişmesi ve kapitalist sermayenin sürekli artması için insanları yeni işlere/endüstriye çekmek gerekliliği malumdur. Eğer ilk etapta insanlar endüstriye karşı ilgisiz ve geleneksel yaşam tarzlarını terk etmeye istekli değilseler, mecbur edilmeleri gerekir. En etkili kamçı, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar ve zorluklardır; yüksek parasal ücretler ve kentin sağladığı özgürlükler de havuç işlevi görmektedir.¹²⁴ Fakat Endüstri Devrimi'nin getirdiği bu ekonomik ve toplumsal sıkıntılar, kitlelerin kendi adlarına gelişmelere yön verebileceği inancıyla birleştiğinde yeni devrimlere de kapı aralamış olmaktadır. 1830 devrimleri son derece genel vahim bir dönemin, yaygın ekonomik ve toplumsal rahatsızlığın ve hızla değişen toplumsal koşulların ilk ürünleridir. Bunu başlıca iki sonuç izlemiştir. Birincisi; 1789 örneğine uygun olarak, kitlelerin siyasi yaşama girmeleri ve kitle devriminin bir kez daha olanaklı hale gelmesidir. İkincisi, kapitalizmin gelişmesiyle halkın ve çalışan yoksulların işçi sınıfı olarak giderek endüstri proleteryasıyla özdeşleşmeleridir. O nedenle ortaya bir proleter-sosyalist devrimci hareket çıkmıştır.¹²⁵

İlk defa 19. yüzyılda Batı, Endüstri Devrimi ile üretimin sürekliliğini kendi içinde sağlamıştır. Bu mekanizmanın işleyişinde emekçi sınıf önemli bir rol oynamaktadır. Eski dönemde çalışan sınıfın, düzenin işleyişinde kendi rol ve payının tam olarak bilincine varması söz konusu değilken veya ataerkil bir anlam dünyasında bu durumu kabullenmişken; 19. yüzyılda işçi sınıfı, sistemin işleyebilmesi için kendi rolünün önem taşıdığını açık bir biçimde fark etmiş veya yine bu ataerkil zihniyetin dışına çıkmıştır. Yeni toplum ilişkileri içinde kendi rolünün belli bir ağırlık kazanması sonucunda işçi sınıfı, Batı zenginliklerinden daha büyük bir pay istemeye başlamıştır. Aslında işçi sınıfının çok farklı bir çözüm önerisi yoktur. Yeni bir

¹²⁴ Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789–1848**, s. 59.

¹²⁵ Hobsbawm, a.g.e., s. 131.

toplum örgütlenmesi (sosyalizm)¹²⁶ önerse bile dünya için yeni bir siyaset önerisine sahip değildir. Önemsemediği sadece Batı içindeki bu zenginliğin nasıl paylaşılacağı, mevcut sorunun kendi lehlerine çözümüdür. Bunun böyle olduğunun tarihteki örneklerinden belki de en önemlisi, I. Dünya Savaşında Alman ve Fransız proletaryalarının kendi burjuvalarının peşinde savaşa katılmasıdır.¹²⁷ Dolayısıyla bu farklı sınıflar toplum içinde amansız bir çekişme görüntüsü vermelerine karşın, toplumlararası ilişkiler söz konusu olduğunda, birlikte hareket etmektedirler.

İşte Batı’da büyük kaygılara yol açan bu işçiler, sınıf olarak genel düzeyde ve soyut olarak bir varlık taşısalar bile günlük yaşamda belli ilişkiler ve bu ilişkilerin oluşturduğu sınırlı ve küçük kesitler içinde ortaya çıkmaktadırlar. Bu sınırlı ve küçük, dolayısıyla denetim altına alınabilir kesitler üzerinde egemenlik kurulabildiği zaman Batı’da endüstrileşme ile başlayan toplum olaylarına istenilen yönün verilmesi sağlanabilecek sanılmıştır. Bu konuda ilk girişim, sosyolojinin kurucularından biri olan Le Play’den gelmiştir. İleride detaylı olarak düşüncelerini tartışacağımız Le Play, işçi yaşamını yakından kayıtlayan ve denetim altına alınması en kolay kesit olarak aileyi görmüştür.¹²⁸ İşçi ailelerinin yakından tanınması ve aile yapılarının kayıtlanması, Batı toplumlarının temel çelişkilerinden biri olan ve Batı sistemini tehlikeye atacaklarından endişe duyulan işçi sınıfına egemen olmak kaygısından ileri gelmektedir. Sosyoloji bu kaygının bir ürünüdür.

4. Batı’nın Batı Dışı Toplamları Egemenlik Altına Alması ve Sosyoloji:

Yeni Çağ öncesi dünyadaki egemenlik ilişkileri Doğu-Batı çatışması ve çekişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktaydı. Fakat Yeni Çağ ile birlikte Batı’nın ele geçirmeye başladığı dünya egemenliği, bu çatışmanın dışında ve Batı’nın kendi girişimleriyle düzenlediği bir egemenliğe bürünmüştür. Bunda asıl neden ise Batı’nın tarih dışı kalmış toplamları tarih içine alması ya da Batı’nın bir uzantısı konumuna getirmesidir. Batı’nın yenedünyayı keşfi ile başlayan ve sonunda Batı’nın dünya

¹²⁶ Sosyalizmin ve kapitalizmin piyasa ekonomisine bakışları aynıdır. Sosyalizm piyasa dışıyken kapitalizm piyasa düşmanıdır. Sosyalizm Batı’nın elindeki gücü bilinçli kullanmasını, kapitalizm ise Batı çıkarı devam ettiği sürece oluruna bırakılmasını öğütler.

¹²⁷ Sezer ve Diğerleri, “19. Yüzyıl”, s. 76–77.

¹²⁸ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 3–4.

egemenliğini ele geçişi ile tamamlanan bu süreçte Batı, “yenidünya egemenlik ilişkilerini” bizzat kendisi kurmak zorunda kalmıştır. Bu ilişkileri kendi çıkarlarına en uygun bir biçimde yoktan düzenlemek zorunda olduğundan Batı, konuya bilinçli ve elden geldiğince de bilimsel bir biçimde eğilmek zorunda kalmış ve sosyolojinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.¹²⁹

Tarihte uygarlıkların birbirleriyle karşılaşmaları, birbirlerini etkilemeleri ve birbirleri üzerinde üstünlük kurmaları rastlanılmayan bir olay değildir. Bu duruma Mısır, Sasani, Bizans ve Osmanlı’dan örnekler vermek mümkündür. Fakat yakın bir gözlem Batı’nın son dönem dünya egemenliğinin, tarihin daha önce karşılaştığı egemenlik türlerinden tamamen farklı bir nitelikte olduğunu ortaya koyar. Bu yeni durumda Batı dünya egemenliği daha öncekilerden oldukça farklı bir biçim ve anlama sahiptir. Tarihte ilk kez bir dünya egemeni, kendi çözümünü, kendi dışındaki toplumlara dayatmıştır. Bu dayatmanın adı *çağdaşlaşmadır*. Geleneksel dönemde Doğu uygarlıklarının da Batı uygarlıklarının da kendi çözüm ve üstünlüklerini dayatmaları söz konusu değilken yeni dönemde değişen nedir?¹³⁰ Bu durum ancak Batı’nın geleneksel Doğu-Batı ilişkileri dışında bir çözümle bu dünya egemenliğini ele geçirdiği teziyle anlamlı hale gelebilir. Batı, yeni dönemde yeni toplumlarla ilişki kurmuş ve yeni bir egemenlik biçimi geliştirmiştir. Bu yeni egemenlik biçimini de kendi dışındaki toplumlara dayatması dışında bir önerisi yoktur.

Tekrar etmekte fayda var; Batı ilk defa 19. yüzyılda geleneksel Doğu-Batı çekişme ve çatışmasının dışında bir dünya egemenliği elde etmiştir. Bu ise Batı’nın tarih dışı toplumlarla kurduğu ilişki nedeniyledir. Batı yeni ilişkiler geliştirmek zorundadır ve aynı zamanda da elde ettiği güç ve üstünlükle Doğu’yu denetim altına almak istemektedir. Hem Doğu’nun yakından tanınması hem de Batı’nın kendi başına kurduğu ilişkilerin Doğu’ya dayatılması gerekmektedir. İşte bu noktalarda sosyoloji yine işbaşındadır. Her ne kadar Batı, sosyoloji disiplinini sadece Batı toplumlarının anlaşılması ve sorunlarına çözüm getirilmesi çerçevesinde geliştirmiş

¹²⁹ Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, s. 36.

¹³⁰ Daha geniş bir bilgi için bakınız: Baykan Sezer, “Çağdaşlaşma: Batı Dünya Egemenliğinin Günümüzdeki Tasası”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 12: Tarihte Doğu-Batı Çatışması** (iç.), Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 379–387.

ve Doğu toplumları içinse antropoloji ve oryantalizm gibi yeni disiplinler icat etmiş olsa da, yine de ilk sosyologların Batı dışı toplumlarla ilgili çalışmaları olduğunu bilinmektedir. Sosyolojinin belli başlı kurucularının hemen hepsi Doğu toplum yapıları ve dinleri ile ilgilenmişler ve bu konularla ilgili eserler kaleme almışlardır.¹³¹ Sezer, Batı sosyolojisinin rasgele bir eğilimle din konusuna eğilmediğini, bu durumun endüstri ile paralellik gösterdiğini bildirmiştir.¹³² Sezer'e göre bütüncül görüşler, endüstri olayının doğurduğu sorunları yalnızca Batı toplumları sınırları içinde çözmek imkânsızlığını anladıklarından, endüstri ilişkilerinin Batı toplumlarında mevcut iç ilişkilerle değil Batı'nın dünya üzerinde sürdürdüğü ilişkilerle ancak açıklanabileceğini sezeceklerdir. Bu ilişkileri daha iyi anlayabilmek için de, Batı dışı toplumları tanımanın önemi hissedilecek ve bu şekilde Batı dışı toplum yapıları ve dinleri, sosyolojinin konuları arasına girecektir. İlk sosyologlar, dikkat edileceği gibi endüstri toplumlarının sömürgeci olarak girdikleri veya girmeyi planladıkları Asya ve Afrika ülkelerinde görülen ilkel dinleri kendilerine konu alanı olarak seçmişlerdir.¹³³ Sadece bu bilgiler ışığında bile, sosyolojinin önemli işlevlerinden birinin Doğu'nun denetim altına alınması işi olduğu söylenebilir.

19. yüzyıl geleneksel Doğu-Batı ilişkileri dışında Batı'nın Doğu'ya kendi ilişkilerini dayatma dönemidir.¹³⁴ Bu süreçte sosyoloji değiştiğimiz gibi çok önemli bir işlev görmüş ve Batı dışı toplumları, Batı sömürüsüne hazırlamıştır. Gerçekten de çifte devrimin dünya tarihi açısından en göze batan ve dünya tarihinde bir benzeri daha olmayan sonucu, batılı birkaç rejim, özellikle İngiltere tarafından yerkürenin egemenlik altına alınmasıdır. Eskiçağ uygarlıkları ve dünya imparatorlukları, batının tüccarları, buharlı makineleri, gemileri ve silahları karşısında teslim olmuş ve çökmüşlerdir. Hindistan, İngiltere'nin genel valileri tarafından yönetilen bir eyalet

¹³¹ Emile Durkheim'in "Dini Hayatın İlkel Biçimleri", Max Weber'in "Çin Dini: Konfüçyizm ve Taoizm" isimli kitapları ile Karl Marx'ın Doğu toplum yapılanmalarını tanımlamaya dönük çalışmaları ve ATÜT kavramsallaştırması bu duruma örnek gösterilebilir.

¹³² Sezer, **Toplum Farklılaşması ve Din Olayı**, s. 7.

¹³³ 128. dipnottaki bilgilere ek olarak Emile Durkheim'in uzun yıllar editörlüğünü yaptığı "*L'Annee Sociologique*"ndaki din konulu çalışmalar (özellikle de Doğu toplumlarının ilkel dinleriyle ilgili çalışmalar) buna örnek gösterilebilir.

¹³⁴ Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 78.

haline gelmiş; İslam devletleri, bunalımın pençesine düşmüş; Afrika, doğrudan fethe açılmıştır. Hatta büyük Çin İmparatorluğu, 1839-42'de kalelerini Batının sömürüsüne açmak zorunda bırakılmıştır. 1848'e gelindiğinde, Batılı yönetimlerin ve işadamlarının işgal etmeyi yararlı bulabilecekleri herhangi bir ülkenin Batı tarafından fethedilmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştır.¹³⁵ Bu durumu ise sadece teknik üstünlükle açıklamak, sosyal bilimlerin bu konudaki işlevlerini görmezlikten gelmek oldukça sığ bir bakış açısı olacaktır. Çünkü 19. yüzyılda Batı için giderek dünyayı tanıma-tanıtma en önemli işlerden biri olacaktır. Yine bu tanıma-tanıtma belli bir macera olmaktan çıkıp dünyayı kendi denetimleri altına alma çabasının ayrılmaz bir parçası haline gelecektir. Bu dönemde kurulan coğrafya enstitüleri, bilim dernekleri ve araştırma merkezleri ile belli sonuçlara bağlı olarak artık olaylara bilimsel yönden açıklama getirme döneminin başladığı/başlatıldığı malumdur. Bilimperestlik dönemi başlayacak, Batı her şeyi bilimle açıklamaya girişecektir.¹³⁶

5. Fransa'nın Dünya Egemenliği Mücadelesi ve Sosyoloji: Sosyoloji, yalnızca Endüstri Devrimi sonrası Batı içi çelişkilerin veya 1789 Fransız Devrimi'yle Avrupa'da bütün bir yüzyıl süren halk ayaklanmalarının değil, 1789 Fransız Devrimi'ni izleyen Napoleon yönetiminin de ürünüdür. Napoleon yönetimi 1789 Fransız Devrimi'yle Fransa'nın kazandığı bazı üstünlüklerin kurumlaştırılmasına ve bu üstünlüklerden dünya siyasetinde yararlanmaya yönelmiştir. Sosyoloji de, bu durumda öncelikle elde edilmiş bu üstünlüklerin anlaşılmasına, kurumlaştırılmasına yönelik bir çabanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır.¹³⁷

Endüstri Devrimi bahsinde ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı gibi Yeni Çağ'la birlikte Batı'nın elde etmeye başladığı güç ve üstünlükten en çok faydalanan ülke İngiltere olmuştur. İngiltere endüstri alanında ve Batı yayılcılığında en önde olan ülkedir. Ayrıca gelişmelerden gerekli sonuçları çıkarmaktan geri durmamıştır. Başta Adam Smith, Ricardo ve Maltus olmak üzere Batı düşüncesinin en büyük iktisatçıları Batı tarihinde görülen yeni gelişmeyi açıklamaya koşmuşlar, ancak iktisat biliminin sınırlarını zorlamaya, yeni bir bilim dalı geliştirmeye gerek

¹³⁵ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789–1848*, s. 12.

¹³⁶ Sezer ve Diğerleri, "19. Yüzyıl", s. 71.

¹³⁷ Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, s. 82.

duymamışlardır. 19. yüzyıl Batı düşüncesinin ana akımları İngiltere'den kaynaklanmasına rağmen sosyoloji bu ülkede önemli bir ilgi uyandırmamıştır. Fransa'da ise durum çok değişiktir. 1789'dan bu yana büyük bir çalkantı içine düşmüştür. Bu çalkantı, bazı şeyleri değiştirme fırsatını getirmiştir ama Fransa aynı çalkantı içinde değiştirilmesi başarılı konuları, elde edilen üstünlükleri koruyabilmek sorunuyla karşılaşmıştır. Söz konusu olan yalnızca elde edilen üstünlüğün en verimli biçimde kullanılması değildir. Elde edilecek üstünlüklerin korunabilmesi de gerekmektedir. Bu durumda Fransa, iktisat ilminin öğretileriyle yetinmemiş, sosyolojinin kuruluşuna da ön ayak olmuştur.¹³⁸

Fransa bir yandan Batı içi büyük-güç mücadelesindeki merkezlerden biridir ve İngiliz hegemonyasına karşı yeni bir siyaset üretmenin tasasındadır. Bir yandan da 19. yüzyılda Batının bütün belli başlı toplumsal bunalımlarının (1789 İhtilali, 1830 Temmuz İhtilali, 1831 Lyon İşçi Ayaklanması, 1848 İhtilali, 1871 Paris Komünü) başladığı ülkedir. Bu iki neden, 19. yüzyılda başta Saint-Simon, Comte, Le Play ve daha sonra Durkheim olmak üzere belli başlı sosyologlar ve sosyoloji sistemlerinin Fransa'da ortaya çıkma nedenlerini de anlamamızı kolaylaştırmaktadır.

1.5. 'SOSYAL BİLİM' (SCIENCE SOCIALE) EKOLÜ

Şimdiye kadar sosyolojinin neden 19. yüzyılda ve Batı Avrupa'da, özellikle de Fransa'da doğduğunu etraflıca izah etmeye gayret ettik. Temel iddiamız ise sosyolojinin doğuşunun, 19. yüzyıl Batı Avrupa toplumlarının tarihsel ve toplumsal koşullarında aranması gerektiğiydi. Bu ise bizi Endüstri ve Fransız Devrimleri'ne götürmüştü. Batı'nın yeni görüntüsü bu iki devrimle şekillendiği için sosyolojinin doğuşu bu iki devrimle ve devrim sonrası Batı'nın, hem kendi içinde yaşadığı problemlerin çözümü, hem de ele geçirdiği dünya egemenliğini koruma tasası ile birebir ilişkiliydi. Fransa'nın sosyolojiye yataklık etmesi ise tamamen İngiltere'nin egemenliğine yeni bir siyasetle cevap vermek, Fransız Devrimi'nin getirdiği yeni

¹³⁸ Sezer, a.g.e., s. 82.

düşüncelerin kurumsallaşmasını sağlamak ve sınıf problemlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı Fransız toplumunu yeniden tanzim etmekle ilgiliydi.

Sosyoloji işte bu tarihsel/toplumsal koşullar altında Fransa’da doğmuştur. Açıkça görülen husus sosyolojinin daha ilk günden Batı ülkelerinde endüstri devriminin ve daha sonra Fransız Devrimi’nin toplumda yol açtığı sorunlara bağlı kaldığıdır.¹³⁹ Bu sorunlara bir çözüm getirebileceği yönündeki iddiası sayesinde sosyoloji bir bilim olarak ortaya çıkmıştır. Batı dünyası için bu sorunlara çözüm getirme iddiasında olan üç genel siyasal-sosyolojik¹⁴⁰ sistem anlayışından söz etmek mümkündür. Birincisi, Karl Marx ile simgeleşmiş olan devrimci toplum-sosyoloji anlayışı; ikincisi Fransız Devrimi’nin getirdiği düzeni temsil eden merkeziyetçi, modernist ve “yeni düzen” yanlısı siyaset-sosyoloji anlayışı; üçüncüsü ise “eski düzen”in değerlerini, sınıflarını önemseyen, düzenin hızla değişmesini yavaşlatmaya çalışan, bireyci bir siyaseti-sosyolojiyi savunan gelenekçi, muhafazacı anlayıştır.¹⁴¹ Yeni düzenin sosyolojisi Auguste Comte tarafından temsil edilmiştir. Comte, Fransa’da meydana gelen karışık toplumsal durumun aydınlatılması ve istikrara götüreceği bir şekilde tanzimi için, “sosyal fizik” teorisi ile ortaya çıkmış, Saint-Simon’un kurduğu ocağa intisap etmiş ve toplumsal olayların araştırılması işini daha geniş bir sistem halinde ele almıştır.¹⁴² Yeni doğan bilimin “isim babası” hakkını da kazanmış olan Comte, “düzen içinde ilerleme” ve “üç hal kanunu” teorileriyle hem yeni düzenin –kapitalist burjuva düzeninin– savunusunu yapmış hem de sosyolojinin teorik ana damarını oluşturmuştur. Ölümünden otuz yıl sonra fikirleri bir başka

¹³⁹ Sosyolojinin doğuşu – endüstri olayı ilişkisi nedeniyle ilk sosyologlar aynı zamanda endüstri sosyolojisinin de kurucuları sayılmışlardır. Bu bölümde sosyoloji anlayışını ele alacağımız Frédéric Le Play de aynı şekilde hem sosyolojinin hem de endüstri sosyolojisinin kurucularındandır.

¹⁴⁰ Siyaset – sosyoloji ilişkisi kaçınılmaz bir olgudur. Hatta öyle ki siyaseti, sosyolojinin bir uygulama sahası olarak görmek dahi mümkündür.

¹⁴¹ H. Bayram Kaçmazoğlu, “Türkiye’de Science Sociale Ekolünü Temsil Etmek ya da Sosyoloji Üzerinden Anglo-Sakson Çıkarlarına Koşulmak: Prens Sabahattin”, **Sosyologca Dergisi**, Sayı: 3, 2012, s. 162–163.

¹⁴² Tahir Çağatay, “Le Play”, **İçtimai Nazariyeler Tarihi** (iç.), Hans Freyer, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968, s. 249.

Fransız sosyolog Emile Durkheim tarafından yeniden ele alınan Comte, bu açıdan sosyolojinin kurucusu olarak kabul görmüştür.

Comte'un teorisini geliştirdiği dönemde onunla paralel denecek bir şekilde bir başka fikir adamı da yine Fransa'da, adem-i merkeziyetçi bir siyaseti-sosyolojiyi temsil eden gelenekçi/muhafazacı Frédéric Le Play olmuştur. Le Play ile Comte, sosyolojideki iki ana damarın kurucuları olmuşlardır. Her ikisinin de temel tasası özelde Fransa'nın içinde bulunduğu kaotik duruma bir çözüm getirmek, genelde ise Batı'nın 19. yüzyıldaki görüntüsünü açıklamaya kavuşturmadır. Ortak anlayışlarının bir diğer göstergesi ise her iki düşünürün de işçi sorununa olan yaklaşım tarzıdır. Gerek Comte gerekse Le Play, Batı için ciddi bir problem halini almış olan işçileri, Cemil Meriç'in ifadesiyle “*şer kuvvetlerine yani sosyalizme kaptırmak istemeyen*” sosyologlardır.¹⁴³ Bu nedenle sosyoloji her iki düşünür için de, hem Batı toplumunu düzene sokacak temel bir enstrüman hem de Batı toplumu için büyük bir kaygı unsuru olarak varlığını büyüyerek devam ettiren sosyalizme karşı kullanılacak bir silah olarak ele alınmış/inşa edilmiştir.

Gerek Comte, gerekse Le Play hasta olan topluma ancak bilimle çare bulunabileceği noktasında birleşirler. Fakat temel tasaları aynı olsa da ayrıldıkları hususlar da vardır. Savundukları sosyoloji anlayışlarının hizmet ettiği toplumsal sınıflar dışında bir de yöntem olarak ayrılırlar. N. Şazi Kösemihal'a göre bir matematikçi-fizikçi olan Comte, bu yeni bilimi fizik örneğine göre kurarken, bir maden mühendisi olan Le Play de bu yeni bilimi jeoloji örneğine göre kurmuştur.¹⁴⁴ Comte, sosyal zümreleri fiziksel olaylar gibi tek tip saydığından genel özelliklerini dikkate almaktadır. Buna karşılık Le Play zümreleri, birbirine indirgenmesi mümkün olmayan çok çeşitli bir takım varlıklar saydığından, spesifik özelliklerini dikkate alan “monografi”¹⁴⁵ tekniğini kullanmıştır. Z. Fahri Fındıkoğlu ise Comte'un sosyoloji

¹⁴³ Cemil Meriç, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 185.

¹⁴⁴ N. Şazi Kösemihal, “Önsöz”, **Deneysel Sosyoloji** (iç.), Paul Descamps, (Çev.: N. Şazi Kösemihal), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965, s. 6.

¹⁴⁵ Bu bölümde sıklıkla kullanacağımız “monografi” için bir açıklama yapma ihtiyacı vardır: Lisanimıza geçen ve Geographie/Ethnographie gibi kelimelerde de görülen “graphie”, eski Yunancada “tavsif (mahiyetini ve sıfatlarını ortaya koyma, tarif etme, nitelendirme)” ve “tasvir” manalarına gelir.

metodolojisiinde bir nevi Descartes rolü oynadığını, çünkü Comte'un bütüncül bir bilim fikrine sahip olduğunu, Descartes de matematiksel bir küllilik varken Comte'da ise sosyolojik bir küllilik olduğunu; buna karşın Le Play'in ise, yüz elli sekiz Yunan sitesini gözlemleyen Aristo'yu ve tabiat deryasındaki bütün katreleri görme, bütün çakılları yoklama, bütün olup bitenleri anlama fikrini en ifratlı şekil ile güden İngiliz Bacon'u takip ettiğini belirtmiştir.¹⁴⁶

Tasaları aynı, anlayışları ve yöntemleri farklı olan sosyolojinin bu iki kurucusunun bu yeni bilimi isimlendirışı de farklıdır. Comte 1648'de Pascal tarafından ortaya atılan “fizik sosyal” ve Saint-Simon tarafından kullanılan “sosyal fizik” kavramlarından hareketle bu yeni bilim için “sociologie/sosyoloji” terimini ilk defa 1839 yılında kullanmıştır. Buna karşın Le Play, ilk defa Saint-Simon tarafından kullanılan “Science Sociale/Sosyal Bilim” terimini benimsemiş ve bu terim, Le Play ve ardılları tarafından ekolün adı olarak kullanılagelmiştir. Bu terimsel ayrımı da belirttikten sonra konunun bundan sonraki devamı tamamıyla *Frédéric Le Play* ve ‘*Sosyal Bilim*’(*Science Sociale*) Okulu düşünürleri etrafında şekillenecektir.

“Mono”da Monogami/Monopole gibi ıslahatlardan da anlaşılacağı gibi Yunanca “tek” manasını ifade eder. “Tekin tavsifi/tasviri” manasına gelen “monografi”yi Türk sosyologları “tavsif-i hususi” diye tercüme etmişlerdir. Bunu yapana “monograf” denir. Kelimenin Türkçedeki telaffuz şekli, daha evvelden dilimize Coğrafya, Etnografya şeklinde geçmiş olan terimler gibi olmayıp sadece monografi tarzındadır. Z. Fahri Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği Yayınları, İstanbul, 1962, s. 10.

¹⁴⁶ Fındıkoğlu, a.g.e., s. 5.

1.5.1. Frédéric Le Play ve Sosyolojisi¹⁴⁷

Frédéric Le Play,¹⁴⁸ 19. yüzyılda Fransa’da ileri sürmüş olduğu görüşleri ile ilgi çekici bir düşündürdür. Tasaları ve çabaları ile geçen yüzyılda Batı’da sosyoloji biliminin doğmasına yol açan genel eğilimin içinde bulunmuştur. Görüşleri, sonradan Fransa’da izleyicileri tarafından geliştirilip bütünleştirilmiş ve *Science Sociale* (Sosyal Bilim) adı altında bağımsız bir sosyoloji akımına dönüştürülmüştür. Le Play’in sosyolojideki yeri, filozofvari bir düşünce sistemi geliştirmiş olmasından değil tümüyle pratik sorunlara yönelmiş olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁴⁹ Le Play’i izlemek, her şeyden önce bu sorunlar önünde belli bir tutumu dile getirmektedir. Le

¹⁴⁷ Doğru ifade “Le Play’in Sosyal Bilimi” olması gerekirdi çünkü Le Play ve ardılları –Descamps’a kadar– çalışmalarında hiçbir zaman sosyoloji ibaresini kullanmamışlardır. Hatta sosyolojiyi, konusunun ruhuna girememekle suçlamışlardır. Fakat biz çalışmamızda bir kavram karmaşası olmaması için sosyoloji ibaresini kullanmayı uygun gördük.

¹⁴⁸ **Pierre Guillaume Frédéric Le Play**, 1 Nisan 1806’da Fransa’nın Normandiya eyaletinin Hanfleur kasabasının La Riviere köyünde doğmuştur. Le Play çocukluk ve ilk gençlik çağlarını Normandiya’nın şehirlerden uzak, ormanlarla kaplı bu köyünde geçirmiştir. Le Play daha o zamanlardan köylü balıkçıların hayatlarını ve çalışmalarını dikkatle takip ve tespit etmiştir. Sahil köyleriyle çevrilmiş, çile ve mahrumiyete maruz bırakılmış insanlar arasında geçen çocukluğu tüm hayatını etkilemiştir. İngiliz filolarının tamamen yok ettiği bölgenin balık endüstrisi ve balıkçı ailelerin acısı, genç Le Play’e günlük ekmeğin buyuruculuğunda müthiş bir örnek sunmuştur. Çalışmalarında bunun izlerini görmek mümkündür. Le Play pozitif bilimlere olan yatkınlığından dolayı Ecole Polytechnique’e girer. 1927’de mezun olduktan sonra Madenler Okulu’ kayıt yaptırır. Le Play esasen dört yıl olan bu bölümden iki yılda birincilikle mezun olur. İlk büyük çalışmasını yayınladığı 1855 yılına kadarki dönem Le Play için bir anlamda hazırlık dönemidir. Bu dönemde Le Play, bir taraftan bazı devlet görevlerini yürütmekte, diğer taraftan da Avrupa’da yaptığı gezilerle sosyolojik anlayışının temeli olan monografilerini hazırlamaktadır. 1833’de İspanya Hükümeti tarafından bir jeoloji haritası hazırlığı için davet edilir. 1835’de Fransa Hükümeti, Belçika ile olan bir müzakerede Le Play’i memur eder. Daha sonra ise onu, çeşitli madenlerin işletilmesi için Rusya’da görürüz. H. Higgs, “Frédéric Le Play”, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol. 4, No. 4, Oxford University Pres, (Jul., 1890), p. 408–433. Le Play’in hayatı, çalışmaları, eserleri ve kurduğu birliklere, metin içerisinde yeri geldikçe çevirisini yaptığımız bu makaleden faydalanarak yer vereceğiz.

¹⁴⁹ Le Play’in günümüz sosyolojisinde adından daha az söz edilir olmasının nedeni, günümüzde işçi sorununun 19. yüzyıldaki gibi korkulu bir sorun olmaktan çıkmış olmasıyla birebir ilişkilidir.

Play'in bütün çalışmaları sırasında ana tasası Fransa'nın 19. yüzyılda içinde bulunduğu çalkantılara bir çözüm aramak olmuştur. Fransa bu yüzyılda, işçi sorunlarının en yoğun yaşandığı bir ülke olmasına rağmen, endüstrileşmede İngiltere'nin gerisindedir.¹⁵⁰ Normal olarak beklenen endüstrileşme-işçi sorunu yoğunluğu paralelliği öngörüsünden hareketle, işçi problemlerinin İngiltere'de yoğunluk kazanması iken tersi bir durum söz konusu olmuştur. İngiltere dünyanın en gelişmiş endüstrisi ve dünya egemenliğinde söz sahibidir fakat işçi olayları kaygı verici boyutta değildir.

Le Play'e göre bu durumda yapılması gereken iş, Fransa'da ve İngiltere'de bulunan koşulları karşılaştırmak ve bu karşılaştırma sonucu Fransa'daki sorunların kaynaklarını saptamaktır. Le Play aynı zamanda sorunlara bir çözüm getirmeyi de amaçlamaktadır. Sorunların saptanması için nasıl İngiltere-Fransa karşılaştırması gerekliyse sorunların çözümü için de ona göre, İngiltere'nin örnek alınması gerekli ve yeterli sayılmıştır.¹⁵¹

Le Play'i bu düşüncelere sevk eden temel saik Fransa'nın toplumsal bunalımları, artık kronik bir hale dönüşen devrimleridir. Yaşadığı dönem boyunca Fransa'da 1830, 1848 ve 1871 ayaklanmalarına şahit olmuştur. Özellikle 1830 İhtilali, bir sosyolog olarak Le Play üzerinde silinmez izler bırakmıştır. Le Play, yakından şahit olduğu bu ihtilalin sonunda, toplumsal sorunların nedenlerini, bilimsel gözlem yoluyla, tıpkı fizik ve kimya olaylarında olduğu gibi, araştırmak suretiyle, başıbozukluğu ve ızdırapları önlemenin hem kaçınılmazlığını hem de mümkünlüğü görmüştür.¹⁵² Yine bir maden mühendisi olması ve işlettiği madenlerde¹⁵³ binlerce

¹⁵⁰ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 45-46.

¹⁵¹ Sezer, a.g.m., s. 46.

¹⁵² Philippe Perier, "Le Play ve Ardıçları: Yüzyılı Aşan Başarı", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 1965, s. 673.

¹⁵³ 1837'de Rus Çarı, Donetz bölgesindeki kömür madenlerinin tetkik ve işletilmesi için Le Play'i görevlendirir. Otuz yaşında bir mühendis iken Ural madenlerinin kurulması ve çalıştırılması işi ona bırakılmıştır. Bu madenlerde yaklaşık 45 bin işçi çalışmaktadır. Tahsin Demiray, "Modern Cemiyet İlimi'nin Kurucusu Le Play'in Hayatı", **Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı Dünya da ve Türkiye'de Tesirleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 3. Bu deneyimin, Le Play'in sosyolojik anlayışına ciddi bir temel sağladığı ve işçi sorununa yoğunlaşmasına vesile olduğu yadsınamaz.

işçisi olması da onun hem ‘Sosyal Bilim’le, hem de toplumsal reformla uğraşmasına vesile olmuştur. Le Play, içinde yaşadığı toplumun bu değişim/dönüşümünün kaçınılmaz olduğunun bilincindedir fakat bu değişim/dönüşümün devrimci bir tarzda yapılmasına karşı çıkar ve toplumun ana harcı olan eski düzenin temsilcileri ile dinin de bu değişim/dönüşümde yerlerinin olmasını arzular. Bu bakış açısından Le Play’i, hem **muhafazakâr**, hem **evrimciliği** savunan İngiliz düşüncesi takipçisi hem de toplumun bir düzene kavuşması için çalışan bir **reformist** olarak tanımlamak mümkündür.

Batı’da ve özellikle Le Play Fransa’sında büyük kaygılara yol açan işçiler, sınıf olarak genel düzeyde ve soyut olarak bir varlık taşısalar bile günlük yaşamda belli ilişkiler ve bu ilişkilerin oluşturduğu sınırlı ve küçük kesitler içinde ortaya çıkmaktadırlar. Bu sınırlı ve küçük, dolayısıyla denetim altına alınabilir kesitler üzerinde egemenlik kurulabildiği zaman Batı’da endüstrileşme ile başlayan toplum olaylarına istenilen yönün verilmesi sağlanabilecek sanılmıştır. İşte Le Play, bu konudaki ilk girişimin sahibi olarak karşımızdadır. O işçi yaşamını yakından kayıtlayan ve denetim altına alınması en kolay kesit olarak **aileyi** görmüştür.¹⁵⁴ Zaten kendisi de işçi aileleri üzerine yaptığı monografi çalışmalarıyla bilinen bir sosyologdur.

Le Play’in aileyi sosyolojik anlayışının temeline oturtma nedeni hem Fransa’da toplumu kontrol altında tutmak veya devrimci yanını törpülemek içindir hem de onun sosyolojik yöntemiyle birebir ilişkili olması nedeniyledir. Le Play’in çabası sadece bir açıklama çabası değildir, o aynı zamanda değişim/dönüşümün yönünü de belirlemek ve toplumsal bunalımı bir düzen ve istikrara kavuşturmak emelindedir. Bu tasalarıyla yeni düzenin sahiplerine –burjuvaya– eğer aileyi denetim altına alabilirlerse toplum güçlerini de denetleyebileceklerini göstermek ister. Ancak bu şekilde topluma istenilen yönün verilebileceğini düşünür. Bizce ailenin bu derece öne çıkarılmasının bir nedeni de toplumda söz sahibi olmak isteyen yeni güçlere – işçilere– bir ailelerinin olduğu, bakmakla yükümlü oldukları eşleri ve çocukları olduğunu hatırlatmak ve onların devrimci yanlarını törpülemek istekliliğidir.

¹⁵⁴ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 3–4.

Tüm bu reformist gerekçeleri ve motivasyonu bir tarafa bırakılırsa Le Play'in hem geçmişte hem de günümüzde ailenin tarihsel incelemesine etkide bulunan en güçlü kişi olduğu görülecektir. Le Play çok daha erken bir dönemde Batı toplumunda geniş aile yapısından çekirdek aileye geçişin aşamalarını izah etmiş ve bunu da tarihi bir zemin üzerinde gerçekleştirmiştir. Yine onun bu konudaki bir diğer katkısı ise 19. yüzyıl Avrupa'sında aile türlerinin coğrafik dağılımını tanımlamış olmasıdır ki, bu tanımlama, 20. yüzyılın ikinci yarısında yapılan birçok aile tanımlaması ve sınıflaması tarafından da onaylanmıştır.¹⁵⁵

Le Play'in sosyolojik anlayışının temeli olarak neden aileyi ele aldığını ancak onun yöntemi ile birlikte değerlendirerek anlayabiliriz. Her şeyden önce Le Play ve onun yolundan giden öğrenci ve ardılları sosyal bilimler alanında yeni bir yöntem anlayışının yaratıcılarıdır. Bu anlayış en kısa ifadesiyle pozitif bilimlerin inceleme ve analiz tekniklerinin sosyal bilimler alanında da uygulanması ilkesine dayanır. Le Play yönteminin yola çıkış noktası, insan topluluklarının ve toplumsal olayların doğa yasalarının gereklerine göre incelenmesidir. Bir başka deyişle toplum bilimi de astronomi, fizik, kimya gibi olgulara, gözlemlere dayanan bilimlerin geçtiği yollardan geçmek durumundadır. Demolins'in ifadesiyle bütün bilimlerdeki iki temel ilke *gözlemlemek* ve *akıl yürütmektir*. Le Play'de somut toplumsal olayların objektif gözleminden başlayarak toplumsal yasalara ulaşılabileceğini düşünmektedir.¹⁵⁶ “*Acaba deneysel bilimlerin doyurucu yöntemini sosyal dünyaya uygulamak mümkün değil midir? Acaba toplumlarda tıpkı madenler ve bitkiler gibi incelenemez mi? Ancak o zaman olayları dilediğimiz gibi değil de, oldukları gibi kavramak mümkün olmaz mı?*” Le Play, Avrupa İşçileri'nde kullandığı deneysel yöntemden bahsederken şunları söylemektedir: “*Bundan böyle deneysel apaçıklık karşısında bütün bu birbirine karşıt fikirler değerlerini kaybedeceklerdir*”.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Arlve Thornton, “Frédéric Le Play, the Developmental Paradigm, Reading History Sideways and Family Myths”, **Working Paper, Population Studies Center, the University of Michigan**, 2005, p. 1–2.

¹⁵⁶ Hayati Tüfekçioğlu, “Frédéric Le Play'in Tarih Anlayışı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dergi, 6. Sayı, 2003, s. 21–22.

¹⁵⁷ Descamps, **Deneysel Sosyoloji**, s. 25.

Le Play metodolojisinin temeli, toplumsal fenomenleri gözlemlemek ve bunlar arasındaki ilişkileri belirlemektir. Fakat toplumsal alan son derece geniş ve toplumsal fenomenler de sonsuzdur. Böylesi bir gözlemi, elbette toplumun bütünü üzerinde gerçekleştirebilmek mümkün değildir. Bu durumda gözlem nasıl yapılacaktır? Le Play'e göre bunun tek yolu, son derece karmaşık olan toplumsal gerçeğin bütününe yansıtılabilecek basit, küçük bir parçasını ele almaktır. Bu parça da en küçük toplumsal birim olan ailedir. Aile, basit ve küçük bir ünite olması, evrenselliği ve esas önemlisi de içinde yer aldığı toplumun en yalın modeli olarak onun bütün özelliklerini bünyesinde taşır. Böylece toplumun en küçük birimlerini ele alıp, bütünle olan ilişkisinden yalıttıp kolayca gözleme, ölçme, analiz etme ve buradan yola çıkarak toplumun bütününe dair bilgiler edinmek mümkün olacaktır.¹⁵⁸

Aslında sosyal olguların araştırılmasında gözlem tekniğinin uygulanması, tarih felsefesi yapan yazarlar da dâhil hemen her sosyolog tarafından ileri sürülmüştür. Örneğin Comte, “...gerçek bilgilerimiz yalnız ve yalnız gözlenebilen olaylara dayanan bilgilerimizdir: Bacon’dan beri bütün kafası işleyenlerin tekrarladıkları bu temel ilke, insan zekâsının olgunluk çağına uygulandığı zaman da en küçük bir şüpheye yer bırakmaz” der.¹⁵⁹ Fakat bu gözlemin ne üzerine olacağı tartışmalıdır. Le Play toplum bilimleri sahasında ilk defa olarak gözlemin ne üzere olacağını belirtmiştir: “Fizikte atom, biyolojide hücre ne ise toplum bilimlerinde de aile odur.”¹⁶⁰ Aile hangi biçimde olursa olsun her toplumda bulunur ve bulunduğu toplumun mikro bir örneğidir. Bu açıdan Weber’in tarihsel ideal tip diye kavramsallaştırdığı olgunun en tipik örneğidir.

Le Play’in toplum bilimleri için önerdiği birimin aile olmasının nedeni; ailenin toplumdaki en küçük ve dolayısıyla da en basit birim olması, daha da önemlisi toplumda etkili olabilmek ve toplumu denetleyebilmek için bu en küçük ve basit birimi tanımanın zorunluluğudur. Yine ailenin süreklilik göstermesi, toplum yasası içine köklü bir biçimde yerleşmesi ve günlük yaşamı etkilemesi, diğer kurumlara

¹⁵⁸ Tüfekçioğlu, “Frédéric Le Play’in Tarih Anlayışı”, s. 23; Thornton, “Frédéric Le Play, the Developmental Paradigm, Reading History Sideways and Family Myths”, p. 3–6.

¹⁵⁹ Comte, **Pozitif Felsefe Dersleri**, s. 219.

¹⁶⁰ Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, s. 253.

oranla daha gelenekçi kalabilmesi gibi nedenler de sıralanabilir. Burada dikkatimizi çeken husus Le Play'in temel birim olarak herhangi bir aileyi değil "işçi ailesi"ni ele almasıdır. Bununla ilgili olarak Le Play, işçi ailelerinin toplumda sayıca en kalabalık aile türünü oluşturduğunu ve bu nedenle işçi ailesini temel birim olarak aldığını belirtir. İşçi aileleri, çalışıyor oldukları bölgelerde yaşadıkları, varlıklarını orada güvende tuttukları ve yerel meselelere oralarda katıldıkları için, bu ailelerin tanımlanması hem birçok aileyi hem de toplumun temel yapısal elementlerini resmetmektedir.¹⁶¹ Ancak bu, Le Play'in temel tasası olan işçi sorunlarının çözümü ve toplumun istikrara kavuşması amacıyla bağımsız değildir. Paul Descamps, Le Play'in işçi ailesini, patron olan burjuva ailelerine veya aristokrat ailelerine tercih etmesinin nedeni olarak, işçilerin hayatlarının daha yalınç olmasıyla açıklar.¹⁶² Yine ona göre işçi aileleri çevrenin koşullarına daha kuvvetle açıktır, daha sonra da bu aileler nüfusun büyük bir kısmını oluştururlar. Özellikle dirlikli işçi ailelerini seçme nedeni ise; Le Play'in toplumda yenilik yapmak isteği, bundan ötürü de ailelere izlenmesi gereken birtakım örnek aileler göstermek istemesindedir. Burada dirlikli işçi ailesinden kasıt ise işçi olayları ile ilgilenmeyen ve sadece ailesinin geçimi ile ilgili, gelir durumu ortalama bir seviyede seyreden idealize edilmiş bir işçi ailesi tipolojisidir. İşçiler her ne kadar evrenselleşme eğiliminde olsalar da yine de kendi aralarında farklılıkları muhakkaktır. Le Play'in asıl araştırma konusunu da bu ayrılıklar/farklılıklar oluşturur. Böylece Le Play, elde edilecek bu bilgiler ışığında işçi sınıfı üzerinde istenilen etkinin oluşturulup işçileri istenilen yönde etkileyebileceğini düşünmektedir.

Le Play'in akıl yürütme biçiminin Bacon'dan hareketle "tümevarım" olduğu aşikârdır. Aristo'ya göre en mükemmel şekli kıyas olan tümdengelim, zihnimizin hakikatleri arama yoludur. Bacon, Aristo'ya bir tepki olarak, tümevarımı savunduğu kitabına *Novum Organum (Yeni Alet)* adını vermiştir.¹⁶³ İşte Le Play, tümevarım akıl

¹⁶¹ Sister Mary Edward Healy, "Le Play's Contribution to Sociology: His Method", **The American Catholic Sociological Review**, Vol. 8, No. 2, 1947, p. 99; Heinz Mauss, **A Short of History of Sociology**, London, 1962, p. 17.

¹⁶² Descamps, **Deneysel Sosyoloji**, s. 63.

¹⁶³ C. Orhan Tütengil, **Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metot**, Ayka Yayınları, İstanbul, 1981, s. 71.

yürütme biçimini ve monografi tekniğini¹⁶⁴ kullanarak, ele aldığı belli ailelerden hareketle belli bir takım genellemelere ulaşmaktadır.

Le Play okulunun önemli temsilcilerinden biri olan, yazdığı *Deneysel Sosyoloji*¹⁶⁵ kitabı ile okulun fikirlerine yaygınlık kazandıran Descamps, bu eserinde okulun deneysel yöntemi ve monografi tekniği ile ilgili olarak detaylı bilgiler verir. Zihnimizin yapısı gereği, eşyayı aynı zamanda hem topyekûn bütünüyle, hem de ayrıntılarıyla öğrenmeye/kavramaya elverişli olmadığını belirten Descamps, bu kusurun önüne geçmek için de; sonradan bütünü yeniden kurmak üzere, o bütünü öncelikle, ilkel öğelerine ayırma zorunluluğunu vurgular. Böylece bir bütünün öncelikle çözümlenmesini (çözümleme evresi), sonra da birleşimini (birleşim evresi) yapmak zorunluluğu vardır. Birinci işlemin konusu ilk olgular üzerinde bilgi edinmektir. Buna bilimsel araştırma evresi denir. İkinci evrenin konusu da bütün hakkında gerçeğe yakın bir bütün tasarlamak için, birinci evrede araştırılan öğeleri birleştirmektir. Buna da yaratma evresi denir. Deneysel bilimlerin başlıca amacı olgular arası ilişkilerin belirlenmesi olduğuna göre, akıl yürütmemiz adeta su sızmaz bölmelerle birbirlerinden ayrılan olgulara değil de, birbirlerini gerçekten etkileyebilecek belli bir takım olgulara dayanmalıdır. Öyleyse aynı örnekten alınmış olaylar arasındaki ilişkileri araştırmak gerekir ki, bu da ancak monografi tekniğiyle mümkün olmaktadır.¹⁶⁶

Monografi, bir örneğin tasviri (betimsel) bir biçimde araştırılmasıdır. Monografi, bir konuyu derinlemesine ele alan araştırmalarda kullanılan bir tekniktir.

¹⁶⁴ Monografinin bir yöntem mi yoksa bir teknik mi olduğu ile ilgili bir zihin karışıklığı mevcuttur. Çalışmamız sırasında incelediğimiz metinlerde her iki ifadeye de rastladık. Fakat biz çalışmamızda monografiyi teknik olarak ele aldık. Bunun nedeni, sosyolojinin, doğuş koşulları ve özellikleri dikkate alındığında zaten pozitivist bir yöneme sahip olmasıdır. Dolayısıyla monografi bir yöntem değil ancak bir teknik olabilir. Çünkü bu teknikle elde edilen veriler, pozitivist bir yöntemle işlenmekte ve sonuçlara ulaşılmaktadır. Bununla birlikte Le Play ve ardılarının kullandıkları bu teknik, ancak gözlem ve çözümlenmeli yöntemle anlaşılabilir.

¹⁶⁵ Paul Descamps'ın 1931 yılında yayınladığı ve orijinal adı "*La Sociologie Experimentale*" olan kitabın ilk çevirisi "*Tecrübi Sosyoloji*" başlığı ile ikinci çevirisi ise "*Deneysel Sosyoloji*" başlığı ile dilimize kazandırılmıştır. Bu iki ifade arasındaki farklılığa dikkat çekmek istedik.

¹⁶⁶ Descamps, *Deneysel Sosyoloji*, s. 46-48.

Önceden düzenlenmiş soru listelerine dayanan monografi tekniği, anketlerin yanı sıra yazılı kaynaklara da dayanırken, tarihsel metot ve gerektiğinde mukayese metodunu da kullanmaktadır. Böylece monografi, dar şemaları aşarak ve konunun gerektirdiği başka yöntemlerden de yararlanarak incelemelerine yönelmektedir. Monografilerin ortak yanı belli bir konuyu ayrıntıları ile ele alıp incelemektir. Monografi, tasviri bir çalışma olabileceği gibi bazı varsayımların doğrulanması için girişilen bir araştırma da olabilir. Birden çok monografi çeşidi vardır. En çok bilinenleri köy-şehir monografileri, parti/sendika gibi kuruluş incelemeleri monografileri ile bireysel durum incelemeleri monografileridir.¹⁶⁷

Monografi tekniğini kullananların izlediği yol, temsil gücü olan tek konudan kanunlara doğru yükselmek olduğu için, tümevarım yoludur. Monografi, sadece tek olayları incelemekle yetinmemekte, “repercussion” adı verilen, olayların birbirleri üzerindeki karşılıklı etkilerini de araştırmaktadır.

Monografiye, olguların durumunu iyice belirlemek için başvurulur. Bu şekilde incelenecek türden bir örnek seçilir ve bu örnek derinliğine incelenir. Soyut bir ortalama bulmak için dikkati bir sürü örneklere dağıtmak bu yöntemle tamamiyle aykırıdır. Sosyal olgular karmaşık ve girift oldukları için, bir toplumun genel karakterlerinin incelenmesine girişmeden önce daha küçük insan zümreleri (aile, atölye) ele alınmalı, sonra derece derece daha karışık olanlarına geçilmelidir. Bunun gibi gerçek genel kanunlara yükselebilmek için de önce reperküsyonlar, yani tikel veya bölgesel etkiler incelenmelidir. ‘Sosyal Bilim’ alanında gözlenen olaylar daha çok kendiliğinden meydana gelen olaylardır. Sosyologun durumu bir fizikçiden çok bir jeoloğa benzer. Yani ‘Sosyal Bilim’ alanında deneymeden çok gözlem vardır. Le Play’de; “*madenler bilimi için çözümleme, bitkiler bilimi için kırlardan ot toplama, kısacası bütün diğer doğa bilimleri için olguların gözlemi ne ise toplum bilimleri için de geziler odur*” der.¹⁶⁸

Le Play’in yöntemi ve kullandığı teknik, olaylara dayanan gözlem ve pozitif bilim yöntemlerinin toplum bilimlerine uygulanmasından ibarettir. Böylece Le

¹⁶⁷ Tütengil, **Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metot**, s. 98–99.

¹⁶⁸ Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 48–62.

Play'in, pozitif bilimlere dayalı yöntemine bir yansızlık ve bilimsellik görüntüsü kazandırmak istediği görülmektedir. Oysa toplumsal yaşam yalnızca gözlenebilir, denetlenebilir dış görünüşlerle sınırlı değildir. Gurvitch'in deyiimiyle “*sosyal gerçekler, toplumsal yaşam, sanki yalnızca sosyologlar tarafından toplanmayı bekleyen kırdaki çiçekler*” de değildir. Dolayısıyla pozitif bilimlerde kullanılan yöntemin toplum olaylarını da açıklayabileceğini öne sürmek, toplum olaylarını basite indirgemek, kendi özünde anlamı, yasaları bulunmadığı görüşünü savunmaktır. Sonuçta toplum kuram ve olayları kendi iç çelişki ve gelişmelerinin doğurduğu yasalara bağlı olmaktan çok toplum dışında ve üstünde, pozitif bilimlerin konusu olan olayları da yöneten yüce yasalara bağlı olduğu inancı gelişmektedir. Bu açıdan bir toplum mevcut problemlerini, ancak kendi sorunlarını/çatışmalarını en aza indirebilmiş, iç barışını sağlayabilmiş ülkeleri kendisine model olarak almasıyla çözümlenebilir. Çünkü bu ülkeler başarılarını yüce yasalara uygunlukları ile kazanmışlardır. Ve yine bu ülkelerin model olarak önerilmeleri, bu yasaların öbür ülkelere de uygulanabilirliği ön-yargısını kendisinde taşımaktadır.¹⁶⁹ Bu açıdan Le Play'in bütün tasası ve bununla birlikte tüm araştırma ve yargıları, İngiltere örneğini temellendirmekten başka bir şey değildir.

Tekrar monografi tekniğine dönecek olursak; monografi özel bir zümreyi/birlikteliği gözlemektir. Gözlenen birliktelik genel ve soyut düzeyde bir aile/atölye/fabrika değil somut ve belirli bir aile/atölye/fabrikadır. Le Play'in ise sosyoloji anlayışının ve monografisinin temelini aileyi koyduğunu biliyoruz. Burada karşımıza çıkan soru ise Le Play'in bunu nasıl yaptığıdır. Başka bir ifade ile belirli bir aile seçildikten sonra bu aile nasıl ve hangi kıstaslara göre gözlemlenmektedir? Le Play'in ilk kitabı olan ve kendisinin 1830–1855 yılları arasını kapsayan dönemde Avrupa'nın hemen hemen tamamını gezerek dirlikli işçi aileleri üzerine yaptığı monografileri topladığı 1855 baskılı “Avrupa İşçileri”nde¹⁷⁰ yer alan monografiler,

¹⁶⁹ Sezer, **Batu Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 11–17.

¹⁷⁰ Le Play'in bu ilk ama oldukça hacimli eseri, 1855 yılında ve Fransa'nın uluslararası bir sergiye katıldığı bir dönemde devlet destekli bir bütçeyle yayınlanmıştır. Bu eser, Le Play'in 1829 yılından beri yaptığı gezilerden elde ettiği gözlem notlarından oluşmuştur. Yaklaşık 300 aile monografisi çalışması yapan Le Play, bunlardan sadece 36 tanesini bu eserine almıştır. Higgs, “Frédéric Le Play”, p. 415.

bu sorunun cevabını verecektir. Le Play, ortalama ve yerli bir işçi ailesi seçtikten sonra bu aileyi gözlemlemeye başlamıştır. Burada iki önemli vafına vurgu yapan Le Play; ilk olarak bir araştırmacıda *insana hakikati bulduracak ve hakikatleri dürüst bir şekilde kaydedecek olan katıksız bir bilim sevgisinin bulunmasını şart koşar*. İkinci olarak ise *gözleme tabi olan ailelerin güvenlerini kazanma* becerisidir. Gözlenen ailelerle ayda en az sekiz gün geçirilmesini şart koşan Le Play, gerçekleri araştırmak için ayrıca (a) gerçekleri gözlemlemek, (b) direkt gözlemler esnasında gözden kaçan şeylere bağlı olarak çalışan insanı sorgulamak ve (c) aileyi uzun zamandan beri tanıyan ya da yaşamı esnasında ona büyük etki eden yerel ailelerden bilgi almak ilkelerini de getirmiştir.¹⁷¹ Bu temel araştırma prensip ve ilkelerinden sonra Le Play'in aileleri gözlemlerken tanımlama ve sınıflamayı hangi esaslara göre yaptığını bakalım. Yaptığı monografilerde Le Play, sadece bütçeye ait unsurlardan hareketle bir gözlemde ve tahlilde bulunmuştur. Yani Le Play öncelikle aile bütçeleri ile ilgilenmiş ve bu bütçe verileri üzerine sistemini kurmuştur.¹⁷²

Esasında nitel bir araştırma tekniği olan monografinin kemmileştirilmesi (sayıyla ifade edilmesi) gerekliliği, aile bütçesine büyük önem verilmesine sebep olmuştur. Descamps'a göre Le Play, istatistik yöntemine düşman olmakla birlikte aile bütçelerini, monografilerinin temeline koymuştur.¹⁷³ Ona göre bir işçi ailesinin yıllık gelir bütçesi yıl boyunca yapılan harcamaların, borçların ve biriktirmelerin tutarına tam tamına denk gelmelidir. Hatta Le Play sadece aile bütçesine bakarak ailenin hangi tür bir aile olacağını belirlenebileceğini dahi iddia etmiştir: *“Bir ailenin kaynaklarını nasıl kullandığını söyleyin size nasıl bir aile olduğunu söyleyeyim”*. Zimmerman'a göre ise Le Play'in aile bütçesine bu kadar önem vermesinin nedeni, onun hayat standardı ile sosyal yapı arasındaki ilişkileri inceleme

¹⁷¹ Healy, “Le Play’s Contribution to Sociology: His Method”, p. 100–101; Thornton, “Frédéric Le Play, the Developmental Paradigm, Reading History Sideways and Family Myths”, p. 5.

¹⁷² Healy, “Le Play’s Contribution to Sociology: His Method”, p. 98–103. Le Play'in hem yönteminin hem de monografi tekniğiyle yaptığı araştırmaların sosyolojiye katkısı için bu makaleye bakılabilir.

¹⁷³ Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 48.

istegiinden kaynaklanmaktadır.¹⁷⁴ Çünkü Le Play'e göre eğer ailenin tipi bilinirse onun bir parçasını teşkil ettiği bütün sosyal bünyeyi anlamak mümkün olabilecektir. Böylece hayat standardının türü yani ailenin bütçesi ve tüketim seviyesi aile tipini, aile tipi de sosyal yapının türünü ortaya çıkaracaktır. Aslında Le Play'in tasası, monografilerine temel oluşturacak nesnel bir referans sağlama çabasıdır. Le Play bununla da yetinmeyecek ve ileride göreceğimiz gibi aile sınıflandırmalarını da, bu nesnel olma gerekçesinden ötürü yine coğrafyaya dayandıracaktır. Le Play'in hem aile bütçesini temel alması hem de aile sınıflandırmasını coğrafi etkenlere dayandırması onun bilimsellik iddiasında bulunmasından başka bir şey değildir. Temel amaç, toplum olaylarını nesnellik kisvesi altına ele almak, bu şekilde sözünü dinletmektir.

Fakat ilerleyen yıllarda Le Play sadece bütçe ile yetinmeyecek, monografilerinin çözümlene kadrosunu genişletmeye çalışacaktır. *Avrupa İşçileri*'nin ikinci baskısında Le Play bir monografi kadrosu oluşturmuş ve aileleri bu kadroya –cetvele– göre tahlil etmiştir. Kösemihal, bu monografilerden birinin Türkçeye çevirisini yapmış ve bu çevirinin girişinde Le Play'in monografiler için kullandığı kadronun bir örneğini vermiştir.¹⁷⁵ Biz de bu kadro örneğine, Le Play'in monografilerini daha iyi kavrayabilmek için burada yer veriyoruz:

¹⁷⁴ Carle C. Zimmerman, **Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi**, Çeviren: Oğuz Arı, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1964, s. 11- 23.

¹⁷⁵ N. Şazi Kösemihal, “Le Play'in Bütçe Monografilerine Bir Örnek”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 4–5, 1949, s. 21–22. Kösemihal'in çevirisini yaptığı monografi; “*Saint-Sebastien'li Sahil Balıkçısı*”dır. Le Play burada kök aile olarak tanımladığı bir aile tipinin örneğini kendi geliştirdiği monografi kadrosuna göre incelemiştir. Le Play burada Saint-Sebastien'li mukavelesiz iş sistemi altında bulunan bir balıkçı ailesini gözlemlemiştir. Bu çeviriden bazı pasajları paylaşmak istiyoruz: (...) “*Memlekette 'famille-souche/kök aile' denen tip hüküm sürdüğüne göre aile reisi, belki de varis olarak balıkçı olmağa namzet ikinci oğlunu yanında alıkoyacak. Bu suretle onunla işbirliği ederek öbür çocuklarının da istikballerini sağlayacak... Bu monografide tasvir edilen aile, işçileri sosyal hayatın üst basamaklarına çıkaran kabiliyetlerle alt basamaklara düşüren nakiselerin tam ortasındadır. Aile kötü temayülleri yıkan ahlaki vasıflara sahiptir. Ama faziletin tabii neticelerini verimli bir hale getiren uzak görürlükten mahrumdurlar... İyi niyet sahibi patronların telkinlerine mahkûmdurlar...*”

A. İlk Gözlemler: 1. Toprak, endüstri ve nüfus durumu, 2. Ailenin medeni hali, 3. Din ve ahlaki alışkanlıklar, 4. Hıfzıssıhha ve sağlık işleri, 5. Ailenin sosyal mevki, 6. Mal-mülk, 7. Tahsisat (sübvansiyon), 8. İş ve endüstri, 9. Gıda ve yemekler, 10. Ev, mobilya ve elbise, 11. Eğlence, 12. Ailenin tarihi, 13. Ailenin maddi ve manevi refahını temin eden örfler ve kurumlar.

B. Bütçe: 14. Senelik gelir (mülkten, tahsisattan, ücretten, ailenin giriştiği endüstriden gelen gelirler), 15. Senelik gider (gıda, barınma, giyim, manevi ihtiyaçlar, eğlence, sağlık için harcanan; endüstriye, borca, vergi ve sigortaya verilenler).

C. Sosyal Yapının Çeşitli Unsurları

Bu kadronun A ve B bölümleri her monografide ortaktır. C bölümü ise monografilerin hususiyetlerine göre değişmektedir. Kösemihal'e göre bu kadronun yalnızca tarihi değeri vardır. Tourville'in 1882'de ileri sürdüğü "nomenclature"¹⁷⁶ den sonra, Le Play'in bu kadrosu hemen hemen bırakılmış gibidir. Fakat Tourville'nin belirttiği gibi nomenclature, Le Play'in bütçe monografileri inceden inceye gözden geçirilerek meydana getirilmiş bir kadro örneğinden başka bir şey değildir.

Şimdiye kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak; Le Play, içinde yaşadığı toplumun sorunlarına çözüm arayan bir mühendistir. Toplum sorunları onu, maden

"Basque'larda (monografinin yapıldığı bölge olan Basque, Le Play'in kök aileye örnek olarak gösterdiği Fransa-İspanya arasında bir yerleşim yeridir y.n.) hüküm süren sosyal sükânun kuvvetini, Avrupa ve Asya kavimlerinin hiçbirinde görmeğe imkân yoktur. Çünkü hiçbir yerde insanlığın temel kurumlarına bu derece itaat görülmemiştir. Pek eski zamanlardan beri bu kurumlar kudretle tutunuyorlar ve tabii tesirlerini gösteriyorlar. Tanrıya ve baba otoritesine itaat, ahlaki kanunun kudret ve vasıtalarını sarsılmaz temellere bağlar. Din ve iktidara hürmet ruhani ve cismani kuvvet arasında bir ahenk kurar. İçten gelen kötülük temayülünün tesiriyle on emrine karşı gelecek insanları her gün vazifelerine davet eder. Nihayet kendiliğinden yetişen mahsulün makul bir şekilde paylaşılmasına rehberlik eden adetler; communaute ferdi mülkiyet ve patronaj rejimlerinin sağlam bir teşkilata bağlı bulunması, herkesin gündelik emeğini teminat altına alıyor."

¹⁷⁶ **Nomenclature**, Le Play'in ilk ardıllarından olan ve daha sonra ise Science Sociale (Sosyal Bilim) olarak bilinecek okulun temsilcisi sayılan Henri de Tourville'nin geliştirdiği bir çözümleme çizelgesidir. Le Play'in aile monografilerinde kullandığı kadronun mükemmelleştirilmesinden meydana gelmiştir. İleride bu çözümleme kadrosu ile ilgili de bir örnek verilecektir.

mühendisliğinden toplum mühendisliğine geçmeye zorlamıştır. Çözüm olarak önerdiği ise sorunun temelini inip denetim altına alınabilir en küçük birimi ayrıntılı bir şekilde tanımaktır. Ancak bu şekilde toplum istenilen yöne evrilebilir. Dönem itibari ile en önemli tase işçiler ve işçi olaylarıdır. Bu öyle sıradan bir tase değildir. Batı'nın geleceğini ve ele geçirdiği dünya egemenliğini tehdit eder boyuttadır. Le Play artık yönünü belirlemiştir. İşçi ailelerini inceleyecek, kayıt altına alacaktır. İncelenecek ve gözlemlenecek birim bellidir fakat bu hangi yöntemlerle ve tekniklerle gerçekleşecektir? Le Play bir çözümleme cetveli olan monografi eşliğinde çalışmalarını yürütür. Yöntemi aslında o dönemin tüm sosyal bilimcilerinin de yöntemi olan bilimsel/pozitif yöntemdir. Tümevarım akıl yürütme biçimini kendisine temel alır. Ve bu şekilde tek tek ailelerden hareketle bir genellemeye varma düşüncesindedir.

Le Play yaptığı monografiler üzerinden bir aile sınıflandırmasına gitmiş, ardılları ise bu aile sınıflandırmasını geliştirdikleri gibi bu sınıflandırmadan hareketle bir toplum sınıflandırması oluşturmuşlardır. Fakat gerek aile gerekse de toplum sınıflandırması coğrafya ile toplumu birbirine bağlayarak oluşturulmuştur. Descamps'ın bildirdiğine göre Le Play, doğrudan doğruya toplumların değil de, monografilerini yaptığı işçi ailelerinin sınıflandırmalarını yapmıştır.¹⁷⁷ Le Play monografilerinde sadece aileyi incelemek iddiasında olduğundan bir toplum sınıflandırması yapmamıştır. Yalnızca İngiltere üzerine yaptığı bir toplum incelemesi mevcuttur.

Le Play'in aile sınıflandırması şu şekildedir:¹⁷⁸

Aile şekli	İçtimai şekil	Coğrafi şekil	Ciheti/Yönü
Ataerkil Aile	Çobanlık	Step	Doğu ve Doğu Avrupa
Kök/Sop Aile	Balıkçılık	Sahil	Kuzey
Kararsız Aile	Avcılık	Step-sahil arası	Batı

¹⁷⁷ Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 107.

¹⁷⁸ Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, s. 11.

Ataerkil aile, Asya steplerinde yaşayan ve geçimlerini çobanlıkla sağlayan geniş cemiyetlerdir. Babanın bütün cemiyetin mutlak lideri olduğu, cemiyetin kendi içinde bir işbölümüne gittiği, diğer cemiyetlerle ilişkilerin direkt olarak baba tarafından sürdürüldüğü ve babanın kamu gelirlerini yönettiği bu düzende, Le Play'e göre özel mülkiyetten ve dolayısıyla bireylerin kişisel servetlerinden söz edilmesi mümkün değildir. Bu tip ailelerde tasarruflar, cemiyetin doğal afetlerde mücadelesi için kullanılmak üzere saklanır. Kaynaklar ise aile bireyleri arasında, bireylerin ihtiyaçlarına göre eşitsizliğe yol açmayacak şekilde dağıtılır.¹⁷⁹ Ataerkil ailelerde örfler, hâkimiyet sürdürdüğü sürece yaşam iyidir. Le Play'e göre bu tip aileler özellikle Slavlarda ve Doğulularda vardır. Asya steplerinin yanı sıra Avrupa Rusya'sında da mevcuttur. Latin toplumlarının köylerinde de farklı oranlarda bu tip aileye rastlandığı olmuştur.¹⁸⁰

Catherine Silver'a göre Le Play, ataerkil aileye her zaman hayranlık duysa da bu tip aileleri Avrupa'nın gelişmiş toplumlarının takip edeceği bir model olarak görmemiştir.¹⁸¹ O daha çok kök ailelerin savunusunu yapmıştır. Ona göre bu aile koşulları, karmaşık ve refah içindeki toplumlarda bulunur. Bu bakımdan korunması gerekir. Ne var ki bu o kadar kolay değildir. Çünkü refah salt gelişmeyle değil, aynı zamanda belli bir yaşama düzeyini korumak ve sürdürmek üzere oluşturulmuş bir sosyal sistemle ilişkilidir.¹⁸² **Kök/sop aile**; ebeveynler, evli olmayan çocuklar ve babanın ileride işleri için seçtiği evli bir çocuğu ve ailesinden oluşmaktadır. Seçilecek çocuk mutlaka evin en büyük çocuğu olmak zorunda değildir. Bu konuda baba, çocuklarının yeterliliğini dikkate alır. Kararını çocukları ile uzun yıllar birlikte çalışmış olmasından faydalanarak vermektedir. Böylelikle Le Play'e göre hem ailenin mülkiyeti ve zenginliği korunmaktadır hem de mülkiyetin yeni sahibi olan çocuk, emekliliğinden sonra babasına ve ailesine bakabilecek güce sahip olmaktadır.

¹⁷⁹ H. Ozan Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı 41: Medeniyetler Çatışması, 2007, s. 237.

¹⁸⁰ J. M. Mogeý, "The Contribution of Frédéric Le Play to Family Research", **Marriage and Family Living**, Vol. 17, No. 4, 1955, p. 313; Descamps, **Deneysel Sosyoloji**, s. 107.

¹⁸¹ Aktaran: Özavcı, a.g.m., s. 237.

¹⁸² Sadettin Elibol, "Bir Aile Sosyologu: Le Play", **Sosyolojiye Giriş** (iç.), İhsan Sezal, Martı Yayınları, Ankara, 2002, s. 31.

Yine aynı zamanda, zor durumlarında mülkiyetten pay almayan kardeşlerine de yardım sağlamaktadır. Bu tip aileler, mal varlığı seçilen çocuğa geçmeden önce, evin dışında kalacak olan çocukları için tasarruf yapmaktadırlar.¹⁸³ Yani bu çocuklar sadece taşınır maldan pay alabilirler. Temel amaç, mirasın/mülkiyetin parçalanmasını önlemektir. Le Play, bu tipi özellikle Galice, Pirene, Batı Almanya, Alpler gibi dağlık bölgelerden seçerek tasvir etmiştir. Ona göre bu tip aileler bu bölgelerde bulunur. Bu tipin yine Saksonya ovasında (kuzey-batı Almanya'da) çok yaygın olduğuna işaret eder. İngiltere'de sadece karı-koca aileleri ile karşılaştığını söylemesine rağmen, gene de İngiliz ailesini Le Play, bu tipe bağlar. Çünkü burada, bütün mirasın bir kişiye geçme âdeti çok yaygındır; yalnız mirasçı, ancak sahibinin ölümünden sonra bu toprakların sahibi olur.¹⁸⁴ Dolayısıyla Batı Avrupa ve özellikle İngiltere ile Amerika Birleşik Devletleri bu aile tipinin merkezidir.

Zimmerman'ın belirttiğine göre kök ailenin Fransızcası *Famille Souche*'dur. Souche, genel olarak her yıl ürünlerin koparıldığı bir sap veya gövdesi olan üzüm gibi asmalardan söz edilirken kullanılır.¹⁸⁵ Sap veya gövde, ertesi yıl için yeni gelişme sağlar ve kesilen yerler yok olsa bile, gövde gene yaşar. Bu terim, miras, seçilen bir evlada geçtiği zaman veya herhangi bir şekilde miras yoluyla ailedeki ananeler belirli bir sıraya göre nesilden nesile intikal ettiği takdirde kullanılır. Le Play bu terimi, evi, bir evlat için muhafaza eden, fakat diğer çocukları hayatlarını kazanmak için dışarı yollayan aileler için kullanmıştır. Ayrılan fertler bir talihsizlikle karşılaşınca, umumiyetle soptan geçici yardım görürler. Böylece sop, ananeleri ve aileyi muhafaza eder; diğerleri yani evden ayrılan çocuklar ise, cemiyetin hem değişmeyi hem de muhafaza edilmeyi birleştirmesini mümkün kılmak üzere serbest istihdam edilirler, sanayide çalışırlar. Le Play'e göre bu tip aileler, refah içindeki cemiyetlerde bulunur.

Böylelikle bu sistem hem doğdukları ortamda yaşamayı tercih edenleri hem de toplumsal hiyerarşide basamakları kendi çabaları ile çıkararak yükselmek isteyenleri tatmin etmektedir. Bu durumda bir yandan ataerkil otorite ile çocukların özgürlüğü,

¹⁸³ Moge, a.g.m., s. 313; Özavcı, a.g.m., s. 237–238.

¹⁸⁴ Paul Descamps, **Deneysel Sosyoloji**, s. 107.

¹⁸⁵ Zimmerman, **Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi**, s. 17.

diğer taraftan istikrar ile toplumsal şartların gelişmesi arasında bir denge sağlanmaktadır. Yine Le Play'e göre kök ailelerde, aile bireyleri sürekli bir arada çalıştıklarından bireyler iş dağılımı sonucu belirli alanlarda uzmanlaşırken, aralarında dayanışma sağlanmakta, aynı zamanda bireyler kendi kendilerine yeter hale gelmektedirler.¹⁸⁶

Kararsız ya da istikrarsız aile ise bir tek aileden meydana gelen, mirasın çocuklara eşit olarak paylaştırıldığı bir aile tipidir. Daha çok sanayi bölgelerinde görülen bu aile tipi, Le Play için işçi ailelerini tanımlar. Kararsız ailelerde ataerkil otorite erozyona uğramaktadır. Bu ailelerde görülen bireysel özgürlüklere karşın, aile mülkünün sürekliliğinin olmaması sonucu gerekli ahlaki değerlere sahip olmayan çocukların ihtiyaçları karşılanmamaktadır. Ebeveynler ise çocuklar evden ayrıldıktan sonra kendilerine bakmak zorundadırlar. Daha kötüsü vasıfsız ve ahlaken zayıf olan bu ailelerde anne-babalar, çocukların gelişimlerine madden yeterince katkı sağlayamadıklarından çocukları da vasıfsız kalmaktadır.¹⁸⁷ Le Play'e göre bu tür aile tipinin tarihte avcılık ve toplayıcılık yapan insanlar arasında gözlemlenmesinin nedeni, avlanmanın bireysel bir eylem olması ve toplumsal alışkanlıklar bakımından aileyi yok etmesidir. Atalarının hatıralarını unutan böylesi insanlar, bazen büyük cesaret gösterebilirler de toplumun refahı için gerekli olan uzun dönemli çabaları ortaya koymak için gerekli güce sahip değildirler.¹⁸⁸ Le Play bu tip aile monografilerini Kuzey Fransa'dan, Almanya'nın bazı bölgelerinden ve kararsız ailelerin bulunduğu diğer bölgelerden hazırlamıştır. Amazon yerlileri hakkında kendisine verilen bilgiyi genelleştirerek bütün yerlileri de bir tek tipe, kararsız aile tipine bağlamıştır.¹⁸⁹

Kök ailenin savunusunu üstlenen Le Play, aile sınıflandırmasında iki konu üzerinde durmuştur. Bunlardan ilkinin aile sınıflandırmasının bireşimli ögesini oluşturan **miras** ve **mirasın aktarılış biçimi** oluşturur. Kararsız ailede mirasın çocuklar arasında eşit olarak paylaşılması mülkiyetin devamını yok ettiğinden Le Play buna karşı çıkar. Hatta Fransa'da yürürlüğe giren 1793 tarihli Aile Yasası'nı da

¹⁸⁶ Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", s. 238.

¹⁸⁷ Özavcı, a.g.m., s. 237-238.

¹⁸⁸ Moge, "The Contribution of Frédéric Le Play to Family Research", p. 313.

¹⁸⁹ Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 108.

mirasın eşit paylaşım hakkını getirdiği için eleştirmiştir. Le Play'e göre mülkiyetin parçalanması daha fazla işsizlik, taşranın proletaryalaşması ve ailenin otoritesinin kaybıyla, aile bireylerinin ahlaken zayıf olmalarına yol açar. Ona göre Fransa'da istikrarsız ailelerin artmasının yegâne sebebi mirasın bölünmesidir.¹⁹⁰ Sezer'in¹⁹¹ belirttiği gibi miras, toplum içinde yasa yoluyla düzenlenebilen ilişkilerdendir. Bu nedenle de devletin toplum yapısı üzerinde en etkili olabileceği alanlardan birisidir. Bu alanda elde edilebilecek sonuçlarla çeşitli yönelmeler sağlanabilirse geleneksel düzenin temsilcisi devlete, toplum sorunları konusunda, pratik çözüm yolları önermek mümkün olabilecektir.

Anlaşılabacağı gibi Le Play'in bu tutumu tamamen pratik bir temele dayanır. Yani Le Play'deki reform kaygısı bilimsel inceleme fikriyle iç içedir. Her reformist/düzeltilici gibi o da sosyal barışı istemekte, doğrudan doğruya gözlem yoluyla da, malların geçme tarzının sosyal barış için çok önemli bir etmen olabileceğini düşünmektedir.¹⁹² Bu durum bize Le Play'in sınıflandırmasının gerçek bir sınıflandırmadan ziyade aile ve toplumların maddi ve manevi refahını kendisine temel alan bir sınıflandırma olduğunu göstermektedir.

Le Play'in aile sınıflandırmasında üzerinde durduğu bir diğer konu ise **otoritedir**. Özellikle de **baba otoritesidir**. Le Play'e göre eski toplum güçleri, toplum içindeki egemenliklerini yitirince toplumda düzeni sağlayabilmek için baba otoritesine ihtiyaç duymuşlardır. İktidar boşluğunu egemen güçler adına ancak baba otoritesi doldurabilir ve otorite boşluğundan doğabilecek toplumsal kargaşayı engelleyebilir.¹⁹³ Dolayısıyla Le Play'e göre toplumsal reform sürecinin en önemli aracı babadır, baba otoritesidir. Bununla birlikte Le Play tam bir baba otoritesine dönüşün yasal, dini ya da politik bir devrimden ziyade kültürel bir devrimle gerçekleşebileceğinin de farkındadır.¹⁹⁴ Le Play düşüncesinde baba otoritesi aynı

¹⁹⁰ Thornton, "Frédéric Le Play, the Developmental Paradigm, Reading History Sideways and Family Myths", p. 19.

¹⁹¹ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 12.

¹⁹² Descamps, **Deneysel Sosyoloji**, s. 118.

¹⁹³ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 12.

¹⁹⁴ Moge, "The Contribution of Frédéric Le Play to Family Research", p. 314.

zamanda dini otoritedir. Kiliseye karşı kayıtsız kalan Le Play, din yerine on emir, din adamı yerine dindar baba figürünü yerleştirir. Le Play bunu yaparken bir taraftan kiliseye karşı tarafsızlığını belirtmek ister, bir taraftan da savunusunu yaptığı kök ailenin ahlaki temelini sağlamlaştırmayı hedefler. Babaya yüklediği misyon, eski toplum güçlerinin otoritesinin yanı sıra bir de çocuklarını dini olarak özellikle de on emir kapsamında eğitmektir. Ona göre baba, çocuğunun maddi ihtiyaçlarını karşıladığı gibi manevi ihtiyaçlarını da karşılamalı, kendi sorumluluğunu, manastırlara havale etmemelidir.¹⁹⁵

Le Play Batı'da yeni bir dünyanın hem de kiliseden ve geleneksel toplum otoritelerinin denetiminden uzak yeni bir dünyanın kurulduğunun farkındadır. Farkındalıktan daha da öte bizzat bu yeni dünyayı solumaktadır. Le Play bu yeni dünyada eski toplum güçlerinin ve dinin de varlığını ve misyonunu devam ettirmesini arzular. Yeni düzene uygun olarak ve yaşanan toplumsal buhrana da çare olmak üzere Le Play, toplumlarda barışı, sabitliği, dirliği, kısacası mutluluğu sağlamak için şu temellere uymak gerektiğini ısrarla vurgular: **Allaha ve baba otoritesine bağlılık ve malın parçalanmadan kuşaklara geçmesi**. Birincisi sayesinde insanların yaratılışında var olan kötülük eğilimine direnç sağlanır; böylece bireylerin ve sınıfların ilişkilerinde dayanışma, dürüstlük ve karşılıklı yardım egemen olur. İkincisi sayesinde ise maddi geçim araçlarında sabitlik, yani mutluluğun başlıca koşullarından olan dirlik elde edilmiş olur.¹⁹⁶ Böylece Le Play, 19. yüzyılda Batı'nın karşılaştığı sorunlara, kurulmuş olan yeni düzen içerisinde çözümler arayan bir toplum bilimci olarak karşımıza çıkar. Le Play'in 1830–1848–1871 ayaklanmalarına tanık olduğu ve madenlerde yöneticilik yaparak işçi sorunlarıyla doğrudan yüz yüze geldiği hatırlanırsa; bu açıklama biçiminin, Batı toplumları içindeki sorunlar önünde belli bir tavır alma imkânını da görmemize olanak sağlayacaktır. Le Play'in yaklaşımına göre Batı'daki düzeni değiştirmek de imkânsızdır. İşçi sınıfı ve bunların ayaklanmaları ile düzenin değişmesi mümkün olamayacaktır. Batı'da köklü bir düzen değişikliği değil, ancak belli sorunlar çerçevesinde sınırlı düzeltmeler

¹⁹⁵ Higgs, "Frédéric Le Play", p. 421.

¹⁹⁶ Mauss, A Short of History of Sociology, p. 17; N. Şazi Kösemihal, **Sosyoloji Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 305.

yapılabilir.¹⁹⁷ Kısaca Le Play'in 19. yüzyılda Batı'nın karşılaştığı sorunlara düzen içinde çözüm arama çabasında oluşu söz konusudur.

Le Play aile tiplerinden hareketle bir de **işçi-işveren** arasındaki ilişkileri incelemiş ve aile tiplerinin iş hayatına olan etkilerinden bahsetmiştir. Onun işçi-işveren ilişkilerinde öne sürdüğü teorilerden biri de **taahhütler teorisi**dir. İşçi ve işveren arasında üç çeşit münasebetin ileri sürüldüğü taahhütler teorisinde, aile tipi ile hayat standardı arasında bir paralellik kurulmuştur. Bu üç tip; “devamlı-mükellefiyetli” (feodal toplum düzeninin tipidir, şimdilerde ise Rusya ve Doğu Avrupa’da örnekleri görülen işçi-işveren ilişkisidir), “devamlı-ihtiyari” (Le Play’in önerdiği sistemdir) ve “kısa müddetli” diye adlandırılmıştır. Üçüncü nevi taahhütler geçicidir. Amerikalıların bugün çok iyi bildiği serbest ve değişebilen iş mukavelesi şeklindedir. İş olduğu zaman işçi istihdam edilir, bitince de işten çıkarılır. Duraklama olunca kendisine iş verilmez, işçi işverenden sübvansiyon da almaz. İşverenle işçi arasında şahsi bir münasebet veya ilgi yoktur. Herkes kendi başına kalmıştır. İşçi tasarruf etmezse ya aç kalacak ya da duraklama olduğu takdirde hükümetin/cemaatlerin yardımlarına muhtaç olacaktır. Böylece işçilerle işverenler arasında mücadele başlar ve sosyal huzur tehlikeye girer. Bu türden taahhütler istikrarsız aile tipiyle ilgilidir. Le Play’e göre Fransa’daki durum budur.¹⁹⁸ Temel tasa ise Fransa’daki bu istikrarsız aile tipinden ve kısa-müddetli işçi-işveren ilişki tipinden sıyrılmak ve Le Play’in önerdiği kök aile ile devamlı-ihtiyari işçi-işveren münasebetine geçmektir. Le Play’in tüm tasası budur. Yoksa Le Play’in tasası Sezer’in belirttiği gibi; hiçbir zaman toplumu araştırmak ve araştırma konusu olan topluma bir anlam ya da bir açıklama getirmek olmamıştır.¹⁹⁹ Le Play’in amacı günlük sorunlara uygulanır çözümler getirmekle sınırlı kalmıştır. Sorun da, belirttiği gibi, git gide zengin sınıfların toplumda üzerlerine düşen görevlerine layık olmaktan çıkmalarıdır. Tasa, bu söz konusu görevlerinde zengin sınıflara yol göstericilik yapmak ve iş üzerinde güçlü ve disiplinli bir düzen kurabilmektedir.

¹⁹⁷ Tüfekçioğlu, “Frédéric Le Play’in Tarih Anlayışı”, s. 26.

¹⁹⁸ Zimmerman, **Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi**, s. 17-19.

¹⁹⁹ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 12.

Le Play aile sınıflandırması kuramını, miras ve otorite dışında bir de **coğrafya** ile temellendirmiştir. Yukarıda aile sınıflandırmasında da bahsedildiği gibi Le Play, belli tip ailelerin belirli coğrafi bölgelerde görüldüğünü ve dolayısıyla ailenin (ve toplumun) tipinin coğrafi faktörlere göre belirlendiğini ifade etmiştir. Descamps'a göre Le Play'in bazı yapıtlarında rastlanan tarihsel düşünceler incelenirse, bu üç aile tipinden her birine Le Play'in genetik bir değer verdiği görülebilir.²⁰⁰ Kendisine göre ilkel toplumların hepsi de Orta Asya steplerinde göçebe çobanlıkla yaşayan ataerkil ailelerden meydana gelmiştir. Ormanlık ülkelerde av yüzünden ataerkil topluluklar bozulmağa yüz tutar; kök aile ise bağlılığın çok olduğu kuzey ülkelerde kısmen tarıma elverişli bazı dağlarda meydana gelir. Le Play'in coğrafya temelli aile sınıflandırması yaklaşımı, ardılları olan 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürlerinde toplum sınıflandırmasının temeli olarak ele alınacaktır. –Aynı tartışmaları yinelememek adına burada tafsilatına girmeyeceğimiz– Le Play sosyolojisi ve 'Sosyal Bilim' Okulu'nun ileri sürdüğü düşüncelerin coğrafya ile olan münasebetlerine ileride değinilecektir. Fakat burada yeri gelmişken bu hususa birkaç cümleyle değinmek faydalı olacaktır.

Coğrafya koşulları ile toplumun ve ekonomi veya endüstri eylemi arasında çok sıkı bir ilişki görenlerin başında Le Play gelmektedir. Le Play'e göre coğrafya, aileyi ve ailenin ekonomik örgütlenişini belirleyen temel etkidir. Ailenin hayat şartları ve yapısı üzerinde, geçimin sağlanması için harcanması gereken enerji-emek ile topluluğun yerleştiği coğrafi mekânın arz ettiği tabiat şartları etkilidir. Böylece Le Play, tabii çevre, arazi ve iklim şartları ile o muhitte doğup gelişen aile tipi arasında bağlantı kurmakta, buradan yola çıkarak aile sınıflandırmasına gitmektedir.²⁰¹ Aile tipinin baskınlığı ise bir toplumu tahlil etmede en önemli araçtır. Zaten Le Play'den sonra ekolün ardılları tarafından Le Play'in aile sınıflandırması toplum sınıflandırmasına dönüştürülecektir.

²⁰⁰ Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 108.

²⁰¹ Tüfekçioğlu, "Frédéric Le Play'in Tarih Anlayışı", s. 24.

1.5.2. ‘Sosyal Bilim’ (Science Sociale) Okulu²⁰²

Fındıkoğlu’nun belirttiği üzere “Sosyal Bilim Ekolü” şimdye kadar dört devreden geçmiştir.²⁰³

1. 1830–1855 arasındaki ilk devrede Le Play, Avrupa’da dolaşarak işçi aileleri hakkında monografiler hazırlamıştır. Bu monografilerde Le Play özellikle aile bütçelerini monografilerine temel almış, otorite ve miras gibi iki önemli konu çerçevesinde aile sınıflandırmalarını yapmıştır. Bu dönemde yapılmış monografiler 1885’de *Avrupa İşçileri* başlığı altında beş cilt olarak yayınlanmıştır. Dolayısıyla bu devre tahlil devresidir.

2. 1855’den Le Play’in ölümüne dek yani 1882’ye kadarki ikinci devrede Le Play, eserlerini vermiş ve düşüncesinin kurumsallaşmasını sağlamıştır.²⁰⁴

²⁰² Le Play ve ardılları arasındaki farklılıkları ayırt edebilmek için Le Play’in ardıllarını **Sosyal Bilim Okulu** diye adlandıracağız. Bu adlandırma aslında bize ait bir adlandırma değildir. Çünkü Le Play’in ardılları olan bu ikinci kuşak düşünürler, *Science Sociale Dergisi* etrafında toplanmışlardır. Bizim burada çoğunlukla üzerinde duracağımız iki ‘Sosyal Bilim’ci düşünür ise Henri de Tourville ile Edmond Demolins’dır. Ayrıca sıklıkla atf yaptığımız Paul Descamps ve bir makalesini çevirdiğimiz Paul Rousiers dışında kalan onlarca anketçi ve kuramcından sadece birkaçının adlarını burada anmakla yetinelim: Robert Pinot, Paul Bureau, Joseph Durieu, Paul Roux ve Philippe Champault.

²⁰³ Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, s. 11; Çağatay, “Le Play”, s. 256.

²⁰⁴ Bu dönemde Le Play 1855 yılında yayınlanan *Avrupa İşçileri*’nin yeni baskısını yeni çözümlene kadrosuna göre düzenleyerek yeniden basmıştır. Le Play’in bu dönemde yayınladığı diğer eserler ise şunlardır: 1860’da yayınlanan “*Les Ouvriers des Deux Mondes / İki Dünya İşçisi*”; III. Napolyon’un isteği üzerine fikirlerini daha kısa ve açık bir şekilde anlattığı ve 1864’de yayınlanan “*La Reforme Sociale en France / Fransa’da Sosyal Reform*”; 1870’de yayınlanan “*L’organisation du Travail / İş Organizasyonu*”; 1875’de yayınlanan “*La Constitution de L’Angleterre / İngiltere Anayasası*”; ölümünden bir yıl önce 1881’de yayınlanan “*La Constitution Essentielle de l’Humanite / İnsanlığın Esas Bünyesi*” kitaplarıdır. Burada Le Play’in bu dönemde kurduğu bazı kuruluşlarında adını da zikrelelim: 1856 yılında kurulan ve Le Play’in fikirlerine yaygınlık kazandıran “*Societe d’Economie Sociale / Sosyal Ekonomik Birlik*”, 1869’da kurulan ve sosyal/ekonomik deneysel araştırmalar yapan “*Societe Internationale Pour Les Etudes Pratiques d’Economie Sociale / Uluslararası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Birliği*”dir. Bunların dışında ayrıca metin içerisinde değinilen veya değinilecek diğer kuruluşların adlarını tekrardan dolayı zikretmek istemedik.

3. Le Play'in ölümünden sonra Le Play'in metodolojisi Tourville tarafından tadile uğramıştır. Le Play'in monografisine karşılık bu devrede Tourville'nin "nomancature"ü vardır. Daha ziyade metodolojik tartışmaların yapıldığı bu devre 1886–1904 yılları arasını kapsar.

4. 1904'den sonra artık "Sosyal Bilim Okulu" ürün vermeye başlar. Metodolojik tartışmalar derinleşmekle birlikte okulun usul ve fikirlerini yayan eserler çoğalmaktadır. Bu devre aynı zamanda okulun düşüncelerinin Fransa dışına da taşındığı bir devredir.

İlk iki devreyi okulun kurucusu Frédéric Le Play başlığı altında tartıştık. Bundan sonra ise son iki devreyi kapsayan dönemi, 'Sosyal Bilim' Okulu başlığı altında ele alacağız. Böyle bir sınıflandırma, okulun Le Play'den beri devam eden düşüncelerinin neler olduğunu görmenin yanı sıra değişen, geliştirilen ve okulun Le Play'den ayrı düşükleri hususları da görme imkânını da vermesi bakımından önemlidir.

Le Play, toplum bilimlerinde yeni bir yöntemin sahibi ve Batı dünyası içinde genel siyasal-toplumsal sistem anlayışlardan birinin kurucusu ve sözcüsüdür. Batı'nın 19. yüzyıldaki temel problemlerine bir çözüm getirme tasası ile bilimsel temelli bir sosyoloji anlayışına sahiptir. Le Play, monografik türden saha çalışması yürüten; hipotezlerini test etmek için gerekli bilgileri bizzat kendisi toplayan; sistematik, karşılaştırmalı ve ülkeler arası araştırma yapan ilk sosyal bilimcidir. Le Play 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında siyasal çevrelerde popülerlik kazanmış, III. Napolyon ile sürekli irtibat halinde kalmış ve senatörlük dâhil hükümetin çeşitli kademelerinde görev almıştır. 1871 devriminden sonra kurduğu *Union Pour la Paix Sociale (Toplumsal Huzur İçin Birleşme)* teşkilatı; muhafazakâr sanayiciler, zengin toprak sahipleri ve din adamlarının katılımı ile finansal ve ideolojik bir başarı sağlamıştır. Bu kamusal desteklerle *Ecole des Voyages (Seyahat Okulu)*nu açan Le Play, 1881'de ise toplumsal ve bilimsel konuların tartışıldığı *La Reforme Sociale (Sosyal Reform)* dergisini çıkarmaya başlamıştır. Le Play sosyolojisinin en bilinen ardılları olan aynı zamanda da 'Sosyal Bilim' Okulunun kurucuları olarak tanımlayacağımız Henri de Tourville ile Edmond Demolins'in okula katılımları da bu yıllara rastlar. Tourville (1843–1903), Le Play'in ölümünden önce *Ecole des*

Voyages'da araştırma metotları üzerine ders vermeye başlarken, Demolins (1852–1907) *La Reforme Sociale*'nin baş editörlüğünü yine Le Play'in ölümünden önce üstlenmiştir.²⁰⁵

Le Play'in geliştirdiği 'Sosyal Bilim' metodunun takipçileri olarak Le Play'in ölümünden sonra 'Sosyal Bilim' Okulu olarak adlandırılacak olan okulun etrafında birleşen 'Sosyal Bilim'ci *Katolik*²⁰⁶ yazarlar, bir yanıyla Le Play'in ekolünü devam ettirirlerken bir yandan da bu ekolden farklılaşacak düşünceler ortaya koyacaklar, hatta okul içinde ayrılıklar baş gösterecektir. Le Play'in ardıllarından Paul de Rousiers'a göre Le Play tarafından kurulan okul, her zaman için iki farklı tür bağıllara/ardıllara sahip olmuştur.²⁰⁷ Birinci sınıf Le Play'in ileri sürdüğü doğrulara her zaman bağlı olmuşlar, bu doktrini yaymak için tüm güçlerini şevkle kullanmışlardır. Diğerleri (yani bizim 'Sosyal Bilim' Okulu başlığı altında ele alacağımız ve Tourville ile Demolins'in liderliklerini üstlendikleri ardıllar) ise Le Play'in bilimsel gözlem metodu ile ortaya koyduğu sonuçlardan etkilenmekle birlikte Le Play'in doktrinini ilerletmek ve mümkünse mükemmelleştirmek istemişlerdir.

Rousiers'e göre birinciler Le Play'i bir kurtarıcı olarak görüyorlardı. 1871'in yıkımından sonra her Fransız, Fransa'yı iyileştirecek/yüceltecek politik bir çizgi gösterecek birini arıyordu. Le Play bu kurtarıcılardan biriydi. Birçokları ise kendilerini Le Play'in Reform Sociale'nin standartları altında gruplandırıyorlardı. İkinciler ise Le Play'e bir bilgin gözüyle bakıyorlardı. Le Play onlar için sadece büyük genel olguları bilimsel inceleme yoluyla tanıyan biri değil aynı zamanda herhangi bir toplum için gerekli olan gerçekleri keşfediciydi. Le Play, sadece reform için değerli öğütler veren biri değil, aynı zamanda bütün insan toplumlarının kuruluşunda yatan kanunları formüle eden kişiydi. Bu iki farklı eğilimin uzlaşması mümkündü ve iki disiplinin de uyumla çalışıyor olması hayal edilebilirdi, birinciler

²⁰⁵ Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", s. 240–241.

²⁰⁶ Le Play'in kendisi gibi ardıllarının büyük bir çoğunluğu da Katolik'tir. Hatta Le Play öldüğünde Times'ın haber muhabiri ölüm ilanı çerçevesinde Le Play'i "*Katolik Ekonomist*" diye tanımlayan bir telgraf çekmiştir. Higgs, "Frédéric Le Play", s. 421. Bu bakımdan, Katolikliğin okulun düşüncelerine ciddi etkileri olduğu düşünülebilir.

²⁰⁷ Paul de Rousiers and Cornelia H. B. Rogers, "La Science Sociale", **Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 4 (Jan., 1894), p. 129.

ikincilerin bilimsel gözlem yoluyla bulduğu doğruları yayabilirlerdi. Le Play yaşadığı süre boyunca iki grubun temsilcileri arasında ahenk ve karşılıklı destek vardı, fakat kurucuların ölümünden bir süre sonra kendilerini Le Play'in ulaştığı sonuçlarla sınırlandıranlar dehşetle gördüler ki, takipçileri gözlem metodunu kullanacak kadar ileri gidiyor ve ustanın yazdıklarının içerisinde olmayan daha ileri önermeleri cesaretle ortaya koyuyorlardı. Onlar bu önermeleri tehlikeli gördüler ve Le Play'in doktrininin yok olacağından korktular ve birliğin bir organı olan *Revizyon Yönetimi*, bizzat Le Play tarafından seçilmiş Demolins'den alındı. Bunun üzerine ise karşıt görüşlülerin geniş okul dedikleri, yeni bir revizyon dedikleri ve yapısındaki bağımsızlığı sürdürmelerini temin edecek bir yapıda yeni bir yapı *La Science Sociale*²⁰⁸ kuruldu.²⁰⁹

Le Play'in ardıllarının bu ayrılıklarının temelindeki konular ise H. de Tourville'in "nomenclature"²¹⁰ dediği yeni bir çözümlene cetveli oluşturması, okulun düşünürlerinin Le Play'in aile sınıflandırması detaylandırmaları ve aile

²⁰⁸ **La Science Sociale**, Tourville'in öncülüğünde ve Sosyal Bilim çalışmalarına destek sağlamak amacıyla kurulan *Uluslararası Toplum Bilim Cemiyeti*'nin yayın organı olarak kurulmuş dergidir. La Science Sociale, bundan böyle ikinci kuşak ve Le Play'in düşüncelerinden farklılaşan grubu tanımlayan bir okul adına dönüşmüştür.

²⁰⁹ Rousiers and Rogers, "La Science Sociale", p. 128–129. 1886'dan beri birbirinden ayrılmış bu iki grup yani *La Reforme Sociale* (reformistler) ile *La Science Sociale* (bize göre daha liberal bir tavır benimseyenler) üyeleri, 1935'te bir araya gelerek kaynaklarını bir elde toplamışlar ve iki ayrı yayın organı birleşerek *Les Etudes Sociales*'i oluşturmuştur. Tam birleşme ise 1945'te tamamlanmıştır. 1945'te 'Sosyal Reform'cu Le Playcilerin kuruluşu olan Soci  t   d'Economie Sociale ile 'Sosyal Bilim'ci Le Playcilerin kuruluşu olan Soci  t   Intenationale Science Sociale de birleşmiş ve bu yeni kuruluşun adı olan Soci  t   d'Economie et de Science Sociales olmuştur. Anlaşılan ekolün birleşmesiyle birlikte genel olarak ekolün artık sosyal reform önerilerinden vazgeçtiği ve tamamen kendisini bilimsel araştırma ve pratik uygulamalarla sınırlamış olmasıdır. Perier, "Le Play ve Ardıçları: Yüzyılı Aşan Başarı", s. 677–679. Ekolde tutum değişikliğine neden olacak bu birleşmenin tarihi dikkat çekicidir.

²¹⁰ "Nomenclature", kelimesi Latince Nomenclotoren'den gelme ve "isim=nomen" "beyan etme=clora" unsurlarından oluşmaktadır. Batı dillerinde bu kelime, bir lisanın bütün kelimelerini, bir ilmin bütün ıstılahlarını, bitkilerin bütün adlarını vb. ihtiva eden bir nevi mecele/fihrist manasında kullanılmışlardır. Kelime Türk sosyologları tarafından "fihrist" diye tercüme edilmiştir. Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, s. 12, 1 nolu dipnot.

sınıflandırmasını bir toplum sınıflandırmasına dönüştürmeleriydi. Aslında bunların dışında ve bunları aşan ve bir anlamda Le Play'den zihniyet olarak farklılaşan bazı eğilimleri nedeniyle Le Play ve 'Sosyal Bilim' Okulu arasında bir farklılaşmadan bahsedilmelidir. İlerleyen sayfalarda tartışacağımız bu ayrılık bizim tezimiz açısından da önemlidir. Çünkü ekolü ülkemize tanıtan ve ilk sözcülüğünü üstlenen Prens Sabahaddin bir mektubunda, *kendi adına Le Play'ci değil Science Sociale taraftarı olarak kalmayı tercih ettiğini*²¹¹ yazmıştır. Bu durum Prens Sabahaddin'in düşüncesinin Le Play'den ziyade 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürleri tarafından şekillendiğinin kanıtıdır. Dolayısıyla bizim asıl ilgimizde Le Play'in birincil ardılları değil, Le Play düşüncesini geliştiren ve farklılaştıran 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürleridir.

İlk olarak Le Play'in ölümünden sonra okulun liderliğini üstlenen Tourville,²¹² gelecekteki saha çalışmalarına ve monografi hazırlıklarına rehber olması için Le Play'in metodunun geliştirilmiş bir tablosundan oluşan "nomenclature"ü yayınlar. Okul içindeki ilk ayrılıklar bu yeni çözümlene cetveli nedeniyle gün yüzüne çıkmıştır. Her ne kadar nomenclature genç 'Sosyal Bilim' araştırmacıları arasında popüler olsa da geleneksel Le Playciler için fazla yeni bir araçtır. Tourville, Le Play'in monografilerini inceleyerek geliştirdiği bu çizelgede toplumsal birim olarak yine aileyi ele almıştır. Ailenin kendisi ve onu saran çevre, bu çizelgede o kadar sistemli ve tam olarak ele alınmıştır ki yirmi beş bölümlü olan bu çizelgeye göre herhangi bir aile tipini inceleyen bir kimse o ailenin bağlı bulunduğu toplumun örgütünü, koşullarını, diğer öge ve etmenlerini kolaylıkla kavrayabilir.²¹³ Bir anlamda bu çizelge (cetvel/kadro); Le Play'in monografilerinde kullandığı kadronun mükemmelleştirilmesinden başka bir şey değildir.

²¹¹ Tabii ki bu ifade Prens Sabahaddin'in kendisini bir kişiye değil bir düşünce ekolüne bağlı olduğu vurgulamasını da içermektedir.

²¹² **Henri de Tourville**, geniş toprak sahibi zengin bir aileden gelmektedir. Tarih eğitimi alan Tourville, Katolik bir papazdır. Le Play sonrası ikiye ayrılan gruptan biri olan Sosyal Bilim Okulu'nun maddi ve entelektüel liderliğini üstlenmiştir. Geliştirdiği nomenclature çözümlene kadrosu ile okulun araştırmalarına devam etmesini sağlamıştır. Araştırmacı değil kuramcıdır. Ayrıca sağlık sorunlarından dolayı kuramsal çalışmalarını da şehir dışındaki malikânesinde sürdürmüştür.

²¹³ Kösemihal, **Sosyoloji Tarihi**, s. 306.

Farkı anlamak için burada Tourville'in nomenclature kadrosunu vermek faydalı olacaktır:

Çizelge (nomenclature):

İrkin geçim araçları: a) Yer (toprak), b) İş, c) Mülk (taşınmaz), d) Gündelik

İrkin devamı: Aile

Maddi ihtiyaçlar: a) Hayat biçimi, b) Hayat evreleri

Fikri - manevi olgular: a) Patronaj (iş yönetimi), b) Ticaret, c) Fikir kültürü, d) Din

Genel toplumsal olgular

1.Özel ilgiler: a) Komşuluk, b) Korporasyon

2.Genel İlgiler

- a) Yöresel (mahalli)
 - i. Komün (köy)
 - ii. Komünler birliği
 - iii. Site
 - iv. Bölge (eyaletin parçaları)
 - v. Eyalet
- b) Ulusal: Devlet
- c) Yabancı ülkelerle ilişki
 - i. İrkin yayılması
 - ii. Yabancı ülkeler

Geçmişle ilgili olgular

Sonuç: İrkin yeri

Okulun üyelerinden Descamps'a göre nomenclature cetvelinde sosyal olgular en yalınç ve en maddi olanlardan başlayarak en soyut ve kavranması en güç olanlarda son bulacak biçimde yöntemli bir düzene bağlanmıştır.²¹⁴ Sosyal olgular bu

²¹⁴ Descamps, **Deneysel Sosyoloji**, s. 69–70. Ayrıca okulun diğer üyeleri tarafından oluşturulan diğer çözümleme kadroları içinde Descamps'ın yine bu eserine bakılabilir. Ülkemizdeki ilk çözümleme kadrosu örneği ise Mehmet Ali Şevki Sevündük'ün Paul Roux'un "*Kısaltılmış Sosyal Bilim, Usuller ve Anketler*" kitabından alıntılanan ve Fransız sosyologlarından Maurice Bures ve Ph. Robert tarafından düzenlenen bir kadrodur. Sevündük bu kadroyu ülke şartlarıyla ilgili bilgilere göre bazı değişikliklerle yeniden düzenlemiştir. Bu kadro için bakınız: Mehmet Ali Sevündük, "Ülkeyi

cetvelde 25 büyük sınıfa bölünmüş, onlar da 326 ögeye ayrılmıştır. İlk sınıflar; yer, iş, mülk gibi incelenmesi en kolay olan olguları içine alır. Bilimin öncelikle bunları incelemesi gerekir. İnceleme ilerledikçe de ticaret, manevi kültür, din gibi daha çok üstyapısal sınıfların incelemesine geçilir. Cetvel somut olayların incelemesinden hareketle soyut olaylara doğru bir seyir izlemektedir. Elbette ki bu sistem okulun tümevarımsal akıl yürütme biçiminden bağımsız değildir.

Yine Rousiers'in makalesinde belirttiği üzere, 'Sosyal Bilim' Okulu üyeleri özellikle de Tourville ve Demolins, Le Play'in metodunu, sosyal sistemleri analiz şemasını aileden daha büyük ve karmaşık toplumsal yapıları açıklamakta yetersiz bulmuşlar ve yeni bir metot oluşturma ihtiyacı hissetmişlerdir. Le Play'in toplumu bir bütün olarak göremediğini ve çok önemli olguları fark edemediğini, bu sebeple gözlemlenen bir ülkenin zenginliğinin ya da geriliğinin en temel sebeplerini gözden kaçırdığını düşünmüşlerdir.²¹⁵ Onlara göre Le Play'in ele aldığı bu aile monografileri mükemmel olabilir fakat bu monografilerden hareketle toplumun hali bilinmez ve refah/felaket sebepleri kavranamaz. Yine Le Play'in usulü, aile bütçesinin yalnız para ile ifade edilen hadiselerini işaret etmektedir. Fakat bütün aile eylemleri, mutlaka gelir-gider ile alakadar değildirler. Mesela *terbiyenin* nakdi bir ifadesi bütçede bulunmaz.²¹⁶ Bir başka örnek de ailenin dine bağlılığı konusunda verilebilir: İnancın önemli bir göstergesi olan dinin yanında bütçe sadece ibadetin dış bulgularını; mum satışlarını, sıraların ve sandalyelerin yerlerini, cenaze törenlerinin yerlerini gösterebilir. Bu tür şeyler için harcanan miktarlar bir ailenin dine ne kadar bağlı olduğunu ise kesinlikle gösteremez.. Dine bu açıdan bakmak çok belirsiz bir bakış açısıyla bakmak demektir.²¹⁷ Dolayısıyla monografideki gelir-giderlere, bütçeye bakarak bir ailenin dine yakınlığı da tespit edilemeyecektir.

Tanıma Yolu: Monografik İncelemelere Doğru", **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması** (iç.), Elif Yayınları, İstanbul, 1968.

²¹⁵ Rousiers and Rogers, "La Science Sociale", p. 136–149. Pitirim Sorokin, nomenclature hakkında, Le Play Okulunun "*nomenclature'le birlikte sosyal olayların incelenmesinde gerçek bir bilimsel metot yarattığı*" değerlendirmesinde bulunmuştur.

²¹⁶ Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, s. 12.

²¹⁷ Rousiers and Rogers, a.g.m. , p. 139.

Yeni bir monografik cetvelin ortaya çıkması bu nedenledir. Bu cetvelde de araştırma konusu yine işçi aileleridir. Ancak bu defa sadece aile bütçelerine bakılmamakta, aynı zamanda ailenin geçim kaynağı, kaynaklarını nasıl değerlendirdiği (beslenme, giyim, evin kullanılışı vb.), ailenin geçirdiği evreler (evlilik, hastalık, ölüm, doğum vb.) ve ailenin dış etmenler (patronaj, entelektüel, kültür, ticaret, dini kurumlar, gönüllü ya da zorunlu üyesi olduğu kurumlar vb.) karşısında nasıl davranış gösterdiği de dikkatle incelenmektedir.²¹⁸

Tourville, sayıları gittikçe artan aile monografilerini dikkatle gözden geçirince Le Play'in kök ailesinin iki tipe ayrılabilceğini görmüştür. Kök ailenin **yarı ataerkil** ve **bireyci** (hususiyetçi) olarak ikiye ayrıldığı bu aile tipinde Tourville, Orta ve Güney Avrupa dağlarının kök ailelerinden göç edenlerle Kuzey Avrupa'nın kök ailelerinden göç edenlerin çok farklı tarzlarda hareket ettiklerini iddia eder. Ona göre birinci tip kök aileler tekrar baba ocağına dönmek niyetiyle para biriktirmek için göç ettikleri halde; ikinciler bir daha dönmek üzere göç etmektedirler. Bundan ötürü ikincilerin tam anlamıyla birer sömürgeci olmaları mümkündür. Birinciler ise ataerkil aileden dönmüş ya da geçici olarak dağılmış aileler oldukları için en uzak ülkelerde bulunsalar bile, gene de aile zümresine olan bağlılıklarını korumaktadırlar. Tourville, dağlı aileleri içine alan birinci tipe, ataerkil ailelerden bozulma olduğunu belirtmek için "ataerkilimsi/yarı ataerkil" derken; Norveçli aileleri, Sakson ve Anglo-Sakson ovaları köylülerini içine alan ikinci tipe de, bireyi zümreden/toplumdan üstün tutan eğilimini belirtmek için "bireyci aile" adını vermiştir.²¹⁹

Demolins²²⁰ ise Tourville'den sonra okulun en çok bilinen ikinci ismidir. Hatta Fransa dışında 'Sosyal Bilim' Okulunun en çok tanınan ismidir denilirse yanlış

²¹⁸ Rousiers and Rogers, a.g.m., p. 144.

²¹⁹ Descamps, **Deneyisel Sosyoloji**, s. 108–109.

²²⁰ **Edmond Demolins** de Tourville gibi tarih eğitimi almış ve monografi araştırmaları yerine metodolojik çalışmalar yürütmüştür. Le Play'in ölümünden önce kurduğu La Reforme Sociale dergisinin editörlüğünü yapan Demolins, aynı zamanda okulun düşüncelerinin Fransa dışında tanınmasını sağlamıştır. Ülkemizde de 'Sosyal Bilim' Okulu ile ilgili ilk tercüme çalışması Demolins'in eserleri ile başlamıştır. Edmond Demolins, **Yollar Aslı-ı İctimaiyi Yol Nasıl Vücuda Getirir?**, Çeviren: Saffet Lütfi, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1329; **Anglo-Saksonların Esbab-ı**

olmaz. Bu durum Demolins'in okulun düşüncelerini anlatmakla mükellef bir düşünür olmasından kaynaklanmaktadır. Demolins yeni bir aile sınıflandırması yapmamış, Tourville'in aile sınıflandırmasını kabul etmiş, yalnız ataerkil ailenin on, bireyci ailenin yedi, kararsız ailenin ise iki türünü tespit ederek bu aile tiplerinin daha ince ve ayrıntılı bir sınıflandırmasını yapmıştır. Bilinmesi gereken, gerek Tourville'in, gerekse Demolins'in yeni aile sınıflandırmaları yapmalarının ya da mevcut aile sınıflandırmasını ayrıntılı bir tarzda yeniden ele almalarının, sadece nazari olduğudur. Yani her iki düşünür de yeni monografi örnekleri ortaya koymamışlardır. Onlar sadece Le Play'in monografilerinden hareketle ve bir de içinde buldukları dönemin koşulları, ihtiyaçları çerçevesinde kuramlarını geliştirmişlerdir. Demolins'in ayrıca en önemli özelliği ilk defa okul içinde aile sınıflandırmasını aşan bir sınıflandırma, yani toplum sınıflandırması yapmış olmasıdır.

Şimdi bu konuları yani bireyci ailenin özelliklerini, okulun toplum sınıflandırmasını ve bu iki hususun coğrafyayla irtibatını tek tek ele alarak incelememizi sürdürelim.

Özavcı'nın bildirdiğine göre 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürlerinin, Le Play'in kök ailesinden ayrılıp bireyci ailenin bayraktarlığını yapmasında iki husus etkili olmuştur: Birincisi, Rousiers'in Amerika'da yaptığı araştırmaların *Sosyal Bilim Dergisi* etrafında toplanan bu grubun fikirlerine ve okulun aile sınıflandırmasına yeni bir yön vermiş olmasıdır. İkinci olarak ise Tourville ve Demolins'in bu yeni istikametten yola çıkarak okulun bulgularını tarihsel veriler bağlamında açıklamaya çalışmalarıdır.²²¹ Yani okulun monografileri özellikle endüstride ileride bulunan, buna rağmen toplumsal kaosu daha az yaşayan, aynı zamanda da dünya egemenliğini ellerinde bulunduran Anglo-Sakson ülkelerinde ve Kuzey Amerika'da ailelerin özelliklerini belirlerken, Tourville ile Demolins'de bu yeni bulguların tarihsel izlerini sürmekte ve özellikle coğrafi faktörlerle bireyci ailenin savunusunu üstlenmektedirler.

Okulun çeşitli monografik çalışmaları Kuzey Amerikalılarla Fransızların, İskandinavlılarla Pirenelilerin aynı sınıfta toplanmalarının oldukça güç olduğunu

Faikiyeti Nedir? Anglo-Saksonlar Hakkında Tedkikat-ı İçtimaiye, Çeviren: A. Fuad-A. Naci, Araks Matbaası, Tarihsiz. Bu eserlerin Latin harflerine çevirisi yapılmamıştır.

²²¹ Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", s. 244.

ortaya koymuştur. Bu yolda yapılan en keskin incelemeler Rousiers'in Birleşik Devletler üzerine incelemesiyle Fernand Butel'in 1891'de *Ossau Vadisi* üzerine incelemesidir.²²² Özellikle Rousiers'in çalışmaları ve bu çalışmaların sonuçlarının yayınlanmasıyla bu yeni bulguların Le Play'in öğretileri ile çatıştığı görülmüştür. Hatırlanacağı üzere Le Play aile ve toplum istikrarının aile mülkiyetinin bölünmemesi/korunması üzerine temellendirmişti. Fakat Rousiers, Amerikan ailelerinin genellikle istikrarlı ve refah içinde olduğunu ve burada da Fransa'da olduğu gibi aile mülkiyetinin bütün çocuklar arasında eşit olarak bölüştüğünü tespit etmiştir. Dolayısıyla okul, Le Play'in mülkiyet konusundaki düşüncelerinden uzaklaşır. Onlar daha ziyade aile bireyleri arasındaki ekonomik ilişkileri değil, çocukların belirli değerler üzerine yetiştirilmeleri ve bu değerler çerçevesinde aile yapısı tarafından nasıl sosyalleştirildikleri üzerinde durmuşlardır. Bireyci aile tipi teorisi işte bu noktada ortaya çıkmıştır.²²³

Okulun üyelerinin Le Play'in sözcülüğünü üstlendiği kök aileyi ikiye ayırdıkları ve bunlara ataerkilimsi ile bireyci aile dediklerini belirtmiştik. Demolins ise Tourville'in bu sınıflandırmasını detaylandırmıştı. Demolins'in asıl kaygısı ise aileleri detaylı bir şekilde sınıflandırarak Fransa'nın kararsız aile tipinden çıkarılarak bireyci aileye yaklaştırılmasıdır. Descamps'ın eserinde detaylandığı bu sınıflandırmaya göre Demolins, bireyci aileyi yedi alt başlıkta incelemiş ve bunlardan beşincisini ise "*birleşmiş ve egemenlik altına girmiş bireyci aile*" diye isimlendirmiştir.²²⁴ Demolins'e göre Fransa'da çok yaygın olan bu tip, Saksonya ovasından gelen Frank göçmenleriyle, kamucu olan Gol'lu ve Romalı halkın birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu tip, Roma merkeziliğiyle, imparatorluk geleneklerinin etkisi altında kalmıştır. Demolins'in asıl kaygısı bir yandan bireyci ailenin dolayısıyla bunun en yaygın görüldüğü Anglo-Sakson toplumlarının savunusunu yapmakken bir yandan da Fransa'nın bu toplum tipine geçişini

²²² Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 108.

²²³ Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", s. 244.

²²⁴ Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 114. Demolins'in ayrıntılı aile sınıflandırması için yine bu esere bakılabilir.

kolaylaştıracak teoriler üretmektir. Aslında Demolins'in çabasını anlamak için onun toplum sınıflandırmasına bakmak yararlı olacaktır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Demolins, 'Sosyal Bilim' Okulu içinde ilk defa bir toplum sınıflandırması yapmıştır. Onun toplum sınıflandırması ikiye ayrılır: **Kamucu** (communautaire) toplumlar ve **bireyci** (particulariste) toplumlar. Birinci tip toplumlarda kişi değil aile, kabile, klan ya da devlet gibi zümreler üstünken; ikinci tip toplumlarda ise önemli olan bireydir, tüm toplumsal zümreleşmeler birey etrafında ve bireye göre şekillenir. Kamucu toplumların örneği Doğu toplumlarıdır. Bireyci toplumların en iyi örneği ise Anglo-Sakson toplumlarıdır. Batı düşüncesi için bu fikriyatın özgünlüğü, üstünlüğü tüm Batı toplumlarına hasretmek yerine sadece belli bir topluma Anglo-Saksonlara, yani İngiliz ve Amerikan toplumlarına hasredilmesidir. Yoksa Adam Smith'den Marx'a kadar birçok Batılı düşünür Doğu toplumları ile kapitalist ekonomi dönemini yaşayan Batı toplumları arasında buna benzer ayrımlar yapmışlardır.²²⁵

Le Play'den beri 'Sosyal Bilim' Okulunun temel düşüncelerinden biri, toplumu tanımlayacak niteliklerin bireyden ve aileden geldiğidir. Bu farklılık Le Play ve 'Sosyal Bilim' Okulunu Comte-Durkheim sosyolojik anlayışından ayırır. Çünkü Durkheim sosyolojisinde toplum soyut bir tarzda düşünülmekte ve bireylerin/ailelerin/kurumların toplamından daha büyük, daha farklı bir varlık olarak tahayyül edilmektedir. 'Sosyal Bilim' Okulunda ise toplumu bu şekilde değerlendirmek demek, bizi toplum sorunlarını doğru değerlendirmelerden alıkoyabilir demektir. Le Play'de görüldüğü gibi toplum sorunları, bireyler ve ailelerinin incelenmesiyle elde edilmiş, çözüm de yine bu birimler üzerinden yürütülmüştür. İşte Demolins'in de toplum sınıflandırması, bu temel düşünceden hareketle geliştirilmiştir. Anglo-Sakson toplumlarının üstünlükleri, İngiliz ve Amerikan milletlerinin gelişmişliklerinin temeli, işte bu birey ve aile tipi farklılığıdır. Bireyci toplumlarda bireyler, bireysel yeteneklerinin geliştirilmesi üzerine terbiye edilmektedir. Her birey kendi hayatını kazanacakmış gibi yetiştirilir. Bu durumun ise kurumlara, özellikle eğitim kurumuna ve devlete tesir etmemesi düşünülemez. Dolayısıyla bireyci toplumların eğitim sistemlerinin özel girişkenliği sağlayacak

²²⁵ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 397.

şekilde düzenlenmiş olması gibi devlet de geniş bir adem-i merkeziyet anlayışı içerisinde görülür.

Bireyin, bireyci aile tipinin ve bireyci toplumun savunusunu üstlenen ‘Sosyal Bilim’ Okulu üyeleri, bireyci aile ve toplumun tarihini de eserlerinde incelemiştir. Tourville, modern bireyci aile tipinin kökenlerini tarihsel bir yaklaşımla Orta Çağ Avrupa’sında aramıştır. Bir grup ataerkil ailenin o zamanki Rusya’nın güneydoğusundan İskandinavya’ya göçü ile birlikte, özellikle coğrafi şartların da etkisiyle bireyci aile tipi ortaya çıkmıştır.²²⁶ Tourville’e göre İskandinavya’daki fiyordlar, verimli toprakların azlığı ve özellikle balıkçılığın elverişliliği sebebiyle geniş ailelerden ziyade küçük ailelerin varlığını sürdürebilmesi için uygundur. Geçim kaynaklarının kısıtlı olması nedeniyle çocuklar aileleri ile birlikte kalamamakta ve bu durum ataerkil aile tipinin sürdürülmesine imkân vermemektedir. Bu durum reşit çocukların evden ayrılıp başka yerlere giderek bağımsız yaşamlar sürmelerine sebep olmaktadır. Dolayısıyla bu zorunlu durum, bireylerin kendi şahsi kaynaklarını ve mülkiyetlerini elde etmeye dönük bir eğitimi gerektirmektedir. Tourville’e göre bireyci ailelerin kaynağı bu durumdur. Böylece bireyci ailelerin temel özellikleri kendine yeterlilik, bağımsızlık ve girişkenlik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yeni insan tipi ve ailesinin kamusal hayatta da bir takım değişikliklere yol açması kaçınılmazdır. Böylesi yerlerde toplumun zorunlu birliktelikleri yerine, gerek duyulması halinde serbest organizasyonlar kurulmaktadır. Bunlar da bireyci toplumun karakteristikleri olan siyasal ve sosyal kurumlara, sözleşmeye dayalı cemiyetlere, yetkileri sınırlandırılmış liderlere ve kamu otoritelerine, bunların seçimlerine, bağımsızlığına ve kendi kendine yönetime yol açmaktadır. Tourville’e göre ataerkil ailenin güce dayalı, otokratik ve gelenekçi anlayışı yerine, bireyci aile yapısı bugünün gerçek demokratik ve özgür toplum anlayışına zemin hazırlamıştır.²²⁷

Demolins ise özellikle “*Anglo-Saksonların Üstünlüklerinin Sebepleri Nelerdir*”²²⁸ adlı eserinde Saksonların İngiltere’ye gelişini ve buradaki toplumsal yapının nasıl bireyci tipe evirildiğini, özellikle Tourville’in eserlerinden faydalanarak

²²⁶ Ki ataerkil aile, ailelerin farklılaşmalarından önce var olan ilk ailedir.

²²⁷ Özavcı, “Prens Sabahaddin’in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim”, s. 244–245.

²²⁸ Bu eser, Prens Sabahaddin’in okulla tanışmasına vesile olan eserdir.

izah eder. Ancak Demolins'in temel kaygısı karşılaştırmalı bir yaklaşımla İngilizce konuşan ülkelerin Fransa'dan üstünlüklerinin sebeplerini ortaya koymaktır. Aslında Demolins'in yaklaşımı kısa ve nettir: İngilizce konuşan ülkeler, özellikle de İngiltere ve Amerika'nın üstünlüklerinin sebepleri, buralarda yaşayan toplumların bireyci yapıda toplumlar olmasıdır. Fransa ve Almanya gibi toplumların bireyci değil, yoğunlukla cemaatçi olduğunu savunan Demolins, Fransa'nın bireyci toplum yapısına geçişinin zor ama mümkün olduğunu belirtir.²²⁹ Fransa'nın kamucu yapıda olmasını temelde iki nedenle açıklayan Demolins, bunları, bireylerin bireyci bir tarzda yani kişisel girişkenlikle değil memur zihniyetiyle yetiştirilmeleri ve temsille ilgili problemler olarak belirtir.²³⁰ Kamucu/cemaatçi toplum yapısından bireyci/hususiyetçi toplum yapısına geçiş öncelikle evde başlar, bireylerin evi algılayışlarında başlar. Bireyci toplum anlayışında ev maddi bir unsur değildir, dayanak noktası birey için ev veya geleneksel aile kurumu değil bireyin şahsi teşebbüsleridir. Bireyci toplumlarda ev daha çok ahlaki bir unsurdur. Dolayısıyla aile, bireyi geleceğe hazırlayan, sosyalleştiren, şahsi teşebbüslerini teşvik eden bir eğitimin verildiği kurumdur. Demolins Fransa'daki temsili sistemin adaletsizliğinden de şikâyetçidir. Ona göre Fransa'da tarım, sanayi ve tüccar kesimleri parlamentoda yeterince temsil edilmemektedir. İngiltere'de ise durum tam tersidir. Bu üç kesim hem daha çok temsil edilmekte hem de karar mercilerinde yer almaktadırlar. Demolins bu karşılaştırma üzerinden bir yandan Fransa'daki temsili sistemi ve bu bahsi geçen kesimleri suçlamakta bir yandan da mevcut durumun merkeziyetçiliği pekiştirdiği iddiasını dillendirmektedir.²³¹

Demolins her ne kadar bir araştırmacı ya da okulun teknik tabiriyle monograf değilse de bir uygulayıcıdır. Okul içerisinde sadece teorik bir çabayla yetinmemiş, kamucu toplum yapısından bireyci toplum yapısına dönüştürmeyi amaçladığı Fransız toplumu için bir örnek eğitim kurumu da açmıştır: *Ecole des Roches* (Kayalar

²²⁹ Demolins'in, Tourville'in aile sınıflandırmasını detaylandırmasının nedeni şimdi daha iyi anlaşılabilir. Çünkü Demolins, Fransa'yı bireyci ailenin alt kategorilerinden birine yerleştirmiş ve böylece Fransa'nın bireyci toplum yapısına geçişine teorik bir zemin oluşturmaya çalışmıştır.

²³⁰ Tezimizin ilerleyen bölümlerinde de görüleceği üzere bu düşünce aynı zamanda Prens Sabahaddin'in de temel düşüncesini oluşturacaktır.

²³¹ Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", s. 244-245.

Okulu). Bu okul Demolins'in İngiltere ziyaretinde gezdiği ve hayran olduğu bazı İngiliz özel okullarının Fransız modelidir. Bu okullarda teorik eğitimin yanı sıra aynı zamanda birçok alanda el becerilerine dayalı uygulamalı eğitimler de verilmekte; öğrencilerin, zihinsel gelişimlerinin yanı sıra bedensel ve kişilik gelişimleri de dikkate alınmaktadır.²³² Demolins'in amacı bireyci toplum olma yolunda kişisel girişkenlikle ve ahlaki donelerle yetişmiş bireyler yaratmaktır. Elbette ki amaçlanan, toplumsal dönüşümün sağlanması ve Fransa'nın kapitalist sisteme daha hızlı entegrasyonudur.

1.5.3. Le Play Okulu ve 'Sosyal Bilim' Ekolünün Değerlendirilmesi

Frédéric Le Play ve ardılları olan 'Sosyal Bilim' Okulu üyelerinin sosyoloji anlayışları genel olarak ve kabaca bu şekildedir. Şimdi ise bu genel çerçeveye içerisinde bazı tartışmaları sürdürmek istiyoruz. Amacımız Le Play ve ardılları olan 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürlerinin sosyoloji anlayışlarının sürekliliğini ve farklılığını ortaya çıkarmaktır. Ayrıca günümüzde bir bütün olarak ekolün liberal bir gelenekten mi beslendiği yoksa yine iddia edildiği gibi feodal bir toplum övgüsünde bulunup muhafazakâr bir savunuyu mu üstlendiği gibi temel bazı düşünceleri de tartışmak istiyoruz.

²³² Hem Fransa'da hem de Fransa dışında bazı ülkelerin eğitim reformuna kaynaklık eden bu okul türünün bir örneğini de ülkemizde II. Meşrutiyetin ilk yıllarında ilk Osmanlı eğitimcilerinden Satı (El-Husri) Bey'in kurduğu "Yuva" adlı okul oluşturmaktadır. Cumhuriyet döneminde büyük bir eğitim hamlesi olarak kurulan "Köy Enstitüleri"ni de bu kapsamda değerlendiren düşünceler olsa da, temel mantalite açısından farklılıkları aşıkardır. Kayalar Okulu'nun önceliği toplumsal dönüşümü istedik şekilde yönetecek elitler yetiştirmekken, Köy Enstitüleri genel olarak köy kalkınması amacıyla tüm köylüyü eğitmenin hedeflendiği bir okul türüdür. Fakat enstitülerde teorik eğitimin yanı sıra birçok alanda el becerisine dayalı eğitimlerin de veriliyor olması, bu iki okul türünün ortak yanlarının olduğunu da göstermektedir. Ülkemizde Kayalar Okulu'na eş değerde açılmış olan okul, Prens Sabahaddin'in kişisel dostluğunu kazanmış ve ayrıca ekolün içinde yer alan bir isim olan Nezahet Nurettin Ege tarafından 1953 yılında açılan "Güneş Koleji"dir.

1. Öncelikli olarak tartışacağımız husus okulun bir bütün olarak sosyoloji anlayışının **coğrafya**yla olan ilişkisi ve **Anglo-Sakson övgüsü** üzerine olacaktır. Yukarıda genel hatlarıyla ele almaya çalıştığımız Le Play ve ardılları olan ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürlerinin gerek aile sınıflandırmaları gerekse toplum sınıflandırmalarının temelinde coğrafi koşulların etkisi olduğu açıktır. Hatta bu etki, yani coğrafi koşulların genel karakterinin çeşitli toplumların tarihsel kaderini yönlendirdiği hususu, Le Play ve ardılları ‘Sosyal Bilim’cilerle birlikte Anglo-Sakson (İngilizce konuşan) toplumların övgüsüne dönüşmüştür. Bu hususta Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulu arasında bir devamlılık söz konusudur.

Aslında bir toplumun karakteri, örgütlenmesi, toplumsal oluşumu, davranış ve tarihsel kaderi ile coğrafya çevresi arasında çok sıkı bir ilişkinin bulunduğu eski çağlardan beri bilinmektedir. Coğrafi faktörlerin doğrudan doğruya etkide bulunduğu örnekler arasında; ev yapımı, şehir yapılanması, bitki/hayvan yetiştirme, tüketim ve maden işletme gibi birçok eylem sayılabilir.²³³ Hatta İbn-i Haldun’dan hareketle coğrafya çevresinin insan karakterine ve fiziğine etkisi de malumdur. Fakat Eğribel’in de tespit ettiği gibi Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulu sosyolojisinde önemli olan, İngiltere’nin üstünlüğünü açıklamak için konunun yeni bir biçimde gündeme getirilmiş olmasıdır.²³⁴ Bu yeni gündeme getirilişte ise coğrafya, hem toplumsal gelişimin hem de toplumsal niteliklerin temeline yerleştirilmiştir.

Le Play’in aile sınıflandırmasını üçe ayırdığı ve buradan Anglo-Sakson toplumlarda görüldüğünü iddia ettiği kök ailenin savunuculuğunu üstlendiğini biliyoruz. Le Play bu üç tipten her birine genetik bir değer vermiştir. Kendisine göre ilkel toplumların hepsi de orta Asya steplerinde göçebe çobanlıkla yaşayan ataerkil ailelerden meydana gelmiştir. Ormanlık ülkelerde av yüzünden ataerkil topluluklar bozulmağa yüz tutar (kararsız bir tipe bürünür); kök aileler ise balığın çok olduğu

²³³ Coğrafya etmenleriyle çeşitli toplumsal olaylar arasındaki ilişkilerin incelendiği kuramlar da mevcuttur. Coğrafya–ekonomi, coğrafya–sağlık, coğrafya–güç ve insan verimi, coğrafya–zihin verimi, coğrafya–politik örgüt, coğrafya–uygarlık vb.

²³⁴ Ertan Eğribel, “Türk Sosyolojisi ve Coğrafya: Prens Sabahattin ve Anglo-Saksonların Üstünlüğü Savunuculuğu”, **Sosyoloji Yılığ Kitabı 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 243.

kuzey ülkelerde kısmen tarıma elverişli bazı dağlarda meydana gelmiştir.²³⁵ Demolins ise aile sınıflandırmasını toplum sınıflandırmasına dönüştürmüş İngiltere'nin veya genel olarak Anglo-Saksonların üstünlüğünü üstadı gibi belli coğrafi özelliklere dayandırmıştır. Asya, Doğu Avrupa, Afrika ve Güney Amerika toplumlarını kamucu toplum örnekleri olarak gösteren Demolins, Kuzey Avrupa ülkeleri ile ABD'yi ise bireyci toplum örneği olarak ele almıştır. Burada esas önemli olan bireyci ve kamucu toplumların yeryüzünde düzenli olarak dağılımları değil, bu toplumların özelliklerinin oluşmasında coğrafyanın etkili olduğu görüşüdür. Bu görüşe göre toplumlar arası farklılıklar ve sorunlar toplumların içlerinde geliştikleri coğrafi yapının bir ürünüdürler.²³⁶

Bu yaklaşım biçimi her şeyden önce toplumları ikiye ayırma imkânını ortaya çıkarmaktadır: Doğu toplumları – Batı toplumları. Demolins'in ifadesiyle *“Dünyanın en genel anlamda bireyci ve kamucu olarak ikiye ayrılması söz konusudur. Bu ayırım Doğu ile Batı arasındaki karşılıklı açıklamaktadır. En basit gözlemlerle bile herkesin fark ettiği bir karşıtlıktır bu. Neden Doğu ve Batı bu kadar farklıdır? Neden birincisi geri kalmış ve ikincisi ilerlemiştir. Neden birincisi geçmiş ve ikincisi geleceği temsil eder? Herkes bunu görüyor, ancak Science Sociale açıklıyor. Bunun nedeni ilkinde cemaat egemendir, ikincisinde bireyin zaferi vardır.”*²³⁷ Görüldüğü gibi coğrafyadan kalkınca bu ayırımı değişmez kader gibi gösterme imkânına kavuşulmaktadır. Bu durumda coğrafyanın değişmezliğine bağlı olarak Doğu ve Batı toplumları ayırımının da değişmez olması söz konusudur. Batı toplumlarının üstünlüğü de buna bağlı olarak değişmez ve mutlak olacaktır.

Le Play sosyolojisinde fiziki coğrafya ve toplum yapıları açısından esas ayırım, görüldüğü gibi Doğu ve Batı toplumları arasındadır. Batı'da bireyci yapının ortaya çıkmasına izin veren coğrafi koşullar söz konusu iken Doğu'da ilerlemeye engel kamucu toplum yapılanması egemendir. Böylece Batı toplumları (özelde Anglo-Saksonlar) kendilerine üstünlük veren ve tarihin ilerlemesine dinamizm kazandıran

²³⁵ Descamps, **DeneySEL Sosyoloji**, s. 108.

²³⁶ Eğribel, “Türk Sosyolojisi ve Coğrafya: Prens Sabahattin ve Anglo-Saksonların Üstünlüğü Savunuculuğu”, s. 242.

²³⁷ Tüfekçioğlu, “Frédéric Le Play'in Tarih Anlayışı”, s. 26.

bir yapıya sahip olurken; Doğu toplumları tarihin, Batı toplumlarının izleyicisi olmaktadır. Coğrafya temelli bu açıklamalar aslında 19. yüzyılda İngiltere lehine kurulu mevcut dünya düzenine ve dengesine uyumu sağlamak içindir. Bu anlayışa göre dinamizm ve süreklilik Batı'dadır, Doğu ise kapalı ve durgun toplumlardan müteşekkildir.²³⁸

Toplumların oluşmasında coğrafya etkenlerinin başrol oynaması, toplumların kendi sınırları içinde kimliklerini ve gelişmelerini buldukları izlenimini güçlendirmekte ve yine bu sayede toplumlar arası ilişkiler gözden ırak tutulmaktadır. 'Sosyal Bilim' Okulunun görüşlerine göre toplumlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar toplumların içlerinde geliştikleri ortamın ve kendi yapılarının ürünüdür. Toplumlar arası ilişkiler, toplumların kimliklerini kazanmalarından sonra başlayan bir olaydır. Bu nedenle sorunların kaynağını da oluşturamazlar.²³⁹ Böyle bir bakış açısı yani toplumlar arası ilişkileri toplumların kendi kimliklerini kazanmalarından sonra ortaya çıkan bir ilişki olarak ele almak, hem yukarıda ifade ettiğimiz coğrafi kaderciliği pekiştirir hem de bu durumda toplumlar arası tek ve mümkün ilişki biçimini örnek almak/benzemek olarak ele alır.

Yani topluma ve tarihe değişmez belli coğrafi özellikler yön verince bu koşulları aşmak veya değiştirmek de mümkün olamayacaktır. Bu görüşe göre *toplumların kimlikleri ve sorunları kendi coğrafi ve toplum yapılarının ürünüdür* denildiğinde, toplumlar arası ilişkiler sorunların kaynağı olmaktan çıkmaktadırlar. Toplumların kendi coğrafi yapı ve özelliklerini değiştirmeleri mümkün olmadığına göre kamucu/cemaatçi bir toplum yapısına sahip Doğu toplumlarının, sorunlarının çözümü de mümkün değildir.²⁴⁰ Buradan hareketle sorunları olan toplumlar için sorunlarını çözmüş belli toplumlarla kurulan tek olası ilişki, ancak örnek almak olacaktır.

Sonuçta ve bütün olarak 'Sosyal Bilim' Ekolü, coğrafi kadercilik, toplumlararası ilişkilerin yadsınması ve Anglo-Sakson toplumların övgüsü zemininde

²³⁸ Eğribel, "Türk Sosyolojisi ve Coğrafya: Prens Sabahattin ve Anglo-Saksonların Üstünlüğü Savunuculuğu", s. 243-246.

²³⁹ Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 47.

²⁴⁰ Eğribel, a.g.m., s. 247.

bir sosyoloji anlayışı geliştirmiştir ve bu konuda ekolün üstatlarıyla ardılları, aynı zihin çerçevesinden hareket etmişlerdir.

2. İkinci husus, Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulunun **yöntem** ve tekniğiyle ilgilidir. Le Play’in sosyologlar arasında taraf bulması, sosyoloji adına geliştirdiği gözlem yöntemi ve monografi tekniğiyle gerçekleşmiştir.²⁴¹ Le Play, yalnızca çalışmalarına verdiği yön bakımından sosyolojinin ve bugünkü endüstri sosyolojisinin haberciliğini yapmakla kalmamış yöntem konusunda da uygulamalı sosyoloji anlayışıyla, günümüzde de devam eden bir geleneğin kurucusu olmuştur. ‘Sosyal Bilim’ Okulunun yoğun kullanımıyla, gelişmesine ve tanınmasına katkı sunduğu Le Play’in monografi tekniğiyle bugünün davranış bilimleri ya da mikro sosyolojisi arasında bir süreklilik, bir benzerlik bulunmaktadır. Hatta uygulamalı endüstri sosyolojisi, sezinlenebileceği gibi ve tutumu gereği mikro sosyolojinin (bu arada sosyometri tekniğinin) doğmasına yol açmıştır da denilebilir. Çünkü her ikisi de önce yaşayan, canlı toplum gerçeğini belli kalıplar içerisinde saptamak istemektedirler. Le Play ve ardıllarının soru ve açıklama cetvelleri ile mikro sosyolojinin günümüzdeki davranış, uyarma, tepki, rol ve statü gibi kalıp kavramları, toplum gerçeğinin saptanabileceği inancından hareket etmektedirler.²⁴²

Le Play’in sosyoloji anlayışı her ne kadar ‘Sosyal Bilim’ Okulu üyeleri tarafından sürdürülse de esas etkiyi Fransa dışındaki ülkelerde yapmıştır. Özellikle de İngilizce konuşulan ülkelerde, bilhassa da Amerika Birleşik Devletleri’nde. Ülken’in belirttiğine göre İngiltere’de coğrafya enstitüsünün yanında bir *Le Play House* kurulmuş ve düşünürün büstü dikilmiştir.²⁴³ Amerika’da ise Le Play’in uygulamalı sosyoloji anlayışı geliştirilmiş, yeni tekniklerle zenginleştirilmiş ve daha önce hiç uygulanmamış olan yeni sahalarda uygulanmıştır.²⁴⁴ Uygulamalı sosyolojinin Fransa dışında özellikle de Amerika’daki bu başarısına rağmen anlayış,

²⁴¹ Kaçmazoğlu, “Türkiye’de Science Sociale Ekolünü Temsil Etmek ya da Sosyoloji Üzerinden Anglo-Sakson Çıkarlarına Koşulmak: Prens Sabahattin”, s. 164.

²⁴² Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, s. 6–10.

²⁴³ H. Ziya Ülken, “Dünyada Science Sociale”, **Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı Dünyada ve Türkiye’de Tesirleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 19.

²⁴⁴ Le Play sosyolojisi bugün köy sosyolojisi, kent sosyolojisi, aile sosyolojisi ve işletme sosyolojisi gibi sosyolojinin alt dallarının da doğup gelişmesinde son derece etkili olmuştur.

Fransa'da aşırı rasyonalist bilim anlayışı yüzünden unutulmaya terk edilmiş bir doktrin olarak ele alınmıştır.

Aslında uygulamalı endüstri sosyolojisi, mikrososyoloji ve sosyometri gibi sosyolojik yöntem ve teknikleri ile aile, köy, kent ve işletme sosyolojisi gibi alt sosyoloji dallarının Amerika'da doğup gelişmiş olması şaşırtıcı değildir. Çünkü Amerika endüstrileşmede ve Batı bakış açısının gelişmesinde en önde gelen ülkedir. Aynı zamanda da Le Play ve 'Sosyal Bilim' Okulunun övgüsünü yaptığı ve savunusunu üstlendiği toplum tipidir.

3. Bir diğer husus gerek Le Play'in gerekse de 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürlerinin **elitist** bir tutum sergilemeleridir. Bilindiği ve yukarıda değinildiği üzere Le Play sosyolojisinde önemli kavram ve olgulardan biri otoritedir. Le Play, toplumsal kargaşa içindeki Fransa'nın bu durumdan kurtulması için Tanrı'ya ve baba otoritesine bağlılığı önermektedir. Hatta baba, çocuklarının dini eğitimlerinden de sorumludur. Le Play, bu hususun kilisenin değil, babanın sorumluluğunda olduğunu düşünmektedir. Evdeki otoritenin iş hayatındaki eş değeri ise işverendir. Le Play, bir sonraki maddede açıklanacağı üzere muhafazakâr bir düşün sisteminin savunuculuğunu üstlendiğinden, kapitalist yeni düzendeki işverenin rolünün de feodal dönemdeki aristokratın rolü gibi olmasını ister. Zaten Le Play, özelde Fransa genelde de Avrupa'nın içinde olduğu toplumsal buhranın bir nedeni olarak da toplumdaki elitlerin görevlerini yerine getirmemeleri olduğu görüşündedir. Geleneksel yani feodal dönemde bireyin bağımlılıkları vardır. Bunlar dini bağımlılıklar ve dünyevi bağımlılıklardır. Tanrıya, kiliseye bağımlılık dini bağımlılıktır, bir soyluya bağımlılık ise dünyevi bir bağımlılıktır. Yeni düzen her iki bağımlılık türünü de yok edince, toplumsal bunalımlar da kaçınılmaz olmuştur Le Play'e göre. İşte Le Play bilimsel bir zemin üzerinde yapmaya çabaladığı sosyal reform da, bireyin bağımlılıklarını yeni düzen çerçevesinde yeniden oluşturmaktır. Ancak bu sayede toplumsal bunalımlara bir son verilebilir.

Le Play feodal düzenin ve ataerkil aile yapılanmasının devamını dilese de günün koşullarında bunun mümkün olmadığını görmüş ve yeni düzenin sahiplerine toplumsal değişim/dönüşümün daha yavaş ilerlemesi ve bu değişim/dönüşümün toplumsal bunalımlara yol açmadan nasıl atlatılacağı hususunda çözümler önermiştir.

Onun temel düşüncesi devrimci bir toplum anlayışından ziyade eski düzenin sahiplerini ve dini de ihmal etmeyecek fakat yeni düzenin de varlığını ve gelişmesini sarsmayacak bir düşüncedir. Bu ise **İngiliz evrimciliği düşüncesinden** başka bir şey değildir. Dolayısıyla Le Play, evde babanın işte ise işverenin otoritesini sağlamak, bireylerin ise toplumsal sorumluluklar alacak bir tarzda yetiştirilmelerini istemektedir. Yani Le Play düşüncesinde toplumsal problemlerin üstesinden öncelikle, ülkedeki elitlerin, gelişen yeni sosyal ve ekonomik düzen karşısında ayakta durabilecek şekilde eğitilmeleri ve onların diğer sınıfların sorunlarını gözetmeleri ile gelinebilir. Demolins'e göre bu husus, yani elitlerin toplumsal sorumluluk alacak tarzda yetiştirilmeleri ve bu sorumlulukları alarak diğer sınıfları gözetmeleri, aslında İngiltere ve Amerika'da elitler tarafından bilinçsiz bir şekilde yapılmaktadır.²⁴⁵ Fransa'nın yapması gereken ise bu örnekten hareketle ve bilimsel kaynakların yardımıyla bu işin bilinçli bir şekilde yapılmasıdır.

Le Play'den sonra ise okulun bu elitist yönetim anlayışı daha çok görünür olmuştur. Bunlardan ilki şahsi teşebbüs fikridir. Okulun ve daha sonra Prens Sabahaddin'in de temel düşüncesinden birini oluşturacak bu şahsi teşebbüs fikri, özünde elitist bir motif taşır. Bu söylem ile hükümetin yerine, tarımsal bölgelerde geniş toprak sahiplerinden, sanayi bölgelerinde de sermaye sahipleri ve işverenlerden kendi refah ve gelişimleri kadar, onlarla çalışan işçi ve köylülerin de refah ve gelişimlerini gözetmeleri beklenmektedir. Bu elitlerin görevi, gözetimlerdeki gruplara hizmet etmek; onların sağlıkları, iş durumları ve sorunlarıyla da ilgilenmektir. Çünkü varlıklarını sürdürmeleri verdikleri hizmete bağlı olarak değişecektir.²⁴⁶ Bu bağlılık, yani işverenlerle işçinin yeni düzendeki bu bağlılığı, Le Play'in önerdiği devamlı-ihtiyari işçi-işveren münasebetini yansıtır. Bu sistem ise feodal sistem olan devamlı-mükellefiyetli sistem ile kapitalist sistemde olan geçici sistemin bir ara formülüdür.

İşte burada temel sorun bu elitlerin nasıl yetiştirileceği sorunudur. Le Play ve 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürleri tüm çabalarını bu konu üzerinde yoğunlaştırmışlar ve monografilerle sorunu yani Fransa'nın kararsız aile ile kamucu toplum yapısına

²⁴⁵ Demolins, **Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?**, s. 195.

²⁴⁶ Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", s. 253.

sahip olduklarını tespit ettikten sonra çözüme odaklanmışlardır. Çözüm ise bireyci toplum örneğinin biricikliğini sergileyen Anglo-Sakson toplumların modelliğinde gerçekleşecektir. Şimdi yapılması gereken, Fransız bireylerini, bu sisteme göre eğitmektir. İşte Demolins'in *Ecole des Roches*'i, bu temel saiklerle kurulmuştur. Yani Demolins özelinde 'Sosyal Bilim' Okulu üyeleri, bir süre sonra dikkatlerini tahlilden eğitime çevirmişler ve yeni düzene entegre olacak bireyler yetiştirmeye önem vermişlerdir.

4. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere Prens Sabahaddin, ülkemizde genel kanı olarak **liberalizmin** taşıyıcısı ve savunucusu olarak görülmektedir. Acaba Prens Sabahaddin'e yakıştırılan bu liberal sıfat, kendisinin düşün kaynakları olan Le Play ve 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürleri için de söylenebilir mi? Bu maddede, bu konu ile ilgili olarak mevcut tartışmaları yeniden dillendirerek hem Prens Sabahaddin'in düşün kaynaklarının hangi ideolojiden beslendiklerini, hem Le Play ve ardılarının farklılığını, hem de bir bütün olarak 'Sosyal Bilim' düşüncesinin savunuculuğunu üstlendiği sınıf ve değerleri belirlemeye çalışacağız.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Le Play, 19. yüzyılda Fransa'da meydana gelen toplumsal devrimler döngüsüne bir son vermek ve toplumu bir düzene kavuşturmak isteyen ve bunu da bilimsel bir temelde ele alan bir mühendis ve sosyologdur. Daha da ön plan çıkan özelliği ise **sosyal reformcu** kimliğidir. Dönemin en önemli sorunu olan işçi sorunu ve çözümü üzerine çalışan Le Play, geliştirdiği monografi tekniği ile özellikle dirlikli işçi ailelerinin özelliklerini belirleyerek hem işçi ailesini kayıtlamış ve yeni düzenin sahiplerine ve savunucularına problemin çözümü için işçi ailelerinin denetimi olanağını sunmuş hem de dirlikli işçi ailelerini ön plana çıkararak problemin nedeni olarak gördüğü kararsız ailelere yani bir düzeni ve dirliği olmayan işçi ailelerine yol göstermiştir. Fakat Le Play her ne kadar "*sürüyü, yani işçi sınıfını şer kuvvetlerine, yani sosyalizme kaptırmak istemeyen*" bir düşünür olsa da o, toplumun bu bunalımından sanayileşmeyi, kapitalist endüstriyi sorumlu tutmuştur. Ona göre kapitalist endüstri ile birlikte eski düzen ve toplumsal bağlılıklar ortadan kalkmış, toplumsal otoriteler kaybolmuştur. Yeni düzenle birlikte işçi problemleri, toplumsal bunalım halini almış ve siyasi istikrarsızlık baş göstermiştir.

Le Play tüm bu olanlar karşısında Fransa'da toplumu kontrol altında tutmak için aile merkezli bir anlayışla düzenin sürdürülmesini istemiştir. Le Play eski düzenin değerlerinin, kurumlarının, sosyal yapısının muhafazasından yana olan, değişimi/yeni düzeni rasyonalist bakış açısıyla kaçınılmaz gören fakat toplumsal özellik ve değerlerin aniden değil, peyderpey, yavaş yavaş değişmesini arzulayan bir muhafazakârdır. İngiliz evrimci düşüncesi de Le Play'in bu tavrını desteklediğinden dolayı, yani devrimci değişime karşı evrimci bir anlayış getirdiğinden dolayı, Le Play'in Anglo-Sakson övgüsü daha iyi anlaşılabilir.²⁴⁷ Bu temel felsefeden ve reformist bir tutumdan hareket eden Le Play, hem alternatifsiz olduğunu gördüğü yeni düzenin devamını sağlayacak hem de eski düzenin kurumlarını ve değerlerini sürdürecektir bir sentez gerçekleştirir. Bunu da aile üzerinden yapmak ister. Le Play'in *Avrupa İşçileri* adlı eseri bunun en bariz örneğidir. Burada Le Play, ataerkil otorite ile bireysel özgürlük arasında bir denge bulmaya çabalamıştır. Tüm bu çabaları ve bu çabasına yol gösteren ilkeler göz önüne alındığında Le Play'in liberal düşünceden ziyade muhafazakâr ideolojiye yakınlığı açıkça görülecektir.

“Muhafazakârlığın sosyolog havarisi” olarak tanımlanan Robert Nisbet'e göre gerçek bilimsel sosyoloji alanında, alan verilerinin tespitinde, tasnifinde ve tündengelim-tümevarımcı kullanımında Comte'dan daha büyük bir kişi olarak Le Play, kendini muhafazakârlara adanmış bir sosyologdur. Le Play'i “*kral taraftarı, Katolik ve aileye, özellikle de orta gruptan ayrılmayan kök tipi bir aileye derinden bağlı*” olarak tanımlayan Nisbet, ayrıca Sainte-Beuve'nin, Le Play'i “*yeni doğmuş bir Bonald*”, “*ilerlemeci*” ve “*bilimsel*” olarak nitelemesini ise yerinde bir tespit olarak değerlendirmiştir.²⁴⁸

Bir başka eserinde yine Le Play'in muhafazakârlığından kuşku duyulamayacağını belirten Nisbet, Le Play'in çok sayıda okur bulan dev eseri *Avrupa İşçileri*'nin sonuçlarından oluşan yapıtı *Fransa'da Sosyal Reform*'un, sosyolojik bir klasik kadar muhafazakâr olduğunu iddia etmiştir. Ona göre Le Play'in

²⁴⁷ Kaçmazoğlu, “Türkiye’de Science Sociale Ekolünü Temsil Etmek ya da Sosyoloji Üzerinden Anglo-Sakson Çıkarlarına Koşulmak: Prens Sabahattin”, s. 163.

²⁴⁸ Robert Nisbet, **Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek**, Yayına Hazırlayan: Kudret Bülbül, Kadim Yayınları, Ankara, 2007, s.

önerilerinde, Bonald'ın daha önceki önerilerindeki gibi, kuvvetli özerk bir kilise; istikrarlı, köklü bir aile; boşanmanın kaldırılması; belirgin bir yönetsel adem-i merkeziyetçilik; yerellik ile feodalizmin bir birleşimi; merkezi siyasal iktidarın tüm toplumsal örgütlenme alanlarından geri çekilmesi; ve ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda ferdiyetçiliğin en aza indirilmesi üzerinde sıkı sıkıya durulmaktadır. Ayrıca Ortaçağ hayranlığı konusunda öncellerinden daha ilerde olduğunu söylediği Le Play'in hakiki feodalizm ile onun monarşik antik rejimi altındaki yozlaşmış hali arasında bir ayırım yaptığını da ekler.²⁴⁹ Açıkça görüleceği üzere Le Play, Fransız Devrimi sonrası muhafazakâr düşüncenin önemli isimlerindedir. Onu diğerlerinden farklı kılan ise hem düşüncelerini bilimsel bir zemin üzerinde ele almasıdır hem de İngiliz toplum ve siyaset hayranlığı ve önerisidir. Fransız jakobenlerinin devrimle birlikte sadece bir siyasal rejimi değil onu çağrıştıracak her şeyi ama her şeyi yıkmaya girişimleri, tarih/gelenek saldırganlıkları fakat buna karşın İngiliz toplumunda görece muhafazakârlarla liberallerin ortaklığı bu toplum tipini Le Play nazarında dikkate değer kılmıştır.

Yine Healy'in belirttiğine göre Le Play, birçok sosyoloji disiplinine kaynaklık etmesine rağmen Amerikalı sosyologlar tarafından onun yöntem ve tekniğinin yine onun referansı ile kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmış ve çok az Amerikalı sosyolog tarafından kullanılmıştır. Bunun nedeni ise ona göre Le Play'in düşün sisteminde; liberal bir ekonomiden ziyade hamiliğin olması, bireysellikten ziyade dayanışma, materyalden ziyade maneviyatın üstünlüğü, tarihin konjonktürel yorumlanması, sosyal reform olarak sosyal bilimlere normatif yaklaşılması, şehir hayatının birçok ahlaksızlığın sebebi olarak gösterilmesi, özellikle de onun kültüre karşı ailenin toplumun temel taşı olarak görülmesi ve âlimliğin üstün olması gibi Fransız ve muhafazakâr bir bakış açısına sıkı sıkıya bağlı kalmasıdır.²⁵⁰ Sayılan tüm bu nedenlerden dolayı Le Play kesinlikle bir liberal olarak tanımlanamaz; fakat hem kendisinin İngiliz evrimci düşüncesine yakınlığından ve İngiliz toplum/siyaset

²⁴⁹ Robert Nispet, "Muhafazakârlık", (Çev: Erol Mutlu), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Tom Bottomore-Robert Nisbet, Yayına Hazırlayanlar: Mete Tuncay-Aydın Uğur, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002, s. 121-122.

²⁵⁰ Healy, "Le Play's Contribution to Sociology: His Method", p. 110.

hayranlığından hem de kendisinin içinde yer aldığı muhafazakâr düşüncenin, liberal düşünceyle özellikle özel mülkiyet ve devletin ekonomiye müdahale etmemesi fikirlerinde ortak bir anlayışın savunusu içindeymiş gibi algılanmalarından dolayı, yanlış bazı yorumlara da rastlamak mümkün olmuştur. Aynı durumu biz hem ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürlerinde hem Prens Sabahaddin’de de göreceğiz.

‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürleri, Le Play’den farklı olarak aileyi değil bireyi merkeze alan bir anlayışa sahiplerdir. Le Play’in aile sınıflandırmasını detaylandıran okul düşünürleri, Le Play’deki gibi ailenin devamını sağlayan çocuğun değil, aileden ayrılan ve bir daha dönmeyen, kendi kişisel çabalarıyla hayatla mücadele eden çocuğun övgüsünü yapmışlardır. ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun bireyci ailesi, Le Play’in kök ailesine benzetilebilir fakat bireyci ailelerin dayanak noktaları kök ailede olduğu gibi aile değil kendileri olan, kendi işlerinin bağımsızca altından kalkabilen bireylerdir. Evin konumu da burada farklılaşır. Le Play’de ev ahlaki bir merkezdir, geleneksel/otoriter bir eğitimin verildiği yerdir. Çocukların dini eğitiminin dahi baba tarafından verildiği bu evde baba, Tanrıdan sonra itaat edilecek ikinci otoritedir. Aslolan itaat ve mülkiyetin devamıdır. Bu açıdan evin maddi bir merkezlik konumu da vardır. ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nda ise ev, çocukların kişisel girişkenlik üzerine eğitim aldıkları bir merkezdir. Ev burada yine ahlaki bir merkezdir fakat bu defa maddiyattan sıyrılmış, geleneksel aile kurumu ilişkilerinden arınmış, sadece bireyci bir felsefeyle çocukların eğitildikleri bir konumdadır. Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulu arasındaki en büyük farklılıklardan biri budur. Bu farklılığa rağmen ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürlerinde de Anglo-Sakson övgüsü barizdir. Le Play, Anglo-Saksonların muhafazakâr ve otoriter/özel mülkiyetçi özelliklerini kendi tezi için ön plana çıkarırken ‘Sosyal Bilim’ Okulu ise Anglo-Saksonların hususiyetçi yapılarını, kişisel girişkenliğe dayalı ev ve eğitim anlayışlarını ve merkez dışı yönetim anlayışlarını ön plana çıkarır.

Burada iki yargı üzerinde duracağız ve bunları temellendirmeye çalışacağız: İlki, Le Play düşüncesinin muhafazakâr ideoloji, ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun liberal ideoloji içerisinde sınıflandırılacağıdır. İkincisi ise hem Le Play hem de ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun kimi farklılıklarına rağmen her ikisinin de muhafazakâr ideoloji içerisinde yer aldığıdır.

Le Play'in düşüncesinin muhafazakârlığı ile ilgili bir ihtilaf söz konusu değildir. Le Play, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da muhafazakâr ideolojiyi canlandırmaya çalışan bir düşünür olarak tanımlanır. Aydınlanma karşıtıdır, temel tasası geleneksel toplumu kapitalist modernliğin olumsuz etkilerine karşı korumaktır. Fakat bunu bilimsel-ilerlemeci bir anlayış içerisinde yapmaya çalışması, Le Play'i muhafazakâr düşünürlerden farklılaştırmıştır.²⁵¹ Çünkü Le Play'in deneysel araştırmaya bağlılığı, onu muhafazakârlar tarafından kabul edilemeyecek bulgulara götürmüştür. Le Play, toplumun uzun vadedeki refahını, o toplumu oluşturan ailelerin ekonomik güçlerine bağlar. Bu sayede bireyler arası dayanışmanın arttığını ve ayakta kalabilen elitlerin, çevrelerindeki işçi ve köylülerin sorunlarıyla da ilgilendiğini belirten Le Play, sanayi devriminin getirdiği sosyal değişimin yakın bir tanığı olarak, kapitalizmin rasyonel ve hedonistik bireyciliğini ise reddeder. Onun temel savunusu ise toplumsal hiyerarşi ile istikrardır. Eserlerinde Edmund Burke, Louis de Bonald gibi muhafazakâr isimlerden alıntılar yapan Le Play, bu düşünürler gibi grubun bireyden önce geldiği ve toplumun bireyler toplamı değil kendi başına bir gerçeklik olduğunu savunur. Yine hızlı endüstrileşme ve merkezileşmenin yıkıcı etkilerine karşı, toplumsal dokunun birleştirici unsuru olarak dini değil, kök aileden gelecek ahlak anlayışını savunmuştur.²⁵² Görüleceği gibi her ne kadar Le Play düşüncesinde muhafazakâr fikirlere karşı bir takım düşünceler (bilimse bir yöntem kullanması, bilimsel olmayan bulguları kabul etmeme, mülkiyetin geçişi konusunda farklılık, sanayileşmeyi topyekûn reddetmemesi, ilerlemeye inanması vb.) olsa da Le Play, muhafazakâr ideolojiyi canlandırmaya çalışan bir düşünürdür.

Diğer yandan 'Sosyal Bilim' Okulu birinci yargıya göre değerlendirildiğinde liberal bir öğretiye sahiptir. Çünkü okulun en temel görüşüne göre birey, aileden üstündür ve hatta birey devlet karşısında da üstündür. Bu durumun en bariz görüldüğü yerler ise İngilizce konuşulan ülkelerle İskandinavya'dır. Okulun aileden ziyade bireyi öne çıkarmasının sebeplerinden biri yine işçiler ile işçi sorunlarıdır. Le

²⁵¹ Kaan Durukan, "Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima: Türk Liberalizminin Kökenleri", **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi** (iç.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 143-155.

²⁵² Özavcı, "Prens Sabahaddin'in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim", s. 237.

Play bu sorunu aileyi merkeze alarak ve eski düzenin değerlerini sürdürerek çözmek istemişti. ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nda Le Play’in düşüncesi de değişikliğe uğrar. Artık işçiler değişimden korunmak yerine bizzat değişime entegre edilmek istenmektedir. Özavcı’nın okulun düşünürlerinden Rousiers’ten aktardığına göre işçilerin ahlaki, ekonomik ve siyasal gelişimleri bu okul düşünürlerine göre bir zorunluluktur.²⁵³ Rousiers, İngiltere’de işçilerin gelişimi için dört aracın varlığından söz etmiş bu dört aracı da; “*ticaret ve sanayinin geliştirilmesi, işverenlerin şahsi girişimlerinin teşvik edilmesi, devlet müdahalesinin sınırlandırılması ve son olarak ta İngiliz karakterinin aşılması*” olarak saymıştır. Bu dört araç, günümüzde de liberal öğretinin araçları olarak karşımızdadır.

Burada ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürlerinin evi algılayışlarındaki farklılıklar ile, çocuk eğitiminin dayanak noktasının gelenekten bireye, aileden kişisel bağımsızlığa, mülkiyetin korunmasından bağımsız mülkiyetler kurmaya kadar nasıl değiştirdikleri göz önüne alındığında Le Play-‘Sosyal Bilim’ farklılığı açıkça görülecektir. Daha önce ifade ettiğimiz bir örneği burada yeniden dillendirecek olursak; ünlü eseri “*Anglo-Saksonların Üstünlüklerinin Sebepleri Nelerdir?*”de Demolins, daha önce bir mülkiyet sahibi olmayıp da kişisel girişkenlikleri ile toplumsal hiyerarşinin üst basamaklarına hızla çıkan bireylerle ilgili birçok örnek verir.²⁵⁴

Tartışma da işte tam bu noktada çıkar. Acaba Le Play gibi ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürleri de muhafazakâr ideolojinin savunucuları mıdır, eski, yani feodal düzenin toplumsal yapısının sürdürülmesini isteyen bir düşün sistemine mi sahiplerdir? Kansu’ya göre bu sorunun cevabı evettir.²⁵⁵ O, özellikle okulun ve ülkemizde de Prens Sabahaddin’in toplum anlayışının temel kavramları olan adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsinin liberal bir toplumun savunusu için değil feodal bir toplumun savunusuna hizmet ettikleri görüşündedir. Kansu’ya göre özellikle

²⁵³ Özavcı, a.g.m., s. 247.

²⁵⁴ Demolins, **Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?**, s. 180–201.

²⁵⁵ Aykut Kansu, “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali”, **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi** (iç.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 156–165.

Demolins ve Tourville'in ve 'Sosyal Bilim' çevresinin önemli kavramlarından biri olan adem-i merkeziyetle kastettikleri, esasen 1789 Devrimi öncesi Fransa'da var olduğu iddia edilen siyasal ve sosyal düzendir. Onlar açısından adem-i merkeziyetçilik, yüceltilmiş bir feodal düzeni temsil eder. Feodal düzende var olan siyasal, sosyal ve ekonomik yapı parçalanmış bir haldedir; aristokrasi ise toprakları üzerinde her türlü tasarrufa sahip olarak geleneksel devletin kontrol mekanizması dışındadır. Dolayısıyla bu toplumsal yapı, adem-i merkeziyetçi bir yapıdır ve bu yapıda, aristokrasi, devlet ile tebaa arasında bir uzlaşma aracı ve mutlakiyetçiliği dengeleyen bir unsurdur. Tourville'in daha sonra kitaplaştırdığı *La Science Sociale* dergisindeki makaleleri incelendiğinde bu durum daha çok netlik kazanabilir.²⁵⁶ Çünkü Anglo-Sakson tipi toplumun hayali soy kütüğünün anlatıldığı bu makalelerde Tourville, özellikle feodal döneme yoğunlaşmakta ve bu dönemi kişisel özgürlüklerin en fazla olduğu dönem olarak nitelendirmektedir. İngiltere övgüsü de buradan ileri gelmektedir. İngiltere 19. yüzyılda bir taraftan modernleşmiş bir toplum ve endüstrileşmede en önde olan ülke iken diğer taraftan da eski düzeni tamamen ortadan kaldırmamış bir ülke olarak görülmektedir. Burada aristokrasinin hem ekonomik ve sosyal, hem de siyasal hayatta hâlâ belirleyici bir rol oynadığı görülür.

'Sosyal Bilim' Okulunun bireyci ailenin bayraktarlığını yaptığını belirtmiştik. Bireyci aile ise Le Play'in kök ailesinden evi terk edip, kendisine yeni hayat alanları açan bireyleri tanımlıyordu. İşte Kansu, okulun, özellikle de Demolins'in, 19. yüzyılın sonunda aristokratlara, kendilerine yeni yaşam alanları yaratmalarını ve sömürgelere yerleşerek Fransa'ya bu yolla hizmet etmelerini önermektedir.²⁵⁷ Yani Kansu'ya göre liberal bir öğeymiş gibi görünen bireyci aileden kasıt budur. Kansu, gerek Le Play gerekse de 'Sosyal Bilim' Okulu düşünürlerinin bahsettikleri ikinci ana kavram olan özel girişimciliğin ise yalnızca aristokratlar elindeki büyük toprak işletmeciliğini kapsadığını iddia eder. Ona göre hem ticaret hayatı hem de gelişmiş

²⁵⁶ Henri de Tourville, **The Growth of Modern Nations**, 1907, Reprint, London: Forgotten Books, 2013, p. 165–194.

²⁵⁷ Kansu, Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali", s. 161.

fabrika üretimi, varolan ve toprağa dayalı hiyerarşik yapıyı kapitalist ilişkileri yaygınlaştırarak bozduğu için, bu düşünürlerce kötülenmiştir.

Özavcı ise ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürleri ile ilgili olarak söylenen bu aşırı-muhafazakâr nitelendirmeye karşı olarak, bu tanımlamanın Le Play için kısmen söylenebilse de okul için söylenemeyeceğini ifade eder.²⁵⁸ Ona göre ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun sorunsal toplumun üretkenliğiyle, sanayi ekonomisinden rahatsızlık duymaları çelişik bir görüntü olacaktır. Ayrıca Demolins ve Tourville’in öğretileri kapitalist düzenle ön plana çıkan bir tür bireyciliğe vurgu yapmaktadır. Yani Le Play’deki aile vurgusu yerini bireye bırakmıştır. Yine Le Play’de görülen kapitalist sistemin geleneksel anlayışa göre yapılanması Toplum Bilim’de yerini, anlayışın yeni sosyal düzene göre yeniden ele alınmasına bırakmıştır. Özavcı’ya göre Toplum Bilim okulunun hedefi ve yöntemi, 1789 Devrimi öncesi var olduğu iddia edilen sosyal ve siyasal düzene geri dönüş değil; toplumsal değişimin yönüne paralel, yeni düzen içinde Amerika ve İngiltere’de örnekleri görülen, kendi değerlerine hâkim olarak yükselmeyi başarmış bireyler yetiştirecek bir organizasyon sağlamaktır. Yani doktrin bilimsel bir metottan hareket ederek, kapitalizme adaptasyonu hızlandıracak bir formülasyon peşindedir.

Sonuç olarak adem-i merkeziyetçi yönetim, laissez-faire, asgari devlet gibi özellikler muhafazakâr ideolojinin olduğu kadar liberal ideolojinin de argümanlarıdır. Hatta liberal düşüncede merkezi ve güçlü devletle tekelci bir sermaye mantığı daha çok ön plandadır. Dolayısıyla şimdilerde liberal düşüncenin argümanları olarak okunan kimi özellikler aslında muhafazakâr bir düşün sisteminin temel yapı taşlarındandır. Bu bakış açısından *Le Play kadar ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürleri de muhafazakârlardır* denilebilir. Fakat defaten denildiği gibi kimi ortak anlayış ve argümanlar, farklı yorumlara ve sınıflandırmalara neden olmaktadır. Burada bilinmesi gereken en önemli husus, okulun birey anlayışının liberal bir öğretilen beslenmediği, bilakis Le Play düşüncesinin ardılları tarafından açılanması, farklı yorumlanması sonucu ortaya çıktığı ve bu bireyci düşüncenin asıl kaynağının liberal öğretisi değil İngiliz Sosyal Darwinist anlayışına dayandığıdır.

²⁵⁸ Özavcı, “Prens Sabahaddin’in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim, s. 254–256.

‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun düşün sisteminin muhafazakâr mı liberal mi olduğu tartışması belki de anlamsız bir tartışmadır. Belki de gerek Le Play’in sosyolojisini gerekse de ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun düşüncelerini sınıflandırmak ve bir takım kalıplar içerisinde değerlendirmek, bu tartışmalara neden olmaktadır. Beri yandan ekolün bir ideolojinin kuruculuğu veya mevcut bir ideolojinin savunuculuğunu üstlendiklerini söylemenin zorluğu da aşikârdır. Çünkü ekolün bilimsel metodu bu sınıflandırmayı aşmak hedefindedir. Prens Sabahaddin’in şu sözleri bu tartışmaya bir ışık tutabilir: “İşte muhafazakârlık, liberallik, demokratlık, sosyalistlik, teceddüt veya milliyetçilik gibi nazariyeler, hep ilmî tahlil yokluğundan veya zihinlere yerleşmiş bazı kanaatleri birer esaslı hakikat sayarak, onlardan istidlal yoluyla hükümler çıkarmak yanlış usulünden ileri geliyor. Fakat içtimaî meselelerin İlm-i içtima ile tahliline girişilince açıkça görülüyor ki bütün bu etiketler, bu basmakalıp ünvanlar, hakikat halde hiçbir şey ifade etmiyor.”²⁵⁹

Yine değerlendirmelerimizi yaparken modernliğin ve liberal felsefenin birçok yüzü veya katmanı olduğu savından yola çıkmak, bir bütün olarak ekolün değerlendirilmesini kolaylaştıracaktır. İkinci bölümün sonunda bu konuyla ilgili bir değerlendirme yapılacaktır.

²⁵⁹ N. Nurettin Ege, **Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, Güneş Neşriyat, İstanbul, 1977, s. 338.

2. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU VE PRENS SABAHADDİN

2.1. OSMANLI'DA AYDININ VE DÜŞÜNCE AKIMLARININ OLUŞUMU

Bilindiği ve bu tez boyunca birkaç defa ifade edildiği gibi sosyoloji, ülkemize –her ne kadar birbirinden çok farklı sorunlara çözüm aramış olsalar da– Batı Avrupa'daki doğuşundan kısa bir süre sonra girmiş, ekolleriyle birlikte taraftar bulmuş ve akademide okutulmuştur. Gerçekte sadece sosyoloji değil 19. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan birçok düşünür ve düşünce akımı ülkemizde kısa zamanda tanınmış, yankı bulmuş ve bu düşünce akımları, modern Türk siyasal ve sosyal düşünce tarihinin oluşmasında ciddi birer rol oynamışlardır. Auguste Comte, Emile Durkheim, Edmond Demolins, Ludwig Büchner, Gustave Le Bon gibi düşünürlerin yanı sıra Pozitivizm, Materyalizm, Sosyal Darwinizm, Korporatizm gibi düşünce akımları bunlar arasında öne çıkanlardır.

19. yüzyıl Osmanlı'sında görülen bu düşünsel canlılığın temel sebebi imparatorluğun içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik şartlar ile daha temelde vuku bulan varlık ve beka problemidir. II. Viyana bozgununa kadar geriye götürebileceğimiz fakat ilk ciddi etkisini Küçük Kaynarca Antlaşması²⁶⁰ ile hissettiren Batı üstünlüğü meselesi, Osmanlı yönetici aklını adı koyulmamış bir tercihe yöneltmiştir: Batılılaşma/Batıcılışma²⁶¹. Bu tercih bir dış zorlamanın değil aksine bir iç kararın sonucu olarak tecelli etmiştir. Kabaca bir dönemlendirme ile görülecektir ki Küçük Kaynarca'dan Tanzimat Fermanı'na kadar geçen süre,

²⁶⁰ 1774'de Osmanlı-Rus savaşı sonrası imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'na göre Kırım Rusya'ya bırakılır. Bu antlaşma ile ilk defa nüfusu Müslüman olan bir toprak parçası kaybedilmektedir. Bu durum Osmanlı'nın artık Müslümanların hamisi olma konumunu kaybettiğini göstermektedir.

²⁶¹ Daha önce bu kavram farklılıklarına değinmiştik.

Osmanlı'nın kaybetmeye başladığı dünya egemenliğini yeniden tesis edecek teknik araçlara sahip olma güdüsüyle şekillenmiştir. Tanzimat ve sonrasında ise, belki de dünya egemenliğinin kesin olarak kaybedildiğinin farkındalığıyla, Batı'dan sadece teknik değil tekniği üretecek düşünce ve kurum aktarımının zarureti daha ciddi fark edilir olmuştur.

Osmanlı Batılılaşması kelimenin tam anlamıyla *pragmatik* bir yönelişi ifade eder. Osmanlı'nın Batılılığa teorik planda hazırlanmayışının en önemli kanıtı; tarih, felsefe ve edebiyat alanlarındaki yavaş değişimdir. Hatta Fransız İdare Hukuku sistemini uygulamakta tereddüt etmeyen, pratik gerekçelerle Fransız Medeni Kanunu'nu bile adapte etmeyi düşünenlerin; çağdaş Fransız tarih metoduna, Avrupa felsefesine aynı yoğun ilgi ve yaklaşımı göstermedikleri görülür. İmparatorluğun yönetiminde belediye ve zabıta kanununa kadar Avrupa taklit edilmiştir, ama parlamento söz konusu olunca böyle bir eğilimin yavaşladığı açıktır.²⁶² Bu durumda Osmanlı Batılılaşmasının, Batı'yı hayranlıkla değil, zorunluluk nedeniyle tercih ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla Batılılaşma tercihi ve siyaseti Osmanlı yönetici aklının bizatihi kendi özel tercihidir, toplumdan ve toplumdaki güçlerden kaynaklanmamıştır.²⁶³ Bu tercih, kaybedilen dünya egemenliğinin ve Doğu-Batı ilişkilerinin kontrolünün yeniden ele alınmasıyla ilgilidir. Osmanlı yönetici aklı, Batı'nın teknik seviyesinin üstünlüğünü ve Batı ile Batı ölçülerine göre rekabet etmenin zarureti kavramış ve yine Batının teknik üstünlüğe sahip olmak için Batı bilimini de öğrenmenin gerekliliğini fark etmiştir. Özellikle Tanzimat'tan sonraki dönemlerde Devlet yöneticileri, zorunlu gördükleri bilgileri kazanmak ve bunlara sahip olacak bireyleri yetiştirmek üzere bir dizi tedbir almışlardır. Bu tedbirler; Batıdan uzman getirmek, okumak üzere Batıya öğrenci göndermek ve zamanla imparatorluk içinde bu yeni bilgiler üzerine inşa edilmiş eğitim kurumları açmak ve buralarda kadro yetiştirmektir. Diğer bir deyişle Devlet, bir zarurete binaen fakat

²⁶² İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004. s. 24.

²⁶³ Bununla ilgili olarak verilebilecek en güzel örneklerden birini A. Comte'un Tanzimat Fermanı ile ilgili değerlendirmesi oluşturur: Comte, Tanzimat olayını Türk toplumsal yapısının ortaya çıkardığı bir sonuç olarak değil, "*enerjik bir hükümdarın teşebbüsü ile dirayetli bir vezirin sebatna*" bağlayarak açıklamıştır.

kendi tercihi ile girdiği Batılılaşma yolunda, bu tercihini meşrulaştıracak ve devletin beka problemine kalıcı bir çözüm üretecek kendi aydın kuşağını kendisi oluşturmak zorunda kalmıştır.

Türkiye tarihinde modern anlamda aydınlar, ancak 19. yüzyılda belirli bir yoğunluk içinde ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu yeni aydın²⁶⁴ tipinden önce Osmanlı toplumunda aydın fonksiyonunu icra eden iki tipten bahsedilebilir: Bunlar medreseli ulema ve tekkeli veli tipleridir. Çoğunluğu kendini zahir ehli diye nitelediği ulemadan da üstün gören ve kitaba bağlı kalmayı küçümseyen veli tipi, genel eğitim müessesesi olan medrese yanında daha dar bir çerçevede kalmakta,²⁶⁵ ulema ise otoritesini yine dinden almakla birlikte bilgi ve ideolojiyi tekelinde tutmaktadır.²⁶⁶ Bu iki tip aydın dışında Saray bürokrasisi içinde örgütlenmiş Enderun kökenli aydınlardan da bahsedilebilir. Enderun, devlete hizmet edecek kadroların yetiştirildiği bir okul olarak varlığını sürdürmüştür. Hem saray bürokrasisi içinde örgütlenmiş Enderun hem de dini bürokrasi içinde örgütlenmiş Ulema, son kertede devlet aydını -devlet memuru- olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Yukarıda da ifade edildiği gibi 19. yüzyılda kelimenin Batılı anlamına yakın bir biçimde aydınların ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti ile Batı dünyası arasındaki ilişkilerin dolaysız bir sonucudur. Tanzimat’la başlayan bu yeni dönemde devlet, yeni siyasete uygun yeni kadro kaynakları teşkil ederken aynı zamanda bu durum bir ikililiğin de nedeni olmuştur: Özellikle son birkaç yüzyıldır bilgiyi üretmekten çok

²⁶⁴ Cemil Meriç aydın kavramının bizdeki serüvenini şu şekilde özetler: “*Osmanlı toplumunda bilgileriyle kendilerine yer edinmiş âlimlerin yerini Batı tarzı eğitim almış kişiler alınca kendilerini âlim olarak değil de Batı’daki aydınlanmanın ürünü veya takipçisi olduklarını vurgulamak için, “efkâr-ı münevvere ashabi” olarak nitelemek hoşlarına gitti. Zamanla daha kestirme bir yol buldular: Münevver. Dil devrimiyle bu kelime de kullanılmaz oldu ve yerine daha çok tercüme kokan ve anlamca daha kaypak bir kelime bulundu: Aydın. Oysa bu zümreyi vasıflandıracak tek kelime vardı: Mustâğrib.*” Cemil Meriç, “Batıda ve Bizde Aydınların Serüveni”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 133.

²⁶⁵ Ahmet İshak Demir, **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000, s. 31.

²⁶⁶ Murat Belge, “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 123.

korumaya dönük bir zihniyet geliştiren ve Batı siyaseti -meydan okuması- karşısında çözüm üretemeyen *Medreseli Âlim* ile Batılılaşma/Batıcılışma siyaseti gereği açılan okullarda Batılı eğitim gören *Mektepli Aydın*. Aydın ve Âlim arasındaki pergelin açılmaya başlaması, Osmanlının yeni siyaset tercihi açısından kaçınılmaz bir sonuçtur. Fakat burada aşağıda açıklamaya çalışacağımız nedenlerde bu yeni aydın kuşağında bir dönemlendirme yapacak zihni farklılıklar mevcuttur.

Askeri ve teknik olarak başlayan Batılılaşmanın siyasi-hukuki bir şekil alması demek olan Tanzimat,²⁶⁷ aynı zamanda geleneksel Âlim prototipinden modern *Aydın* prototipine geçişin ilk örneklerinin görüldüğü ve dolayısıyla zihni anlamda sancıkların belirgin olarak kendini gösterdiği bir dönemdir. Geleneği temsil eden ve bu özelliğiyle varolanı korumaya dönük bir zihni ve kurumsal yapıya sahip olan İlmiye, Osmanlı düzeninden Batı hâkimiyetine geçişin yol açtığı kaosun getirdiği dinamik konjonktüre ayak uyduramazken, sürekli olarak günlük siyasi pratikte oldukça dinamik şartların oluşturduğu problemlerle yüzleşmek zorunda kalan Kalemîye, kendi içinden çıkacak yeni bir aydın tipinin ilk sancıklarını yaşamaya başlamıştır.²⁶⁸ Bu devirde devlete kadro kaynağı sağlamak amacıyla açılan yeni bürokratik kurumlar, Türk aydınının ilk nüvelerini de içinde barındırmıştır. Özellikle 1832’de açılan Bab-ı Ali Tercüme Odası’nın²⁶⁹ bu kurumlar arasında ayrıcalıklı bir konumu bulunmaktadır. Daha sonra kurulacak olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kurucularının hemen hepsi de bu oda orijinlidir. Bu nedendir ki kurum, Türk aydınının doğum odası olarak ifade edilmektedir.²⁷⁰

²⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001, s. 36.

²⁶⁸ Ahmet Davutoğlu, “Modernleşme Sürecinde Entelektüel Dönüşüm ve Zihniyet Parametreleri”, **Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye** (iç.), İsvap Kitaplığı, İstanbul, 2001, s. 369.

²⁶⁹ A.Hamdi Tanpınar, Bab-ı Ali Tercüme Odası için şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “Tanzimat döneminin, Âli, Fuad, Saffet Paşalarını yetiştiren bu oda, sadece yeni yetişenlere yabancı dil öğretmekle kalmamış, aynı zamanda yeni bir dünya görüşünün, yeni bir idealin geliştiği bir merkez, bir ekol haline gelmiştir. Abdülaziz devrinde hızlanan fikir hayatının başında bu kalemin büyük etkisi vardır.” Ahmet Hamdi Tanpınar, **19.Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 143.

²⁷⁰ Mustafa Kemal Şan, “Türk Aydınının Soykütüğü Üzerine Değerlendirmeler”, **Entelektüel ve İktidar** (iç.), Editör: Kenan Çağan, Hece Yayınları, Ankara, 2005, s. 281–282.

Bâb-ı Ali'ye bağlı odalarda yetişen, Batının sunduğu yenedünya görüşünü yakından tanıyan ve aynı zamanda bürokrat olan ilk aydın kuşağımız *Genç Osmanlılar* –ya da Yeni Osmanlılar– olarak tanımladığımız ve daha sonra 1865’de Yeni Osmanlılar Cemiyeti’ni kuracak olan aydınlardır. Bunlar arasında en çok öne çıkan isimler Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa’dır. Genç Osmanlılar, her ne kadar yeni döneme özgü bir takım kavramsal araçlar oluşturmaya çalışsalar da – devlet yönetimi, hâkimiyet-i milliye, parlamento, temsiliyet, hürriyet, eşitlik vb. gibi– bu ilk aydın kuşağımızda bir zihniyet parçalanması söz konusu değildir. Aynı anda hem meşrutiyeti hem de şeriati savunmaları bunun bariz bir örneğidir. Dönemi özetleyebilecek en uygun tanımlama “dinamik konjonktüre uyum sağlama”dır. Çünkü bu dönem aydınlarında Osmanlı’yı kurtarma misyonu, onları birtakım eklektik çözüm arayışlarına yönlendirmiştir. Batıyı tümünden reddetmemekle birlikte tamamen kabule de yanaşmamaktadırlar. Modernleşme onlar için de zaruridir fakat geleneksel bir takım araçlarla da yürütülebilir.

Genç Osmanlılar sonrası dönemde *Jön Türkler*²⁷¹ olarak adlandırılacak ikinci aydın kuşağında ise yeni bir düşünsel farklılaşma görülür. Çoğunluğu Avrupa’nın başkentlerinde eğitim almış, dolayısıyla Batı düşüncesini yakından tanımış bu dönem aydınları, yine aynı pragmatist yaklaşımla –imparatorluğu içinde bulunduğu

²⁷¹ Berkes, II. Abdülhamid rejimine karşı edebiyat alanındaki tepkiler dışında başlıca üç çevrede gelişen bir hizipleşme doğduğunu belirtir: Birincisi yükseköğretim okullarında (özellikle Tıp ve Harp okullarında) gençler arasında başlayan gizli cemiyet kurma akımı (Kuleli Askeri Lisesi’nde kurulan İhtilalci Askerler Cemiyeti gibi YN.); ikincisi, üyelerinin çoğu subay olmakla birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler/cuntalar (Selanik’te kurulan gizli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti gibi YN.); üçüncüsü de, Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmalarıdır. (Ahmet Rıza ve Mizancı Murad grupları gibi YN.) Bunların hepsini birden “Jön Türk” akımı olarak adlandırmak gelenek olmuştur. Berkes’e göre Fransızca “Jeune Turc” teriminden bozma bu ad bize; Avrupa’da bunların gençlik akımı çevresinde görüldüğünü anlatır ve bu adlandırmanın gerçek anlamını bilmeyenler, tüm muhalefet türünü bu ad altında toplamakta ve aralarındaki farklılıkları gözden kaybettirmektedirler... Yine “jeune”lüğün Batı’daki anlamının üç özeliği devrimcilik, ulusçuluk ve liberalliktir. Kısmi olarak liberallik hariç hiçbiri Osmanlı düşünürleri için dönem itibariyle söz konusu değildir. Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 389–390. Bu tez boyunca “Jön Türk” ifadesinden bizim kastımız ise yurtdışında muhalefeti sürdüren düşün adamlarımız olacaktır.

durumdan kurtarma saikiyle– eklektik çözüm arayışlarından ziyade daha keskin tavırlara yönelmişlerdir. Hızlı bir sonuç elde etme endişesi bu düşün adamlarını hem net tercihlere yönelmiş hem de askeri seçeneklere yönlendirmiştir.

Bu dönemde Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiye’de öğrenciler, geliştirilmiş eğitim müfredatları yoluyla daha bilgili yetiştirilmiş ve özellikle 19.yy. pozitif bilimlerinin Batı’nın esas güç kaynağını oluşturduğunu fark etmişlerdir. Bu fark ediş Batıyı, Batıda geliştirilen pozitif bilimle bir tutan bir kuşak yetiştirmiştir. Bu kuşak Batıyı aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık olarak görmeye başlamış, bu da eski dinsel değerlerin ancak milli gücü arttırdıkları oranda önemli oldukları kanısını yerleştirmiştir. Bu fikirler padişaha karşı muhalefeti Avrupa’da sürdüren Jön Türkler arasında etkili olduğu için, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra da Jön Türkler’in politikasında etkisini sürdürmüştür.²⁷² Bu durum bu dönem aydınını bir önceki kuşaktan ayıran temel bir farklılıktır: Geçmiş temsil eden gelenek terk edilmeli ve geleceği temsil eden modern düşünce takip edilmelidir.

Bu dönem aydınları için Batıcılışma/Batılılaşma tartışma konusu olmaktan çıkmıştır.²⁷³ Temel problem Batının hangi düşünce akımının öncelikli olarak alınacağıdır. “İmparatorluğun kurtuluşu ancak Batılılar gibi düşünmemiz ve yaşamamızla gerçekleşebilir” önermesi, aydınlarımızın oldukça büyük bir kısmının, Batıdaki farklı fikir akımlarını takip etmelerine, oralardaki düşünceleri bir reçete gibi Osmanlı’ya sunmalarına yol açmıştır.

Batı’dan alınan felsefi akımlardan özellikle materyalizm, önemli bir yere sahiptir. Başta *Mekteb-i Tıbbiye* olmak üzere Batı usullerine göre eğitim veren mektepler kanalıyla gelen bu akımın yayılmasında, Batı’dan yapılan tercümelemlerle birlikte özellikle *İctihad Dergisi* gibi süreli yayınların büyük etkisi olmuştur. Bu dönem aydınında görülen materyalizmin fikri kaynakları, dolaylı olarak aydınlanma felsefesi, direkt olarak ise Comte’un pozitivist teorisi, Claude Bernard’ın fizyolojist

²⁷² Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s. 16.

²⁷³ Bu dönem aynı zamanda yeni bir bilim dalı olarak sosyolojinin, çok kısa bir sürede yurdumuza girdiği bir dönemdir. Fakat Batı dışında bir sosyoloji geleneğimiz doğmadan Batı düşüncesinin üstünlüğü tartışma konusu olmaktan çıkmıştır. Baykan Sezer, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 6.

akımı, Charles Darwin'in evrim teorisi ve Büchner'in biyolojik materyalizmi şeklinde sıralanabilir.²⁷⁴ Comte'un, teolojik, metafizik ve son aşama olarak kabul ettiği pozitivist dönem görüşü Osmanlı materyalizminin yöntem anlayışını belirlerken; Claude Bernard'ın dini düşüncenin insana yüklediği her türlü manevi imgenin bilim dışı olduğu görüşü özellikle Mekteb-i Tıbbiye çıkışlı aydınlar üzerinde etkili olmuştur. Yine Darwin'in Evrim Teorisi, yaratıcı tanrı düşüncesine karşı insanın oluşumunu tabiat kanunlarıyla açıklamaya çalışmış, Büchner ise, maddenin ölümsüzlüğünü ve onun evrende, tabiat kanunlarına bağlı olarak, kendiliğinden var olduğu ilkesini benimseyerek, her türlü dini açıklamanın geçersizliğini savunmuş, materyalist dünya görüşünün felsefesini oluşturmuştur.²⁷⁵

Ahmet Rıza için Comte'un pozitivismi, Abdullah Cevdet için Darwin'in evrim anlayışı, Beşir Fuad için Büchner'in materyalizmi, Prens Sabahaddin için Le Play'ın adem-i merkezîyetçiliği, Ziya Gökalp için Durkheim'in korporatizmi bu net tercihlere yönelmeye örnek olarak verilebilir.²⁷⁶ Meşrutiyet dönemi aydınlarının fikri kaynaklarının, yalnızca Batı düşüncesinin öge ve dallarından ithal ettikleri fikirler olduğu elbette söylenemez. Yerli çağdaş öncüler diye tabir edilen Tanzimat dönemi aydınları, Rus milliyetçiliğinin öncüleri, Doğulu ve İslam aydınlarının etkilerinden de bahsedilebilir. Fakat son kertede yüzleri Batıya dönük olan bu dönem aydınları, artık kendilerini bir Doğu ya da İslam medeniyetinin öznesi olarak değil, beka ve kurtuluş için tek çare olarak düşündükleri Batı medeniyetinin bir aktarım öznesi olarak görürler. Aynı dönemde benimsenen “hümanizm düşüncesinin, modernizmin

²⁷⁴ “(..) Meşrutiyet zamanına kadar felsefe okutulmamıştır. Bir de o zamanın yayınlardan çıkardığımız Batılı yazar ve düşünürlerin adlarına bakalım: Haeckel, Schopenhauer, Büchner, Darwin, Draper, Renan, Taine, Spencer, Le Bonn, Poincaré, Ribot, Richet, Flammarion, J. S. Mill, Flaubert, Balzac, Zola ve ikinci, üçüncü derecede sayılabilecek daha birçok ad. Bunlar yalnız 1908 Devrimi'nden önceki yayınlarda rastlanan adlardır. Düzenli bir bilim ve felsefe eğitimi olmayan bir ortamda bu kişilerin düşüncelerinin gerçek anlamları, gereği gibi değerlendirilememiş olabilir; fakat bu adlar bize Avrupa'nın ne kadar materyalisti, naturalisti, dehrisi ve rouge'u varsa, II. Abdülhamid'in gümrük duvarlarını aşarak kafalara ulaştığını gösterir”. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 378.

²⁷⁵ Demir, **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam'a Bakışı**, s. 37–38.

²⁷⁶ Daha geniş bir ayrıntı için bakınız: Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008; Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi**, Hece Yayınları, Ankara, 2002.

insanlığın evrensel malı olarak görülmesine ve bu çerçevede doğrudan aktarılmasına dayalı bir hukukileştirmeyi de sağlamış olması” düşünce aktarımını hızlandırdığı gibi düşünce aktarımı öznesini de meşrulaştırmıştır.

2.2. OSMANLI’DA SOSYOLOJİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Sosyoloji de diğer düşünce akımları ve disiplinleri gibi “devleti kurtarma arzusu” ve “sosyo-politik krizden nasıl çıkılacağı” gibi bir istek ve yakıcı bir sorun tarafından şekillenen düşünsel faaliyet içerisinde ülkemize girmiş ve kabul görmüştür.²⁷⁷ Sosyolojiden beklenen de diğer düşünce akımlarından farklı olmayan bir beklentiyle devleti çöküntüden kurtaracak *sihirli formülün* bulunmasıdır. Fakat sosyolojiyi diğerlerinden ayıran en temel fark belki de onun bir *din gibi* algılanmasıdır. Bu algının oluşmasının çift yönü olduğunu düşünüyoruz: Birincisi, dönem itibarıyla dinin konumudur. Osmanlı’nın gerilemiş nedeni olarak özellikle oryantalist bir söylemle ileri sürülen “dinin terakkiye mani oluşu” tezi, Jön Türk aydınları arasında da taraftar bulmuş ve özellikle radikal Batılılaşmacılar tarafından ancak radikal bir toplumsal değişimle Osmanlı’nın kurtarılacağı öngörülmüştür. Bu radikal değişim içinde din, temel bir öge olarak yer almamıştır fakat dine sadece bu radikal değişimi kolaylaştırıcı ara argümanların bulunabileceği ve toplum nezdinde meşruiyet sorununu çözücü bir misyon biçilmek istenmiştir. İkinci olarak ise din gibi sosyoloji de politika, ahlak, toplum, ekonomi gibi hemen her konuda çeşitli düşünceler ve problem alanlarına çözümler ortaya koymaktadır. Bununla ilgili olarak özellikle II. Meşrutiyet yıllarındaki mecmualarda sosyolojinin ele aldığı konulara/sorunlara göz atmak kâfi olacaktır. Dolayısıyla birincide ifade ettiğimiz dinin gittikçe kaybolan fikhî/buyurgan/sorun çözücü gücü, sosyolojiyle ikame edilmek istenmiştir.

²⁷⁷ “Türkiye’de toplumbilim sözcüğü, Osmanlı diline “hikmet-i ictimaiyye”, “ilm-i hikmet-i ictimaiyye”, “ilm-i ictimai” ya da “ictimaiyyat” olarak girer. Ancak, bu terimlerin yanı sıra “sosyoloji” sözcüğü de zaman zaman kullanılır”. Zafer Toprak, “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”, **Türk Toplumbilimcileri 2** (iç.), Derleyen: Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 15. Biz ise, metin içerisinde toplumbilim yerine sosyoloji ibaresini kullanmayı uygun bulduk.

Sosyolojinin ele aldığı konular göz önüne alındığında, gerek Genç Osmanlıların –özellikle 18. yüzyıl felsefecilerinden ve bu arada sosyolojinin habercileri sayılan kimi düşünürlerden etkilenmişlerdir– gerekse de Jön Türk düşünürlerinin hemen hepsinin bu disiplinle ilgilendikleri söylenebilir. Fakat daha özgül olarak ya da sınırlarını belirleyerek ele alacak olursak sosyolojiyi bir disiplin olarak ele alan ilk düşünürlerin 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında özellikle de Fransa’da bulunan Jön Türk aydınları arasında ortaya çıktığı görülür. Lütfi Erişçi tam tarih olarak 1905 yılını vermektedir.²⁷⁸ Bu tarihten önce her ne kadar Ahmet Rıza, Comte’un düşüncelerinin takipçisi olarak biliniyor olsa da, onun Comte sosyolojisi ile ilişkisi çok açık değildir. Daha sonra değineceğimiz gibi her ne kadar Ali Suavi, Le Play’den bahsetmiş olsa da sistemli bir tanıma ve aktarım onda da söz konusu değildir. Bazı temaslar mevcuttur. Örneğin 1896’da Rıza Tevfik *Maarif* dergisinde Spencer sosyolojisi üzerine yazılar kaleme almış ve yine 1900’de *Servet-i Fünun*’da Ahmet Şuayb’ın yazıları ve Ahmet Tahsin’in Worms’dan çevirileri çıkmıştır. Fakat bu tarihten sonra özellikle Prens Sabahaddin, Abdullah Cevdet, Ahmet Şuayb’ın çıkardığı *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* ve Refik Nevzat’ın çıkardığı *İştirak Mecmuası* çevresinde toplananlar ile daha sonraları Ziya Gökalp, sosyolojinin ülkemizdeki gerçek temsilcileri olacak ve sayılacaklardır.²⁷⁹

Sosyolojinin bir bilim olarak ilk defa Fransa’da ortaya çıktığını ve bunun nedenlerini birinci bölümde detaylı olarak ele almıştık. Jön Türklerin siyasi faaliyetlerini sürdürdükleri ana merkezlerden biri ve en önemlisi Paris’tir. Jön Türklerin bir yandan II. Abdülhamid yönetimine karşı sürdürdükleri mücadele diğer yandan devleti çöküşten kurtarma arzusu tarafından şekillenen Avrupalı düşünce ve kurum arayışları ile Fransa’nın özel koşulları içinde gelişen sosyolojinin kurumsallaşma

²⁷⁸ Lütfi Erişçi, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 1, 1942, s. 159.

²⁷⁹ Türkiye’de sosyolojinin doğuşu ve gelişimi için şu eserlere bakılabilir: Lütfi Erişçi, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası” **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 1, 1942; Hilmi Ziya Ülken, “Sociology in Turkey”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 6, 1950; Aynur İlyasoğlu, “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983; Baykan Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 1. Sayı, 1989.

dönemi birbirine paralel bir seyir izlemiştir. Henüz sosyolojinin kurucularının yeni öldüğü (Comte'un ölüm tarihi 1857, Le Pay'in 1882'dir) ve ikinci kuşak sosyologların sosyoloji akımlarını devam ettirdiği bir dönemdir Jön Türklerin Paris'teki mücadele yılları. Dolayısıyla sosyolojinin ülkemizde hızlıca tanınmasında bu yakın temasın ciddi bir payı vardır. Fransız sosyolojisiyle kurulmuş olan bu ilk temas, 1950 sonrası hızını kaybetmekle birlikte etkisini hâlâ sürdürmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanının sosyoloji çalışmalarına ciddi anlamda bir ivme kazandırdığı açık şekilde görülür. Bunun en bariz nedeni, II. Meşrutiyet'le birlikte beklenen siyasi değişimin gerçekleşmiş olması, ancak buna toplumun bir bütün olarak eşlik etmemiş olmasıdır. Sonuç olarak, aydınlar için, siyasi değişimin ötesini, sosyal yapının sorunlarını çözümleninin gerekliliği fikrinin ilk tohumları yeşermeye başlamıştır.²⁸⁰ Bu farklılıktan hareketle sosyolojinin ülkemize girişinin ve işlevinin Fransa'daki doğuşu ve işlevinden oldukça farklı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Fransa'da sosyoloji daha çok bir düzen arayışına odaklanırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda ise sosyoloji, daha ziyade yönetici elit tarafından uygun görülerek başlatılan bir sürece –modern düzene– toplumu hazırlama gibi bir işleve koşulmuştur. Sosyoloji bu varoluşsal işlevini her daim hatırdan tutmuş hatta Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da sürdürmüştür.

Meşrutiyet döneminin başlangıcı, her çeşit siyasal ve toplumsal meselenin toplum önünde tartışılmasında bir patlamaya tanıklık etmiştir. Bu yoğunluk yeni yayınların sayısına da yansımış ve istibdat döneminde bir düzineye kadar inmiş olan dergi sayısı otuz katına kadar çıkmıştır.²⁸¹ Artan mecmua sayısının içerisinde kendisine sadece sosyolojiyi konu edinen dergi ve gazeteler olduğu gibi diğer birçok mecmuada da toplumbilim konularının hararetle tartışıldığı görülmektedir. Eli kalem tutan herkes sosyolojiden bahseder. Sosyolojinin çözüm önermediği sorun neredeyse yok gibidir. Toplumla ilgilenmek, kişiyi sosyolojiye doğrudan sevk etmektedir. Dergilerde sosyoloji sütunları yer almakta, “halk için sosyoloji” diye yazılar yayınlanmaktadır. Din, aile, çocuk, gençlik, eğitim, millet, devlet sosyolojinin

²⁸⁰ İlyasoğlu, “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, s. 2164.

²⁸¹ E. Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 186.

günlük konularındır. Zaten ilerleyen yıllarda sosyolojinin Darülfünun'da okutulduğu ve orta öğretim müfredatlarında kendisine yer edindiği görülecektir.²⁸²

Sosyolojinin gelişiminde *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*'nın dikkate değer bir yeri vardır.²⁸³ Her ne kadar kendisinden çok önce Ahmet Rıza'nın öncülüğünde çıkan *Meşveret*, Prens Sabahaddin öncülüğünde çıkan *Terakki* ve Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İctihad* gibi dergiler olsa da ve bu müellifler Comte, Demolins ve Le Bon gibi Batı sosyoloji ekollerinin temsilcileri olarak bilinseler ve bu dergilerde bu yönde yayınlar yapsalar da, öncelikle siyasi aksiyon içerisinde kaldıklarından dolayı bu dergiler; sosyolojik çerçeve içinde değerlendirildiğinde *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* kadar etkili olamamışlardır. Fakat bu dergi belki de siyasi amaca ulaşıldığı –II. Meşrutiyetin ilan edildiği– bir dönemde yayın hayatına başladığından dolayı bu kadar etkili olmuştur. Ahmet Şuayb, Mehmet Cavit ve Rıza Tevfik'in çıkardıkları bu ilk ciddi ve kapsamlı sosyal bilim mecmuasında, Bedii Nuri, Asaf Nef'i ve Salih Zeki gibi düşünürler de, toplumbilim ile ilgili yazılar kaleme almışlardır. Hilmi Ziya bu ekip için “(...) *siyasetten ve aksiyondan uzak... Ve felsefi düşüncenin istediği yukarıdan bakış açısına sahip...*” değerlendirmesini yapmaktadır.²⁸⁴

II. Meşrutiyet yıllarında sosyolojinin bu hızlı gelişimine paralel olarak sosyoloji alanındaki hem tercüme hem de telif eserlerde de bir canlılık gözlenir. Sosyolojiye dönük bu yoğun ilgi mi tercüme faaliyetlerini getirmiştir yoksa tercüme eserler mi sosyolojiye ilgiyi arttırmıştır? Her ikisi de doğrudur ve Meşrutiyet öncesi cılız bir gelişme gösteren ve ancak belli dergilerde görülen tercüme makaleler yerini ciddi ve hacimli tercüme eserlere bırakmıştır. İlk etapta Prens Sabahaddin'in girişimi ve desteğiyle Demolins'in önemli eserleri –*Yollar, Mevki-i İktidar* ve *Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?* – tercüme edilir; aynı yıllarda Emile

²⁸² Toprak, “Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu”, s. 15.

²⁸³ Konu ile ilgili olarak bakınız: Ümit Akça, **Sosyolojinin Türkiye'ye Girişi Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.

²⁸⁴ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, 2001, s. 160–161.

Bougle'nin *İlm-i İctima Nedir?*²⁸⁵ adlı kitabı çevrilir. Abdullah Cevdet'in Gustave Le Bon'dan çevirdiği *Kitlelerin Psikolojisi* de bu çeviri furçasına eklenebilir. Meşrutiyet'in ilk on yılındaki bu bilinçli ve belli bir ekol aktarımına dönük tercüme faaliyetlerini Meşrutiyet öncesi dönemle kıyaslamak, belki de bu durumu anlamamızı kolaylaştıracaktır. Mardin'in bildirdiğine göre 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa düşüncesinden hiçbir tercüme yapılmamıştır. Orhan Okay ise tüm 19. yüzyıl için felsefi yayın olarak toplamda on beş tercüme kitap ismi vermektedir. Bunlardan yedisi Voltaire'e, üçü ise Fenelon'a aittir.²⁸⁶

Buraya kadar ifade ettiğimiz sosyoloji çalışmalarını yaklaşımlar olarak tasnif etmek ve daha sonra bu tasnif üzerinden hareketle konuya yaklaşmak işimizi kolaylaştıracaktır. Gerçi dönem itibariyle keskin ayrıştırmalar yapmak güç ve tam anlamıyla bir ekolleşmeden söz etmek zor olsa da, bu yönde kuvvetli bir eğilim mevcuttur. Kabaca bir sınıflandırmada, sosyolojinin ülkemize girdiği dönemde beş farklı yaklaşımın etkileri görülür. Ülkemizdeki sosyoloji çalışmaları ile ilgili en yerleşik kanı sosyolojik kutuplaşmanın Prens Sabahaddin'in *İlm-i İctima Mektebi* ile Ziya Gökalp'in *İctimaiyat Mektebi* arasında olduğudur. Fakat bunların yanı sıra sosyolojinin ülkemize giriş yıllarında Abdullah Cevdet'in sosyal-psikoloji yaklaşımı; Ahmet Şuayb'ın organist sosyolojik yaklaşımı ve bunlara ek olarak Refik Nevzat ve *İştirak* mecmuası etrafında toplananlarda görülen Marksist sosyolojik yaklaşım da varlık kazanmıştır.

Abdullah Cevdet, Batı düşüncesinin yurdumuzda tanıtılmasında büyük yararlılıklar göstermiştir. Le Bon ile Paris'te tanışıp yakın dostluk kurmuş ve Le Bon'un hem kitabını dilimize kazandırmış hem de onun düşüncesinin ülkemizdeki savunucusu olmuştur. Özellikle *İctihad*'da yayınladığı makalelerde **psiko-sosyolojik yaklaşımın** ülkemizde tanınmasını sağlamıştır. Ahmet Şuayb, Durkheim'den ilk defa söz eden ve Fransız sosyolojisini yakinen tanıyan bir sosyologumuz olmasına rağmen, Spencer, Worms ve Espinas'ın biyolojik sosyoloji okuluna daha yakın

²⁸⁵ Mustafa Suphi tarafından 1912 yılında yayınlanan bu tercüme eser, ilk sosyoloji kitabı olarak kabul edilir ve aynı zamanda Durkheim Sosyolojisi'ni kapsamlı bir şekilde tanıtan ilk eserdir.

²⁸⁶ Okay'dan aktaran: Recep Şentürk, **Türk Düşüncesinin Sosyolojisi, Fıkıhtan Sosyal Bilimlere**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 113.

durmuş ve bu yönde yayınlar yapmıştır. Yakın çalışma arkadaşları olan Satı Bey ve Bedii Nuri ile birlikte Spencer'den çeviriler yapmış ve **evrimci/organist yaklaşım**, Meşrutiyetin ilk yıllarında kendisini duyurmuştur. Bu eğilimin örnekleri arasında Suphi Ettem'in *Sosyoloji* ve Ettem Necdet'in *Tekamül ve Kanunları* adlı kitaplarından bahsetmek mümkündür. Ve son olarak Refik Nevzat ve *İştirak* mecmuası etrafında toplananlarla ve bazı tercümelemlerle –1910 yılında çevrilen *Sosyalizm* isimli bir broşür gibi– **Marksist yaklaşım** cılız da olsa belirlemiştir.²⁸⁷

Her üç toplum anlayışı da ülkemizdeki ilk savunucularının ardından bir süre devam ettirilmiş, bir süre sonra ise tamamen unutulmuşlardır. Le Play'in etkisi ve Demolins'den yapılan çevirilerle ülkemizde yaygınlık kazanan ve Prens Sabahaddin'in yoğun çabası ile bir hayat alanı bulan **İlm-i İctima** ya da **Sosyal Bilim Ekolü** ise Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte gerilemiş hatta unutulmaya yüz tutmuştur. Fakat 1950 sonrası hem Prens Sabahaddin'in vefatı hem Türkiye ve dünya siyasetindeki yeni yönelişler, hem de Amerikan sosyolojisinin bu ekolün yöntem ve tekniğini önemsemesi gibi faktörlerin etkisiyle ekol, tekrar bir ilgi kazanmıştır. Fakat bu ilgi ekolün bir devamı olarak değil de sadece bir vefa, tekniğe bir atıf şeklinde olmuştur. Tezimiz özelde bu ekolü incelemeye yönelik olduğundan burada daha fazla teferruata girmeye gerek görmüyoruz. Son olarak ifade edeceğimiz sosyolojik yaklaşım ise Durkheimci akım olarak bilinen ve Ziya Gökalp'ın şahsında vücut bulmuş **İlm-i İctimai, İctimaiyat** ya da **Sosyolojizm**dir. Gökalp, hem II. Meşrutiyet döneminin en önemli düşün adamıdır hem de imparatorluğun kaderini elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin ideologudur. Fakat düşünceleri Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte bir tarafa atılmamış bilakis çok ciddi bir uygulama alanı bulmuştur. Bu nedenle Gökalp ve sosyolojik yaklaşımı²⁸⁸, ülkemizdeki en belirgin sosyoloji olarak varlığını sürdürmüştür.

Peki, Türk sosyolojisinin temel karakteristik özellikleri nelerdir? Türk sosyolojisinin en belirgin ve birincil özelliğinin Batı aktarmacılığı olduğu hepimizin

²⁸⁷ Erişçi, "Türkiye'de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası", s. 159–160; Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri", s. 30–31.

²⁸⁸ Ziya Gökalp ve sosyolojisi üzerine yapılmış önemli çalışmalardan biri için bakınız: Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

malumdur. Giriş koşulları ve kendisine yüklenen misyon göz önüne alındığında sosyolojinin zaten Batı aktarmacılığı ile ülkemize girdiği ve bu misyonu sürdürdüğü, dolayısıyla sosyolojimizde Batı üstünlüğünün ya da Batılılaşmanın bir konu alanı olmadığı, bu konuda tüm yaklaşımlar arasında bir fikri uyum olduğu görülür. Batı'da sosyolojik yaklaşımlar, kendilerini belirli bir toplum felsefesi üzerine oturtmuşlardır. Zaten sosyoloji bu toplum felsefesinden ayrılarak/bilimselleşerek bir disiplin halini almıştır. Yani Batı sosyolojisinin bir düşünce geleneği ve sistematığı vardır. Fakat Türk sosyolojisi bir aktarım nesnesi ve daha sonra aktarım öznesi olduğu için böyle bir sistematikten de, felsefi gelenekten de yoksundur. Bu açıklamada tarihimizde toplum üzerine düşünce üretilmediği sonucu elbette çıkarılamaz. Fakat bu gelenekten yola çıkarak bir Türk sosyolojisi üretilmemiş, dönemin koşulları Batı'da hazır bir şekilde sistematize edilmiş sosyolojiyi aktarmayı gerektirmiştir.

Genel olarak Jön Türk aydınları özelde ise ilk dönem sosyologların hemen hiçbiri derinlikli bir düşünce ve ideoloji ortaya koyamadıkları gibi, Batı aktarmacılığında da, daha çok ikinci kuşak düşünürlerin veya popülerize edilmiş yüzeysel fikirlerin aktarımını üstlenmişlerdir. Mardin'e göre bu durum Jön Türk düşünürlerinin bugün üzerimizde silik birer hayalet etkisi bırakmalarının temel sebebidir. Mardin, Jön Türklerin siyasi fikir boşluklarını iki şekilde kapatmaya çalıştıkları belirtir: Bir yandan kendi devirlerinde Avrupa'da tartışılmakta olan fikirlerin popülerize edilmiş şekillerinin etkisi altında kalmışlar ve büyük teorisyenlerle halk arasında aracı rolünü oynayan ikinci derecede düşünürlerin görüşlerini kendi fikirlerine intikal ettirmişlerdir. Tarde gibi büyük bir sosyolog göz önünde tutulduğu zaman, Le Bon'un fikirlerinin Jön Türk düşüncesindeki yeri bu davranışın karakteristik bir örneğini oluşturur. Öte yandan, Jön Türkler uzun zaman fikirsizlikten kendileri de şikâyet ettikten sonra Abdülhamid devrinde ihtilalci çevrelerin dışında geliştirilmiş bazı siyasi ve sosyal dünya görüşlerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Jön Türklerde rastladığımız Türkçülük başlangıçları bunun tipik bir örneğini vermektedir.²⁸⁹ Bu duruma Prens Sabahaddin'in Demolins hayranlığı ve takipçiliği de örnek gösterilebilir. Prens Sabahaddin'in, okulun kurucusu olan ve fikri anlamda çok daha derinlikli olan Le Play yerine okulun

²⁸⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 24–25.

düşüncelerine popülerlik kazandıran ve kurucu ile karşılaştırıldığında oldukça sığ kalan Demolins'e yönelmesi bu yorumu haklı çıkarmaktadır. Tabî ki bu durumun bazı sebepleri mevcuttur. Kanaatimizce Jön Türk aydınlarının yüksek düzeyde düşünce üretememelerinin nedenleri arasında kendi ilmi geleneklerinden kopmuş olmanın yanı sıra zaman ve imkân kısıtlılığının da etkisi büyüktür. Batı düşüncesi içindeki çeşitli derinlikli/rafine kuramları anlayacak bir kültür seviyesinin olmayışı ve imparatorluğa dair varlık ve beka endişesi sebebiyle derinlikli bir tahlil için zaman ve imkân kısıtlılığı; Jön Türk aydınlarının, aceleci bir tutumla çare olabileceği kanaati taşıdıkları fikirlere yoğunlaşmalarına neden olmuştur.

Her biri Batı sosyolojisinin bir yaklaşımının/ekolünün ülkedeki temsilcisi konumunda olan bu ilk sosyologlarımızdan Prens Sabahaddin hariç tutulacak olursa, Batı sosyolojisi bihaberdir. Bu durumun en bariz örneğini, Türk sosyolojisinin ana damarını oluşturan Durkheim'ci sosyolojiden ve bu akımının sözcülerinden, Batı sosyolojisindeki Durkheim ekolünün ardıllarının haberi olmaması oluşturur. Burada bir istisna Prens Sabahaddin'dir. Çünkü Prens Sabahaddin, *Uluslararası Sosyal Bilim Cemiyeti*'nin üyesi ve Türkiye temsilcisidir, cemiyetin 1911 yılındaki konferansına katılmıştır ve bu toplantıda Prens Sabahaddin, "*cemiyetimizin en hararetli unsurlarından biri...*" diye tanıtılmış ve kendisinden övgüyle bahsedilmiştir. Ayrıca Prens Sabahaddin'in Fransa'da iken bu okulun saha araştırmaları için maddi destek olduğu ve okulun ardılları ile –özellikle Demolins ve Descamps ile– şahsi münasebetlerini sürekli kıldığı bilinmektedir.

Türk sosyolojisinin Batı aktarmacılığı, Batılılaşmayı tartışma dışı bırakması, yüzeysel ve popüler düşüncelere yoğunlaşması ve Batı düşüncesi/sosyolojisiyle tek taraflı bir ilişkiyi sürdürmesi dışında bir diğer özelliği ise elitist bir tutum içinde olmasıdır. Yalnız burada farklı bir açmaz söz konusudur. Bir taraftan Batı karşısındaki geriliğimiz halkın bilgisizliğiyle açıklanmaktadır diğer taraftan ise hızlı sonuç alma isteği sosyologlarımızı elitist bir tutuma yaklaştırmaktadır. Bir başka ifadeyle devleti kurtarma arzusu ve önceliği halkı aydınlatma görevinin önüne geçmiştir. Şentürk, Fransa'daki aydınların aksine Jön Türk aydınlarının, organize toplumsal güçleri doğuracak toplumsal ihtilaf yokluğundan dolayı, açıkça

demokratik olmayan ve elitist bir mücadele verdiklerini belirtir.²⁹⁰ Osmanlı'da bir ruhban sınıfı yoktur. Yetersiz bir endüstrileşmeden dolayı ne bir burjuva ne de bir proletarya vardır. Bu yüzden ne sosyalizm ne de laisizm davasının Osmanlı'da toplumsal tabanı oluşmamıştır. Bir anlamda elitist tutum kaçınılmazdır. Bu elitist tutumla ilgili ifade edilecek iki husus daha vardır. Birincisi dönem aydınlarının bürokrat/subay kimlikleri ve aldıkları eğitim ve yaşadıkları muhtle irtibatlı olarak topluma olan uzaklıklarıdır. Bir diğeri ise ne kadar Batıcı da olsalar devlete olan bakış açılarının sabitliğidir ki devlet, değişimi başarmanın akla yatkın tek aracıdır. Tüm bu gerekçelerin toplamı elitist tutumu kaçınılmaz kılmakta fakat söylemsel düzeyde halkı aydınlatma ve eğitim her daim vurgulanmaktadır.

Sosyolojinin giriş yıllarında, ülkemizde yankı bulmuş yaklaşımları ve genel olarak sosyolojimizin temel karakteristik özelliklerini ifade ettikten sonra sorulacak soru; psiko-sosyolojik, organizmacı ve Marksist yaklaşımların kısa zamanda neden unutulduğu ya da Türk sosyolojisinde kendilerine bir yer edinemedikleri; yine aynı şekilde Ziya Gökalp'ın İctimaiyat'ı ve Prens Sabahaddin'in İlm-i İctima'sının hangi özellikleri dolayısıyla iki sosyoloji ekolu olarak ülkemizde kabul gördükleridir? Bir diğeri soru ise Gökalp sosyolojisinin merkezde, Prens Sabahaddin sosyolojisinin çevrede olmasının sebepleri nedir?

İki soruya iki cevapla karşılık verelim. Öncelikle Gökalp'ın ve Sabahaddin'in savunusunu üstlendikleri yaklaşımlar diğerklerine nazaran Osmanlı'nın sosyo-politik krizine bir çözüm getirmekte ve imparatorluğa dünya egemenlik ilişkileri içerisinde bir yer önermektedirler. Bu tabii olarak siyasetle mümkün olmaktadır ve her iki ekolün savunucuları da bizzat siyasetin içerisinde ya da yanı başında yer almaktadırlar. Sezer'e göre gerek organizmacı Spencer sosyolojisi gerekse de Marksist sosyoloji, sorunları toplumun kendi yapı ve bünyesinde açıklamaktadırlar.²⁹¹ Oysa sorunları toplumlararası ilişkiler düzeyinde olan bir imparatorluk için, önerilecek ve kabul görececek yaklaşım da bu yönde olmalıdır. Sabahaddin ve Gökalp'ın sorunları ele alışları, önerdikleri düşünceler ve siyasette tutturdıkları taraftarlıkların hepsi, toplumlararası ilişkilerle, yani dönem itibariyle

²⁹⁰ Recep Şentürk, **Türk Düşüncesinin Sosyolojisi, Fıkıhtan Sosyal Bilimlere**, s. 87.

²⁹¹ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri", s. 41-42.

Batıyla ilintilidir. Dolayısıyla bu iki yaklaşımın ayakta kalması ve günümüze değin takipçilerinin olması doğaldır. Şükrü Haniöğlü ise bu durumu “kültür kodu” kavramsallaştırmasıyla açıklamaktadır. Ona göre dönem aydınları gerek Batı düşüncesi içerisinde seçim yaparken ve gerekse seçtikleri bu düşünceleri Osmanlı toplumuna uygulamaya çalışırken belirli bir kültür kodu süzgecinden yararlanmışlardır. Örneğin, bu aydınların Marksizm gibi Osmanlı toplum yapısına ve geleneksel değerlerine sosyo-ekonomik bakımdan ilişkili görülmeyen bir ideolojiye hiç ilgi duymamalarının, ya da Abdullah Cevdet’in akıl hocası Le Bon’un ırk tasnifindeki statikliği göz önüne almamakla direnmesinin nedeni bu kültür kodu süzgecidir.²⁹²

Bir diğer husus ise Gökalp sosyolojisinin Prens Sabahaddin ekolüne nazaran çok bariz bir şekilde merkezde yer almasıdır. Bu merkezde yer alışı birden çok nedeni vardır. Bunlardan biri Gökalp’ın dönem itibarıyla iktidar olan cemiyetin düşünürü ve ideologu olmasıdır. Ülkemizde egemen olan siyasi söylemle sosyolojik söylem arasında bir paralellik vardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidarda olduğu ve ülkenin yazgısını belirlediği yıllarda da, cemiyetin ideologu olan Gökalp’in sosyolojik yaklaşımının egemen olması yadırganamaz. Fakat burada dikkati çeken husus, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı’nın savaşı kaybeden tarafta olmasına ve İttihat ve Terakki’nin siyaseten iflas etmesine rağmen Gökalp’in Cumhuriyet sonrasında da devletin resmi ideologu olmaya devam etmesidir. Burada ise Gökalp’in kişiliği öne çıkar. Dönemi ve koşulları çok iyi okuyan bir sosyolog olan Gökalp, düşünceleriyle, hem toplumun İslamlığıyla Batı medeniyeti içerisinde yer alışı bir problem olmaktan çıkarmış hem de Türk tarihini, genel tarih içerisinde yerleştirmeyi başarmıştır. Dolayısıyla Gökalp’in ve sosyolojisinin ülkemizde merkezde yer alması bir tesadüf değildir.

²⁹² M. Şükrü Haniöğlü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 403.

2.3. PRENS SABAHADDİN VE SOSYOLOJİSİ

Jön Türk aydınlarından ve Türk sosyolojisinin kurucularından biri olan Prens²⁹³ Sabahaddin Bey²⁹⁴, düşünce tarihimizde üzerinde en çok durulmuş düşünürlerimizden biridir. Bu ilgi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmış ve o dönemde Prens Sabahaddin'in siyasal ve sosyolojik düşünceleri detaylı olarak ele

²⁹³ Sabahaddin Bey, öteden beri adının başına konan 'Prens' unvanı ile tanınır. Fakat bu sıfatın kendisi için kullanılması kesin olarak hatalıdır. Zira 'prens' sözcüğü, bir hanedanın çocuklarına verilen bir sıfattır. Sabahaddin Bey ise baba tarafından değil, anne tarafından hanedana bağlıdır. Annesi Seniha Sultan, Sultan Abdülmecid'in kızıdır. Dolayısıyla Sabahaddin Bey 'prens' değil, Osmanlı'daki karşılığı ile 'sultanzade'dir. Sabahaddin Bey'in bu sıfatı kullanımını için Niyazi Berkes, "... ihtimal ki Avrupa'da prestij kazandırır düşüncesiyle, II. Abdülhamit'in iki kız kardeşinden birinin oğlu olduğundan kendisine 'prens' unvanını takmıştı" demektedir. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 396. Biz ise tez boyunca alışılmış bir şekilde Prens Sabahaddin demeye devam edeceğiz.

²⁹⁴ Asıl adı Mehmed Sabahaddin'dir. Doğum tarihi için farklı tarihler verilmekle birlikte biz, Nezahet Nurettin Ege'nin Sabahaddin Bey'le kişisel dostluğuna dayanarak verdiği 1879 yılını kabul edeceğiz. Babası, Halil Rifat Paşa'nın oğlu Damat Mahmud Celaleddin Paşa; annesi ise, Padişah Abdülmecid'in kızı ve II. Abdülhamid'in kız kardeşi olan Seniha Sultan'dır. 1899 yılında yurtdışına kaçışlarına kadar İstanbul'daki hayatı ile ilgili bilgiler çoğunlukla aldığı eğitimle ilgilidir. Kardeşi Prens Lütfullah'la birlikte varlıklı ve Batı'ya açık bir ailede yetişen Prens Sabahaddin, dönemin en iyi hocalarından dersler almıştır. Daha o yaşlarda iken Fransızcaya vukufiyeti tamdır. Lamartine'den 'Jocelyn'i Türkçeye çevirdiği ve devrin ünlü gazetelerinden 'Le Temps, Le Monde, Illustre'yi takip ettiği bilinmektedir. İbn-i Haldun okumakta, radyografi denemeleri yapmakta, fen laboratuvarı ve rasathane kurmakla uğraşmaktadır. Cavit Orhan Tütengil, **Prens Sabahattin**, İstanbul Matbaası, 1954, s. 20; Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 84-85; N. Nurettin Ege, **Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, Güneş Neşriyat, İstanbul, 1977, s. 6. Bu durum bize Prens Sabahaddin'in henüz genç yaşlardayken bir yandan sosyal bilimlere diğer yandan ise doğa bilimlerine karşı ilgisinin olduğunu göstermektedir. İlerleyen yıllarda 'Sosyal Bilim' okuluna yönelişi de, bu ilgiyle irtibatlı olarak okunabilir. Yine bir başka eğiliminin de bu dönemlerde belirginleştiği görülmektedir. Bu da Prens Sabahaddin'in İngiliz toplum ve siyasetine olan ilgi ve hayranlığıdır. Bu eğilimin özellikle babası Mahmud Celaleddin Paşa etkisiyle ortaya çıktığı ve belirginleştiği söylenebilir. Dolayısıyla Prens'in, Paris'e yerleştikten sonraki siyaset ve düşün hayatında ortaya çıkacak ve kendisini tanımlayacak tüm niteliklerin bir tarihsel arkaikleri mevcut görünmektedir.

alınmıştır.²⁹⁵ Dönem itibariyle bu ilginin birçok nedeni mevcuttur. Öncelikle Prens Sabahaddin, 1948 yılında vefat etmiştir. İlginin bir yönü vefatı sonrası sergilenen bir vefayı gösterir. İkinci olarak Prens Sabahaddin'in savunduğu kimi siyasal-ekonomik düşünceler 1950 sonrası Türkiye'sinde kendine uygulama alanı bulmuş ve iktidar olmuştur. Siyaset-sosyoloji ilişkisi düşünüldüğünde bu ilginin bu dönemde canlanması tabiidir. Üçüncü olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası şekillenen iki kutuplu dünyada tercihini Amerika'dan yana belirleyen Türkiye'de, sosyolojik yaklaşım düzeyinde Anglo-Sakson toplum tipinin savunuculuğunu üstlenmiş bir ekolün ilgi uyandırması yine gayet tabiidir. Son olarak ise Amerikan sosyolojisinin 'Sosyal Bilim' Okulu'nun yöntem ve tekniğini önemsemesi ve saha çalışmalarına ağırlık vermesi, yine bu ekole ilgiyi uyandıran nedenlerden biri olarak sayılabilir.

Bizim Prens Sabahaddin'e ilgimiz ise tezimizde ele aldığımız 'Sosyal Bilim' okulunun ülkemizdeki kurucusu ya da ülkemize aktarıcısı olması nedeniyledir. Bu nedenle sosyolojik görüşlerine ve kendisinden sonraki etkilerine ağırlık vermekle birlikte sadece bir bilgi aktarımı yapmayıp, eleştirel olarak siyaset ve Türk sosyolojisindeki yerini belirlemeye gayret edeceğiz. Jön Türklerin II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası sergiledikleri siyasi faaliyetler içerisinde Prens Sabahaddin'in tavır alışından sonra, sosyolojik düşüncelerini, önerilerini, Türkiye'de çok sık yapıldığı şekliyle Türk liberalizminin kurucusu olup-olmadığını, sosyoloji yazınıımızdaki yerinin tespiti, memur toplum eleştirisi ve İngiliz hayranlığı gibi konuları ele almaya çalışacağız.

2.3.1. Prens Sabahaddin'in Siyasi Faaliyetleri

Türkiye'de sosyolojinin kurucuları arasında gösterilen Prens Sabahaddin Bey, Türk sosyolojisinin olduğu kadar Türk siyasetinin de ele aldığı/alması gereken tarihsel bir kişiliktir. Siyaset-sosyoloji ilişkisi düşünüldüğünde ve buna II. Meşrutiyet döneminin siyasal/toplumsal şartları da eklendiğinde, Prens Sabahaddin'in şahsında

²⁹⁵ Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 291. Bu dönemde Prens Sabahaddin ile ilgili yapılan çalışmalar için tezin kaynakçasına bakılabilir.

billurlaşanın, aslında tüm Jön Türk aydınları için söylenebileceğini sık sık ifade etmiştik: Çöküş dönemindeki düşünsel faaliyet ve düşün akımları, bir zihin açıklığına varma faaliyeti değil, eldeki yapıyı koruma güdüsünün ürünüdürler. Doğal olarak bu da merkezde olmayı, siyasetin merkezinde/karar alıcı pozisyonda olmayı gerektirdiğinden, dönemin düşün adamlarında, düşünsel faaliyetle siyasal faaliyet iç içe geçmiştir. Kimi zaman çözüm için önerilen bir düşünce, peşi sıra siyasal bir çabayı getirmiştir, kimi zamansa siyaset içerisinde boy gösteren ve karar merciinde olmak isteyenler, bu pozisyonlarını bir düşünsel faaliyetle temellendirmenin gayretine girmişlerdir. Fakat her iki durumda da siyaset-düşünce ya da bu tez özelinde siyaset-sosyoloji bağlantısı belirgin bir vaziyette göze çarpmaktadır.

Prens Sabahaddin, imparatorluk siyasetinin merkezinde doğmuş ve büyümüştür. İlk eğitmeni sayılabilecek babası Damat Mahmud Celaleddin Paşa, II. Abdülhamid'in yakın çalışma arkadaşı, nazırı ve damadıdır. Yine Prens Sabahaddin, dönem itibariyle okuyan ve ülke problemlerini yakından takip eden bir Osmanlı aydınıdır. Yurtdışına çıkışına kadar²⁹⁶ sadece gözlemlediği siyasete, bu tarihten sonra aktif olarak katılacaktır. Dolayısıyla Prens Sabahaddin'in siyasete ve sosyolojiye asıl ilgisi de bu dönemde, yani Aralık 1899'daki kaçışlarından sonra başlayacaktır. Prens Sabahaddin'in bu tarihten sonraki ve özellikle yurtdışındaki siyasal ve düşünsel faaliyetlerine geçmeden önce, yurtdışındaki muhalefetten kısaca söz etmek yerinde olacaktır.

²⁹⁶ Damat Mahmud Celaleddin Paşa, II. Abdülhamit'i tahtan indirmeye yönelik olarak tertip edilen bir komiteye, Aziz Scalari komitesine, adı karıştığı gerekçesiyle Adliye Nazırlığı'ndan alınır. Daha sonra bu olayla ilgisinin olmadığı anlaşılınca Padişah tarafından görevine iade edilir fakat Mahmud Celaleddin Paşa görevi reddederek, konağına çekilir ve çocuklarının eğitimiyle ilgilenir. Bu arada Padişah'a ülke sorunları ile ilgili olarak layihalar yazmaktadır fakat bunlar II. Abdülhamit tarafından karşılık bulmaz. Bağdat Demiryolu hattının yapım işinin İngilizlere verilmesi konusunda Padişah nezdinde girişimlerde bulunur fakat imtiyaz Almanya'ya verilmiştir. Paşa'nın oğullarını yanına alarak yurtdışına kaçması hemen bu olayın akabindedir. Bu durum, Mahmud Paşa'nın kaçışını bu olaya bağlamaya sebep olacaktır. Bu iddiayı destekleyen ikinci bir gelişme de kaçışlarını planlayan ve kendilerine pasaport sağlayan İngilizlerle, demiryolu imtiyazı için Paşa'dan girişimde bulunmasını isteyenlerin aynı kişiler olmasıdır. Bu kaçış hakkındaki ayrıntılar için bakınız: Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 85–88.

II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasi'yi askıya alması ve imparatorluk içindeki muhalefete aman vermemesiyle başlayan ve muhalifleri tarafından "istibdat dönemi" olarak adlandırılan bu dönemde, imparatorluk içinde muhalefet ya da düşüncelerini açıkça ifade etme olanağı bulamayanlar, çoğunluğu II. Abdülhamid tarafından sürüldükleri yerlerden firar ederek belli başlı Avrupa şehirlerinde, özellikle de Paris'te toplanmışlardır.²⁹⁷ Bunların büyük bir çoğunluğu, Abdülhamid'in açtığı eğitim kurumlarında tahsil görmüş bürokrat ve subaylardır.²⁹⁸ Oldukça farklı etnik-din-mezhepten gelen farklı siyasal/toplumsal gayelerin peşinde olan ve Fransa'da kendilerine *Jön Türkler* adını veren bu muhaliflerin ortak noktası ise Abdülhamid saltanatının devrilmesidir. Hanioglu'nun deyişiyle; Ahmed Rıza gibi bir pozitivist ve Abdullah Cevdet gibi bir biyolojik materyalist ile Hoca Kadri ve Şeyh Muhiddin gibi ulema temsilcilerinin, Arnavut ayrılıkçıları Derviş Hima ile İsmail Kemal'in, Ermeni komite liderlerinden Malûmyan Efendi ile imparatorlukta Türk unsuruna ağırlık verilmesine işaret eden Yusuf Akçura ve Tunalı Hilmi benzeri kimselerin tek bir ortak noktaları vardır, o da II. Abdülhamid'in devrilmesinden başka bir şey değildir.²⁹⁹

²⁹⁷ II. Abdülhamid'i ve bu baskıcı politikasını doğru değerlendirmek gerektiği kanaatindeyiz. II. Abdülhamid, II. Mahmud ile birlikte ciddi bir sürece giren Batılılaşmanın önemli mihenk taşlarından biridir. Batı modeline göre kurulmuş eğitim kurumları özellikle bu dönemin ürünleridir. Fakat II. Abdülhamid tüm bu modernizasyon çabalarını daha İslami bir form içerisinde gerçekleştirmiş ve ayrıca tüm bu süreç boyunca muhalefeti, bu köklü ve eğitim üzerinden yürütülen modernleşme çabalarını sekteye uğratacağı endişesiyle engellemiştir. Bu nedenle II. Abdülhamid'i Batı ya da modernleşme karşıtı gibi gösteren eleştiriler bizce yeteri kadar açıklayıcı değildirler.

²⁹⁸ E. Jan Zürcher, "*Abdülhamid'in en büyük zayıflığının, kendi geliştirdiği eğitim kurumlarından çıkmış yeni bürokrat ve subay kuşaklarına, yani Osmanlı aydın zümresine sadakat aşıl原因amamış olması*" olduğunu belirtir. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, s. 130. Fakat bu durumun böyle olduğu tartışılır ve kanaatimizce yabancı bir bakışla da anlaşılabilir. Çökmekte olan bir imparatorluk bir yandan bu çöküşü durduracak kadrolar yetiştirirken bir yandan da onları baskı altına almakta; bu kurumlarda yetişen aydınlarımız ise bir yandan padişaha en sert muhalefeti yaparken bir yandan da padişaha layihalar yazıp kabul edilmesini beklemektedirler. Devletle olan bu ilişki tarzı bize özgüdür ve ancak bizim tarihi koşullarımızla anlamlandırılabilir.

²⁹⁹ M. Şükrü Hanioglu, "Prens Sabahattin'in Katolik Kilisesi İle Olan İlişkileri", **Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan II**, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 99.

Tunaya ise gayet dağınık ve farklı fikirlere sahip olan Jön Türklerin hangi hususlarda iştirak ve ittifak halinde olduklarını tespit etmenin kolay olmadığını belirtmekle birlikte şu beş maddeyi bildirir: 1. Osmanlı İmparatorluğu bir istibdat pençesindedir ve hükümet böyle bir idarenin devamını istemektedir. 2. Bu istibdattan, şahsi ve keyfi idareden bilhassa Sultan Abdülhamid sorumludur. 3. Sultan Abdülhamid sadece zorba bir hükümdar değil, fakat İslami kaideler gereğince hilafetini icra edemeyecek durumdadır. 4. Keyfi iktidarı, kurduğu fesat sistemi, zulmü ve memleketi sürüklediği yıkım dolayısıyla hükümdar ve halifeliği dinen ve şer'an caiz ve meşru bulunmayan Abdülhamid'e karşı kıyam etmek vaciptir. 5. İstibdat, memleketi maddi ve manevi yıkıma sürüklemiştir.³⁰⁰ Bu beş maddeyi buraya almamızdaki amaç, Jön Türklerin meseleyi siyasi temel üzerinde ele almaları ve temelde Meşrutiyete odaklanmalarıdır. Yani onlara göre imparatorluğun sorunu bir yönetim sorunudur ve Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle imparatorluğun varlık ve beka sorunu da ortadan kalkacaktır. Bir sistem eleştirisi söz konusu değildir ve tamamen kişilere yönelik bir muhalefet söz konusudur. Tabî ki meseleyi sadece siyaset düzeyinde değil daha derinde, toplumsal düzeyde kavrayan düşünürler de vardır ve Prens Sabahaddin de bunlardan biridir.

Damat Mahmud Celaleddin Paşa ve oğullarının yurt dışına kaçışları, 19. yüzyılın son yıllarında Jön Türk hareketinin kaybettiği itibarı tekrar kazanmasını sağlamıştır.³⁰¹ Bu kaçışın hemen öncesinde, Jön Türk hareketi ciddi bir yara almış ve inandırıcılığını neredeyse kaybetmiştir. Bu duruma yol açan neden ise *Mizan Dergisi*'ni çıkaran Mehmed Murad ile *Osmanlı Gazetesi*'ni çıkaran Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti'nin Abdülhamid'le anlaşmalarıdır.³⁰² Cevdet ve Sükuti aynı

³⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876–1938) Birinci Kitap: Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi** (iç.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 85–89.

³⁰¹ Ernest Edmonson Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011, s. 92.

³⁰² Mizancı Murad olarak bilinen Mehmed Murad 1897 yılında Sultan Abdülhamid'le anlaşarak yurda dönmüş ve danışman olarak görev almıştır. 1899 yılının başlarında ise yine Sultan Abdülhamid'le yapılan anlaşma sonucu Osmanlı Mecmuası yayınına askıya almış ve gazetesinin yöneticilerinden Abdullah Cevdet Viyana Sefareti'nde, İshak Sükuti ise Roma Sefareti'nde

zamanda 1889'da kurulan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularıdır. Dönem muhalefetinin neşriyat üzerinden yapıldığı ve her iki derginin sahiplerinin de dergilerinde muhalif yazılar kaleme alan ve yine sürgündeki Jön Türklerin en önde gelenlerinden olduğu düşünüldüğünde, bu durum daha açıklayıcı olabilir. Bu anlaşmalardan sonra Jön Türk hareketi büyük bir darbe almış ve Ahmet Rıza, tartışmasız tek lider olarak yurtdışı muhalefetini sürdürmüştür. İşte Mahmud Celaleddin Paşa ve oğullarının böyle bir ortamda Paris'e gidişleri hem muhalefete bir canlılık getirmiş hem de muhalefetin meşruiyetini sağlamlaştırmıştır. Gelenlerin hanedan ailesinden olmaları ve Paşa'nın, Abdülhamid yönetiminde görev almış bir nazır olması, bu meşruiyetin kaynağını oluşturmuştur. Bu durum, Mahmud Celaleddin Paşa'ya karşı dağınık halde olan muhalifleri bir arada tutabileceğine dair bir inancın oluşmasını da sağlamıştır. Bunun nedeni, Paşa'nın, Jön Türkler arasındaki kişisel husumetlerin üzerinde bir şahsiyet olarak görülmesidir. Mahmud Paşa'ya yakıştırılan bu sorumluluk, oğlu Prens Sabahaddin tarafından sürdürülecek ve bu durum I. Jön Türk Kongresi'nin toplanmasını sağlayacaktır.

Paris'te Jön Türkler tarafından coşkuyla karşılanan Mahmud Celaleddin Paşa ve oğulları, buradan Cenevre'ye geçmişler, burada çıkan *Osmanlı Gazetesi*'nin bütün hakları kendilerine sunulmuş ve Paşa'da bunu kabul etmiştir. *Osmanlı Gazetesi*³⁰³ bu kabulden sonra Paşa'nın isteğiyle İngiltere'ye nakledilmiş ve 1 Temmuz 1900 tarihinde Londra'da yayına başlamıştır. Bu arada Paşa ve oğulları için Sultan Abdülhamid de yurda dönmeleri için baskılarını arttırmıştır.³⁰⁴ Bu görüşmelerden sonuç alınamayınca Mısır Hidivi kendilerini Mısır'a davet etmiştir. Bu davet üzerine

görevlendirilmişlerdir. Tunalı Hilmi ise Madrid Büyükelçiliği'ne sekreter olarak atanmıştır. Jön Türklerin devlete muhalefet–devlet himayesi arama çelişkisi ahlında kendilerine Genç Osmanlılar'dan kalma bir davranış örüntüsüdür. Bu durum –yukarıda kısmen izah etmeye çalıştığımız gibi– yine bize özgü bir muhalefet anlayışıdır. Bu muhalefet türü kapı-önü çekişmeyle izah edilebileceği gibi hızlı sonuç almanın ancak siyaseten mümkün olduğu gerçeğinden hareketle de açıklanabilir.

³⁰³ I. Jön Türk Kongresi'nden sonra Osmanlı Gazetesi, müdahalecilerin yayın organı olarak Şair Hüseyin Siyret Bey'in yönetiminde çıkmaya devam etmiştir.

³⁰⁴ Ahmet Rıza'nın da Paşa'ya yurda dönmesini tavsiye ettiği söylenir. Bu iddianın gerekçesi olarak da, Ahmet Rıza'nın, Paşa'nın Paris'e gelişinden önce Jön Türklerin istinasız tek lideri olması ve bu durumu paylaşmak istememesi gösterilmektedir.

Mısır'a giden Paşa ve oğullarına iâşeleri için Hidiv tarafından ayda bin lira verilmiştir. Mısır ziyareti Prens Sabahaddin için de önemlidir. Burada kardeşi Prens Lütfullah'la birlikte “*Umum Osmanlı Vatandaşlarına*” başlıklı bir bildiri³⁰⁵ yayınlamıştır. Bu bildiriyle birlikte Prens Sabahaddin bir taraftan artık babası Mahmud Celaleddin Paşa'yı gölgede bırakırken bir taraftan da düşünceleri belirginleşmeye başlamıştır. Mısır Hidivi'nin Paşa ve oğullarının İstanbul'a dönüşleri için baskı yapmaya başlaması üzerine Mahmud Celaleddin Paşa ve oğulları tekrar Avrupa'ya geçmişlerdir.³⁰⁶ Bu tarihten sonra Mahmud Celaleddin Paşa'dan ziyade Prens Sabahaddin'in adı Jön Türkler arasında duyulmaya başlanacaktır.

Prens Sabahaddin, Paris'e dönüşünde sonra yoğun bir şekilde bir Jön Türk kongresi hazırlığına girişmiştir. Aslında Prens Sabahaddin'in kongre fikrini vurguladığı ve Kahire'de iken kaleme aldığı bildiriden daha önce, Jön Türk düşünürleri arasında bu yönde fikir beyan edenler mevcuttur. Bunlardan Ali Fahri Bey 1900 yılında Cenevre'de yayınladığı *Yeni Osmanlılar Kongresi* adlı bir risalede bu isteğini açıklamış, Tunalı Hilmi Bey ise *Murad* adını taşıyan yapıtında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fiilen yok olduğundan söz ederek yeni bir muhalif

³⁰⁵ Ahmed Lütfullah ve Prens Sabahaddin'in Kahire'de 1901 yılında kaleme aldıkları “*Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza*” adlı bildiride dikkatimizi çeken iki noktadan biri Prenslerin kendilerini takdim ederken “Sultan Abdülmecid'in torunları” ifadesini kullanmaları; diğeri ise bir Osmanlı muhalifler birliğini hedef göstermeleridir.

³⁰⁶ Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri”, s. 58–59; Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 117–188. Paşa ve oğulları, Mısır Hidivi'nin yardımlarından mahrum kalması sonucu parasız kalmışlardır. Fakat tam da bu esnada Mahmud Celaleddin Paşa'nın Osmanlı Bankası'ndaki kişisel hesabına bin altın yatırılmıştır ve açıklama olarak, hesaplardaki yanlışlık sonucu bu paranın Paşa'nın olduğu belirtilmiştir. Bu durum ilgi çekicidir ve Cemal Kutay, “(...) *gıyaben yapılan bu gibi yardımların zamanında Mithat Paşa'dan da esirgenmediğini...*” yazmaktadır. **Prens Sabahattin Bey, Sultan İkinci Abdülhamit ve İttihat ve Terakki**, Tarih Yayınları, 1964, s. 141. Kuran'da aynı görüştedir. Bu yardım, ileride, yine bahsi geçecek olan kongre hazırlık masraflarının temininin de İngiliz kaynaklı olduğu yolundaki iddialarla birlikte değerlendirildiğinde daha bir dikkat çekici olmaktadır. Mahmud Celaleddin Paşa'nın ülkeyi terkine neden olarak gösterilen Bağdat Demiryolu imtiyazının İngiliz sermaye grubuna verilmemesi ve yurtdışı kaçışını yine İngiltere pasaportu ve İngiliz dostlarının yardımıyla yapması dikkate alındığında kongre masraflarının da İngiliz sermayesi ve borçlanmasıyla yapılması şaşırıcı olmamaktadır. Prens Sabahaddin'in İngiliz siyaset/toplum hayranlığının da buralardan beslendiği söylenebilir.

oluşuma gidilmesini önermiştir. Ali Fahri Bey konuyu 1902 yılında yeniden ele almış ve *Yine Kongre* başlıklı bir broşür yayınlamış ve bu mesele üstünde ısrar etmiştir.³⁰⁷ Jön Türkler arasında varolan bu görüşün varlık kazanması ise Prens Sabahaddin'in girişimleriyle olmuştur. Tabii ki bu girişim ciddi bir mali yükü de beraberinde getirmiş ve bu yükümlülüğü Prens kendi üstüne almış ve borçlanarak bu kongrenin giderlerini karşılamıştır.

I. Osmanlı Muhalifin Kongresi ve diğer adıyla I. Jön Türk Kongresi, 4–9 Şubat 1902 tarihleri arasında Paris'te, Fransa Ayan Meclisi üyelerinden Mösyö Lafeuvre Contalis'in özel ikametgâhında toplanmıştır. Osmanlı unsurlarının hemen hemen tamamının temsil edildiği –en azından bu niyetle yapılan– kongreye katılan delege sayısı kimi kaynaklarda farklı belirtilmekle birlikte 60–70 civarındadır.³⁰⁸ Kongreye katılan delegelerin seçimi ile bizzat Prens Sabahaddin'in ilgilenmiş olması yeni iddiaları da beraberinde getirmiştir. Bu iddialara göre kongre üyeleri çoğunlukla Prens'in yandaşlarından seçilmiştir.³⁰⁹ Tunalı Hilmi Bey'in kongreye davet edilmemesi, kongre girişim kurulu üyelerinin İsmail Kemal, Ali Haydar Mithat, İsmail Hakkı, Sisliyan Fradhis ve Musiris Gidis gibi neredeyse tümüyle Sabahaddin yandaşlarından oluşması, bu iddiayı desteklemektedir.³¹⁰ Fakat kongrede ortaya çıkan sonuçlar Prens Sabahaddin'in istediği şekilde olmamıştır.

Kongredekileri bir araya getiren devletin kurtarılması endişesidir fakat bunun nasıl yapılacağı hususu beraberinde ayrılıkları da getirmiştir. Kongre Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın onursal başkanlığında, Prens Sabahaddin'in başkanlığında ve açılış konuşmasıyla başlamıştır. Sabahaddin bu konuşmasında

³⁰⁷ Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 172.

³⁰⁸ Kuran, a.g.e., s. 189. Ramsaur ve Paul Fesch ise sayıyı 47 olarak vermektedirler. Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, s. 97; Fesch, **Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul**, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1999, s. 376.

³⁰⁹ Sina Akşin, "Jön Türkler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 834.

³¹⁰ Ashıhan Ögün Boyacıoğlu-Levent Boyacıoğlu, "Prens/Sultanzade Mehmed Sabahaddin Bey", **Türkiye'de Sosyoloji** (iç.), Cilt 1, Derleyen: M. Çağatay Özdemir, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s. 274–275. kongreye katılanlar ile ilgili olarak daha ayrıntılı bir liste için Kuran, a.g.e., s. 190'a bakınız.

zulüm ve istibdadın geçici, adalet ve hürriyetin ise daim olduğunu, bugünkü durumda imparatorlukta çoğunluk olan Türklerin istedikleri her şeyin Müslim ve gayrimüslim tüm Osmanlı vatandaşları için de geçerli olduğunu açıkça ifade etmiştir. İmparatorlukta bugün uygulanmasını istedikleri ve bunun için çalıştıkları ıslahatın kesinlikle bir kavim veyahut bir mezhep namına değil, bütün Osmanlı halkları için olduğunu ısrarla vurgulamıştır.³¹¹ Prens Sabahaddin'in Osmanlılığa bu aşırı vurgusu ve daha öncesinde de Osmanlı halklarını bir kongreyle bir araya getirme arzusu, aslında, Prens'in yanlıgısı ya da samimiyetine verilebilir. Çünkü Ramsaur'un da belirttiği gibi Prens Sabahaddin, kongreye katılanların imparatorluk sınırları içerisinde yaşıyor olmalarını göz önüne alarak bu harap ve viran imparatorluğa büyük bir bağlılık duyacaklarını varsaymaktadır. Hâlbuki kongreye katılan delegelerin çoğu Abdülhamid'in hanedan sülalesinden birisiyle yer değiştirmesi fikrinden daha fazlasını istemektedirler. Tabii ki Abdülhamid'in devrilmesi doğru yolda atılmış bir adımdır fakat bu yeterli görülmeyecektir.³¹² Bu durum açıkça kongredeki tartışmalarda ve kongre sonuçlarında görülmektedir.

Kongrede müzakereler sırasında iki önemli nokta üzerine durulmuş ve bunlar kongre sonucunda, Prens Sabahaddin'in desteği ve Ahmet Rıza grubunun itiraz şerhiyle karara bağlanmıştır:

a. Yalnız propaganda ve yayınlara inkılâp yapılamaz. Dolayısıyla askeri kuvvetlerin de ihtilal harekâtına katılmaları sağlanmaya çalışılmalıdır;

b. Yabancı hükümetlerin müdahalesini davet yoluyla memlekette ıslahat icrasına girişilmelidir.

Birinci noktayı İsmail Kemal Bey ortaya atmış ve kendisini önemli bir askeri kuvveti temsilen kongreye katılıyor göstermiştir. İkinci teklif Ermenilerden gelmiştir. Ermeniler Sultan Abdülhamid'in vaat ettiği ıslahatın şimdiye kadar yapılmadığını ve bundan böyle de yapılamayacağını, memlekette gerçek inkılâbın yabancı

³¹¹ Prens Sabahaddin, "Birinci Jön Türk Kongresi Açış Konuşması", **Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri** (iç.), Yayına Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 40-42.

³¹² Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, s. 97.

müdahalesiyle kabul edilebileceğini iddia etmişler, hatta Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde yazılı olan 11 Mayıs 1895 tarihli muhtıranın uygulanmasını istemişlerdir. Prens Sabahaddin ise Ermenilerden yana tavır alarak çıkan sonucu desteklemiştir.³¹³ Prens Sabahaddin, bu görüşü, Abdülhamid'i devirme girişimlerinin mutlaka yabancıların karışmalarına engel olacağı için önceden yabancılar arasında seçim yapıp anlaşmakta yarar olacağı gerekçesiyle savunmuştur.³¹⁴ Sabahaddin bu şekilde ayrıca kongredeki azınlıkların özellikle de Ermeni komitelerinin desteğini sağlama çabasıdadır. Fakat bu fikre destek olması ve kongre sonucunun bu şekilde çıkması Ahmet Rıza ve grubuyla köprüleri atması anlamına gelmiştir. İmparatorluğun koşulları nedeniyle tartışma imparatorluktaki merkeziyetçiliğin güçlenmesi ile Türk unsurunun hâkimiyeti ele alması – etnik güçlere prim vererek ve dış destekle imparatorluğun devamını sağlamak münakaşasına dönüşmüştür.³¹⁵ Sonuç olarak zaten kongrenin elle tutulur tek sonucu Jön Türkler arasındaki bölünmenin keskinleşmesi,³¹⁶ Paris'teki muhaliflerin kendi mevzilerine çekilmeleri olmuştur. Bu fikri ayrılık ise sürekli bir hal alacak, Meşrutiyet'in ilanından sonra da hız kesmeden devam edecektir.

Prens Sabahaddin yönünden kongrenin bir sonucu daha olmuştur. O da Prens'in, Abdülhamid'e karşı verilen mücadelede önderlik vasfını taşımaya hazır olmadığını anlamasıdır. Bu farkındalık kardeşi Prens Lütfullah'ın deyişiyle Sabahaddin'i bilimsel bir inzivaya yöneltmiş ve daha sonra üyesi olacağı 'Sosyal Bilim' Okulu ile tanışmasına vesile olmuştur.³¹⁷ Bu durum Sabahaddin'in siyasi mücadeleye sırtını döndüğü anlamına gelmemelidir. Çünkü kongreyi takip eden zamanda ve kongrede alınan kararları fiiliyata geçirmek üzere Ali Kemal Bey'le birlikte bir ihtilal hazırlığına girişmiştir. Ayrıntılarına burada yer vermeyeceğimiz bu ihtilal hazırlığında yine İngilizlerin desteği alınmıştır fakat girişim başarısızlıkla

³¹³ Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 190.

³¹⁴ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri", s. 59.

³¹⁵ Hanioglu, "Prens Sabahattin'in Katolik Kilisesi İle Olan İlişkileri", s. 104.

³¹⁶ Jön Türkler arasındaki bu bölünme, İngiltere ile Fransa yanlılarının çatışması şeklinde de okunabilir. Dolayısıyla kapı önü çekişme devam etmektedir.

³¹⁷ Cavit Orhan Tütengil-Vedat Günyol, **Prens Lütfullah Dosyası**, Çan Yayınları, İstanbul, 1977, s. 49.

sonuçlanmıştır. İhtilal girişiminin hazırlık süreci ise hem Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın vefatına, hem de ihtilal hazırlığı için İstanbul'a gittiği düşünülen Prens Lütfullah'ın yakalanmasına denk düşmüştür. Bu ihtilal girişiminin bir diğer önemi de Prens'in eylemsel yönünü açıkça göz önüne sermesidir. Türkiye'de sıklıkla düşünce/bilim adamı olarak tanınan/tanıtılan Prens Sabahaddin, İngiliz destekli bir askeri darbenin planlayıcısı ve uygulayıcısı olarak bizzat görev almıştır.

Tekrar Paris'e dönen Sabahaddin'in bilimsel inziva dönemi bu tarihten sonra başlamıştır. Bunda, ihtilalin başarısızlığının yanı sıra, kongreden çoğunluk olarak ayrılan Sabahaddin'in çevresinin bir dergi çıkaramayacak kadar küçülmesinin de payı vardır. Bu küçülmenin nedeni, kongre sonrası Sabahaddin grubu olarak anılacak çoğunluğun, gevşek bir koalisyon niteliği taşımasıdır. Mardin, Prens Sabahaddin'in 1903–1905 yılları arasında bilimsel incelemelere yönelmesini bir bakıma bu pratik zorlamanın bir sonucu olarak ele almaktadır.³¹⁸ Prens Sabahaddin'in Demolins'le ve 'Sosyal Bilim' Okulu ile tanışıklığı da bu döneme rastlar. –Bir sonraki başlıkta ele alacağımız için şimdilik bu tanışıklığı bir tarafa bırakıyoruz.– Bu tanışıklıktan ve yaklaşık üç yıllık bir inzivadan sonra 1906'da Sabahaddin, Paris'te *Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni³¹⁹ kurar ve ardından cemiyetin yayın organı olan *Terakki*³²⁰ gazetesini çıkarmaya başlar. Sabahaddin'in daha sonra karşılaşacağımız

³¹⁸ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 286.

³¹⁹ Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Prens Sabahaddin'in başkanlığında Nihat Reşat (Belger), Hüseyin Siret, Miralay Zeki, Hüseyin Tosun ve Ahmet Fazlı (Tung) Beylerle birlikte kurulmuştur. Cemiyetteki isimler, yurtiçindeki cemiyetlerle ilişkiler ve görevlendirmeler için yine Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 214, 272, 278-286'ya bakınız.

³²⁰ Terakki gazetesi, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile ülke içinde kurulacak dernek ve komiteleri birbiriyle ilişkilendirecek bir bağın gerekliliği ve cemiyetin fikirlerinin birinci elden yayınlanması amacıyla 1906 yılında kurulmuştur. Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*, s. 393. Nisan 1906-Haziran 1908 yılları arasında yayın yapmıştır. Toplamda 20 sayı çıktığı tahmin edilmektedir. Dergi Ahmet Fazlı yönetiminde çıkmıştır. İlk dört sayısı "Fenn-i İçtima ve Adem-i Merkeziyet Taraftarlarının Mürevvic-i Efkarıdır" ifadesiyle çıkarken bu ibare "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Taraftarlarının Mürevvic-i Efkarıdır" şeklinde değişmiştir. 9. sayıdan sonra ibare yine değişmiş ve bu defa "Teşebbüs-i Şahsi ile Kanun-i Esasi ve Adem-i Merkeziyet Taraftarlarının Mürevvic-i Efkarıdır" şeklinde yazılmıştır. İbare son olarak 12 sayıdan itibaren son olarak yine değişmiş ve bu defa "Teşebbüs-i Şahsi ile Meşrutiyet ve Adem-i Merkeziyet

broşürleri ve kitaplarındaki fikirlerinin ilk şekilleri bu dergide yayınlanacaktır. Cemiyetin kuruluş programı³²¹ dört özel noktayı kapsayan bir eylem planı ile sonuçlanmıştır. Bu eylem planına göre;

1. Türk Halkı arasında; bireysel girişimciliği canlandırmak ve yönetsel merkezîyetçilikten uzaklaşmayı sağlamak üzere, toplumsal araştırmalar yapılması teşvik edilecek;

2. Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli halklar arasında bir anlaşmaya ulaşmanın yöntemi araştırılacak;

3. Çağdaş uygarlık aşamasında olan ülkelerde, Osmanlıların haklarını savunmak ve Osmanlıların lehine bir kamuoyu oluşturmak için çalışılacak;

4. Baskıcı bir iktidarın yasaları çiğnemesini önlemek ve bu programın gerçekleşmesi için çalışmak üzere, ülke içinde dernekler ve komiteler kurulacaktır.³²²

Bu eylem planından sonra cemiyetin İstanbul Şubeliğini, 1904 yılında kurulmuş olan *Cemiyeti İnkılabiye* yürütecektir. İstanbul dışında ise İzmir, Trabzon ve Erzurum'da cemiyet çalışmalarını yürütmek için çeşitli görevlendirmeler yapılmıştır.

Prens Sabahaddin'in 1906 yılında Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurması ve aynı yıl Terakki Gazetesi'ni çıkarması, bir taraftıyla 'Sosyal Bilim' Okulu ile kurduğu ilişkiyle ve düşüncelerin olgunlaşmasıyla ilgiliyen, diğer taraftan da Ahmet Rıza grubunun güçlenmesine karşılık, Sabahaddin'in de etrafındakileri bir örgütlenmeye yöneltmesiyle birebir ilgilidir. I. Jön Türk Kongresi'nden sonra Ahmet Rıza grubu ilk olarak *Osmanlı İttihad ve Terakki* ismini *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti*'ne tahvil etmiş ve Silistrelî Hamdi Bey'in ve

Taraftarlarının Mürevvic-i Efkarıdır" şeklinde yazılmıştır. Mehmet Ö. Alkan, "Prens Sabahattin ve Terakki'si (1906–1908)", *Müteferrika Kitabiyyat Dergisi*, Sayı 26, İstanbul, 2004, s. 35–36.

Prens Sabahaddin'in görüşleri, Terakki ve daha önceki neşriyatı olan Osmanlı Gazetesi dışında The Times, The Levant Herald and Eastern Express, Le Temps ve Pro Armenia gazetelerinde de yayınlanmıştır.

³²¹ Prens Sabahaddin, "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Programı", *Gönüllü Sürğünden Zorunlu Sürğüne Bütün Eserleri* (iç.), s. 144–145.

³²² Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*, s. 393.

Ferid Bey'in yönetiminde ıslahat taraftarlarının yayın organı olmak üzere Mısır'da “Şura-yı Ümmet” gazetesinin neşrine karar vermiştir. Bunun yanı sıra Kahire'deki Ahmed Saib Bey'in “Sancak”, Cenevre'deki Mahir Said'in “İntikam”, Ali Fahri Bey'in “Tokmak”, Hikmet Bey'in “İstirdat” gazetelerini kapatmışlardır.³²³ 1906 yılında ise grup, Selanik'teki *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* ile birleşmiş ve ismini Dr. Nazım'ın önerisi ile *İttihat ve Terakki Cemiyeti* olarak son kez yenilemiştir. Selanik'teki bu cemiyet, –daha önce bir dipnot vesilesiyle değinmiş olduğumuz– çoğu subay olmakla birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli bir cemiyettir. 1900 yılından itibaren Jön Türklerin, yalnız yayın yapmakla kültür seviyesinden hiç de memnun olmadıkları “halk” aracılığı ile yönetimini devirmekten ümidi kestikleri ve batılılaşmış subaylara yönelmek ihtiyacını duydukları gerçeği³²⁴ ile I. Jön Türk Kongresi'ndeki tüm grupların, onca tartışmaya ve ayrışmaya rağmen, ordu içinde şahsiyetine güvenilen liderlerin altında fiili hazırlığa girişmek ve gerekirse Meşrutiyet'i ilan etmek düşüncesinde birleşmeleri birlikte düşünüldüğünde, bu sonuç, doğal bir gelişmenin sonucudur. Dolayısıyla Ahmet Rıza grubunun bu güçlü gelişmesi karşısında Prens Sabahaddin, bir örgütlenme ve yayın yapma ihtiyacı hissetmiştir.

1906 yılından itibaren rakiplerinin Osmanlı ordusundaki muhalif subaylara kesinlikle sahip olması üzerine Prens Sabahaddin yalnızca bir örgütlenmeyle yetinmemiş, Batılı çevrelerden alternatif destek arayışlarına da yönelmiştir. Bu arayış Sabahaddin'i oldukça ilginç bir temasa yöneltmiştir. Hanioğlu'nun bu konuyla ilgili yaptığı çalışmadan öğrendiğimize göre Sabahaddin, Katolik dünyasının lideri Papa ile temas kurmuş ve imparatorluk içindeki olası bir iktidar değişiminde kendisinden yardım istemiştir. Hanioğlu, Sabahaddin'in bu alternatif destek arayışını, Sabahaddin'in tasarım gücünün zayıflığına bağlayarak açıklar. Çünkü Papalık, dönem koşulları itibariyle uluslararası arenada gücü zayıflayan bir kurumdur.³²⁵

³²³ Kutay, **Prens Sabahattin Bey, Sultan İkinci Abdülhamit ve İttihat ve Terakki**, s. 156.

³²⁴ Hanioğlu, “Prens Sabahattin'in Katolik Kilisesi İle Olan İlişkileri”, 104.

³²⁵ Hanioğlu, a.g.m., 106–108.

Ayrıca bu temasın bilinmesi, Sabahaddin'in elini de zayıflatacak ve kendisinden Katolik destekçisi olarak bahsedilmesine yol açacaktır.³²⁶

Bu gelişmeler devam ederken Ermeni komitelerinden tekrar bir kongre toplanması için teklifler gelmiş ve II. Jön Türk Kongresi 1907 yılında yine Paris'te toplanmıştır. Farklılıkların bir tarafa bırakılarak ortak bir eylem stratejisinin belirlendiği bu kongre sonrası, alınan kararların uygulanmasına fırsat bulunmadan II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Yine ayrıntılarına tezimizle uzak ilgisi dolayısıyla girmeyeceğimiz bu kongre ve peşi sıra gelen Meşrutiyet Devrimi sonrası, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti birleşeceklerdir. Bu arada yurda dönüşler de başlamıştır. Babası Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın cenazesi ile İstanbul'a dönen Sabahaddin, şahsına yönelik görkemli karşılamayı bir gövde gösterisine araç olarak kullanmış ve dönüş sonrası, kendisini karşılamaya gelen cemaat liderlerine iadeyi ziyarette bulunmuştur. Bu olaylar, ikiliğin ortadan kalkmadığını, Sabahaddin'in siyasal amaçlara devam ettiği olarak yorumlanarak basında yer almıştır. Her iki cemiyetin tek cemiyet altında İttihat ve Terakki Cemiyeti altında birleşmeleri üzerine Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kapanmıştır. Fakat Prens Sabahaddin, kapanan cemiyetin İstanbul Şubesi olan Cemiyeti İnkılabiye'yi *Nesli Cedid Kulübü*³²⁷ olarak tekrar

³²⁶ Bu duruma yol açan bir diğer gelişme ise bizim de bu tezde faydalandığımız, Katolik bir papaz olan Paul Fesch'in *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul* isimli eserini 1907 yılında kaleme alması ve eserde Prens Sabahaddin'den övgüyle bahsederken, muhaliflerini yerici bir tavır takınmasıdır. Hatta kimi araştırmacılar Fesch'in Sabahaddin'in "hayali yazarı" olduğu tezini bile ortaya atmışlardır. Fakat Ramsaur'un belirttiğine göre Paul Fesch, kitabının Jön Türkler bölümünü, Sabahaddin'in yakın çalışma arkadaşı olan Fazlı Tung'dan aldığı malumatlarla kaleme almıştır. Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, s. 131. Fakat yine de dönem itibarıyla ve Sabahaddin'in adem-i merkeziyet görüşleriyle birlikte değerlendirildiğinde, bu iddiaların Sabahaddin'in gücünü zayıflattığı söylenebilir.

³²⁷ Nesli Cedid Kulübü'nün kurucuları, Cemiyeti İnkılabiye'nin beş kurucu üyesinin yanı sıra altı kişiden daha oluşmaktadır. Bunlar arasında Prens Sabahaddin'in en önemli ardılı olarak kabul edilen Mehmet Ali Şevki Sevündük'te vardır. Kulüp, kuruluş beyannamesinde Prens Sabahaddin'in manevi önderliğinde çalışacağını beyan etmiştir. Kulübün yer tahsisi ve maddi giderleri bizzat Sabahaddin tarafından karşılanmıştır. Kulüp özellikle yayın faaliyeti ile uğraşmaktadır. Edmond Demolins'in dilimize kazandırılan üç eseri de belli aralıklarla bu kulüp üyeleri tarafından yapılmıştır. Kulübün siyasal faaliyetlerden uzak kalması, kuruluş amacı açısından mümkün olmamış ve kulüp 1911 yılında

faaliyete geçirmiş ve savunduğu görüşlerin bilimsel yayınlar ve konuşmalarla sürdürülmesini sağlamıştır. Yine Prens'in dönüşünden çok kısa bir süre sonra *Ahrar Fırkası*³²⁸ kurulmuştur. Her ne kadar Sabahaddin bu fırkanın mensubu olmasa da, herkes tarafından bilinen, bu fırkanın “Sabahaddin Fırkası” olduğudur. Fırkanın kurucuları Prens'in yakın çalışma arkadaşlarıdır ve fırkanın başkanlığı, fırkanın tüzüğü açık olmasına rağmen, Prens Sabahaddin için açık tutulmuştur. Yine bu fırkanın yayın organı olarak kurulan *Osmanlı Gazetesi*, Prens'in maddi destekleri ile kurulmuştur.³²⁹

Aslında Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki ile birleşme arzusuna karşılık, İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden bazıları bu birleşmeye sıcak bakmamışlardır. Birleşme, kuşkusuz Prens Sabahaddin için daha elverişlidir. Zira II. Meşrutiyet'in ilanını neden olan olaylar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Şubesi tarafından organize edilmiştir ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülke içindeki meşruiyeti ve pozisyonu oldukça iyidir. Muhtemel ki Sabahaddin bundan faydalanmak istemiştir. Yine muhtemel ki İttihat ve Terakki yöneticileri, bu nedenlerden dolayı birleşmeye hoş bakmamışlardır. Kaan'ın Mahir Said Bey'den aktardığına göre İttihat ve Terakki'nin bazı üyeleri ise bu birleşmeyi, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni dağıtmak için bir araç olarak görmüşlerdir.³³⁰ Bu hesaplara bir de, adem-i merkezîyetçilerin Anadolu'da yayılmalarının İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından engellenmesi; Prens Sabahaddin'e, İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezindeki toplantılarda

tatıl edilmiştir. Tark Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918** (iç.), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 399–401.

³²⁸ Osmanlı Ahrar Fırkası, 14 Eylül 1908'de Nurettin Ferruh ve Ahmet Fazlı gibi Prens Sabahaddin'in yakın çalışma arkadaşlarının da kurucuları arasında yer aldığı bir grup tarafından kurulmuştur. Fırka, Sabahaddinci akımın Osmanlı siyasal hayatına girişi olarak kabul edilir. Ahrar Fırkası ile yapılmış kapsamlı bir çalışma için bakınız: Oğuz Kaan, **II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.

³²⁹ Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri”, s. 62–63; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s. 165–166; Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 297, 322–323.

³³⁰ Kaan, **II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası**, s. 66.

protokoler bir yer tahsis edilmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan Tanin'de³³¹ özellikle Hüseyin Cahid'in (Yalçın) tahkir edici yazıları eklendiğinde, bu birleşmenin sağlıklı olmadığı ve aslında İttihat ve Terakki tarafından da istenmediği açıkça görülecektir.

Dönem itibariyle en büyük tartışma³³² ve kamplaşma merkezîyet-adem-i merkezîyet tartışmalarında kendini göstermiştir. İttihat ve Terakki'nin benimsediği merkezîleştirme politikasının, tüm Osmanlı vatandaşlarının eşit hak ve yükümlülüklerinin olacağı yeni bir düzenleme getirmek ve dinsel ve etnik ayrıcalıkları kaldırmak istemesi, imparatorluk içinde yer alan özellikle Rumlar, Ermeniler gibi Müslüman-Türk olmayan unsurlar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu hoşnutsuzluğun sebeplerinden biri mutlakîyetçi rejim altında mevcut durumdan en fazla istifade eden bu etnik-dini cemaatlerin meşruti bir rejimde artık bu

³³¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yarı resmi yayın organı olan Tanin, dönemin en etkili siyasi gazetesidir. Gazetenin en önemli yazarı, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de sözcüsü olan Hüseyin Cahid Yalçın'dır. Hüseyin Cahid'in Ahrar Fırkası ile Prens Sabahaddin'i hedef alan yazıları, özellikle 9 Aralık 1908 tarihli "*İntihâbât Entrikaları*" isimli makalesi ve bu makalesinde Prens Sabahaddin'in Rum Patriği ile birlikte İttihatçılara karşı işbirliği yaptığı suçlaması ve adem-i merkezîyet söyleminin imparatorluğu parçalayacak bir söylem olduğunu sıklıkla ifade etmesi, Prens Sabahaddin'in "*Mesleğimiz Hakkında İkinci Bir İzah*"ı yazmasına neden olmuştur. Aslında Prens Sabahaddin'in Hüseyin Cahid'le girmiş olduğu bu polemiklerin kendisinin tanınmasına ve siyasi arenada kalmasına yardımcı olduğu da söylenmiştir.

³³² 31 Mart olayından üç gün önce Tanin'de çıkan *Adem-i Merkezîyet* başlıklı, tek yıldız imzalı yazıda Osmanlı'nın Selçuklulara ve Timur'a karşı merkezîyet kurabildiği ölçüde ilerlediği belirtilmiş; adem-i merkezîyetin tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği) anlamına geldiği yolundaki savunma kabul edilmemiştir: "*Merkezîyet ve adem-i merkezîyet tabirleri siyasiyat; tahdid ve tevsi-i mezuniyet terimleri ise idariyata aittir. İTF siyasiyatta merkezîyet, idariyatta tevsi-i mezuniyet usullerini tasvip etmiştir. Bu programın aksini iltizam etmek vatanın inhilaline çalışmaktır. Çünkü merkezîyet usulü Osmanlı milletinin beşiği olduğu gibi adem-i merkezîyet usulü de mezarıdır*". Sina Akşin, "31 Mart olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası", **Doç Dr. Cem Sar'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt XXVII, 1973, s. 551. Merkezîyet eksensli siyasal mücadele için yine Baran Hocoğlu'nun "II. Meşrutîyet'in İlanı Sırasında İki Tarz-ı Siyaset: Merkezîyetçiler ile Adem-i Merkezîyetçiler Mücadelesi", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 46: II. Meşrutîyet, 2008, s. 133-142'ye bakılabilir.

özerkliklerini kaybedecekleri korkusudur.³³³ Bir diğer etken ise İttihat ve Terakki'nin gittikçe artan bir şekilde Türkçülük fikrine doğru siyasi olarak meyilemeleri ve bunun doğurduğu endişe ve hoşnutsuzluktur. Bu durum ise doğal olarak adem-i merkeziyetçi bir idari yapılanmayı savunan Prens Sabahaddin ve Ahrar Fırkası'nın kısa zamanda bir muhalefet merkezine dönüşmesini sağlamıştır. Öyle ki Ahrar Fırkası, etnik-dini-sosyal anlamda oldukça farklı kesimlerin desteklediği, İttihat ve Terakki politikalarının bir şekilde kendilerini olumsuz etkileyen herkesin kendisini bulduğu bir merkeze dönüşmüştür. Burada belki yeri gelmişken bu karşıtlık ve mücadelenin temelini düşünsel değil bizzat siyasal olduğunu tekrar hatırlatmak gerekir. Tunaya'nın ifade ettiği gibi bütün II. Meşrutiyet devresi ezeli merkeziyet - adem-i merkeziyet çatışmasına şahit olmuşsa da, aslında çarpışanlar ne Le Play, ne Comte, ne Demolins, ne de Durkheim'dir; fakat bilhassa şahıs ve zümre ihtirasları olmuştur.³³⁴

Her ne kadar Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyetten kastının siyasi değil idari olduğunu her fırsatta ifade etse ve buna 1876 Kanun-i Esasi'den örnek getirse de Prens'in amacının imparatorluğun etnik ve dinsel olarak birbirinden bölünmüş vilayetlerinde adem-i merkeziyet ilkesine göre yeniden düzenlenmiş bir devlet düzenini yerleştirmek olduğu bilinmektedir. Prens Sabahaddin'in ayrı bütçeleri ve seçilmiş yöneticileri olan yarı-özerk bölge yönetimleri kurulması anlamına gelen adem-i merkeziyetçilik üzerine açıkladığı düşünceler, özellikle Rumlar, Araplar ve Ermenilerce memnurlukla karşılanmış³³⁵ ve kendisine ve fırkasına büyük bir destek sağlamıştır.

Prens Sabahaddin'in siyasal faaliyetleri, 31 Mart Olayı³³⁶ ve sonrasındaki gelişmelerle devam etmiştir. 31 Mart olayındaki rolü hâlâ karanlıkta kalsa da o

³³³ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 247.

³³⁴ Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", s. 105-106.

³³⁵ Kansu, a.g.e., s. 270.

³³⁶ 31 Mart Olayı, dini motifli bir ayaklanma olmasının çok ötesinde İttihat ve Terakki iktidarından rahatsızlık duymuş ve bir önceki siyasi/ekonomik/sosyal pozisyonlarını kaybetmiş, oldukça farklı toplumsal kesimlerden beslenen bir ayaklanmadır.

döneme ait yazılan eserler ve özellikle anılarda,³³⁷ Prens'in bu olayın planlayıcısı olduğu, ya da bu olaydan siyasi bir rant devşirmeye gayret ettiği anlatılmaktadır. Ayaklanma süresince, Sultan Abdülaziz'in düşürülmesi sırasında oynadığı rolü anımsanan donanmaya iki kez başvurarak olaylara istediği yönü vermeyi denemiştir. İsteddiği sonucu alamamış ve isyan sonrası yakın çalışma arkadaşı Fazlı Bey'le birlikte tutuklanmış fakat kısa zamanda bir kovuşturmayaya yer olmadığı gerekçesiyle salıverilmiştir. Kısa zamanda salıverilmesi ile ilgili olarak İngiliz etkisi olduğu hâlâ bir iddia olarak devam etmektedir. 31 Mart olayı sonrası hem Ahrar Fırkası hem de Nesli Cedid Kulübü kapanmıştır fakat Sabahaddin, siyasi yaşamdan kopmamıştır. 1911 yılında yine Prens Sabahaddin'in adem-i merkezîyet düşüncesini savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası³³⁸ kurulmuştur. İttihat ve Terakki karşıtı muhalefetin yoğunlaştığı bu dönemde, Prens Sabahaddin'in destek verdiği bir askeri grup olan Halaskaran Zabitan Grubu, hükümeti tehdit ile düşürmüş, İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmış ve taleplerini kısmen gerçekleştirebilecek bir hükümet kurdurmuşlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Babiâli Baskını ile karşılık verdiği bu siyasi çekişme, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle devam etmiştir. Bu olay sonrası ülkede, geniş çaplı tutuklamalar yapılmış, Prens Sabahaddin ise kendisine yönelik suçlamalar nedeniyle uzun süre gizlenmek zorunda kalmış ve daha sonra yine gizli bir şekilde Paris'e kaçmıştır.³³⁹

³³⁷ Cemal Paşa, **Hatırat**, (Yay. Haz.: Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul, 1996, s. 20–25.

³³⁸ 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutîyetin en büyük ve güçlü muhalefet partisi olmuştur. Fırka, özellikle 31 Mart olayı neticesinde kapanan Ahrar Fırkası'nın bir devamıdır ve İttihat ve Terakki'nin karşısındaki tüm muhalefeti bir çatıda örgütlemiştir. Fırkanın ideolojilerinden biri de adem-i merkezîyetçilik ve teşebbüs-ü şahsîdir. 1906'dan beri anti-ittihatçılığın ideolojik temeli olan bu fikir eski Ahrarcılar kanalıyla yeni muhalefet örgütüne taşınmıştır. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutîyet Dönemi 1908–1918**, s. 263–312. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilgili olarak yapılmış detaylı bir çalışma ile ilgili olarak bkz.: Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1990.

³³⁹ Cemal Paşa, Prens Sabahaddin'in İngiltere Büyükelçiliği tarafından himaye edildiğini ve İngiliz resmi kurumlarından birinde kaldığını bildiğini fakat bir şey yapamadığını ifade eder. Prens Sabahaddin'in uzunca bir süre saklanması arkasındaki nedenlerden biri de, yine Sezer aktardığına göre, Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrası yapılan tutuklamaların birinde Fransızların ilgi gösterdiği Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Damat Salih Paşa'nın yakalanıp idam edilmesidir. Bunun

Prens Sabahaddin'in yakalanma ve tutuklanma endişesiyle gerçekleşen bu ikinci kaçıışı sonrası siyasi faaliyetleri, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yeniden başlar. Bilindiği üzere Prens Sabahaddin imparatorluk içinde İngiliz yanlısı bir siyasetin savunuculuğunu üstlenmiştir. Bunun içinde Ahrar Fırkası'nda gördüğümüz gibi bu politikaya uygun siyasi kadroların iktidarı ele geçirmelerinin mücadelesini vermiştir. Fakat imparatorluğun kaderini ellerinde bulunduran İttihat ve Terakki ise gittikçe Alman yanlısı bir politika sürdürmektedir ve savaşta da Almanya'nın yanında yer almıştır. Sabahaddin'in savaş öncesi sergilediği tutum, Osmanlı'nın İngilizlerin yanında savaşa katılmasıyla bunun imkân ve ihtimali olmadığından tabii olarak imparatorluğun savaşa katılmasına engel olmanın yollarını aramıştır. Bunun mümkün olmadığı anlaşılınca da savaş boyunca Sabahaddin'in tüm çabası imparatorluğunun, İngiltere ve müttefikleriyle barış yapıp savaştan çekilmesi üzerine şekillenmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Prens Sabahaddin tarafından kaleme alınmış iki mektuptan burada bahsetmek uygun olacaktır. Mektuplardan ilki Lord Kitchener'in İngiliz Lordlar Kamarası'nda yapmış olduğu bir konuşma sonrası, Lord Kitchener'a hitaben yazılmıştır. Sabahaddin burada kendisini ve yandaşlarını *“yıllardır halkımıza Anglo-Sakson dünyanın sosyal ve manevi üstünlüğünü ve onunla ittifak yapmanın gerekliliğini kanıtlamak için sistematik bir biçimde çalışan biz Osmanlı reformcuları”* diye tanımlamış ve hem İngiliz hükümetinin savaş öncesi İttihat ve Terakki hükümetini tanımasının yanlışlığını vurgulamış hem de kendileri ile İngiliz hükümeti arasındaki ilişkinin planlanması ve sürekli kılınmasını teklif etmiştir. Bu sayede Osmanlı kuvvetleri savaşta İngiliz kuvvetlerinden taraf olacaktır. Diğer mektup ise İngiliz hükümetinin en yetkili kişisine verilmek üzere Prens Sabahaddin'in *“ekselansları”* diye hitap ettiği ve mektupta isim geçmeyen bir İngiliz diplomatına hitaben yazılmıştır. Bu mektupta ise Sabahaddin yine İngiliz toplum ve siyasetinin imparatorluk için ne kadar elzem olduğunu ifade etmiş ve tüm savaş boyunca çabasının Osmanlı kuvvetlerini İngilizlerin yanında yer alması olduğunu yeniden belirtmiştir. Ardından İstanbul'daki hükümetin İngilizlerin desteğiyle

Sabahaddin için anlamı açıktır: Yakalanırsa ne Sultan ailesine yakınlığı ne de İngilizlerin dostluğu kendisini kurtaramayacaktır. Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri”, s. 63–64.

yıkılabileceğini ve bu sayede imparatorluğun savaştan çekilmiş olacağını ve müttefiklerle bir barış sağlanabileceğini yazmıştır.³⁴⁰

Burada, Prens Sabahaddin'in Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında Padişah Mehmet Reşat'a, Talat ve Rıfat Paşalara yazdığı ve içeriğinde Alman yanlısı politikaları eleştiren ve Osmanlı'nın İtilaf devletlerinin yanında yer alması gerektiğini belirten üç mektubunun birer örneğini, mektubu yazma nedenini açıklayan kısa bir metin ekleyerek *La Reuve* direktörü Jean Finot'a göndermesinden de bahsetmek gerekir. “*Sultan'ın Anti-Alman Yeğeni*” başlığıyla 21 Mart 1915'te *New York Times*'ta yayınlanan bu mektuplar, Sabahaddin'in tutumunu birkez daha açıkça göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³⁴¹

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun mağlubiyetiyle sonuçlanması, imparatorluk kamuoyunda da ciddi değişikliklere sahne olmuştur. İmparatorluğu tek parti olarak yöneten İttihat ve Terakki yöneticilerinin hiçbir alanda sesleri çıkmazken, onlara muhalif olan siyasal çevrelerle düşünce hareketleri büyük bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Bu hareketlerin başında da savaş sonrası hemen İstanbul'a dönen Prens Sabahaddin ve yandaşları vardır. Sabahaddin yurda döner dönmez Türkiye'nin nasıl kurtarılacağına hakkında, daha önce yazdığı fakat yayınlanamayan “*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*” isimli bir risale yayınlar. Burada, yenilen-yenen tarafların ülkeler değil toplum tipleri olduğunu bir kez daha hatırlatan Sabahaddin, Anglo-Sakson ülkelerin bireyci yapılarının karşılardaki düşük yapıları mağlup ettiklerini ve kendi toplumsal biçimlerinin üstünlüklerini açıkça

³⁴⁰ Prens Sabahaddin, “Türkiye'nin Yıkıcıları: Prens Sabahaddin'den Lord Kitchener'e Bir Mektup”, “Prens Sabahaddin'in Türkiye Lehine Ayrı Bir Barış Gerçekleştirilmesi İçin İttifak'ın Desteğine Talep Eden Çağrısı”, **Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri** (iç.), s. 431–447. Prens Sabahaddin'den yapacağımız bundan sonraki tüm alıntılar aksi belirtilmedikçe bu kitaptan yapılacaktır. Dolayısıyla bundan sonraki dipnotlarda yine aksi belirtilmedikçe sadece makale ismiyle yetineceğiz. Ayrıca Prens Sabahaddin'in tüm eserleri latinize edilmesine rağmen öztürkçeleştirmeleri yapılmamıştır. Bu problemi burada yaşamamak ve ifadelerin anlaşılır olması için burada salt alıntı yapmak yerine bu ifadeleri günümüz Türkçesine uyarlayarak aktaracağız.

³⁴¹ Jean Finot, “Turks Anti-German Sultan's Nephew”, **New York Times**, 21 March 1915.

kanıtladıkları ileri sürmüştür.³⁴² Fakat Prens Sabahaddin'in bu risalesi ve düşünceleri, İngilizler tarafından bir karşılık bulmamıştır çünkü artık imparatorluğun parçalanması ve işgalinin neredeyse kesinleştiği bir ortamda İngilizlerin artık bir aracıya da ihtiyaçları kalmamıştır. İttihat ve Terakki mensupları ülkeyi terk etmiştir; Prens'in yıllardır toplum ve siyaset savunusunu yaptığı İngilizler savaşı kazanmıştır; Sabahaddin yine İstanbul'dadır ve *Meslek-i İçtima* örgütlenmiştir; yani tüm şartlar Prens Sabahaddin için elverişlidir. Fakat yukarıda ifade ettiğimiz gibi artık imparatorluk fiili işgal altındadır ve bu toplumsal şartlar içinde Prens Sabahaddin'in fikirlerinin de, siyasetinin de bir hükmü ve ehemmiyeti kalmamıştır. 1924 yılına kadar İstanbul'da kalacak olan Prens Sabahaddin, Osmanlı Hanedan mensuplarının ülkeyi terk etmelerini isteyen yasa uyarınca son defa fakat gönüllü olmayan bir seyahatle yurtdışına çıkacak ve vefat edeceği 1948 yılına kadar da orada yaşayacaktır.

Zaten yurtdışına zorunlu sürgünü olmasa dahi sonuçta İttihat ve Terakki ile siyasal felsefi ve toplumsal projeler bakımından bir süreklilik taşıyan, katı merkezîyetçi laik-ulus devlet olarak kurulan Cumhuriyet ve kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ile Prens Sabahaddin'in pek fazla ortak noktası olmadığı³⁴³ rahatlıkla söylenebileceğinden; Sabahaddin'in ülkede kalıp düşünsel ve siyasal mücadelesine devam etmesi mümkün görülmemektedir. Yine Prens Sabahaddin'in siyasal bir mücadele içinde olmaması demek, düşünsel anlamda da artık fikir üretiminin olmaması demektir. Çünkü Sabahaddin'in dönem itibarıyla içinde bulunduğu şartlarda toplum ve toplum sorunlarıyla ilgilenmesi ve çözümler üretmesi sadece siyaset içerisinde/karar alıcı mercide yer almasıyla mümkündür. Bunun imkân ve ihtimalinin ortadan kalkmasıyla Prens Sabahaddin de toplum ve sorunlarıyla ilgilenme ve düşünce üretimini sonlandırmıştır. 1899–1924 ile 1924–1948 arası siyasal mücadele ve sosyolojik düşünce üretimi karşılaştırıldığında bu durum çok net bir şekilde görülecektir.

³⁴² Şükrü Hanioglu, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 385.

³⁴³ Boyacıoğlu, "Prens/Sultanzade Mehmed Sabahaddin Bey", s. 298.

2.3.2. Prens Sabahaddin'in Sosyoloji Anlayışı ve Savunduğu Fikirler

Prens Sabahaddin, siyasal kişiliği ve faaliyetlerinin yanı sıra ülkemizde, sosyolojinin en önemli kurucularından biri olarak da kabul görmektedir. Kanımızca henüz billurlaşmamış kendi siyasal ve toplum görüşünü destekleyecek bir fikir akımı arayışı sonucu Fransız sosyolojisiyle tanışmıştır. Fransız sosyolojisinden 'Sosyal Bilim' Okulu'nu –o sıralarda Paris'te olmasının ve girişimde bulunduğu bazı siyasi faaliyetlerinin başarısızlığının imkân ve şartlarıyla– bir anlamda keşfetmiş ve bu sayede imparatorluğun varlık ve beka tartışmalarına yeniden katılmanın imkânını elde etmiştir.

Prens Sabahaddin'in 1903 yılından sonra 'Sosyal Bilim' Okulu ile temas ettiği genel kabuldür. Bu tarih, aynı zamanda sosyolojinin ülkemize bir disiplin olarak girdiği ve dönemin siyasal/sosyal sorunlarına cevap verecek çeşitli sosyoloji ekollerinin, fikirlerinin aktarımının yapılmaya başlandığı bir tarihtir. Elbette bu tarihten önce sosyolojiden ya da sosyolojinin bazı kurucuları ile onların düşüncelerinden bahseden yazılara rastlanmaktadır fakat bunlar ciddi bir temas olarak kabul edilmemektedirler. Dolayısıyla Prens Sabahaddin hem sosyoloji disiplini dolaylı olarak ülkemizde tanıtan, hem de bu disiplin içerisinde "Le Play Ekolü" olarak bilinen 'Sosyal Bilim' Okulu'nun toplum görüşlerini, sistemli bir şekilde inceleyip ülkemize aktaran bir düşünürümüzdür. Kendisinden önce Le Play ya da 'Sosyal Bilim' Okulu ile ilgili olarak bilinen iki temas vardır fakat etkileri oldukça zayıftır. Bu temaslardan ilki Ali Suavi'dir. Ali Suavi, yazılarında Le Play'den bahseden ilk düşünürdür. Ali Suavi'nin bu ilgisi, Le Play henüz hayatta iken ve Suavi Paris'te iken doğmuştur fakat Le Play'le tanışıp tanışmadığına dair bir bilgi yoktur. Daha sonra Sultan Abdülhamid'in hususi saray müşavirliğini yapmak üzere İstanbul'a davet edilen Suavi, Fındıkoğlu'nun aktardığına göre, Mithat Paşa'ya Paris'te Le Play ile görüşerek, kendisinden siyaset dersleri almasını tavsiye etmiştir.³⁴⁴ Cemal Kuntay ise Suavi'nin, Le Play'i, Fransa'nın en muteber allamesi

³⁴⁴ Z. Fahri Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, s. 67.

olarak kabul ve lanse ettiğini bildirmiştir.³⁴⁵ Bir medrese âlimi olan ve Genç Osmanlılar'ın önemli düşünürlerinden kabul edilen Ali Suavi'nin yazılarında Le Play'e atıfta bulunması ve ona karşı olan hayranlığı, Le Play'in, dini inanç kaybolduğunda sosyal problemlerin artacağına dair kanaatinin, medrese âlimi Ali Suavi tarafından ciddi anlamda önemsenmesiyle açıklanabilir. Tüm bu ilgi ve atıflara rağmen ülkemizde Ali Suavi değil Prens Sabahaddin, Le Play ve 'Sosyal Bilim' Okulu'nun temsilcisi olarak tanınmıştır. Ali Suavi'nin Le Play'e atfı, yalnızca, kendi düşüncelerinin bir Avrupalı düşünür tarafından da desteklendiği göstermekle sınırlı kalmıştır. Sezer, Suavi'nin Le Play ile İngiliz yanlılığı arasında doğru ilgiyi kurabildiğini fakat kendi siyasi yaşamındaki düzensizlik, dönemindeki muhalefetin henüz örgütlü olmaması gibi nedenlerle etkisinin sınırlı kaldığını ve yeni bir sosyoloji anlayışının ilk savunucusu olarak düşünce tarihimizde yerini alamadığını belirtir.³⁴⁶ Oysa Prens Sabahaddin, çevresinde belli bir örgütlenmenin oluşmasına da özen gösterdiği için yurdumuzda belli bir sosyoloji anlayışının kurucusu onuruna kavuşmuştur.

İkinci bir temas ise 1893'de Avrupa'ya firar eden gazeteci Tevfik Nevzat'ın Fransa'da Le Play sosyolojisinden etkilenmesidir. Bu etkiden bahsedene göre Tevfik Nevzat, ülkeye dönüşünden sonra İzmir'in Kemalpaşa kazasının Ören Köyü'nde bir monografi çalışması yapmış ve bunu yayınlamıştır. Bu monografide kullanılan cetvel ise 'Sosyal Bilim' Okulu'nun kullandığı ve "nomenclature" diye adlandırılan cetvel örneğidir.³⁴⁷ Açık ki bu ikinci temas Ali Suavi'nin Le Play'den bahsedişinden çok daha ehemmiyetlidir, zira burada ekolün metodolojisinin ve kullandıkları tekniğin bire bir aktarımı ve kullanımını söz konusudur.

Türk sosyoloji tarihinde Le Play ve 'Sosyal Bilim' Okulu ile ilgili olarak ilk ciddi temas ve sistematik inceleme/taftar olma/aktarım, Prens Sabahaddin ile başlamıştır. Prens Sabahaddin'in 'Sosyal Bilim' Okulu ile tanışıklığı; hem I. Jön

³⁴⁵ Midhat Cemal Kuntay, **Sarıklı İhtilalci Ali Suavi**, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946, s. 154–155.

³⁴⁶ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri", s. 49.

³⁴⁷ Tahsin Demiray, "Science Sociale'in Türkiye'ye Gelişi ve Bizdeki Tesirleri", s. 24; Fındıkoğlu, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, s. 68.

Türk Kongresi'nin ve akabinde uğraş verdiği bazı ihtilal girişimlerinin başarısızlığı ile hem de kendisini fikri donanım olarak henüz yeterli hissetmeyişinin getirdiği bir arayışın sonucu olarak gerçekleşmiştir. Bu tanışıklığın hikâyesine³⁴⁸ detaylı bir şekilde burada yer vermeyi düşünmemekle birlikte, aynı zamanda bu tanışıklığın yalnızca bir tesadüfle açıklanmasını da yetersiz bulduğumuzu belirtelim. Sabahaddin'in bir gün Demolins'in "*Anglo-Saksonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir?*" isimli eserine³⁴⁹ tesadüf etmesi, okuması ve çok etkilenmesi, ardından müellifin tüm kitaplarını tedarik edip incelemesi ve bir müddet sonra da Demolins'le ve okulun diğer üyeleriyle tanışması ve onlarla birlikte çalışmaya başlamasıyla sonuçlanan bu açıklamalar, bizce yetersizdir ve kanımızca bu tesadüfün bazı temelleri mevcuttur. Prens Sabahaddin'in İstanbul'daki eğitimi sırasında gözlemlenen pozitif bilimlere olan ilgisi, fen bilimleri laboratuvarı kurma girişimleri, İbn-i Haldun okumaları, toplumdan yalıtılmış bir vaziyette yalı evlerinde yetişmesi, hanedan ailesine mensubiyeti ve özellikle de babası Mahmud Celaleddin Paşa'nın İngiliz siyasetine yakın bir politika sürdürmesi gibi tüm eğilimler, kuşkusuz Sabahaddin'in, bu tesadüfünün arkasında yatan nedenler olarak düşünülebilir. Dönem itibariyle vurgulamamız gereken bir diğer husus ise dönem düşünürlerinin kendilerine bir "akıl hocası" bulma girişimlerinin kaçınılmaz addedilmesidir. Prens Sabahaddin'de Demolins'i akıl hocası olarak bulmuştur.

Bu tesadüfü besleyen arkaik yapılardan bizce en önemlisi Prens Sabahaddin'in İngiliz siyaset/toplum düşüncesine olan yatkınlığı ve hayranlığıdır. Büyük ihtimalle babasından tevarüs ettiği bu siyasi tercih sonucu Prens Sabahaddin, bu tercihinin zeminini teşkil edecek bir fikri temel arayışı neticesinde 'Sosyal Bilim' Okulu ile tanışmıştır. Çünkü 'Sosyal Bilim' Okulu mensubu düşünür ve sosyologlar da Fransa'da İngiliz yanlısı bir siyaset ve toplum yapısının savunusu içinde olmuşlar ve

³⁴⁸ Prens Sabahaddin ekolle tanışıklığının hikâyesini Nezahet Nurettin Ege'ye anlatmış ve "(...) *bu metotla Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal tahlilini yapabilmek, gerekli islahat programını da hazırlayabilmek imkânının mevcut olduğuna kanaat getirdim*" demiştir. Ege, **Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, s. 36.

³⁴⁹ Hanioğlu'nun belirttiğine göre bu kitabın önemine ilk kez eski bir Jön Türk olan Ali Kemal Bey, 1898 yılında İkdam Gazetesi'nin Paris muhabirliğini yürütürken işaret etmiş ve Osmanlı entelektüellerine tanıtmıştır. Hanioğlu, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı", s. 382.

Fransa'nın sorunlarını bu çerçeve içerisinde ele alıp çözüm yolları aramışlardır. Sezer'de aynı görüşte olup Sabahaddin'in İngiltere'ye Science Sociale aracılığı ile ilgi duymadığını, bunun tersinin söz konusu olduğunu belirtmiştir.³⁵⁰ Belki burada Prens'in bu tercihinin pekiştiren bir diğer ögenin, Prens'in I. Jön Türk Kongresi'nde dile getirdiği Osmanlı Halkları Konfederasyonu fikri olduğu ifade edilebilir. Dönem itibarıyla Prens'in bu adem-i merkeziyetçi fikrinin belki de tek örneğini Anglo-Sakson toplumlar sergilediğinden, bu örneklik Prens'i, İngiliz siyaset ve toplum yapısının övgüsünü yapan 'Sosyal Bilim' Okulu'na yönlendirmiş olabilir.

Tüm bu yöneliş nedenlerini bir tarafa bırakıp sonuca odaklanıldığında görülecektir ki Prens Sabahaddin, Fransız sosyolojisinin en önemli ekollerinden biri olan ve Frédéric Le Play'in ardılları olan 'Sosyal Bilim' Okulu'nun bir üyesi ve takipçisidir. Tüm derdi ise bu okulun düşünceleri ve yöntemleriyle imparatorlukta radikal yapısal değişiklikler vücuda getirerek, onu çökmekten kurtarmaktır. Çöküşü önleyememiştir fakat bu sosyoloji tercihiyle bir yandan dönemin siyasi tartışmalarında en ön saflarda yer almış bir yandan da ülkemizde sosyolojinin bir disiplin olarak kurulmasına ve bu disiplin içerisinde bir ekolün yerleşmesine kaynaklık etmiştir. Şimdi Prens Sabahaddin'in sosyoloji anlayış ve düşüncelerine daha yakından bakabiliriz.

Burada Prens Sabahaddin'in düşüncelerini ele alırken³⁵¹ işimizi kolaylaştırması açısından Şerif Mardin'den mülhem analitik bir ayırım şemasını kullanmak istiyoruz. Mardin, Prens Sabahaddin düşüncesinde şöyle bir fikri yapı olduğunu belirtir:

1. Bir insan ideali,
2. Bu insan idealini gerçekleştirecek bir eğitim teorisi,
3. Bu insan idealine uygun bir toplum tasavvuru,
4. Mevcut toplumların yapısını tahlil etmeye yarayacak bir toplum tahlil yöntemi.³⁵²

³⁵⁰ Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri", s. 61.

³⁵¹ Prens Sabahaddin'in düşüncelerini ele alırken eserlerinin kronolojisi takip edilmeyecektir.

³⁵² Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 294.

Bu analitik ayrımı sondan başlayarak ele almak Prens Sabahaddin düşüncesini düzenli bir dizge içerisinde anlamak için daha elverişlidir. Biz de sondan başlayarak öncelikle Prens Sabahaddin'in bilim anlayışını ele alacağız.

2.3.2.1 Toplum Tahlil Yöntemi İçin Dayanak Merkezi: “Sosyal Bilim”

Prens Sabahaddin tüm yaşamı boyunca kendisini, siyasi çekişme ve kamplaşmaların dışında konumlandırılan bir bilim adamı olarak görmüş ve bu şekilde takdim etmiştir. Bu tavrını Ahrar Fırkası'nın kuruluşunda da, 31 Mart Olayı ve Mahmud Şevket Paşa suikastı sonrasında da ısrarla göstermiştir. Dolayısıyla Sabahaddin'e göre kendisinin bir iktidar savaşımı söz konusu değildir. Daha da önemlisi imparatorluğun sorunlarına bir bilim adamı hüviyetiyle yaklaştığını ve yine bu kimlik ve anlayışla çözümler önerdiğini iddia etmiştir. Prens Sabahaddin'in bu iddiası tartışılmakla birlikte bazı sosyologlar tarafından da ısrarla savunulmuştur. Örneğin Cahit Tanyol'a göre Sabahaddin Bey, pek genç yaşında politik meseleyi sosyal meseleden ayırmış, çok sevdiği memleketi için, kendisinin tabiriyle bir “merkezi istinat” aramaya çalışmıştır. Ona göre ilk defa Sabahaddin Bey, bir sosyolog ve pedagog gözüyle, bir memleketi toptan görebilmenin ne demek olduğunu bize öğretmiştir. Bu bakımdan Prens Sabahaddin, sosyolojinin hakiki bir habercisidir ve eserleri dikkatle okunursa onun bir politikacı değil bir sosyolog olduğu anlaşılır.³⁵³ Bu yargıyı burada tartışmayacağız fakat Prens Sabahaddin'in kendisini siyasetin üzerinde bir bilim adamı olarak konumlandırmasını, takipçisi olduğu ‘Sosyal Bilim’ Okulu'nun yöntem ve tekniğiyle irtibatlandıracağız.

Prens Sabahaddin'in birincil önceliği bir "dayanak merkezi" bulmaktır. Bu dayanak merkezi ise Prens Sabahaddin'e göre ‘Sosyal Bilim’ (ilm-i içtima)'dir. ‘Sosyal Bilim’e gerekli önemin verilmediğini vurgulayan Prens Sabahaddin, ülkemizde ‘Sosyal Bilim’in tanınmadığını ve onun sosyoloji (ilm-i içtima-i/içtimaiyat) ile karıştırıldığını belirtir. Ona göre tasavvur ve manevi bir takım yapılarla dolu olan sosyoloji ile bugün fizik ve kimya kadar pozitif bir bilim halini

³⁵³ Cahit Tanyol, “İçtimai Monografi Hazırlıkları, Prens Sabahattin”, s. 148–149.

almış olan ‘Sosyal Bilim’in karıştırılması, ikincisinin bizde hiç tanınmamış olduğunu açıkça göstermektedir. Bugünkü bilimler deney ve gözlem yönteminden doğmaktadır. ‘Sosyal Bilim’i doğuran gözlem yöntemidir. Gözlem, özel bir çözümleme yöntemine sahiptir ve başlı başına pozitif bir bilim dalı yaratmaktadır. Belirli bir konudaki gözlemlerin bilimsel olabilmesi için, o konuyu meydana getiren olayları ortalama değil, derinden kavrayacak bir çözümleme yöntemi elde etmek zaruridir. Bu esasa bağlı olarak doğacak buluşlar aynı istikamette yürüyerek çoğalacak ve bir sınıflandırma, bir bileşim meydana getireceklerdir. Bu sınıflandırma ve bileşimler ise bir bilimin (Sosyal Bilim’in) temelini atacaklardır.³⁵⁴

Oysa sosyoloji, sosyal olayları yalnız genel ve ortalama ve ister istemez yüzeysel bir surette kavradığı için ele aldığı konuların/olay ve olguların ruhuna asla nüfuz edememektedir. Bu nedenle sosyoloji mensuplarının bu zeminde gerçek bir bilim kurabilmeleri imkânsızdır; sosyoloji mensupları sadece toplumsal bir noktadan düşünülmesi gereken konulara; psikoloji, hukuk, iktisat, ahlak, felsefe ve tarih gibi çeşitli ve genel noktalardan bakmakta ve birinin başladığı yolu tabii olarak bir diğeri takip edememektedir. Sonuç olarak sosyoloji yazını, derinlikli bir çözümlemeden de, sistemli bir takip ve ilerlemeden de yoksundur.³⁵⁵

Prens Sabahaddin, insanlığı yöneten sosyal kanunları bilip bilmemenin bizi onların etkileri altında bulunmaktan asla kurtaramayacağını, sosyal kanunları bilmenin kendimizi idare etmek, bilmemenin ise körü körüne idare olunmak olduğunu belirtir. ‘Sosyal Bilim’ bize sosyal kanunları keşfetmenin yöntemini vermektedir. Diğer bir deyişle ‘Sosyal Bilim’ bize, ideal insan ve topluma ulaşmamız için gerekli toplum tahlil yöntemini vermekte ve bu şekilde toplum yapımızı tahlil etme, sorunlarımızı tespit etme ve gidilecek istikameti belirlemede dayanak merkezimizi oluşturmaktadır.

Doğuşunu üç büyük dehâya, Le Play, Tourville ve Demolins’e borçlu olan ‘Sosyal Bilim’, insan birlikteliklerini ve kurumlarını bütünüyle çözümleyebilmek için kendi yöntemine uygun olarak ve basitten karmaşığa doğru çeşitli sosyal

³⁵⁴ Prens Sabahaddin, “Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İctimai ve Programı”, s. 385–386.

³⁵⁵ Prens Sabahaddin, “a.g.m.”, s. 386.

sınıflarla ilgili olarak meydana getirdiği monografilerle kurulmuştur. ‘Sosyal Bilim’ düşünürleri tarafından çeşitli toplumlarda aynı yöntemle yapılan çözümler sonrasında, Demolins, eldeki bu pozitif verilerle bir toplum tahlil ve sınıflandırması (kamucu ve bireyci toplum tipleri) meydana getirmiştir. Bu toplum tahlil ve sınıflandırmasını bilmek, milletlerden her birinin hangi toplum sınıfına hangi derecede mensup olduğunu bilmek demektir. Ve Prens Sabahaddin’e göre sınıflandırma meselesi yeni bir yapı oluşturma meselesinden başka bir şey değildir.³⁵⁶

Açıkça görüldüğü üzere Prens Sabahaddin’in düşüncelerinin, onun etrafını saran Doktor Sabri ve benzeri Jön Türkler tarafından ilginç karşılanmasının nedenini; Jön Türklerin bir düşünce sistemini benimsemelerinde en etkili boyut olan toplumsal olayları fen bilimleri açıklığında çözümlenmek iddiası oluşturmuştur.³⁵⁷ Nitekim *Terakki* gazetesinin ilk sayısında Prens Sabahaddin, gazetenin yayın hayatına başlaması dolayısıyla kaleme aldığı “*Neşriyat-ı Siyasiyemiz*” isimli makalesinde³⁵⁸, bu hususa değinerek, sosyal olgu ve olaylara fen bilimleri gözüyle bakmanın gerekliliğini anlatmış ve kendi çizgilerinin bu olduğunu net bir şekilde ifade etmiştir.

2.3.2.2. Toplumsal Yapı Anlayışı ve Memur Toplum Eleştirisi

Prens Sabahaddin’i düşünsel anlamda diğer Jön Türk düşünürlerinden ayıran en temel vasıf, onun toplumsal yapıya ilk işaret eden toplumbilimcilerimizden biri olmasıdır. Prens Sabahaddin, Jön Türkler arasında, imparatorluğun sorununun, Sultan Abdülhamid’in düşürülmesinden öte bazı yapı değişiklikleri olduğunu ileri süren ender kişilerden biridir.³⁵⁹ Yıkmanın her şey olmadığını; değiştirilecek, ikame

³⁵⁶ Prens Sabahaddin, a.g.m., s. 387.

³⁵⁷ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 196.

³⁵⁸ Prens Sabahaddin, “*Neşriyat-ı Siyasiyemiz*”, s. 130.

³⁵⁹ Bu konuda Prens Sabahaddin’in yanında Yusuf Akçura ve Abdullah Cevdet isimleri de zikredilebilir. Daha 1902’de, asıl sorunun sadece yönetimi düzeltme, ıslah etme değil, geniş kapsamlı bir toplumsal devrim olduğu sonucuna varan Akçura, bu düşüncesini II. Meşrutiyetten sonra da ifade etmiştir. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 410. Yine Prens Sabahaddin gibi Abdullah Cevdet de

edilecek şekli bulmanın zorunluluğunu vurgulayan; inkılâbın sırf siyasi değil aynı zamanda ekonomik ve sosyal boyutlarının da olması gerektiğini, aynı zamanda yapılacak inkılâbın Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal bünyesini tamamen değiştirecek bir ölçekte olması gerektiğini ciddi anlamda ilk vurgulayan düşünürlerimizdendir.³⁶⁰ Aslında Prens Sabahaddin'in yazılarında bu durumu açıkça görmek mümkündür. O, mevcut toplum yapısını eleştirerek, sorunun siyaset düzeyindeki kimi iktidar ya da rejim değişiklikleriyle değil ancak toplumsal yapı düzeyinde ele alınarak çözümlenebileceğini ısrarla vurgulamıştır. Zaten dayanak noktası olarak aldığı 'Sosyal Bilim'in toplum sınıflandırma sistemini kabul etmiş biri olarak Prens Sabahaddin'in ikinci merhalesi, tabii olarak toplum yapımızı tahlil etme ve onu bu sınıflandırmaya dâhil ederek yerini tespit etmek olacaktır. Ona göre ancak toplum yapımızı derinlikli olarak inceleyip/tahlil edip, onu sınıflandırdıktan sonra yeni bir toplum tasavvuru geliştirilebilir.

Toplumsal yapı eleştirisini, Prens Sabahaddin'in hemen hemen tüm yapıtlarında görmek mümkündür. Özellikle *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı yapıtında detaylı olarak ele aldığı bu yapı meselesi, *Terakki*'de yayınladığı makalelerde de kısmi olarak değindiği bir konudur. –Zaten Prens Sabahaddin'in düşüncesi bir tekrar üzerine kurulmuştur. *Terakki*'deki yazılarla daha sonraki dönemlerde kaleme aldıkları arasında sadece formel değişiklikler mevcuttur.– Dönem itibariyle Sabahaddin'in Jön Türk düşününde bir yenilik olan toplumsal yapı eleştirisi ve siyasi olmakla beraber içerisinde bir ilerleme kuramını da barındıran fikirleri, 1904 yılına kadar –yani Demolins ve 'Sosyal Bilim' Okulu ile tanışık olduğu ve fikirlerinin bir olgunluğa kavuştuğu yıllara kadar– geriye götürülebilir. 1904'de *Terakki*'de yayınlanan "*Hangi Yoldayız?*" isimli makalesinde, siyasi gücümüzü meydana getiren temel unsurun toplum olarak inşa ettiğimiz bir ilerleme

Osmanlı toplumunda radikal bazı değişikliklerin yapılmasının gereğine inanmış ve Batılı bir eğitim modeli önererek Osmanlı toplumunun ancak yeni bir insan tipinin yaratılmasıyla kalkınabileceğini iddia etmiştir. Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 300. Prens Sabahaddin-Abdullah Cevdet düşüncelerinin karşılaştırması için Hanioglu, a.g.e., s. 195–205 sayfaları arasına bakılabilir.

³⁶⁰ Tarık Zafer Tunaya, "Bugünkü Neslin Tanımadığı Bir Mütefekkir: Jön Türk ve Sosyal İnkılâp Lideri Prens Sabahaddin", *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876–1938) Birinci Kitap: Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi* (iç.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 113.

unsuru değil, hükümdar ya da birkaç vezirin sahip oldukları kişisel yetenekten ibaret olduğunu; hükümdar ve yönetici kadronun değişmesine rağmen usulün değişmediğini ve toplumdaki her şeyin hükümdar ve siyasi kadroyla ilintili olduğunu belirtmiştir.³⁶¹ 1906 tarihli “*Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet*” isimli makalesinde; devletin ister hükümdar olarak bir kişi tarafından isterse parlamento olarak beş yüz kişi tarafından yönetilsin, bunun sadece bir nicelik farkı olduğunu ve istibdadın devam edeceğini ifade etmiştir.³⁶² 1907 yılında yine *Terakki*’de yayınlanan “*Vilayetler Ahalisine Bir Davet*” adlı makalesinde ise dönemin aydınlarını, özellikle de tüm gücünü iktidar ve rejim değişikliğine harcayan Jön Türk aydınlarını eleştirmiş ve bir zamandan beri Sultan Abdülhamid’in hastalığını işittiklerini ve toplum olarak hayatımızı, kurtuluşumuzu onun ölümünden beklediğimizi ifade etmiştir: “*Abdülhamid ölsün, yerine gelecekler bizi kurtarsın diyoruz, böyle düşünen bir milletin kurtulabileceğini ümit edebilir misiniz?*”³⁶³

Prens Sabahaddin, Paris’te başladığı bu toplumsal yapı eleştirisine II. Meşrutiyet’in ilanından sonra da devam etmiş ve özellikle *İzahlar*’ında ve *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı eserinde derinlik kazandırmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası yaşananlar Sabahaddin’in düşüncesini daha da pekiştirmiş görünmektedir. Çünkü Tanzimat ve I. Meşrutiyet reformlarının başarılı olamayışlarının nedeni olarak gösterdiği toplumsal yapımızın niteliği, kendisine göre hâlâ aynıdır ve değişmemiştir; dolayısıyla II. Meşrutiyet de aynı sonuçla karşılaşacak ve başarılı olamayacaktır. Çünkü “*yalnızca hükümet şekli yahut kanunlarımızın değiştirilmesiyle gerçek bir bağımsızlığa kavuşamayız*”. Çünkü “*meşrutiyetin gayesi, halkın hükümeti denetleyebilmesidir. Hâlbuki özel hayatın gelişimini ve bağımsızlığını sağlayacak aktif bir üretim ve sağlam bir ekonomik yapıya sahip olmayan, bu yüzden de bireyleri kendilerini iradeden tamamıyla aciz kalan bir milletin fertleri nasıl olur da, ülkenin genel idaresini hakkıyla teftiş ve idaresi altında bulundurabilir?*” Çünkü

³⁶¹ Prens Sabahaddin, “Hangi Yoldayız”, s. 67.

³⁶² Prens Sabahaddin, “Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet”, s. 141.

³⁶³ Prens Sabahaddin, “Vilayetler Ahalisine Bir Davet”, s. 215.

*“sosyal yapımızın izlediği doğrultu değişmedikçe, yöntem hayatında yapılacak ıslah hep yüzeysel ve ister istemez kısır kalacaktır.”*³⁶⁴

Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki ile düşünsel ayrılıklarını da bu toplumsal yapı meselesiyle izah etmiştir. Ona göre imparatorluğun içinde bulunduğu bütün felaketlerin baskıcı yönetimden kaynaklandığı ve hükümeti devirip meşrutiyetin getirilmesi halinde her şeyin düzeliş ülkenin kurtulacağı anlayışının yanlışlığını anladıkları ölçüde İttihat ve Terakki'deki çalışma arkadaşlarından düşünsel olarak uzaklaşmışlardır. Bu durumu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin yayın organı Terakki'de; *“Biz bunca senedir bir kişinin kötülüğünü saymakla kalıyor, kötülüğün aslıyla değil, geçici bir şekliyle –yönetim şekli– uğraşıyoruz. Şüphesiz zamanla bir kötülük merkezi haline gelen bu şeklin, süratle değişmesi gerekliliğini biz de kabul ederiz. Ancak yalnızca bu bozuk idarenin değişmesi bizi istediğimiz sonuca götüremez; bizce vazifelerin en önemlisi sosyal yapımızdaki eksiklikleri ve sefaletleri arayıp bulmak ve kendimizi hakikatle karşı karşıya getirmek”* ifadeleriyle³⁶⁵ açıklayan Prens Sabahaddin, bu düşünsel ayrılığın kaçınılmazlığını ifade etmiştir.

Prens Sabahaddin'e göre, bir toplumu ve o toplumun yönetim teşkilatını düzeltebilmek için, öncelikle o toplumun sosyal yapısı tanınmalı ve diğer yapılarla arasındaki ayrımlar belirlenmelidir. Bu bir ıslahat programı için öncelikli şarttır. Sabahaddin de, Osmanlı toplum yapısını ‘Sosyal Bilim’in “pozitif verileri” altında *kamucu/cemaatçi* olarak belirlemiştir. Kamucu toplum yapısı, yönetim hayatının özel hayata üstün olduğu, siyasetin belirleyici olduğu, fertlerin tek başlarına devlet olmaksızın hayatta kalamadıkları bir sistemdir. Prens'in deyişiyle; *“maddi çalışmanın gevşekliğinden meydana gelen kamucu toplum yapıları, bireylerini üretimden ziyade tüketime yönlendirmekte, kişilik ve sosyal yeteneklerin ortaya çıkmasına engel olmakta”*dırlar. Bundan dolayı *“bireyi; aileye, cemaate, herhangi bir fırka ya da hükümete bağlamakta, yani bireyleri birbirlerine bağlayarak, dayanak noktalarını daima kendi şahsiyetleri dışında aramaya mahkûm*

³⁶⁴ Prens Sabahaddin, “Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai ve Programı”, s. 389–390.

³⁶⁵ Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Açık Mektuplar Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah, s. 311.

etmekte”dirler. Sonuç olarak “*varlık sorunu/çalışma ve mülk; aile ya da oymak, parti veya devlete dayanılarak çözümlenmek istenir*”.³⁶⁶ Kamucu toplumlarda duruk bir eğitim egemendir ve eğitimdeki ilerlemelerine rağmen üretim kabiliyetleri zayıf toplumlar meydana getirirler. Yine bu toplumlarda en özgürlükçü kanunlar olmasına rağmen şahsi bağımsızlık gelişmediği veya gelişme kanalları olmadığından siyasi zorbalık ve sosyal yoksulluklar yaygındır. İngiltere–Fransa karşılaştırması ne demek istendiğini daha anlaşılır kılacaktır.³⁶⁷ Prens Sabahaddin’e göre Fransız gençlerinin yanında İngiliz gençleri okullarında yarı cahil mezun olmalarına rağmen gerçek hayatta onlardan daha başarılı ve üretkendirler. Yine Fransa’daki birey özgürlüğüne dair yasalar İngiltere ile kıyaslandığında daha ayrıntılı ve baskın olmalarına rağmen Fransa’daki toplumsal baskı ve bunalım İngiltere’de görülmemektedir.³⁶⁸

Kamucu sosyal yapı, doğal olarak merkeziyetçi bir siyaset/devlet/iktidar yapılanmasını ve memur zihniyetli bir toplum örgütlenmesini kaçınılmaz kılacaktır. Toplumsal yapı-siyasal örgütlenme ilişkisine değinmiştik. Prens Sabahaddin’in bu konudaki görüşleri, toplumsal yapının siyaset yapma ve hükümet biçimini belirlediği yönündedir. Dolayısıyla yapının niteliği değişmeden formel bir tarzda yapılacak tüm üstyapısal değişiklikler, tüm rejim değişiklikleri –bu rejim ister liberal isterse sosyalist olsun– anlamsızdır ve bir sonuç doğurmayacaktır. Prens Sabahaddin’in bu konuyla ilgili olarak verdiği örnekleri çoğunlukla, aynı rejime, aynı yönetim biçimine sahip ülkeler arasındaki gelişmişlik farkı oluşturur. İngiltere–İspanya karşılaştırması veya Amerika kıtasının kuzey-güney bölgelerindeki ülkelerin karşılaştırılması gibi. İmparatorlukla ilgili verdiği örnek ise özellikle Meşrutiyet’le birlikte yeni bir siyasal rejime geçilmesine rağmen gerek siyaset anlayışı gerekse de

³⁶⁶ Prens Sabahaddin, “Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai ve Programı”, s. 391.

³⁶⁷ Prens Sabahaddin sosyal yapı ile ilgili birçok örneğini İngiltere-Fransa karşıtlığında ele alır. Bilindiği gibi Fransa’daki Sosyal Bilim Okulu üyeleri de Fransız düşünürleri olmalarına ve Fransız sosyolojisi içerisinde yer almalarına rağmen, İngiltere toplum ve siyasetinin savunuculuğunu yapmışlardır. Bu etkinin yanı sıra Prens Sabahaddin’in bu örneklige başvurmasının bizce bir diğer nedeni, kendisinin muhalif olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin Fransız Jakobenlerinden aşırı etkilenmeleridir. Prens Sabahaddin bu örneklilik üzerinden aynı zamanda İttihat ve Terakki’nin zihni temellerini de hedef almaktadır.

³⁶⁸ Daha çok ayrıntı için Prens Sabahaddin, “Hangi Yoldayız?” isimli makalesine bakınız.

toplumsal yapı anlamında monarşik düzenden hiçbir farklılığın olmadığı üzerinedir. Toplumsal yapının niteliği sadece yönetim şeklini değil hayatın hemen her alanını kuşatıcıdır ve dolayısıyla eğitim türü ve yöntemi de bu durumdan doğrudan etkilenir. Kamucu toplum ve merkezîyetçi bir siyasal yapıya sahip bir toplumda bireyci/kendine yeten/dayanak noktası kendisi olan şahsiyetler değil, memur zihniyetli bireyler yetişir. Aynı zamanda da memur zihniyetinin yoğun olduğu toplumlarda merkezîyetçi bir yönetim sistemi egemendir. Çünkü memurların egemenliğinde olan bir sistemde, sistemin devamı ancak kontrol mekanizmasının merkezîyetçi olmasıyla mümkündür. Dolayısıyla merkezîyetçilikle memurluk bir döngüsel düzende olduğu gibi birbirlerini sürekli olarak beslerler.

Memur zihniyeti ve memur toplum eleştirisi Prens Sabahaddin'in en ehemmiyetli eleştirisi kabul edilmekte ve kendisinden sonraki düşünürlerce de övgüyle bahsedilmektedir. Bunun önemli nedenlerinden biri Prens Sabahaddin'in bizzat "memur"luğa karşı cephe almasıyla o zamana kadar hiçbir Jön Türk düşünürünün bu derinlikte bir eleştiriye kalkışmamış olmalarıyla ilgilidir. Tabî ki kendisinden önce kimi Jön Türklerce bürokrasi eleştirisi yapılmıştır; örneğin Mizancı Murad "asalak Yıldız bürokrasisi"nden söz etmiş, Ahmet Rıza ise "devlet işlerinin tembel Osmanlı mekanizmasından alınarak uzmanlara verilmesini" istemiştir.³⁶⁹ Buradaki fark belki sorumluyu tespittedir. Şöyle ki imparatorluğun başlıca sorunlarından birisinin kişilerin her şeyi devletten beklemesi olduğu düşüncesi Jön Türk hareketinin başından beri çeşitli eğilimleri taşıyan pek çok Jön Türk gazetesinde de işlenen bir düşüncedir. Örneğin Abdullah Cevdet "... o dediğiniz doğru efendim, Türklerde fikri ticaret yok, hatta san'ata bile kimse meyletmiyor. Her şey hükümetten bekleniyor. İşte milletin asıl hatası budur" derken; Şura-yı Ümmet'te "... çoğunlukla Osmanlılar hayatlarını devlet kapısından ve başkalarından beklemekte, san'at sayesinde geçinmeyi düşünmemektedirler..." diye devam eden yazılar kaleme alınmaktadır.³⁷⁰ Fakat tartışma konusu yapılan bu konuda Jön Türklerin pek çoğu suçlu olarak II. Abdülhamid'i görmüşlerdir. Prens Sabahaddin'in

³⁶⁹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 296–297.

³⁷⁰ Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, s. 196; Tunaya, "Türkiye'nin Siyasal Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları", s. 93.

buradaki özgünlüğü ise bizzat “memur”a karşı yönelmek ve memuriyeti zararlı bir uğraş saymaktır. Bu, her türlü “elit”in memur olduğu bir ülkede çok derin bir sosyal eleştiridir.³⁷¹ Memurluk zihniyeti eleştirisiyle Prens Sabahaddin bir yandan toplumsal yapıyı izahta kendisine operasyonel bir kavram ve zemin inşa etmiş bir yandan da bu zihniyeti Osmanlı toplumunun yaşadığı sorunların temel bir nedeni olarak ele almıştır.

“Memurluk zihniyeti” kavramı, bürokratik evrenin dar/geniş tüm içerimlerine göndermede bulunan; bürokrasilerin, pasiflik, mekanikleşme ve yeni fikirlere kapalılık gibi olumsuz etkilere açıklık gösterdiklerini göstermeye çalışan ve itaat kültürünün baş tacı edildiği bir toplumsal yapılanmayı işaret eden bir kavramdır. Bu zihniyet çerçevesinde memur edimlerini yansıtan parametreler; örneğin rutinlik, alışkanlık, biçimsellik, tutuculuk, statükoculuk, verimsizlik, atalet, faaliyetsizlik vs. olanca ağırlığıyla toplumsal alanın üzerini örtmekte, toplumsal dinamizmi körelten bir görünüm sergilemektedirler. “Memurluk zihniyeti” kuralcılığın ve şekilciliğin fetişleşmesi durumunda ortaya çıkar. Bu çerçevede memurluk, genel planda mevcudu koruma, tekrar ve rutin edimlere yaslanma, düzen/ahenk sağlama, kurulu nizamın dışına çıkmama gibi daha çok statükonun korunması ve yeniden üretilmesini refere eder. Memurluk mesleği, tekrarlı eylemler, standart fiiller, hiyerarşik tavırlar, kayıtlama/dosyalama takıntısı vs. sayesinde çoğu zaman işlevselliği aksatıcı patolojilere sebebiyet verir. Çünkü bu ilişki ve eylemler, yaratıcı, ilerici, geliştirici, ufuk açıcı değil, daha çok verili koşulları yeniden üretmeye yararlar. Bu kültür doğal olarak memurda bazı anlayışların yerleşmesine zemin hazırlar: Sorumluluktan kaçma, risk almama, verimlilik gözetmeme, formalist davranma vb. gibi. Memurluğa ait bu anlayış ve ölçülerin hâkim eğilimler haline gelmesi neticede, topluma bürokratik/memuriyen bir form kazandırır. Memuriyen toplum kavramı, bu bağlamda, sözü geçen zihniyet kalıpları ve yaşam tarzlarının baskınlığı, bu zihniyeti üreten yönetsel gücün belirleyiciliği ve toplum kültürünün tutucu/hareketsiz yapılanışıyla karakterize olur. Memuriyen toplum, memur zihninin ete kemiğe büründüğü, aile, eğitim, eğlence, iş/üretim, bakış açısı vb. üzerinde hegemonya kurduğu bir toplumdur. Bu toplum genel planda, başarı, verimlilik, etkinlik,

³⁷¹ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, s. 297.

girişkenlik, dinamizm vb. değer üretiminden yoksundur.³⁷² Bu değerler ise açıktır ki Batı’da meydana gelen büyük çaplı değişim/dönüşümün değerleridir.

Mademki bu değerler Batı’nın yeni hayat nizamının değerleridir ve bu değerler Batı toplum ve ekonomisinin temeli olan bireycilik, liberalizm, özel teşebbüs, kapitalizme dayanmaktadır; ve biz de uzunca bir süredir Batılılaşma sürecindeyiz, o halde neden bu değerler ve bu değerleri ortaya çıkaracak temeller bizde bir karşılık bulmamıştır ya da biz Batılılaştıkça memurluk zihniyeti neden kademeli olarak gerilememiştir?³⁷³ Prens Sabahaddin’e göre Batılılaşma hamlesi olarak idrak ettiğimiz Tanzimat ve diğer anayasal reformlar, diğer bir değişle II. Mahmud zamanından Sultan Abdülaziz zamanına kadar ıslahat adı altında yapılanlar, kamucu/memuriyen toplum tipini ortadan kaldırmak yerine devam ettiren ve nihayet II. Abdülhamid zamanında da iyice şiddetlendiren tedbirler olmuştur.³⁷⁴

Prens Sabahaddin’in “memuriyen toplum” eleştirisinin birincil öneminin; bu eleştirinin, ilk defa bu ciddiyet ve derinlikte ve toplumsal “elit”inin tamamının memur olduğu bir toplum örgütlenmesinde dile getirilmesi olduğunu belirttik. Bu eleştirinin bir diğer önemi ise Prens Sabahaddin’in Jön Türk düşününde ilk sayılmasa bile yine bu ölçekte, problemi bir *hürriyet* meselesi değil bir *hürriyet kuramı* ve *ilerleme* meselesi olarak ele almış olmasıdır. Mardin’in belirttiği gibi Jön Türkler, II. Abdülhamid yönetimi/istibdadı aleyhindeki çalışmalarına “hürriyeti kurtarmak”ta olduklarını söyleyerek başlamışlardır. Oysa İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1876 anayasasını yeniden yürürlüğe koymanın ötesinde bir hürriyet kuramı yoktur.³⁷⁵ II.

³⁷² Ömer Aytaç, “Memurluk Zihniyeti ve Memuriyen Toplum: Prens Sabahattin’in Görüşleri Işığında Bir Çözümleme”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2006, s. 2–5.

³⁷³ Modernleşmeyle birlikte bürokratik zihniyet ve örgütlenme azalmamış aksine daha sofistike bir hale bürünmüştür. Bürokratik yapı, modern-merkeziyetçi devletin en önemli sacayağıdır. Burada Prens Sabahaddin’in eleştirisini bürokratik yapı üzerinden değil de daha çok memurluk zihniyeti üzerinden değerlendirmek konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

³⁷⁴ Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s. 398.

³⁷⁵ İttihat ve Terakki’nin bir hürriyet kuramının olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Çünkü 1908 devriminden sonraki anayasa ve hükümet çalışmaları incelendiğinde İttihat ve Terakki iktidarının bir burjuva iktidarı gibi çalıştığı görülecektir. Bu anlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yalnızca II.

Abdülhamid aleyhindeki girişimlerde bir hürriyet fikrine sahip olan, bir dereceye kadar Prens Sabahaddin'dir. Prens Sabahaddin de diğer Jön Türk düşünürleri ve İttihat ve Terakki kurucuları gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarma noktasından hareket etmektedir; fakat ona göre imparatorluğun zaafını meydana getiren, bir tür hürriyetsizliktir. Her şeyin devlete bağlı olarak, devletin izniyle ya da devletin baskısıyla yapıldığı bir ülkede kişilerin kişisel yeteneklerini göstermesi mümkün değildir. Hatta o ülkedeki çeşitli birimlerin, grupların da ülkeye bağlanması mümkün değildir. Yapılması gereken, Türkleri memuriyet tutkusundan kurtarmak, kabiliyetlerinin gelişmesini sağlamak ve imparatorluğun içindeki alt-din ve kültür gruplarına kendi kimliklerini geliştirecek siyasi imkânları tanımaktır.³⁷⁶ Bu anlamda Prens Sabahaddin, imparatorluğun temel probleminin hürriyetsizlik; bunu aşmanın yolunun da bir hürriyet kuramına sahip olmaktan geçtiğini fark eden ve bunu bir program çerçevesinde ortaya koyan, dönemin ender düşünürlerden biri olarak kabul edilebilir.

2.3.2.3. Toplum Tasavvuru

Tüm bu yazılanlardan anlaşılacağı üzere kamucu toplumsal yapı ve memur zihniyetinin sonuçları; yönetsel anlamda katı bir merkezîyetçilik, iktisadi anlamda da ekonomik potansiyelin gerçek bir gelişmeye –yani kapitalist bir zihniyete ve gelişmeye– dönüşmemesidir. ‘Sosyal Bilim’in verileri altında toplum yapımız kamucu olarak belirlendiğine ve bu toplum yapılanmasındaki yapısal problemler de teşhis edildiğine göre yapılacak şey, kamucu toplum tipinden *bireyci toplum tipine* geçmek ve bu yeni toplum yapısına en uygun yeni bir *siyasi/idari sistem* ve yeni bir *eğitim modeli* kurmaktır. Peki, bu toplumsal yapının nitelikleri nelerdir,

Abdülhamid'in devrilmesi değil, devrimden sonra sistemin dönüştürülmesi ile ilgili de bir politikalarının olduğu söylenebilir. Bu konu ileriki sayfalarda yeniden ele alınacağından şimdilik sadece bu hususu hatırlatmakla yetinelim.

³⁷⁶ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s. 100.

örnekliklerini hangi toplumlar sergilemektedir, bir yapıdan diğerine geçmek mümkün müdür ve eğer mümkünse bu nasıl olacaktır?

Prens Sabahaddin'in hangi toplumsal yapının övgüsü içerisinde olduğunu bilmek, konuyu somutlaştıracağından daha anlaşılır kılacaktır. Sabahaddin'in ideal insan ve toplumunun biricik örnekliğini Anglo-Saksonlar sergilemektedirler. Özelde İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'dir. Bunun yanı sıra İngiliz egemenliğindeki diğer milletlerde bu örneklik içerisinde sayılabilir. Bu örneklik yalnızca birey ve toplumu değil idari yapıyı da, yani devletin örgütlenme sistemini de kapsar. Şimdi Prens Sabahaddin'in 'bireyci sosyal yapı' olarak tanımladığı bu Anglo-Sakson toplumsal yapısına yakından bakabiliriz. Bireyci toplumsal yapı (İnfiradî toplum), özel hayatın yönetim hayatına üstün kılındığı bir yapıdır. Bu yapıda yetişen bireylerin dayanak noktaları aile ya da devlet değil bizzat kendileridir. Sosyal olgu/olaylara 'Sosyal Bilim' gözü ile bakılırsa görülecektir ki, bireyci sosyal yapı, bireyin bağımsızlığına ve geleceğine doğru bir hareket içredir. Diğer bir deyişle bireyci sosyal yapıda özel hayatı, yönetim hayatına üstün kılan bir sosyal akım mevcuttur ve bu sosyal akımın hareket noktası ise sadece manevi ve fikri bir zemin değil; *etkin ve sürekli maddi çalışma, hayatın sürekli değişen ihtiyaçlarına uyum sağlayabilmek için sürekli gelişen bir üretim ve bunların geliştirdiği sosyal yeteneklerdir*. Aktif bir ziraat sisteminin meydana getirdiği bireyci sosyal yapıda, bireysel girişkenlikler (şahsi teşebbüs), geniş bir üretim alanı yaratarak veya etkin bir üretim meydana getirerek sosyal yeteneklerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Ve kamucu sosyal yapıda olduğu gibi bireyi bireye değil, özel mülkiyeti doğuran çetin ve etkin bir tarımla önce toprağa, sonra da diğer üretim çalışmalarına bağlar, böylece, dayanak noktalarını kendi kendilerine bulan bağımsız bireylerden oluşan etkin bir toplum meydana gelir.³⁷⁷

Yine kamucu toplumsal yapıya mensup olan bireyler, yani hürriyet ve maddi refahını idari makamlardan bekleyenler, hiçbir suretle bu aradıklarını bulamadıkları halde; bireyci toplumsal yapıya mensup bireyler, bağımsızlık ve maddi refahlarını kişisel girişkenlikleri ve her ihtiyaca uygun çalışmalarıyla ve sağlam sosyal faaliyetleriyle her zaman temin edebilmektedirler. Bireyci yapıya dâhil olanlar,

³⁷⁷ Prens Sabahaddin, "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İctimai ve Programı", s. 390-391.

tuttukları işin gerektirdiği bilgileri çalışma hayatında tecrübe ile kazanırlar ve bu şekilde başlangıçta bu hususta zayıf olsalar bile o yolda edindikleri gözlem ve deney ile daha fazla bilgi sahibi olurlar. Zaten gözlem ve deneyden doğan ve evrenin yaratıcı hakikatlerini keşfe çalışan pozitif bilimler de daima bu bireyci sosyal yapıya mensup bireyciler çevresinin geliştirdikleri fikir ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuçta bireyci yapı, görüleceği gibi fikri bir oluşumdan değil, zirai sahadaki oluşumdan, bireysel başlayan, kişisel girişkenliği ve özel mülkiyeti de beraberinde getiren bir inkişaftan doğmaktadır. Böylece hükümet ve kanunlar gibi eğitim ve fikri gelişim de topluma hayat veren bir sebep olmaktan çıkmakta ve ancak toplumun bağlı bulunduğu sosyal yapıya göre bir sonuca dönüşmektedir.³⁷⁸

Bireyci sosyal yapı bir 'insan tasavvuru' üzerine kurulmuştur. Bu insan tasavvuru ise yukarıda Prens Sabahaddin'in kaleminden anlatmaya çalıştığımız kendi kendisine yeten, refahı/özgürlüğü bir başkasında değil kendisinde arayan, girişimci, özel mülkiyetçi, gözlem ve deneye önem veren bir tasavvurdur. Sabahaddin'e göre bu insanlardan müteşekkil bir sosyal yapının idari şekli de doğal olarak adem-i merkeziyetçi bir tarzda olacaktır. Daha doğrusu bireyci sosyal yapıya sahip topluluklar bu yapılarını, ancak adem-i merkeziyetçi bir idare tarzıyla ayakta tutabilir ve güçlendirebilirler. Sabahaddin'e göre merkeziyet ve adem-i merkeziyet isimleri altında sadece kendi kendine varolan bir idare tarzı yoktur. Özel hayatın bağımsızlık ve sağlamlıktan mahrumiyeti merkeziyetçiliği; bağımsızlık ve sağlamlığı ise adem-i merkeziyeti ortaya çıkarır. Adem-i merkeziyet, işlerin özelliğine göre uzmanlaşmanın olduğu, yani her belirli göreve bir yetkinin tekabül etmesi fikridir ki, bilhassa işlerin kendi muhitinde/mahallinde görülmesi, hükümet merkezine müracaata gerek kalmamasıdır.³⁷⁹

Prens Sabahaddin, adem-i merkeziyet kavramını ısrarla siyasi değil idari bir yönetim şeklini işaret ederek kullandığını belirtmesine rağmen, dönemin koşulları da göz önüne alınarak, en çok bu konuda eleştirilmiş ve hatta imparatorluğu bölmekle itham edilmiştir. Bununla ilgili olarak Prens Sabahaddin'in siyasal faaliyetleri başlığında bazı izahatlarda bulunmuştuk. Burada ise daha ziyade bu konunun fikri

³⁷⁸ Prens Sabahaddin, a.g.m., s. 391–392.

³⁷⁹ Prens Sabahaddin, a.g.m., s. 404–405.

boyutunu ele almak istiyoruz. Prens Sabahaddin adem-i merkeziyet kavramının Kanun-i Esasi'nin 108. maddesinden³⁸⁰ mülhem olduğu kanaatindedir. Bu maddedeki 'tevs-i mezuniyet' ve tefrik-i vezaif' ifadeleri Fransızcaya 'decentralisation' olarak çevrilmiş ve Prens de bu ifadeyi tekrar Türkçeye 'adem-i merkeziyet' diye çevirmiş ve bunu da idari adem-i merkeziyet olarak yorumlamıştır.³⁸¹ Prens, müdafaa etmekte olduğu idare tarzının hem Jön Türklerin yeniden ihya etmek istedikleri Kanun-i Esasi'de, hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programının vilayetler idaresine ait maddesinde yer aldığını ısrarla belirtir. Sabahaddin'e göre kendisinin siyasi adem-i merkeziyet taraftarı gösterilmesi haksızlık ve bilinçli bir çabadır.³⁸² Burada II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin birleşme görüşmeleri yapılırken geçen bir anekdotu aktarmak faydalı olacaktır. Görüşme esnasında Prens Sabahaddin'in adem-i merkeziyet düşüncesi tartışılırken İttihat ve Terakki'den Erkan-ı Harp Cemal ve İsmail Hakkı Beyler "eğer adem-i merkeziyetten maksat tevs-i mezuniyet (yetki genişliği/idari adem-i merkeziyet) ise ileride iki cemiyetin programlarının birleştirilmelerinde bile bir mahzur görmeyiz" demişlerdir.³⁸³

Prens Sabahaddin'in tüm bu açıklamalarına rağmen siyasi faaliyetleri düşünüldüğünde, hayranlık duyduğu ve övgüsünü sürdürdüğü Anglo-Sakson toplum yapısının dönem itibariyle siyasi yapılanması hesaba katıldığında ve önerdiği "yeni istikamet" programına bakıldığında durumun böyle olmadığı açıkça görülecektir. Kaldı ki muhalif olduğu İttihat ve Terakki'nin programı da siyasyatta merkeziyet, idariyatta adem-i merkeziyet ilkesine dayanmaktadır, fakat kendisi ve muhalifleri

³⁸⁰ Kanun-i Esasi'nin 108. maddesi şu şekildedir: "*Vilâyatın usul-u idaresi tevs-i mezuniyet ve tefrik-i vezayif kaidesi üzerine müesses olup, deracatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır*". Kansu, **1908 Devrimi**, s. 268, 119. dipnot.

³⁸¹ "*Şu halde adem-i merkeziyet, tevs-i mezuniyet ve tefrik-i vezayiften başka bir şey değil, ancak tevs-i mezuniyet idari adem-i merkeziyetin ismi değil, tarifidir*". Prens Sabahaddin, "Teşebbüs-i Şahsi ve Tevs-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah", s. 276.

³⁸² Prens Sabahaddin, "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah", s. 281–287.

³⁸³ Ege, **Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmi Müdafaları**, s. 136.

görünürde en çok bu merkezîyet tartışması nedeniyle farklı siyasi kutuplarda yer almaktadırlar. Dolayısıyla Prens Sabahaddin'in bu açıklama ve cevapları, tıpkı kendisini siyasetten irak tanımlaması gibidir. Oysa Yavuz Abadan'ın belirttiği gibi teknik bir terim olarak adem-i merkezîyet, Türkiye'de sadece idari açıdan incelenmekte, bu alanda karar ve icra yetkisinin mahalli otoritelere bırakılması anlamında kullanılmaktadır. Oysa gerçek anlamı ile adem-i merkezîyet (decentralisation) merkezîyetçiliğin (centralisation) tam karşıtı olarak, devletin bütün görevlerinde karar ve icra yetkilerinin başka organ ve müesseselere verilmesi imkan ve şekillerini kapsamaktadır.³⁸⁴ Bu görüş açısından adem-i merkezîyet; sadece idari anlamları değil siyasi, idari, ekonomik faaliyet alanlarını da kapsayan başlıca üç mihrak etrafında toplanmaktadır.

Burada yeri gelmişken Prens Sabahaddin'in "*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*" isimli çalışmasında "*Yeni İstikamet Meslek Programı: Kamu Hayatının İslahı İçin Takip Edilmesi Gereken İstikamet*" başlıklı bölümü incelemek faydalı olacaktır. Bu programda Prens Sabahaddin, kamucu sosyal yapıdan bireyci sosyal yapıya geçişin istikametini çizmekte ve özellikle de adem-i merkezîyetçi bir siyasi/idari yapının niteliklerini belirlemektedir. Bu aynı zamanda Prens Sabahaddin'in genel yaşamdaki çözümüdür. Bunları burada kısaca da olsa ifade etmek iki açıdan önemlidir. Birincisi bir yapıdan diğerine geçmenin mümkün olduğunu göstermesi açısından önemlidir; ikincisi ise adem-i merkezîyetçi bir yapının idari mi yoksa siyasi mi olduğunu konusunda bir fikir vermesi açısından önemlidir.

Prens Sabahaddin'e göre kamucu yapıdan bireyci yapıya geçişte izlenmesi gereken istikamet; bireyci yapıdan neşet eden adem-i merkezîyette olduğu gibi yönetime girişimci, yetkili, sorumlu ve düzenli, sağlam bir ortam yaratan kurumların getirilmesi ve bu şekilde "*düzenleme ve çalışma kudretinden mahrum olan merkezîyetten, düzenleme ve faaliyet kabiliyetleriyle donatılmış bir adem-i merkezîyete geçmek*"tir. Bu doğrultuda yapılması gerekenler sekiz başlıkta anlatılmıştır. Bunları kısaca özetleyecek olursak; 1. Yerel Yönetimler: Yönetim teşkilatı, merkezden verilecek emirleri ülkenin her yönüne dağıtma ilkesine göre

³⁸⁴ Yavuz Abadan, "Siyasi Teori Açısından Türkiye'de Adem-i Merkezîyet Problemi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, No 4, 1965, s. 32.

değil; işlerin türü, niteliği ve karmaşıklığı bakımından en uygun yerde, en uygun ve gerekli araçlarla donatılmış yetki sahibi kurullar tarafından ayrı ayrı üstlenilmesi temeline dayanmalıdır. Halkın, yönetime, özel hayatta saygıdeğer bir konumu olan ve özellikle üretim uğraşlarıyla yükselmiş bulunan bireylerin aracılığıyla katılmasına çalışılmalıdır. Ancak bu şekilde kamusal hayat aşamalı olarak ve meşru bir biçimde özel hayat üreticilerinin etkisine girer ve özel hayatta izlenecek doğrultu, kamusal alanda da desteklenmiş olur. 2. Güvenlik: Güvenlik, bütünüyle yerel yönetimlerin görevleri arasına sokulmalıdır. 3. Adliye: Adliye teşkilatı özel hayatta kazanmış oldukları seçkin statüyle sağlam bir vicdan bağımsızlığı elde eden yerel kişilerden oluşmalıdır. 4. Mülkiyet: Bu problemin sosyal çözümü etkin bir çalışma ile ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçmektir. 5. Ülke Servetlerinin İşletilmesi ve Bayındırlık: Bu konuda da kişisel girişimin önündeki engeller kaldırılmalıdır. Bu ise yönetim erkinin özel girişimin gelişmesi için uygun bir tavır almasıyla mümkündür. 6. Maliye: Bu konudaki ana ilkeler her ilde yerel bir bütçenin oluşturulması, ekonomik alışverişi kolaylaştırmak için yerel yönetimlere üretim için borçlanma yetkisi verilmesidir. 7. Öğrenim ve Okullar: Öğrenimde amaç, kişilere, kendilerini yaşatacak yolları ve dayanakları hükümet dışında bulmayı öğretmektir. Dolayısıyla öğrenim, kişiliğin gelişimini sağlayan etkin bir eğitime destek veren bir nitelikte olmalıdır. 8. Düzenleme Kurulları: Her yerin yönetimini tek bir kalıba uydurmak, yönetimin yereysel ihtiyaçlarını göz ardı edeceğinden illeri, doğal ve sosyal koşulları bakımından düzenleme bölgelerine ayırmak ve her bölge için bir düzenleme kurulu meydana getirmek gerekir. Ardından bu kurulların yapacağı araştırmalar sonucunda deneysel biçimde il teşkilat ve idare kanunlarının oluşturulması icap eder.³⁸⁵

Bu program, bireyci toplumsal yapıya geçişte kullanılacak genel hayattaki istikamet programıdır fakat tek başına yeterli değildir. Çünkü bu değişim/dönüşümün bir de özel hayat boyutu vardır ve ancak bu ikisinin birlikteliği ve uyumu, istenilir bir yapı meydana getirir.

³⁸⁵ Prens Sabahaddin, “Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İctimai ve Programı”, s. 409–413.

2.3.2.4. Bu Toplum Tasavvurunu Gerçekleştirmek İçin Önerdiği Eğitim Modeli

Prens Sabahaddin'in "*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*" sorusuna verdiği ikinci cevap ise özel hayatın ıslahıdır. Özel yaşamdaki çözümü ise "*müspet ve ameli bir terbiye ve şahsiyet banisi bir teşebbüs ile*" mümkündür. Kamucu toplum yapısından bireyci toplum yapısına geçmek ilkece bir eğitim sorunudur. Bir toplumda eğitimi gerçekleştiren ve onu düzenleyen de aile olduğuna göre bireyci ailelerin oluşumunu sağlayacak kız ve erkekler yetiştirmek yolunu tutmak gerekecektir. Sabahaddin'e göre bu bireyci eğitim hareketini ortaya çıkarmak için yapılması gerekenler ise; ilk olarak 'Sosyal Bilim'in bireyci eğitime ilişkin incelemelerinden ve İngilizlerin "Public School" ve yeni eğitimsel koşullarından faydalanarak yeni eğitim kurumları açmak; gençlerde bireyci karakterin gelişimi için Anglo-Saksonların eğitim çevresinden ve özel hayat, çiftlik, aile gibi kurumlarından faydalanmak; son olarak ise bu yönde yetişecek gençleri toprağa güçlüce yerleştirmek ve bağımsızlıklarını kendi çalışmaları ile yaratmayı hazırlayacak gerekli kolaylıkları göstermektir.³⁸⁶

Prens Sabahaddin, ekonomi/idare tarzı/eğitim gibi faktörlerden sadece birinden ziyade değişik ve birden çok faktörün toplum üzerindeki etkisini kabul etmiş ve tek nedenli açıklamalardan uzak durmuştur. Sadece bir kurumun tek başına düzeltilmesinin mümkün olmadığını, toplumsal sorunların bu tür yaklaşımlarla çözülemeyeceğini belirtmiştir. Dolayısıyla tek nedenli bir açıklama ve çözüm yerine toplumu bir bütün olarak ele almak ve tüm alt yapısal unsurları yeniden kurgulamak onun en temel düşüncesidir.³⁸⁷ Bunun kaçınılmaz yolu Batılı –hatta Anglo-Sakson³⁸⁸ – bir birey tipi yaratmaksa, bu birey tipini ortaya çıkaracak da kuşkusuz ki eğitimidir. Ancak bu şekilde topluma –Osmanlı toplumuna– istenilen yön verilebilir.

³⁸⁶ Prens Sabahaddin, a.g.m., s. 414–416.

³⁸⁷ H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi II**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 235.

³⁸⁸ Anglo-Sakson/İngiliz toplum modeli kendisini eğitim konusunda da gösterir. Prens Sabahaddin hayran olduğu ve övgü ile bahsettiği İngilizlerin eğitim modelini "Sosyal Bilim" ekolünün yöntemleriyle incelemek üzere okulun önemli düşünürlerinden Paul Descamps'ı İngiltere'ye göndermiş, yine bunun yanı sıra Demolins'in İngiliz toplum yapılanmasının üstünlüklerinin

Toplumsal değişim/dönüşümün temel aracı olarak eğitimi ele almak sadece Prens Sabahaddin'e has bir tutum değildir. Dönem itibariyle birçok Jön Türk için – bunlar içerisinde radikal Batılılaşma taraftarı olanlar da İslamcılık eğilimi taşıyanlar da mevcuttur– eğitim, bir halden başka bir hale geçmek ya da mevcudu korumak için temel bir araçtır. Özellikle II. Meşrutiyet'le birlikte yapılan rejim değişikliğinin sürekliliği için halkın bilinçlendirilmesi zorunluluğu eğitimi Jön Türk düşününde önemli bir araç haline getirmiştir. Fakat eğitime yeni dünya düzenine uygun bir birey yaratma misyonunun yüklenmesi, Sabahaddin ve Abdullah Cevdet gibi bazı radikal Batıcılara aittir. Prens Sabahaddin bir diğer farklılığı ise eğitimi sadece bir araç olarak ele almaması, onu aynı zamanda toplumsal yapının bir sonucu olarak da değerlendirmesidir.

Prens Sabahaddin'in eğitim ile ilgili görüşlerini iki kısımda incelemek mümkündür; öncelikle eğitim sistemimiz ile ilgili olarak getirdiği eleştiriler, ardından da önerdiği eğitim anlayışı. Prens Sabahaddin'e göre eğer bir toplumun aile ve okuldan oluşan terbiye-i milliyesi –eğitim anlayışı– sağlam bir vadede yürümezse ıslahat programları –Tanzimat ve Meşrutiyet gibi– sadece kâğıt üzerinde kalacaktır. Dolayısıyla öncelikli ıslahat, terbiye-i milliyenin/eğitim anlayışının ıslahıdır. Diğerleri buna bağlı olarak gelişecek birer sonuçturlar. Oysa ülkemizde eğitimin iki temel faili olan aile ve okul kendilerinden bekleneni verememektedirler. *“Bizim gerek aile gerekse de okullarda aldığımız terbiye ataletle göreneği beslemektedir. Yaşamımızı kimseye muhtaç olmadan temin edecek, tuttuğumuz işi özel girişimle ilerletecek surette büyümüyüz. Onun için ömrümüzün en kıymetli zamanları, şahsiyeti ezen, olanca esaretiyle bir kışla hayatı yaşatan okullarda heba olduktan sonra, oradan çoğunlukla her zillate katlanacak bir tüketici ve aciz bir memur olarak çıkıyoruz”*.³⁸⁹ Memurluk eleştirisini daha önceki başlıkların birinde ele aldığımızdan dolayı burada sadece memurluk zihniyetini besleyen eğitim anlayışına vurgu yapmakla yetinelim. Prens Sabahaddin kişisel menfaatimizi servetin üç kaynağı olan tarım, sanayi ve ticaretten ziyade memurlukta aradığımızı ve bunun da aile ve

nedenlerini anlatan ve bu çerçevede sosyolojik bir model oluşturan kitaplarının dilimize çevrilmesi için kaynak sağlamıştır. Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 219.

³⁸⁹ Prens Sabahaddin, “Aziz Vatandaşlar”, s. 252.

okuldan aldığımız terbiyenin neticesi olduğunu belirtir. Ayrıca eğitimimiz oldukça teorik bir tarzdadır. Ona göre eğitimin esas unsurları beden, fikir ve ahlaktır ve bu üç unsurda da amaç kişisel yeteneği arttırmaktır. Oysa imparatorluk okullarında beden terbiyesi tamamen unutulduğu gibi fikri terbiye de tamamen teorik ve ezbere dönüktür. Ayrıca içinde bulunan yüzyılın fenni gelişmelerinden ve metodolojisinden de yoksundur. Üçüncü unsur olan ahlaki eğitim ise diğerleri gibi ıslaha muhtaç konumdadır ve ailelerin çocuklarına verdiği terbiye gençlerimizde kişisel bir bağımsızlık oluşturamamaktadır.³⁹⁰ Vaki böyle bir terbiye üzerine yetişen fertlerin oluşturacağı toplumsal yapı kamucu/cemaatçi, siyasi yapı ise merkeziyetçi olacaktır.

Eleştiriler bu minvaldedir ve genişletilebilir, örneklendirilebilir. Prens Sabahaddin'deki Anglo-Sakson eğitim modelinin üstün olduğu inanç ve düşüncesi, Demolins'in görüşlerinden hareketle elde edilmiştir. Demolins, daha çok Fransız, kısmen de Alman terbiye usulleri ile yaptığı kıyas sonucu mücadeleci bir insan tipi yaratabilmesi konusunda, İngiliz terbiye sisteminin en önemli rolü oynadığı sonucuna varmıştır. Prens Sabahaddin ise –Abdullah Cevdet de aynı kamıdadır– toplumda yapılabilecek bir köklü değişimin ancak bu terbiye/eğitim sisteminin imparatorluğa getirilmesine bağlı görmektedir.³⁹¹ Bunu elde etmek için *terbiye-i milliyemizin mihveri, görenekten teşebbüse çevrilmelidir*. Tüm açıklama, eleştiri ve önerilerini 'Sosyal Bilim' zihni çerçevesinden değerlendiren Prens Sabahaddin için tabii olarak eğitim meselesi de bu çerçevede değerlendirilecek ve modelleneyecektir. Bu eğitim modeli bireyi önceleyen, bireyin bağımsızlığını ve kişisel girişkenliğini önceleyen bir modeldir. Eğitimin amacı, özel hayatta başarılı olacak aktif ve girişken gençler yetiştirmektir. Ancak bu şekilde yani özel hayatın ıslahını sağlayacak bir eğitim yöntemiyle bireyci/girişken fertler yetiştirmek mümkündür. "*Türkiye'nin sosyal istikbali, memurların çoğalmasına bağlı değil, ancak kişisel girişkenlikleriyle sanayi/ziraat/ticaret alanlarında üretim azmi gösterecek sosyal çevremizin gelişmesini sağlayacak aktif ve azimli bireylerin yetişmesine bağlıdır*".³⁹² Bunu sağlayacak olan iki fail de aile ve okuldur.

³⁹⁰ Prens Sabahaddin, "Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah", s. 278–279.

³⁹¹ Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 199.

³⁹² Prens Sabahaddin, "Türkiye Nasıl Kurtarılabılır? Meslek-i İctimai ve Programı", s. 404.

Prens Sabahaddin'in aileye bu yoğunluktaki vurgusu, genel olarak ekolün aileyi toplumsal yapının çözümlenmesinde bir veri olarak ele alması, ayrıca yapı değişikliğinin ancak aile üzerinden mümkün olduğunun anlaşılmasıyla alakalıdır. 'Sosyal Bilim' Ekolü, soyut bir toplum algısı yerine birey ve aile gibi küçük ve somut birimler üzerinden toplumu ele almakta ve sorunlarına eğilmektedirler. Dolayısıyla Prens Sabahaddin'in buradaki aile vurgusu, ekolün bu anlayışından bağımsız değildir. Toplumdaki eğitimi yapan da düzenleyen de ailedir ve bireyci bir yapıya geçmek için de bireyci fertler yetiştirmek/eğitmek şart olunca, ailenin önemi daha iyi anlaşılır. Yine bir diğer fail olan okulları kelimenin bütün kuvveti ile girişimci ve aktif insanlar yetiştirmeğe muktedir kılmak elzemdir. Bunun için Anglo-Sakson eğitim modeli uygulayacak okullar açılmalıdır. Bu okulun bir örneği Fransa'da Demolins tarafından kurulan, beden/fikir/ahlak unsurları üzerinden bireyci bir eğitim modeline sahip "*Ecole de Roches*"dir. Bu okul örnek alınarak ülkemizde buna benzer eğitim kurumları kurulabileceği gibi ülkemizden bu okula ve diğer Anglo-Sakson okullarına öğrenciler de gönderilebilir. Yine gençlerimizin Anglo-Sakson birey ve ailelerini ve onların yaşamlarını yakından kayıtlamaları için bu ailelerin yanında bir süre kalmaları teşvik edilmelidir. Son olarak ise bu okullarda ya da ailelerin yanında yetişen bireyci/girişimci gençlerin aile kurmaları ve bağımsız yaşamalarını kolaylaştırıcı düzenlemeler yapılmalıdır.

Prens Sabahaddin'in sosyolojik düşünceleri bu şekilde özetlenebilir. Açıkça görüleceği gibi Sabahaddin, imparatorluğun içinde bulunduğu açmazın ancak yeni bir insan tasavvuruyla aşılabileceğine inanmaktadır.

2.3.3. Liberalizm - Muhafazakârlık Karşıtlığında Prens Sabahaddin Düşüncesi

Prens Sabahaddin ülkemizde Türk sosyolojisinin olduğu kadar Türk siyasetinin de önemli isimlerinden biri olagelmıştır. Onu Türk siyasetinde bu kadar önemli kılan husus ise Prens Sabahaddin isminin, Türkiye'de liberalizmin öncüsü olarak genel kabul görmesidir. Bu başlıkta tartışmak istediğimiz ise tam olarak budur: Prens Sabahaddin gerçekten de Türkiye'de liberalizmin öncüsü müdür? Ya da karşıt

görüŖte olanların iddia ettikleri gibi tam aksine muhafazakarlığın, İngiliz muhafazakarlığının mı temsilcisidir? Bu soruları Ŗu Ŗekilde genişletebiliriz: Prens Sabahaddin kendi siyaset ve toplum tasavvurunu nasıl tanımlamıŖtır? Ya da onun sosyolojisini bir siyasal ideoloji altında ele almak, bir ideoloji Ŗemsiyesi altına yerleŖtirmek mümkün müdür?

Prens Sabahaddin'in bir mektubunda kendi düŖüncesini dönemin tüm söylemlerinden uzak, bilimsel bir çerçeve içinde tanıttığını biliyoruz: *“İŖte muhafazakârlik, liberallik, demokratlik, sosyalistlik, teceddüt veya milliyetçilik gibi nazariyeler, hep ilmi tahlil yokluğundan veya zihinlere yerleŖmiŖ bazı kanaatleri birer esaslı hakikat sayarak, onlardan istidlal yoluyla hükümler çıkarmak yanlış usulünden ileri geliyor. Fakat içtimai meselelerin İlm-i içtima ile tahliline giriŖilince açıkça görüliyor ki bütün bu etiketler, bu basmakalıp ünvanlar, hakikat halde hiçbir Ŗey ifade etmiyor”*. ‘Sosyal Bilim’in bilimsel yönteminin tüm bu ideolojilerin üstünde konumlandırıldığı bu düŖüncede Prens Sabahaddin, açıkça kendisine bir çerçeve çizilmesini kabul etmemiŖtir. Sadece Prens Sabahaddin değil ekolün kurucusu Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulu düŖünürleri de kendilerini liberal ya da bir baŖka ideolojiyle tanımlamamıŖlar, aksine siyasi ideolojilerin bilimsel derinlikten yoksun ve öznel olduklarını düŖündüklerinden, pozitivist bilgi kuramlarının etkisiyle kendilerini herhangi bir ideoloji ile bađdaŖtırmaktan çekinmiŖlerdir.³⁹³ Yine de bir siyaset ve toplum tipi tercihi ve savunusu olan ‘Sosyal Bilim’ ekolünün ve Prens Sabahaddin’in düŖünceleri, kendisinden sonrakilerce bir çerçeve içinde ele alınmıŖtır.

Eğer liberalizmin evrensel, bir anlamıyla katı bir tanımından yola çıkılırsa, Prens Sabahaddin'i liberal olarak tanımlamak güçtür. Çünkü Prens Sabahaddin, Anglo-Sakson modelini, Demolins aracılığıyla endirekt öğrenmiŖtir. Dolayısıyla Anglo-Sakson liberalizminin kurucuları olan John Locke, David Hume, Adam Smith, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill, onun eserlerinde kendine yer bulamamıŖtır.³⁹⁴ Yine Prens Sabahaddin, düŖünürlere olduğu gibi Batı'da yerleŖik

³⁹³ Hilmi Ozan Özavcı, “DüŖünce Tarihi Merceğinden: Türkiye’de Liberalizm”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 57: Türk Liberalizminin EleŖtirisi, 2011, s. 143.

³⁹⁴ Durukan, “Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima: Türk Liberalizminin Kökenleri”, s. 154. Sadece John Stuart Mill’in, o da sadece bir defa (Yedinci Mektupta) ismi geçmiŖtir.

siyasal/sosyal teorilere de kayıtsız kalmıştır. Endüstriyel üretim, işçi sınıfı, fabrika, sosyalizm gibi birçok mesele, Sabahaddin'in ilgi alanının dışında yer almışlardır. Diğer yandan liberalizm, kapitalizmin oluşumuyla ve kapitalist sistemin sürdürülmesiyle bağlantılı bir sistemdir. Bu açıdan liberalizm, bir burjuva ideolojisidir. Prens Sabahaddin'in görüşlerini ortaya koyduğu ilk dönem, yani II. Meşrutiyet öncesi düşünüldüğünde, imparatorluğun kapitalist bir evrede olduğu ya da bir ideolojiye kaynaklık edebilecek çapta bir burjuvanın varlığı söz konusu değildir. Bu durumda bir düşünce çizgisinin varlığı da beklenemez. Dolayısıyla liberalizmin kurucularıyla bir bağı olmayan Prens Sabahaddin'in, ülke içinde de liberalizme kaynaklık edecek bir toplumsal taban³⁹⁵ ve devralabileceği bir liberal düşünce geleneği de yoktur.³⁹⁶

Buna karşın liberalizmin daha gevşek bir tanımından yola çıkıldığında ya da *“bir tek değil, tarihsel şartlar ve ulusal yörgüngelerin etkisinde şekillenen birden fazla liberalizmin olduğu”* görüşü kabul edildiğinde ise Prens Sabahaddin'i ve düşüncesini liberal olarak tanımlamak kolaylaşacaktır. *“Liberalizm; kapitalist gelişim, ticaret ruhu ve güçlü bir burjuva anlayışının meyvesi olarak görüldüğünden bu üç ögenin yokluğunda liberalizm de olmayacaktır”* görüşünün terk edildiği ve Batı dışı toplumların henüz kapitalist gelişmenin ilk aşamasındayken de liberal ideolojiyi

³⁹⁵ Prens Sabahaddin kurucusu olduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti'nin, örgütsel anlamda merkezîyetçiliğe karşı yerelciliğin, padişah ve kul-bürokratlarına karşı politik ve ekonomik talepleri yükselen eşraf-ayan, şeyh, tüccar, azınlık gibi çeşitli sosyal sınıfların etnik, siyasi ve sınıfsal çıkarlarını temsil ettiği yönünde güçlü bir kanı olmakla birlikte, askeri okullarda da kabul görmesi aslında hem İTC hem de TŞAMC'nin tabanlarının çok net ayrışmadığının bir işaretidir. Cenk Reyhan, **Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahaddin (1877–1948)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 21, 119.

³⁹⁶ Tanzimat sonrası dönemde özellikle ekonomi alanında bazı liberal düşüncelerin tartışıldığı ve Namık Kemal, Ohannes Efendi ve Mehmet Cavit gibi isimlerin liberal düşünce alanındaki öncülükleri dillendirilebilir. Fakat 1860 sonrasına tekabül eden bu tartışmaların, Prens Sabahaddin için bir liberal gelenek oluşturması mümkün değildir. Kaldı ki ülkemizdeki kimi liberal yazınlar içinde Prens Sabahaddin adı anılmamaktadır. Örneğin Tevfik Çavdar'ın **Türkiye'de Liberalizm (1860–1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992 eserinde Prens Sabahaddin ismi geçmemektedir.

kendi toplum şartlarına göre yaşayabildikleri³⁹⁷ örneğinin sergilendiği bir dönemde, Prens Sabahaddin'in görüşlerini, liberalizm içinde ele almak zor olmamıştır.

Prens Sabahaddin'in –liberalizmin de en önemli argümanı olan– her türlü mutlakıyetçiliğe karşı oluşu, bireye verdiği özel önem, bireysel girişkenliği toplumsal gelişim için şart koşması, özel mülkiyeti desteklemesi ve siyasal iktidarın adem-i merkeziyetçi olması gerektiği düşüncesi ele alındığında, kendisinin neden ülkemizde liberal düşüncesinin savunucuları arasında sayıldığı anlaşılacaktır. Hanioglu haklı bir tespitle, Türkiye'de liberal düşüncenin kökenlerinin liberal felsefeden ziyade otoriter ideolojiye karşı çıkma anlayışında bulunduğunu belirtir.³⁹⁸ Ona göre varlığını sorgulamadan kabullendiğimiz liberal gelenek aslında otoriter, tek tipçi, her alanda iyinin ne olduğuna karar verme tekeline elinde tutmak isteyen bir ideolojinin eleştirisinden başka bir şey değildir. Bu açıdan ülkemizde liberal düşüncenin bir geleneği ve felsefesi değil siyasal bir duruşu ve bu duruşun bir tarihinden bahsedilebilir. Prens Sabahaddin hem İttihat ve Terakki ile birlikte mutlakıyet rejimine hem de daha sonra İttihat ve Terakki'nin otoriter ve merkeziyetçi devlet anlayışına karşı bu duruşu sergilemiştir.

Burada açıklığa kavuşturulması gereken bazı hususlar vardır. Öncelikle Türk siyasal hayatında bir yorum geleneği olarak İttihat ve Terakki ile siyasi karşıtları –ki en bilineni Prens Sabahaddin'dir– arasında bir merkeziyetçi–adem-i merkeziyetçi karşıtlığında eşleştirilen liberal-anti liberal dikotomisi vardır. İttihat Terakki ile başlayan ve Cumhuriyet Halk Fırkası ile devam eden bu merkeziyetçi anlayışın karşısında ise Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile başlayan Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Fırka ve Demokrat Partiyle devam eden bir liberal çizgiden bahsedilir. Bu karşıtlığın söylemlerini tartışmak niyetinde değiliz. Fakat bilinmesi gereken husus, 1908'de Meşrutiyet'in ilanını sağlayan ve daha sonra I. Dünya Savaşı sonuna kadar imparatorluğu yöneten İttihatçı kadroların, ülkede özellikle de ekonomi alanında ciddi

³⁹⁷ Özavcı, ““Düşünce Tarihi Merceğinden: Türkiye'de Liberalizm”, s. 138.

³⁹⁸ M. Şükrü Hanioglu, “Hepimiz Liberal miyiz?”, **Sabah Gazetesi**, 23.01.2011.

bir liberal politika uyguladıklarının aşıkardır.³⁹⁹ Sadece politik düzlemde değil liberal bir düşünce geleneğinin oluşmasına da kaynaklık eden İttihat ve Terakki iktidarı için, Mehmet Cavit Bey örneği tek başına yeterlidir. İttihat ve Terakki'nin iktisat nazırı olan Cavit Bey, aynı zamanda Sakızlı Ohannes Efendi ve özellikle *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* yazarları Ahmet Şuayp'ten sonra en önemli liberal düşünürdür.⁴⁰⁰

O halde Prens Sabahaddin ve sosyolojisini ya da destek verdiği siyasal oluşumları İttihat ve Terakki karşısında liberal bir çizgiye oturtan hususiyet nedir? Öncelikle siyasal bir ayrışma tabii olarak fikri bir karşıtlığı da beraberinde getirmiştir. İkinci olarak liberal felsefeden etkilenmek yerine Prens Sabahaddin'in İngiliz toplum/siyaset modeli hayranlığı, İngiliz liberalizminin bazı unsurlarını fark etmeden düşüncesinde yer vermesine yol açmıştır. Özellikle Özavcı'nın belirttiği gibi Prens Sabahaddin'in liberalliğinin siyasal bir ideolojiyi kanıksamasından çok, onun ithal edilmiş birçok fikrinin bazı Viktorya dönemi liberallerinin liberalizm anlayışları ile örtüşmesine dayandığını ve Sabahaddin'in büyük ihtimalle bilinçsiz bir şekilde Ortodoks liberal anlatının bazı öğretilerini Türkiye bağlamına taşıdığını⁴⁰¹ belirtmek gerekir. Sabahaddin'in İngilizlere, Anglo-Sakson toplumlara duyduğu

³⁹⁹ Kansu, sadece 1908 sonrası faaliyete geçen büyük ölçekli ekonomik şirketlerin sayısındaki artışa bakmanın bile 1908 devrimini bir burjuva devrimi olarak nitelendirmeye yeteceğini ifade etmiştir. Ayrıca Türkiye ekonomisinin 1908'le başlayan süreç içinde hızlı bir şekilde kapitalistleştiğini kabul etmemenin mümkün gözükmediğini ifade eden Kansu, kapitalist ekonominin yerleşmesi ve gelişmesi için yapılan tüm hukuki değişiklikler arasında 1909 yılında çıkarılan ve Türkiye'de grevi yasaklayan *Tatil-i Eşgal Kanunu*'nu örnek verir. Bu kanun, 1908 devriminin tam anlamıyla hangi sınıfların çıkarlarını koruyup kolladığı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bir ipucu vermektedir. 1908 devrimini gerçekleştirenler özgürlük, eşitlik ve kardeşlikten bahsetmektedirler; fakat bu kavramların içi 1789'dan beri mülklü sınıflar tarafından liberal düşünce geleneği çerçevesinde doldurulmuş kavramlardır. Kansu, **1908 Devrimi**, s. 377.

⁴⁰⁰ Bu konuyla ilgili olarak bakınız: Aykut Kansu, "20. Yüzyıl Başlı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm", **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi** (iç.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 277–295. Mehmet Cavit Bey'in 1899–1901 tarihleri arasında basılan dört ciltlik *İlm-i İktisad* kitabı, liberal ekonomik kuramın hem genel bir anlatımı hem de savunusu olarak kaleme alınmıştır.

⁴⁰¹ Özavcı, "Düşünce Tarihi Merceğinden: Türkiye'de Liberalizm", s. 159.

hayranlığı liberalizme duyulan hayranlık gibi algılamak bizi, Prens Sabahaddin sosyolojisiyle birlikte tüm ‘Sosyal Bilim’ ekolü düşünürlerini ve Le Play’i, liberal felsefenin içinde değerlendirme yanlışlığına götürür. Üçüncüsü Prens Sabahaddin’in İttihat ve Terakki düşünürlerine göre daha çok halka güveniyor olmasıdır. İttihat ve Terakki düşünürleri sosyal köken itibarıyla ne kadar halktan olsalar da, daima seçkin bir tarafları olagelmıştır. Oysaki Prens Sabahaddin mahalli seçimlerin bile, İttihat ve Terakki’nin bazı düşünürlerince ifade edildiği gibi ehliyetizlerin değil, namuslu ve yetenekli insanların seçilmesiyle sonuçlanacağına inanmaktadır. Bu açıdan Prens Sabahaddin’in düşüncesi, bir anlamda bireyi ön plana çıkardığı için daha halkçıdır. Çünkü siyasi olmayan bir elit düşüncesini dönem koşullarında sadece kendisi ve Abdullah Cevdet ileri sürmüşlerdir.⁴⁰² Dördüncü olarak Prens Sabahaddin, siyasal otoritenin denetiminin sadece anayasal ve parlamenter rejim ile değil, aynı zamanda toplumun hususiyetçi yapıya dönüştürülmesi ve hayatla mücadele etmeyi bilen, çalışkan, yeni bireylerin ortaya çıkması ile sağlanabileceğini belirtmiştir.⁴⁰³ Dördüncü maddeyle bağlantılı olarak beşincisi, Sabahaddin’in meseleyi yalnızca bir rejim sorunu olarak değil bir toplumsal yapı meselesi olarak ele almasıdır. Dönem itibarıyla tabuları yıkan memur eleştirisi de dikkate alındığında, toplumsal yapı değişikliği fikri, oldukça radikal bir söylemdir. Tüm bu söylenenlerle birlikte yeniden siyasetin belirleyiciliğine dönecek olursak; II. Meşrutiyet sonrası her iki karşıt akımın birleşme çabalarına ve imkânına rağmen siyaseten ayrışmaları ve muhalefette kalan Prens Sabahaddinciler ile daha sonra Ahrarcıların, hem toplumsal taban olarak İttihatçıların karşısında yer alanların ve dolayısıyla eşraf-ayan, azınlık ve eski düzen yanlılarının haklarını savunan bir merkeze dönüşmesi hem de söylem olarak İttihat ve Terakki’nin merkezîyetçi anlayışına karşı duruşları, kendilerini liberal olarak nitelemeye yetmiştir.⁴⁰⁴

Aynı şekilde Prens Sabahaddin’in görüş ve düşüncelerini muhafazakâr ideoloji içinde ele almak da fevkalade mümkündür. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken

⁴⁰² Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 293, 299, 306.

⁴⁰³ Özavcı, “‘‘Düşünce Tarihi Merceğinden: Türkiye’de Liberalizm’’, s. 143.

⁴⁰⁴ Burada Batı kaynakları ve basının da İttihat ve Terakki’ye yönelik muhalif grupları daima liberal olarak nitelediklerini unutmamak gerekir.

husus, Prens Sabahaddin'in söylemlerini, düşünsel kaynakları ile birlikte ele almanın zorunluluğudur. Zira ancak bu şekilde Prens Sabahaddin'in düşüncelerinin muhafazakâr –hatta Katolik muhafazakâr–, karşı-devrimci bir anlayıştan beslendiği anlaşılabilir.⁴⁰⁵ Bu düşünsel kaynakların liberal ya da muhafazakâr, hangi felsefi anlayış ya da ideoloji altına yerleştirileceğini bir önceki bölümde tartıştıığımızdan, burada tekrardan ele almaya kaçınıyoruz. Fakat burada Prens Sabahaddin'in düşünsel kaynaklarını ele alışı ve bunlardan nasıl bir siyasal/sosyal sistem devşirdiği ile ilgili birkaç hususa değinmek istiyoruz.

Mardin'in belirttiği üzere, Prens Sabahaddin'in zaaflarından en önemlisi 'Sosyal Bilim' öğretisini siyasi plana aktarırken aceleci davranmış olması ve bu öğretinin bilimsel yöntem ve tekniğinin altında bir sosyal felsefesinin olduğunu görmemiş olmasıdır. Mardin'in "*sosyal vicdanı olan Katolikliğin doktrini*" olarak tanımladığı bu öğretilerde aileye gösterilen saygı, ortaçağın iktisadi sisteminin saygısını içerirken, bireye duyulan saygı ise gücünü dini bir görüşten almaktadır. Prens Sabahaddin ise bu düşünce tarzının sadece yüzeyinde bulunan bir tekniği bizzat bir siyasi teori haline getirerek, kendini bu derin dini ve felsefi köklerden ayırmıştır.⁴⁰⁶ İkinci olarak; kamucu yapıdan bireyci yapıya geçişteki en önemli ve öncelikli aşama olan yönetimin adem-i merkezileştirilmesi, uygulama olanağına kavuştuğunda, toplumun feodaliteye kaymaması mümkün görülmemektedir. Bu projenin yerel beylere ve seçkinlere önemli ayrıcalıklar, özerklikler vermesi ise kaçınılmazdır.⁴⁰⁷ Böylesi bir durumun yol açacağı siyasi buhran ise varlık ve beka endişesindeki Osmanlı için yıkım demektir. Yine Prens Sabahaddin, ülkenin gelişmişlik düzeyiyle yönetimin adem-i merkezileştirilmesi arasında bir paralellik kurmuş ve sosyolojisini temellendirmiştir. Fakat her ikisi arasında her zaman doğrusal bir ilişki olmadığı gibi, Prens'in övgüsünü yaptığı İngiliz ve Amerikan toplumlarında zamanla

⁴⁰⁵ Bu konuyla ilgili olarak bakınız: Aykut Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı-Muhafazakâr Düşüncenin İthali", **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi** (iç.), Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 156–165.

⁴⁰⁶ Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 293.

⁴⁰⁷ Kaçmazoğlu, "Türkiye'de Science Sociale Ekolünü Temsil Etmek ya da Sosyoloji Üzerinden Anglo-Sakson Çıkarlarına Koşulmak: Prens Sabahaddin", s. 167.

merkezleşmenin arttığı da bir gerçektir. Sadece bu iki toplum tipinde değil, endüstriyel gelişmeyle merkezîyetçilik arasında paralellik olduğu, günümüz dünyasında görüleceği üzere bariz bir şekilde ortadadır. Dolayısıyla Prens Sabahaddin'in sosyolojisini temellendirdiği yönetim şeklinin tarihsel akıbeti sorunludur.

Son olarak denilebilir ki; Prens Sabahaddin'in toplumun sosyal yapısında yapmak istediği köklü/radikal değişim planının, idealist bir nitelik taşıdığı doğrudur. Aynı zamanda bu değişim planını, Le Play ve 'Sosyal Bilim' Ekolü sosyologlarının düşünceleriyle temellendirdiği de doğrudur. Fakat Prens Sabahaddin, hem düşünsel kaynaklarını yüzeysel olarak ele almış ve kendisini derinlikli bir felsefeden uzak tutmuştur, hem de böylesi bir yapı değişikliği planıyla Türk toplumunun sosyo-ekonomik yapısını ve kapitalist gelişmenin merhalelerini yeterince anlamadığını açıkça ortaya koymuştur. Bu bağlamda hem muhafazakâr hem de liberal ideolojinin kimi öğretilerinin bilinçsiz bir savunusunu yapmıştır.

3. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE ‘SOSYAL BİLİM’ EKOLÜNÜN PRENS SABAHADDİN SONRASI DEVAMCILARI

3.1. MÜTAREKE YILLARINDA VE CUMHURİYET SONRASINDA TÜRK SOSYOLOJİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ VE ‘SOSYAL BİLİM’ EKOLÜNÜN GELİŞİMİ

Sosyolojinin hem Türkiye’ye girişi hem de Türkiye’deki gelişimi –tez boyunca sıklıkla vurgulandığı gibi– ülke siyasetiyle, ülkenin varlık ve beka endişesiyle birebir paralellik göstermiştir. Meşrutiyet yıllarındaki örneklerini sergilediğimiz bu olgunun, bir diğer örneğini mütareke yıllarında ve Cumhuriyet’in ilanı sonrası kurulan “Yeni Türkiye”de görmek mümkündür. Meşruti bir rejimin kurulmasına önyak olan ve 1. Dünya Savaşı sonrasına kadar Osmanlı Devleti’nin kaderini ellerinde tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin siyaset/sosyoloji anlayışı, bilindiği üzere Comte-Durkheim çizgisinde gelişen ve ülkemizde Ziya Gökalp’la temsil edilen merkezîyetçi, toplumcu, modernist bir anlayıştır. Bu anlayışın temsil ettiği siyaset, ülkede egemen olduğu müddetçe tek egemen anlayış olarak varlık kazanmıştır. Buna karşın Prens Sabahaddin’in temsil ettiği sosyoloji anlayışı ise siyasette olduğu gibi sosyoloji anlayışı olarak da muhalefettedir. Fakat 1. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti’nin mağlup olan ittifak grubunda yer alması ve dolayısıyla bu durumun İttihat ve Terakki’nin siyasi tercihleriyle eş tutulması sonucu, İttihatçı kadrolar ülkeden –siyasi iktidardan– uzaklaş(tırıl)mışlar, bu siyasi tercihin sosyoloji anlayışı da gelişmelere bağlı olarak gözden düşmüştür. Böylesi bir ortam, muhalefetteki ‘Sosyal Bilim’ci sosyoloji anlayışının görece bir alan genişlemesine neden olmuştur.

Prens Sabahaddin’in savaş sonrası İstanbul’a yeniden gelişi ve mütareke yıllarını siyasi ve sosyolojik çalışmalarıyla geçirmesi, en ünlü eseri olan “*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*”in çok önce yazılmış olmasına rağmen yayın imkânı elde etmesi; Mehmet Ali Şevki Sevündük’ün öncülüğünde 1919–1920 yıllarında “*Meslek-i*

İçtimaî” dergisinin çıkarılması ve yine “Meslek-i İçtimaî Cemiyet-i İlmiyesi”nin kurulması ve ‘Sosyal Bilim’ taraftarlarının bu çatı altında toplanarak sosyoloji çalışmalarına devam etmeleri; yine aynı kişiler tarafından “*Müşahede*” isimli bir dergi çıkarılması ve bu dergideki yazıların kamuoyunda yaygın tartışmalara neden oluşu⁴⁰⁸ gibi etmenlerin hepsi, işte bu siyaset-sosyoloji bağlantısına örneklik teşkil eden hususiyetlerdir. Mütareke yıllarının bize gösterdiği gibi siyasi konjonktür uygun olduğu zamanlarda⁴⁰⁹ Prens Sabahaddin ve ekolü kendini gösterme imkanı bulmakta ve salt siyasi çekişmelerin dışında ekol, kuramsal çalışmalar da ortaya koymaktadır. Zaten Cumhuriyet sonrası ortada bir siyasi rekabet de kalmayacağından ‘Sosyal Bilim’cilerin tek çabası kuramsal olacak ve özellikle teknik ve uygulama alanındaki uzmanlıklarıyla Yeni Türkiye’ye faydalı olmak isteyeceklerdir.

Mütareke yıllarında Prens Sabahaddin’in çeşitli siyasi faaliyetleri söz konusudur –ki bu dönemde Prens Sabahaddin’in savunuculuğunu üstlendiği İngiliz toplum ve siyaseti, savaşı kazanmış ve ülkeyi fiili olarak işgal etmiştir, dolayısıyla Prens Sabahaddin için şartlar elverişlidir– ve yine ilmi anlamda bazı yayınları neşredilmiş ve kendisine Erişçi’nin belirttiği üzere “fahri içtimaiyat profesörü” unvanı verilmesi gündem edilmiştir.⁴¹⁰ Fakat bu dönemde Prens Sabahaddin’in eylemleri “Meslekçiler”in⁴¹¹ faaliyetleri olarak yorumlanmamıştır. Dolayısıyla Meslekçiler, yani ‘Sosyal Bilim’ ekolü savunucuları, mütareke yıllarından itibaren, belki de hem daha rahat bir çalışma ortamına sahip olmalarından hem de Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte artık yeni bir siyaset önerisine –siyasi kamplaşma ve savaşımına– gerek kalmadığından dolayı, kuramlarını kanıtlayabilecek çeşitli tecrübelerle yönelmişlerdir. Bu yıllarda bu tecrübelerden en önemlisi, ülkenin sosyal monografisini ortaya çıkarabilmek için girişilen bir anket çalışmasıdır. Ancak

⁴⁰⁸ Erişçi, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası”, s. 161; Ülken, “Sociology in Turkey”, s. 142; İlyasoğlu, “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, s. 2168; Hanioglu, “Osmanlı Devleti’nde Meslek-i İçtima Akımı”, s. 386.

⁴⁰⁹ Mütareke yılları dışında siyasi konjonktürün Prens Sabahaddinciler lehine olduğu ikinci bir dönem ise Türkiye’de 1950’li yıllar olmuştur. Bu yıllarda ekole yönelik ilgi yine artmıştır. Bunun nedenleri ile ilgili olarak ilerleyen başlıklarda bir değerlendirme yapılacaktır.

⁴¹⁰ Erişçi, a.g.m., s. 162.

⁴¹¹ Meslek, *dünya görüşü* anlamına gelmektedir.

ülkenin içinde bulunduğu işgal koşulları böylesi bir çabayı başarıyla sonuçlandıramamıştır.⁴¹² Buna rağmen bu çaba, ilerleyen yıllarda özellikle de tek parti iktidarı döneminde, ‘Sosyal Bilimci’ düşünürlerin hem istikametlerini belirlemiş hem de yeni siyaset önerileri yerine sosyal yapı araştırmalarıyla kuramsal uzmanlıklarını göstermelerine imkân sağlamıştır.

İstiklal Harbi’nin başarıyla sonuçlanması ve Osmanlı mirası üzerinden Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ve bu süreçte gelişen olayların, Türk sosyolojisi üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Her şeyden önce Yeni Türkiye ile birlikte sosyolojinin –Türk sosyolojisinin– Batı aktarmacılığı ve ancak siyasetle varolma nitelik ve işlevlerinin yanında bir üçüncü niteliği/işlevi belirecektir: Yeni kurulan rejimin ideoloğunu üstlenme ve bunun meşruiyetinin sağlanması. Kaçmazoğlu’nun ifade ettiği gibi *“politik gelişmeler ve siyasetteki kırılmalar Türk sosyolojisinin seyrini ve Türk sosyoloji çalışmalarını tüm zamanlarda yakından etkilemiştir”*. Dolayısıyla 1923’te Cumhuriyet’in ilanı da Türk siyasi tarihinde en belirgin dönüm noktalarından biridir ve Türk sosyolojisini hem sahip olduğu misyon ve konum hem de ele aldığı konular itibarıyla yakından etkilemiş, hatta değiştirmiştir. Türk sosyolojisine bu yeni dönemde –yeni rejimin laik, milliyetçi ve Batıcı bir sacayağı üzerine oturtulması ve artık yeni siyaset arayışlarına ihtiyaç kalmadığından– yeni rejimin ilkelerini tanıtmaya, savunma misyonu/konumu biçilmiştir.⁴¹³ Dolayısıyla sosyolojinin Meşrutiyet döneminde izlediğimiz dinamik yapısı kalmamış ve sosyoloji ikinci plana düşmüştür. Bu husus siyaset–sosyoloji bağıntısını örnekleyen bir durumdur ve yeni bir siyaset savunusu olmayan sosyoloji ve aynı şekilde sosyoloji ekolleri ikinci plana düşmüşler ve daha çok siyaset dışı kuramsal çalışma alanlarına yönelmişlerdir. Bu durumun en belirgin örneği ise –ilerleyen sayfalarda ele alınacağı gibi– ‘Sosyal Bilim’ ekolü mensuplarının çalışmalarında görülecektir.

Cumhuriyet sonrası Yeni Türkiye’de sosyolojinin ikincil bir konuma düşmesinin ana nedeni, yeni bir devletin kurulması ile ülke sorunlarının siyaseten çözülmesidir; ancak bu duruma kaynaklık eden bazı tali nedenler de mevcuttur.

⁴¹² Hanioglu, “Osmanlı Devleti’nde Meslek-i İçtima Akımı”, s. 386; Mehmet Özden, “Mütareke Döneminde Sabahaddincilik: Meslek-i İçtimaî Dergisi”, **Kebikeç Dergisi**, Sayı 20, 2005, s. 37.

⁴¹³ H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi III**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 3–7.

Bunlardan ilki Türk sosyolojisinin iki ana damarının kurucularının 1924 itibariyle artık olmayışlarıdır. Ziya Gökalp'ın ölüm, Prens Sabahaddin'in hanedan ailesine mensubiyetinden dolayı yurtdışına çıkarılması nedeniyle artık sosyoloji yapamamışlar ve bu da Türk sosyolojisi için bir konum kaybını getirmiştir. Bir de bu duruma Gökalp'ın asistanlarından Necmeddin Sadak'ın siyasete, Ahmet Emin Yalman'ın gazeteciliğe geçmesi ve buna Prens Sabahaddin'in en önemli devamcısı olan Mehmet Ali Şevki Sevündük'ün uzun süreli rahatsızlığı eklenince, Cumhuriyet sonrası sosyolojinin durumu daha iyi anlaşılabilir. Zaten Cumhuriyetin ilk yıllarında sosyolojiye sahip çıkanlar çoğunlukla felsefe ve eğitim üzerine uzmanlaşmış isimlerden oluşmuştur.⁴¹⁴

1923 sonrası sosyolojinin konum ve işlevi değişmiştir fakat Gökalp'ın temsil ettiği 'Sosyolojizm' ekolü kısa bir suskunluk sonrası yeniden merkezde yer almış, Cumhuriyet Türkiye'sinin resmi sosyoloji anlayışı haline gelmiştir. Gökalp'ın Durkheim sosyolojisini yeni şartları dikkate alarak yeniden ele alması ve yine aynı zamanda bu anlayışı Yeni Türkiye'nin varoluş şartlarıyla uyumlulaştırması bu başarıyı getirmiştir.⁴¹⁵ Sosyolojizm dışındaki ekoller ise oldukça zayıftılar ve hatta ilerleyen yıllarda farklı ekollere ilgi duyan sosyologlar olacak fakat bunlar hiçbir şekilde Gökalp sosyolojisinden bağlarını koparamayacaklardır.

Konumuz gereği tekrardan 'Sosyal Bilim' ekolüne dönersek, 1923'te yeni devletle birlikte yeni bir siyaset önerisine gerek kalmamıştır. Dolayısıyla yeni bir siyaset önerisi içinde olan 'Sosyal Bilim' ekolü konumunu yitirmiştir; ekolün ülkedeki kurucusu ve savunucusu Prens Sabahaddin 1924 yılı itibariyle ülkeyi zorunlu olarak terk etmiştir; ekolün en önemli devamcısı Mehmet Ali Şevki Sevündük, geçirdiği rahatsızlık dolayısıyla sosyolojik çalışmalar yapamamaktadır. Tüm bu dezavantajlara rağmen ekolün üyeleri için yeni durumda bazı avantajlar da

⁴¹⁴ Kaçmazoğlu, , a.g.e., s. 8–9.

⁴¹⁵ Gökalp ve sosyolojisinin hem İttihat ve Terakki hem de Cumhuriyet idaresinin resmi ideolojisi/sosyolojisi olması açıklanması gereken bir konudur. Ayrıca 'sosyolojizm' dışında hiçbir ekolün Cumhuriyet'in tek parti döneminde –teknik ve ele aldığı konular dışarıda bırakılırsa– var olmaması da resmi ideoloji–resmi sosyoloji bağıntısıyla ele alınıp açıklanabilecek bir olgudur. Oysaki Cumhuriyet öncesinde yine sosyoloji-siyaset bağıntısı var olmasına rağmen alternatif sosyoloji anlayışları da varlıklarını sürdürüyorlardı.

söz konusudur. Hanioglu'nun ifade ettiği gibi artık ekol üyeleri için *etnik unsurlara pirim verme* suçlaması tehlikeli bir eleştiri olma vasfını kaybetmiştir, çünkü ortada pirim verilecek bir etnik unsur kalmamıştır.⁴¹⁶ Yine yeni devletin ve rejiminin netliği artık sosyolojik çalışma ve teorilerin siyasal bir karşılığı olacağı düşüncesinden de uzaklaşılmasını sağlamıştır, bu da ekol düşünürlerini daha kuramsal çalışmalara yöneltmiştir.

Prens Sabahaddin'in ülkeyi terk edişinden sonra kendisinin sosyoloji anlayışını benimsemiş bulunanlardan İhsan Sungu, Avni Başman, Nafi Atuf ve Ali Haydar Beylerin *Terbiye* adında bir dergi yayınladıkları görülür; yine aynı senelerde Doktor Sabri, Demolins'ten *Üç Terbiye*'yi ve Descamps'dan da *İngiliz Mekteplerinde Terbiye*'yi çevirerek yayınladı. Bu çalışmalar yeni dönemde 'Sosyal Bilim' ekolü savunucularının sınırlı da olsa faaliyetlerine devam ettiğinin göstergesidir. 1930'lu yıllarda ise ekolün faaliyetlerinde bir canlılık gözlenir. Bunun en görünür nedeni, Sevündük'ün tekrardan sosyolojik çalışmalarına dönmüş olmasıdır. 1931'de *İstanbul Muallimler Birliği* çatısı altında *Merkez Şubesi* adı verilen bir ilmî oluşum meydana getirilmiştir. Ethem Menemencioğlu'nun şube başkanı, Mehmet Ali Şevki Sevündük'ün veznedarı, Hilmi Ziya Ülken ve Tahsin Demiray⁴¹⁷, ın da kâtipleri oldukları bu şube, ülkemizde yeniden 'Sosyal Bilim' ekolü taraftarlarının seslerinin duyulmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Mehmet Ali Şevki Sevündük'ün gerek *Muallimler Birliği Mecmuâsı* gerekse de *Mülkiye Mecmuâsı*'nda yazılar kaleme almaya başlaması; Hilmi Ziya Ülken'in sorumluluğunda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde konferanslar vermeye başlaması, ekolün, bu yeniden canlanması ve varlığını sürdürmesinde önemli kilometre taşlarındandır.⁴¹⁸ Ekolün üniversitedeki ilk temsiliyeti sonrası varlığı ise kısmi olarak sosyoloji hocaları tarafından devam ettirilecektir. Fakat bu devam ediş, ekolün bir taraftarı/devamcısı olarak değil, ekolün konu alanlarına/teknikğine duyulan bir ilgi ya da alternatif

⁴¹⁶ Hanioglu, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı", s. 386.

⁴¹⁷ Tahsin Demiray ismi, bu tezde Prens Sabahaddin'in devamcılarında biri olarak müstakil olarak ele alınacaktır.

⁴¹⁸ Erişçi, "Türkiye'de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası", s. 163; Demiray, "Science Sociale'in Türkiye'ye Geliş ve Bizdeki Tesirleri", s. 21-33; Hanioglu, "Osmanlı Devleti'nde Meslek-i İçtima Akımı", s. 386; Sezer, "Türk Sosyologları ve Eserleri I", s. 51.

sosyoloji anlayışlarına destek şeklinde kendini gösterecektir. Egemen sosyoloji olan Sosyolojizmden başka diğer ekollere –en tanınanı/sürdürüleni ‘Sosyal Bilim’dir– destek çıkma eğiliminin gerekçelerinden en barizi, saygınlığı azalmış sosyolojiye yeniden saygınlık kazandırmaktır. Sosyolojizm ekolü devamacıları sosyologların, memleketi tanıma adına monografik çalışmalara yönelmelerinin böyle bir anlamı/açıklaması vardır. Bu duruma sosyoloji hocaları ve öğrencilerinin köy monografisi/toplumsal yapı araştırmaları çalışmaları, Ülken ve Fındıkoğlu’nun ekolü tanıtıcı yazıları, Kösemihal’in Descamps ve Le Play’dan çevirileri, yine Kösemihal’in yöneticiliğinde Prens Sabahaddin ve Sevündük’ün yazılarının toplanması ve latinize edilmesi, Cavit Orhan Tütengil ve ilerleyen yıllarda Cahit Tanyol’un Prens Sabahaddin’i övücü ve tanıtıcı yazıları eklenebilir. İstanbul Üniversitesi merkezli bu çalışmalar dışında 1940’lı yıllarda Ankara DTCF’de vücut bulan ve daha çok toplumsal yapı araştırmaları yapan ve bir anlamda Amerikan Sosyolojisi’nin ülkemizdeki temsilcisi konumunda olan bir anlayış da bu ekolün gerek yöntem ve tekniğini gerekse de bazı konu alanlarını ele almış, bir anlamda ekolün kısmi bir devamacısı görünümünü elde etmiştir. Dolayısıyla ekolün akademik çevrelerde ve Türk sosyolojisi içerisinde bir devamlılık sağladığı görülmektedir.

1930 sonrasında ekolün devamını bir başka yoldan sürdüren isim ise Selahaddin Demirkan’dır. Demirkan, ekolün yöntem ve tekniğini benimseyerek temel meselesi olan köy davasını ‘Sosyal Bilim’ ekolü zemininde ele alıp tartışmıştır. Ekolü tanıtıcı yazıları, ülkeyi tanımaya dönül hazırladığı anket planı, yaptığı monografilerle birlikte ülkemizde bu ekolün devamacılarından biri olmuştur.

‘Sosyal Bilim’ ekolünün Cumhuriyet sonrası Türkiye’deki gelişimini iki maddede özetlemek mümkündür: İlk olarak dünyadaki siyasal gelişmeler ve bunun ülkeye olan yansımasıyla ilgilidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerika’nın dünya egemenliğini ele geçirişyle birlikte hem siyasal/ekonomik anlamda hem de sosyoloji alanında Anglo-Sakson etkisi bariz bir şekilde ülkemizde hissedilmiştir. Çok partili hayata geçişle birlikte siyasette ve ekonomide bir anlamda ‘Sosyal Bilim’ ekolünün düşünceleri uygulanır olmuştur. Sosyoloji de ise Amerikan sosyolojisinin ağırlıklı etkisi hissedilmeye başlanmış ve alan araştırmalarına önem veren, daha pragmatist, bütüncül teoriler yerine günlük pratikle ilgili mikro çalışmalar yapan bir sosyoloji

egemen olmuştur. Aynı zamanda da sosyolojideki bu Anglo-Sakson etki, doğal olarak Le Play ve ekolünü tekrardan gündeme taşımıştır. Dolayısıyla ekol hem teorik olarak hem de alana dönük çözümlemeli tekniği ile ön plana çıkmıştır. 1950’li yıllarda sosyolojimizdeki ekole yönelik bu ilginin temel nedenlerinden biri budur.⁴¹⁹ İkinci olarak ise ‘Sosyal Bilim’ ekolü mensubu sosyologlarımızın ele aldıkları konulardır. Bilindiği gibi ülkemizdeki ‘Sosyal Bilim’ ekolü mensupları çoğunlukla iki konu üzerinde durmuşlar veya iki konuya daha çok ilgi duymuşlardır. Bunlar “köy araştırmaları” ile “eğitim” sorunudur. Fakat köy araştırmaları konusu bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü Sezer’in belirttiği gibi endüstri sorunlarından hareket eden bir sosyoloji görüşünün yurdumuzda köy araştırmalarında uygulanması ilgi çekicidir. Bu konuda Batı’daki nüfus yoğunluğunu işçilerin, bizde ise köylülerin oluşturuyor olması da bir gerekçe olmaktan uzaktır. Eğitim konusu ise daha anlaşılabilir bir konu alanıdır. Çünkü eğitim sorunu hem bu ekolün Fransa’daki temsilcilerinin bu alanla uğraşmalarıyla hem de Batı seçiminin yurdumuzda gereğince uygulanabilmesi için, Batı düşüncesinin yeterince tanınması gerekliliği nedeniyle önemli ve bu ekol için ilgi duyulan bir konudur.⁴²⁰ Aslında her iki sorun –ya da konu alanı– Yeni Türkiye için de elzem sorun/konu alanlarıdır. Cumhuriyet ideologlarının bir yandan çökmüş ekonomik ve sosyal kalkınma için köyü ve köylüyü yüceltmeleri bir yandan da kaçınılmaz olarak yapılan Batıcılığa tercihine halkın ancak eğitimle yönlendirilebileceğini bilmeleri, bu iki sorun/konu alanının elzemliğini göstermektedir. Görünen o ki, ‘Sosyal Bilim’ Ekolü ülkemizde, ‘Sosyolojizm’in gerisinde kalmış gibi görünse de aslında birçok anlamda da etkinliğini sürdürmüş ve sürdürmektedir.

⁴¹⁹ Bir diğer neden ise 1948 yılında Prens Sabahaddin’in vefatı dolayısıyla kendisine yönelik yapılan vefa çalışmalarıdır. Fakat bu ancak bir tali neden olarak ele alınabilir.

⁴²⁰ Sezer, “Türk Sosyologları ve Eserleri I”, s. 52.

3.2. MEHMET ALİ ŞEVKİ SEVÜNDÜK: SOSYOLOJİ ANLAYIŞI VE EKOLDEKİ YERİ

Her ne kadar ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nün ülkemizdeki ilk temsilcisi Prens Sabahaddin olsa da, ekolün kuramsal yaklaşımını benimsemenin yanı sıra bu yaklaşımı temel alarak Türk tarihini ve yaşadığı dönemi analiz eden ve monografi tekniğini kullanarak toplumsal yapı araştırmalarına ilk defa kaynaklık eden kişi Mehmet Ali Şevki Sevündük’tür.⁴²¹ 1940 yılına kadar da ekolün ülkemizdeki temsilcisi olmuş ve yine ekolün kurumsal bir bütünlük kazanmasında ve uygulama için hem ülke şartlarına uygun bir cetvelin hazırlanmasında hem de bunun ilk örnekliliğini sergilemede başarılı olmuştur. Gerek kişiliği gerekse de dönemin koşulları gereği siyasetten uzak durması ise bu çalışmalarının ilmi değerini daha da arttırmıştır.

Sevündük, ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun sistem ve yöntemlerinin yanı sıra Prens Sabahaddin’in bu okulun bulgularından kaynaklanan sosyal öğretisini yaygınlaştırmak ve ülke içerisinde monografik araştırmaları başlatmak üzere 1918’de

⁴²¹ Mehmet Ali Şevki Sevündük, İstanbul’da 1882’de dünyaya gelmiştir. Babası Defter-i Hakanî muhasebecisi Mehmet Şevki Efendi, annesi Fatma Fitnat Hanım’dır. Mehmet Ali Şevki Bey, üç erkek kardeşin ortancasıdır. Ağabeyi, Edebiyat Öğretmeni Ömer Adil Sevündük (ki kendisi de Prens Sabahaddin taraftarıdır, 1908 sonrası Sabahaddin’i karşılayanlar arasındadır ve uzun yıllar süren mahkeme ve sürgün hayatı vardır), küçük kardeşi ise California Üniversitesi’nde sosyoloji ve antropoloji profesörlüğü yapmış olan Ahmet Eşref Sevündük’tür. Hatice Sevündük’le evlenen Mehmet Ali Şevki Bey’in üç çocuğu olmuştur. Eğitimini 1907’de Hukuk Mektebi’nde tamamlayan Mehmet Ali Şevki Bey’in aldığı memuriyet görevleri şunlardır: Maliye Düyun-u Umumiye Kalemleri Kâtipliği (1903–1908), Kavala İdadî Hayriyesi Ders Nazırlığı ve Muallimliği (1917), Darüleytam Müdürü Umumi Muavinliği (1918), Çamlıca Kız Orta Mektebi Müdürlüğü (1924), Kadıköy Erkek Mektebi Tarih-Coğrafya Muallimliği (1931), Vefa Lisesi Coğrafya Öğretmenliği (1933) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tecrübi Sosyoloji Lektörlüğü (1939). 1940 yılında yaşadığı hastalık nedeniyle son görevinden ayrılmak zorunda kalan Mehmet Ali Şevki Bey, 1963’teki ölümüne kadar yaşamını tam bir yalnızlık içerisinde geçirmiş ve en verimli olabileceği bir dönemde hiçbir eser vermeden vefat etmiştir. N. Şazi Kösemihal, “Önsöz”, **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması** (iç.), Elif Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 8; Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 443.

*Meslek-i İctimaî Müessesesi-i İlmiyesi*⁴²² adında bir dernek kurmuş ve aynı zamanda *Meslek-i İctimaî*⁴²³ adı altında bir de dergi yayınlamaya başlamıştır. Fakat dergi, İstiklal Savaşı koşulları içinde 1919–1920 yıllarında toplam altı sayı yayınlanabilmiştir.⁴²⁴ Geçirdiği bir rahatsızlık nedeniyle yaklaşık on yıl çalışmalarına ara veren Sevündük, bu uzunca aradan sonra 1931 yılında dönemin en faal derneklerinden biri olan *Muallimler Birliği*'nde yeniden çalışmalarına başlamıştır. Muallimler Birliği ve onun yayın organı olan *Muallimler Mecmuası*'nda öğretmen ve aydınları, monografik anketler yoluyla ülkeyi tanıma ve tanıtma hareketine katılmaya davet eden Sevündük, bu amaçla M. Bure ve Ph. Robert'in monografik inceleme

⁴²² Ülken'in bildirdiğine göre Mehmet Ali Şevki Sevündük, 1918'de Galata Roman Han'ında *Meslek-i İctimaî Müessesesi-i İlmiyesi*'ni kurmuş ve Science Sociale'e ait zengin kütüphanesini bu derneğin hizmetine vermiştir. Derneğin üyeleri çoğunlukla yüksek öğretim mensupları ve öğrencilerden oluşmaktadır. Türkiye'nin sosyal monografisini yapabilmek için gereken soru cetvellerini Anadolu'ya göndermiş, fakat İzmir'in işgali ve ülkenin içinde bulunduğu zor koşullar, bu anket sonuçlarının sınıflamasını imkânsız hale koymuştur. İstiklal Harbi sonrası 1924'de Ankara'ya giden ve düşüncelerini Maarif Vekâleti çevresine duyuran Sevündük, bunun için yapılacak resmi yardımdan faydalanmayı tasarladığı sırada ani bir hastalığa yakalanmış ve bu teşebbüsü yarıda kalmıştır. Ülken, , a.g.e., s. 443.

⁴²³ *Meslek-i İctimaî* toplam altı sayı çıkmış bir dergidir. Mütareke döneminde, Şubat 1919'da İstanbul'da çıkmaya başlayan dergi 4. sayıya kadar ayda bir yayınlanmış, bu sayıdan itibaren dergi kapağında tarih göstermeye son verildiğinden son üç sayının hangi aylarda yayınlandığı meçhul kalmıştır. Toplam 199 sayfa hacmindeki dergide, kitap tanıtımları (ki bu kitaplar Prens Sabahaddin ve Edmond Demolins'e aittir) hariç toplam 16 makale yayınlanmıştır. Bu makalelerden beşi Mehmet Ali Şevki Sevündük'e aittir. 3. sayının tamamı Demolins'ten yapılan bir çeviriye ayrılırken, son sayıda da Prens Sabahaddin'in uzunca bir makalesi yer almıştır. Derginin yazar kadrosunun nispeten dar olması ise, Prens Sabahaddin çevresinin entelektüel etki alanının darlığı ve Mehmet Ali Şevki Bey'in yeteri kadar düşünürü dergi etrafında toplayamaması ile açıklanmıştır. Özden, "Mütareke Döneminde Sabahaddincilik: Meslek-i İctimaî Dergisi", s. 33–34.

⁴²⁴ Demiray, "Science Sociale'in Türkiye'ye Gelişi ve Bizdeki Tesirleri", s. 29. Demiray ayrıca, Prens Sabahaddin'in daha önce kaleme aldığı fakat yayınlamadığı "*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*" adlı eserinin de yine bu dernek tarafından yayınlandığını belirtmiştir. Bir diğer nokta ise derneğin mi yoksa derginin mi daha önce kurulduğudur ki, bu konuda Demiray ve Ülken, derneğin daha önce kurulduğunu belirtmişlerdir. Fakat *Meslek-i İctimaî Mecmuası'nın* dördüncü sayısında derneğin kuruluş nizamnamesinin ilan edilmesi ve bu sayıdan sonra derginin kapağında derneğin adının yer alması, derneğin dergiden sonra kurulmuş olabileceği iddiasını güçlendirmektedir.

çizelgelerini Türkiye'nin şartlarına göre uyarlayıp çevirerek, Muallimler Birliği aracılığıyla yurdun her yanına dağıtıp yeni bir alan araştırmaları hareketi başlatmak istemiştir. Sadece bağlı olduğu sosyoloji anlayışını ve tekniğini tanıtmakla yetinmeyen Sevündük, çözümlemeli yöntemin uygulanmasına ve monografi tekniğinin kullanılmasına bir örnek teşkil etmesi üzerine, İstanbul Pendik'te Kurna Köyü üzerinde yaptığı incelemesiyle de, ülkemizdeki ilk alan araştırması ve köy monografisi denemesini gerçekleştirmiştir.⁴²⁵ Zaten bu yönüyle Prens Sabahaddin'den ayrılan Sevündük, sadece kuramsal çözümlemelerle yetinmemiş, ekolün en önemli özelliği olan monografik incelemelere de özel bir ehemmiyet vermiştir. Muallimler Mecmuası'nın yanı sıra düşüncelerini dönemin bir diğer etkili mecmuası olan *Mülkiye Mecmuası*'nda sürdüren Sevündük, 'Sosyal Bilim'in, öğretmen ve yetişmekte olan yönetici adaylarınca da tanınmasında önemli katkısı olmuştur. 1938 yılına kadar bu dergideki yazılarına devam eden Sevündük, 1938–1940 arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak dersler vermiş ve bu sayede ekolün –uygulamalı sosyoloji anlayışının– akademik programlarda yer almasına vesile olmuştur.⁴²⁶

Sevündük'ün 'Sosyal Bilim' ekolü ve Türk sosyolojisindeki yeri ve önemini belirtmeye çalıştığımız bu kısa girizgâhtan sonra şimdi de, Sevündük 'ün fikirlerine ve bilimsel çalışmalarına daha yakından bakmaya çalışacağız.⁴²⁷ Bu, sosyologu anlamak ve ekol içinde doğru bir yere yerleştirmek için elzemdir. Bunu yaparken Sevündük'ün düşünsel kaynaklarını tekrardan kaçınmak adına ele almayacağız.

⁴²⁵ Kösemihal, "Önsöz", s. 9; Muzaffer Sencer, "Mehmet Ali Şevki Sevündük", **Türk Toplumbilimcileri 2**, (iç.) Derleyen: Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 34; Nazmi Avcı, "Mehmet Ali Şevki (Sevündük)", **Türkiye'de Sosyoloji** (iç.), 1. Cilt, Derleyen: M. Çağatay Özdemir, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s. 331–333.

⁴²⁶ Sevündük'ün İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde konferans ve daha sonra ders vermeye başlamasında Hilmi Ziya Ülken'in etkisi mutlaka hatırlamaya değerdir. Ayrıca ekolün Türkiye'deki kurucusu Prens Sabahaddin'in akademiye nüfuz edemediği düşünüldüğünde bu hususun önemi daha iyi anlaşılabilir.

⁴²⁷ Sevündük ile ilgili müstakil birtakım portre çalışmaları mevcut olduğu için, burada tüm makaleleri yeniden ele almak ve bir tekrara düşmek yerine, önemli gördüğümüz bazı başlıklarla birlikte Sevündük'ün düşün dünyasını anlamaya çalışacağız. Aynı zamanda birbirine paralel metinleri yine tekrardan kaçınmak adına birlikte ele alıp değerlendireceğiz.

Fakat özellikle sosyologun fikirlerini belli başlıklar altında ele alırken ‘Sosyal Bilim’i nasıl konumlandığını irdeleyeceğiz. Bu sayede Sevündük’ün düşünsel kaynaklarıyla bir paralellik içinde olup olmadığını da ortaya koymuş olacağız.

3.2.1. Mehmet Ali Şevki Sevündük’ün Sosyolojik Anlayış, Yöntem ve Tekniği

Cumhuriyet dönemi Türk sosyolojisi, II. Meşrutiyet döneminden ve sosyoloji geleneğinden aldığı pozitivist anlayışı daha da netleştirmiş ve her türlü bilimi, pozitivismle özdeşleştirmiştir. Dönemin sosyologları sosyolojik bilgiye, doğa bilimleri mantığı ile bakmışlar, toplumsal olguları fen bilimlerindeki anlayış ile yorumlamışlardır. Toplumların evrimi konusunda tüm sosyologlar ortak kaniya sahiptir.⁴²⁸ Pozitivist anlayışın en belirgin olduğu ekollerin başında ise bilindiği gibi ‘Sosyal Bilim’ ekolü gelmektedir. Ekolün Cumhuriyet dönemindeki en önemli temsilcisi olan Sevündük, Prens Sabahaddin gibi, ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun fen bilimlerindeki nesnellik ve kesinliğine yaslanan sosyoloji anlayışını, tümevarıma dayalı uygulamalı yöntemini⁴²⁹ ve hazırlanmış soru cetvellerine göre biçimlenmiş monografi tekniğini benimsemiş bir sosyologumuzdur. Birinci ve ikinci bölümde detaylı bir şekilde izah ettiğimiz ‘Sosyal Bilim’ ekolünün, sadece yöntem ve tekniğini benimseyip açıklamakla kalmamış, aynı zamanda bu yöntem ve tekniği, ele aldığı Türk toplum tarihine/gerçeklerine/sorunlarına büyük bir titizlikle uygulamıştır. Sevündük, –ilerleyen başlıklarda da göreceğimiz gibi– özellikle *Osmanlı Tarihinin İlm-i İctima İle İzahı* ve *Ortakçı Destanı* adlı incelemeleri, *Memleketi Tanıma Yolu* adlı broşürü, *Kurna Köyü* monografisi ile, Prens Sabahaddin’in ekolün temsiliyetinde eksik bıraktığı gerek kuramsal gerekse de uygulama örneklerini vermesi açısından oldukça önemli bir Türk sosyologu ve ‘Sosyal Bilim’ ekolünün en önemli temsilcisi ve devamıcısıdır.

⁴²⁸ Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi III**, s. 123.

⁴²⁹ *Deneyisel* demek yerine *uygulamalı* demeyi daha uygun bulduk. Her ne kadar bazı metinlerde *deneyisel sosyoloji* ya da *deneyisel yöntem* diye adlandırılmış olsa da, fen bilimlerindeki deneyle çağrışım yapmaması adına sosyal bilimler için bu kavramın uygun olmadığını düşünerekten *uygulamalı* demeyi tercih ediyoruz.

Sevündük, Le Play’le birlikte başlayan ‘Sosyal Bilim’ ekolüne olan mensubiyetini ve ekolün diğer sosyoloji ekolleri içindeki yerini ve önemini şu sözlerle belirtir: “*Sosyal Bilim’ doğrultusunun başlangıcı sayılan Le Play’in ‘La Reforme Sociale en France’ı, devrimlerin meydana getirdiği sosyal kararsızlığa gözlem yönteminin kullanılmasıyla son vermek amacını güder. Büyük endüstriye özgü olsun, yabancı ulusların gözlemiyle elde edilmiş olsun, kurumları (İngiltere’ninki gibi) eski adetlere dayanan ulusların deneyleri olsun, deney, tam anlamıyla deney, işte Le Play’in basmakalıp ilkelere karşı koyduğu şey budur.*”⁴³⁰ Sosyal Bilim’in ayırıcı özelliğini öteki ekoller gibi salt bir toplum felsefesi ya da öğretisi olmakla kalmayıp, nesnel bir yöntem geliştirmiş olmasına bağlayan Sevündük, bu yöntemle bilimsel sosyolojinin öğretisel sosyolojiden ayrıldığını ifade eder. Ona göre kullandığı çözümlenme yöntemiyle birbirini tamamlayan uğraşların toplu ürünü olan ‘Sosyal Bilim’in değeri, uygulamalı ve nesnel bir yöntemeye dayanmasıdır.⁴³¹

Uygulamalı yöntem Sevündük’ün üzerinde önemle durduğu bir yöntemdir ve bu yöntemin sosyolojide kullanılmasının sosyolojiyi, felsefeci bir anlayıştan kurtaracağını; sosyolojinin sadece öğretilir ve öğrenilir bir ders konusu olmaktan, uygulamalı bilim yöntemini kullanmakla kurtulacağını ve ancak o zaman sosyolojinin kendinden beklenen yararı topluma sağlayacağını ifade etmiştir. Uygulamalı sosyolojinin, kriz ve acıların yaşandığı Fransa’da bu yaşanan toplumsal bunalımlara çare olarak doğmuş bir bilim olduğunu söyleyen sosyologumuz, Türk toplumunun içinde bulunduğu zorlu şartlardan bir çıkış yolu gösterircesine, ülke olarak hemen bu bilimin yoluna girmemiz gerektiğini söylemektedir.⁴³² Yine *Tecrübî Sosyoloji* başlığı altında *Felsefe Cemiyeti*’nde verdiği bir konferansta uygulamalı

⁴³⁰ Mehmet Ali Şevki, “Science Sociale (Sosyal Bilim)”, **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması** (iç.), Elif Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 217–218. Sevündük’ün tüm çalışmaları N. Şazi Kösemihal’in yönetiminde ve Muzaffer Sencer’in günümüz Türkçesine çevirmesiyle tek bir kitapta toplanarak *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması* başlığıyla 1968’de yayınlanmıştır. Biz de bu bölümde Sevündük ile ilgili tüm alıntılarını bu kitaptan yapacağız. Dolayısıyla her defasında kitabın adını zikretmek yerine sadece makale ismi vermekle yetineceğiz.

⁴³¹ Sencer, “Mehmet Ali Şevki Sevündük”, s. 36.

⁴³² Şevki, “DeneySEL Sosyoloji”, s. 234–235.

yöntemin nasıl ve hangi koşullarda ortaya çıktığını anlatırken pozitivist eğilimini açıkça belli eden Sevündük, uygulamalı yöntemin gözlemden ve ideal bir toplum tasarımıyla meydana geldiğini belirtmiştir. O da Comte gibi, bilimlerin belli bir sırada geliştiğini, biyolojik bilimlerin ancak doğal ve fizik bilimlerden sonra doğabileceğini, dolayısıyla sosyal determinizme ancak fiziksel determinizm kavrandıktan sonra ulaşılabileceğini ifade etmiştir.⁴³³ Açıkça görülebileceği gibi uygulamalı yöntem sadece entelektüel bir çaba sonucu ortaya çıkarılamaz. Kriz içinde bir toplumsal yapı olacak (Türk toplumu), o toplumsal yapıdan ideal bir toplumsal yapıya geçileceğine dair bir inanç olacak (Anglo-Sakson toplum modeli), bunu gerçekleştirmek için nesnel bir araç olması gerekecek (monografi ve gözlem), bu araç vasıtasıyla tüm toplum için genelleştirilebilecek bir takım verilerin elde edileceği bir mikro-toplum prototipi (aile) ele alınacaktır. Ancak bu şartlarda ve bu sıra düzeninde gerek bir bilim yapma gerekse istedik sonuçlar ve hedefler belirlemek mümkün olacaktır.

Sevündük'e göre 'Sosyal Bilim', konusu insan kuruluşları olan yaşayan toplumların ikinci elden değil, doğrudan gözlemine dayanan bir bilimdir. İlk gözlem alanı tarih değil, yaşayan toplumlardır. 'Sosyal Bilim'in objesi insan kuruluşlarıdır. Bu yüzden 'Sosyal Bilim', monografik anketi bir araç olarak kullanarak olguları yerli yerinde, canlıyken gözler. Monografi yardımıyla gözlediği olguları, yalnız olgulara varmak üzere çözümleyen bir yöntem izler. Materyal hazırlamayla uğraşmaz; deney yapmamak deneysel akıl yürütmeye yürütmesine engel olmaz. 'Sosyal Bilim', gözlemden yola çıkarak olguların birbirine olan etkisini belirlemeye, genellemeler yapmaya ve olguların kanunlarını yapmaya imkân veren yöntem süreçleri geliştirmiştir. Bu şekilde çözümlemeli öğeleri derece derece birleştirerek gerçeğin karmaşıklığını kavramaya çalışır. Yaptığı genellemeler ve sentezler 'Sosyal Bilim'in felsefesi değil, bizzat kendisidir. Bu yöntem ve süreçlerden hareketle 'Sosyal Bilim' sadece niteliklemeyle yetinmez, açıklayıcı deneysel bilim aşamasında olan bir bilimdir.

⁴³³ Şevki, "Deneysel Sosyoloji: Felsefe Cemiyeti'nin 2 Mart 1933 Oturumunda Verilen Konferans", s. 239.

Ayrıca kendisi dışındaki derlenmiş bilgilerden de faydalanır; fakat diğer bilimlerin özel yöntemlerini kullanmaz, çünkü yöntemi bizzat kendisindedir.⁴³⁴

Tezin birinci bölümünde Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun yöntem ve tekniğini anlatırken etraflıca izah ettiğimiz bir husus da, ekolün çözümlenmeli yönteminin, çözümlenme-bireşim ve sınıflama üçlü sıralamasına bağlı olduğuydu. Aynı hususu Sevündük de ele almakta ve ‘Sosyal Bilim’in çözümlenme, bireşim ve sınıflamayı otomatik duruma getirecek şekilde yetkinleşen ve böylelikle incelemeye kişisel olmayan bir özellik kazandıran araçlarla çalıştığını ifade etmektedir. Ona göre yöntemin nesnelleşmesi ve yöntem sayesinde elde edilmiş sonuçlara olan güven, bizi, kuramları savunmaya saplanma tehlikesinden de koruyacaktır.⁴³⁵ Böyle bir akıl yürütme çeşitli varsayımlar belirleyip daha sonra uygulamaya geçmeyi engellemez, aksine varsayım saplanıp kalma tehlikesinden araştırmacıyı korur. Çünkü nesnelleşmiş bir yöntem ve bu yöntemin yine nesnelleşmiş teknikleriyle ortaya çıkaracağı sonuçlar kesindir. Dolayısıyla böyle bir tehlike ‘Sosyal Bilim’de söz konusu değildir.

Fizik yerine Jeoloji, Fizikçi yerine Jeolog konumu ‘Sosyal Bilim’ ekolü mensupları için önemli bir benzetme olarak sürekli dile getirilmiştir. Şüphesiz bunda okulun kurucusu Le Play’in bir maden mühendisi olmasının ve sosyal bilim teorisini geliştirirken bu örnekleme sürekli kullanmasının da payı vardır. Fizik-Jeoloji karşılaştırmasından hareketle ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nda da deneyden ziyade gözlem, laboratuardan ziyade anket önemlidir. Bu hususu Sevündük de sıklıkla vurgular. Objektif bir bilimin vesika toplamak, doğrudan gözlem ve anket yapmakla mümkün olduğunu söyleyen Sevündük, denemeye dayalı bilimlerde asıl amacın, olaylar arasındaki ilişkileri belirlemek olduğunu belirtmiştir.

Bilindiği üzere ‘Sosyal Bilim’ anlayışının bir takım sonuçlar ve genellemelere ulaşmak için kullandığı usul, “*monografik ankete dayalı alan araştırması ve yerinde gözlem*”dir. Uygulamalı bilimlerde temel amacın olgular arasındaki ilişkiyi belirlemek olduğunu, bunun ise aynı örnekten veya bir örnekler dizisinden alınan

⁴³⁴ Şevki, a.g.m., s. 240–241.

⁴³⁵ Şevki, a.g.m., s. 241.

olgular üzerindeki akıl yürütme yapılması halinde başarılabilceğini ifade eden Sevündük'e göre bu işlemin adı ise “*monografi*”dir. Bilimin hedefinin genel kanunlara ulaşmak olduğunu, ama genel kanunlara ancak özel örnekler üzerinden gidilebileceğini söyleyen Sevündük, monografiye ise bir olgunun diğer olgular arasında ne zaman ve nerede ortaya çıktığını bilmek için başvurulduğunu belirtir: “*Ele alınacak türden bir örnek seçilir, iyiden iyiye incelenir, böylelikle görevli bir ortalamanın tasarlanması için dikkatimizi birçok örnekler üzerinde dağıtmaktan kurtuluruz*”.⁴³⁶ Yine ona göre toplum bilimlerinde kuramsal gözlemcilik ve tümdengelimciliğe bağlanmış olan Comte ve S. Mill’in tersine, sözü geçen süreci Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürleri başlatmışlardır.

Ülkede yapılan istatistiksel veri çalışmaları ile monografi tekniği aracılığıyla elde edilmiş çalışmaları kıyaslayan Sevündük, istatistiklerden yararlanılabileceğini fakat bu verilerin sosyal bilimlere bilimsel bir temel olamayacağını, toplam şeklinde sayıyla dile getirilmiş ve hayatın ancak bazı öğelerini açıklayan istatistiksel verilerin bilimsel değerlerinin sorunlu olduğunu belirtmiştir. Türkiye’de yaşayan toplumun ancak, gittikçe bilimsel bir nitelik kazanabilecek gözlemlerin, monografilerin yapılması, çoğalması ve bunların karşılaştırılmasıyla tanınabileceği üzerinde duran Sevündük, meselenin güvenilir bir yöntemle buna girişebilmek olduğunu ifade eder. Ülkeyi bilimsel yönden tanıma hareketi için bir “anket planı” sunan Sevündük, “*bununla elde edilecek sonuçlar bizi, ülke hayatını daha ince bir çözümlemeden geçirecek, olaylar arasındaki bağları daha sağlamca kavramaya yarayacak monografilere götürecektir*” demektedir.⁴³⁷

Bu temel saiklerle ülkeyi tanıma hareketi için köy, çiftlik, yaylak-kışlak ve kasaba topluluklarında uygulanacak bir anket planı hazırlayan Sevündük, hazırladığı bu broşürü 1931’de *Muallimler Birliği* aracılığıyla basmış ve ülkenin dört bir yanına yaymıştır. 20 başlık altında toplamda 72 sorudan oluşan bu anket planının ana başlıkları şu şekildedir: 1. Topluluk Konumunun Doğal Koşulları, 2. Ana Uğraşı ve Başlıca İşler, 3. Toprağın Alışılmış İşletme Biçimi, 4. Ekilen Tarlanın Genişliği, 5. Yardımcı İşler, 6. Satışa Çıkarılan Ürün, 7. Ulaştırma, 8. Aile Bireyleri, 9.

⁴³⁶ Şevki, “DeneySEL Sosyoloji: Monografik Anketi Niçin Kullanılır?”, s. 243–245.

⁴³⁷ Şevki, “Ülkeyi Tanıma Yolu: Monografik İncelemelere Doğru”, s. 139.

Çocukların Yetiştirilmesi, 10. Belli Bir İşçi Ailesinin İncelenmesi, 11. Miras, 12. Evlenme, 13. Geçinme, 14. Aile Bütçesi, 15. İleri Gelenler, 16. Fikir Hayatı, 17. Komşuluk, 18. Genel İşler, 19. Dışarının Etkileri, 20. Yörenin Geçmiş ve Geleceği.⁴³⁸ Anket planı bu şekildedir ve Sevündük, salt bir betimleme yapılmakla yetinilmemesi gerektiğini ısrarla vurgular; asıl amaç, anket planına göre sosyal olayları ayırır ve sıralarken, bu olayların neden ve sonuçlarını bulmaya çalışmaktır. Ancak bu şekilde betimleme bir açıklamaya ve toplumsal olgu/olaylar bir ilişki içerisinde anlamlandırılmaya dönüşebileceklerdir.

Burada yeri gelmişken Sevündük özelinde, ülkemizdeki bu ekolün alan araştırmalarıyla elde ettiği bulguları nasıl ve ne şekilde kullandığı ile ilgili olarak birkaç söz etmek gerekli görülmektedir. Öncelikle bir çelişkiye değinmek gerekiyor. Sevündük, ülkeyi tanımaya büyük önem vermekte ve ancak bu şekilde topluma bir istikamet belirlemenin mümkün olduğuna inanmakta ve bunu her fırsatta ifade etmektedir. Tüm çabası bu konu üzerindedir. Ve bu çabası kendisine ülkemizde ilk alan araştırması yapma olanağını vermiştir. Fakat Sevündük aynı zamanda da Demolins'ten mülhem ve yine Prens Sabahaddin'in de büyük bir şevkle savunduğu 'Sosyal Bilim' Okulu'nun toplum sınıflamasını kabul etmiş ve Türk toplumuna bu sınıflama içerisinde bir yer tahsis etmiştir. Daha açık ifade edecek olursak gerek Prens Sabahaddin gerekse Sevündük için Türk toplumu, kamucu toplumdur ve toplumumuz için belirlenen istikamet ise bireyci/hususiyetçi toplum tipidir. Bu toplumsal yapıya nasıl geçileceği hususunda da yöntemler bellidir; idari anlamda adem-i merkeziyetçi bir yapılanma ile, toplumsal anlamda kişisel girişkenliğin ön planda tutulduğu bir aile ve eğitim. Hal böyle olunca paragrafın başında belirtmiş olduğumuz çelişki ortaya çıkmaktadır: Toplumsal yapımız ve yöneleceğimiz istikamet ve aynı zamanda yöntemimiz de belli ise; toplumu tanımak için bunca alan araştırmasına, gözleme, veriye ne gerek vardır? Bu bağlam içerisinde bunun tek bir cevabı olabilir, o da kabul edilmiş toplum sınıflamasının haklılığının tespit edilip ilan edilmesidir. Aksi takdirde uzun yıllar sürececek bir *ülkeyi tanıma hareketinden* sonra ancak bir toplumsal yapı biçimi tarif edilecek ve gidilecek istikameti belirlemek mümkün olacaktır.

⁴³⁸ Şevki, a.g.m., s. 140-149.

Bir diğ er konu da yapılan/yapılacak bunca alan araştırmasının, ülkenin sosyal dokusunu ortaya çıkaracak olan yığınla bilginin nasıl kullanılacağı meselesidir ki bu konu ülkenin varlık ve beka endişesiyle de paralellik arz etmektedir. Şöyle ki, yığınla istatistiksel verinin yanı sıra detaylı monografilerle, derinlemesine anket tekniğ i ve katılımcı gözlemle ortaya çıkarılmış bir sosyal doku, aynı zamanda tehlikeye de açık demektir. Her türlü manipülasyona, toplum mühendisliğ e elverişli bir konumdadır ve sosyal travmalar yaratmak için iyi bir malzemedir. Bu nedenle bu tarz araştırmaların hangi saiklerle yapıldığı/yapılacağı, elde edilen bulguların ne şekilde/nasıl kullanılacağı kadar bu tarz araştırmaların kimler tarafından kimlere yaptırıldığı da toplumsal anlamda hayatidir.

3.2.2. Türk Sosyolojisindeki İlk Monografik Örnekler: Ortakçı Destanı ve Kurna Köyü

Sevündük'e gerek Türk Sosyolojisi gerekse de 'Sosyal Bilim' Ekolü içinde önemli bir yer kazandıran vasıf, onun uygulamalı sosyolojinin ilk örneklerini sosyolojimize kazandırmış olmasındandır. Bununla ilgili olarak iki ayrı çalışma ortaya koyan Sevündük, ilk çalışması olan "*Kütahya'nın Ortakçı Destanı ve Bir Ülke Sorunu*" başlıklı çalışmasını 1930'da yayınlamıştır. Katılımcı gözlem yoluyla yaptığı monografik çalışmasını ise İstanbul-Pendik'teki Kurna Köyü'nde gerçekleştirmiş ve bu çalışmasını üç ayrı çalışma halinde, "*İstanbul Köylerinden Birinde Yapılan İncelemeden: Köy Otlakçılığı, Toplu Bir Köyün Konumu ve Çiftçi Atölyesinin Şekli*" başlıkları altında *Siyasal İlimler Dergisi*'nde 1937 ve 1938 yıllarında yayınlamıştır.

Sevündük'ün, "*Kütahya'nın Ortakçı Destanı ve Bir Ülke Sorunu*" başlıklı çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat sonrası halk şairlerinden Kütahyalı Hacı Pesendi'nin (1845–1915) kaleme aldığı bir destanı konu edinmektedir.⁴³⁹ Sevündük'ün belirttiğ ine göre Pesendi takma adını kullanan Çakır Osman Ağa'yı Tanzimat dönemi hükümetçi sınıf dışındaki aydınlardan saymak yanlış değildir. Hacı Pesendi, halk gruplarından her biriyle tanışıklığı olan bir kişidir. Birçok şehri yaya

⁴³⁹ Şevki, "Kütahya'nın Ortakçı Destanı ve Bir Ülke Sorunu" s. 92–104.

olarak sık sık dolaşır, bu haliyle yaşadığı dönemin koşullarını iyi bilir. Burada büyük bir ihtimalle Sevündük'ün dikkatini çeken en önemli husus, Hacı Pesendi'nin masa başı toplum teorisyenlerinden olmayıp bizzat sahada, halkın içinde dolaşması ve yazdıklarının pratik hayatta tekabül ettiği gerçekliktir. Bu yöntem zaten okulun en önemseydiği yöntemdir. Aynı zamanda okulun kurucusu da ekolün temel argümanlarını yıllarca köy köy, kasaba kasaba dolaşarak ortaya koymuştur. Pesendi, elli dört dörtlükten oluşan bu destanında köylüyle şehirli arasında yaşanan ekonomik bir serüveni dile getirmektedir. Yine Sevündük'ün belirttiğine göre destan, Anadolu yaşamına savaşın ya da büyük karışıklıkların egemen olduğu zamanlarda yazılmamıştır. Belirli bir yerel hayatın, belirlenmiş ekonomik koşulların etkisine uğradığı dönemin ürünüdür. Bu uzun manzumeyi parça parça ele alıp tahlil eden Sevündük, bir anlamda halk bilgisi ve sözlü kültür araştırmalarının nasıl ele alınacağını da göstermektedir. Çalışmanın sonunda Ortakçı Destanı'nın, Kütahya yöresinde yapılacak monografik bir sosyal incelemenin ne kadar yerinde olacağını gösterdiğini, halk bilgisi araştırmalarının yöneltilmesi gereken en verimli alanlardan birinin de bu monografik incelemeler olduğunu ifade eden Sevündük, gençlerimizden bir kısmını bu alana çekebilmeyi umut etmiştir.

Sevündük'ü ülkemizde 'Sosyal Bilim' Okulu'nun en önemli devamcısı ve temsilcisi yapan çalışması, daha önce yayınladığı ekolü tanıtıcı yazıları ve bir monografik incelemenin nasıl yapılacağını anlattığı ve hazırladığı anket planı değil, bizzat kendisinin yaptığı monografik incelemedir. 1936'da yapılan Kurna Köyü araştırması, Türkiye'de ilk alan araştırması olarak kabul edilmektedir.⁴⁴⁰ Kurna Köyü araştırması aynı zamanda katılımcı gözlem yönteminin dikkate değer örneklerinden biri olmasıyla da önemlidir. Kurna Köyü bugün, İstanbul'da Ömerli Barajı ile Sabiha Gökçen Havaalanı arasında kalan ve meşe ormanlarından açma bir köydür. Kurna Köyü, araştırmanın yapıldığı 1930'lu yıllarda geçimini köy otlakçılığı, buğday ekimi ve yardımcı orman işleri ile sürdürmekte olan toplu bir köydür. 'Sosyal Bilim'in verileri altında köyü, katılımcı gözlem yöntemiyle ve monografik anketle tahlil eden

⁴⁴⁰ Mehmet Ali Şevki Bey'in ülkemizdeki ilk monografik incelemenin sahibi olduğu hususu tartışmalıdır. Bununla ilgili olarak bu tezin 347. dipnotundaki kaynakçalara bakınız.

Sevündük, araştırma sonuçlarını üç makalede ele almıştır.⁴⁴¹ Bu araştırmalardan ilkinde “*İstanbul Köylerinden Birinde Yapılan İncelemeden: Köy Otlakçılığı*”nı konu edinen Sevündük, toplu köy tipinde ve geçimini otlakçılıkla birleştiren buğday ekimiyle ve yardımcı orman işleriyle sağlayan Kurna Köyü’nü tahlil etmeye çalışmış ve köyün sosyal kuruluşunun da bu otlakçılığa göre şekillendiğini belirlemiştir. Sevündük, köyün günlük işleri, erkek-kadın işbölümü ve erkek-kadın arasındaki hiyerarşi, kadının nüfuzu vb. gibi sosyal yapının çeşitli unsurlarını köydeki bu baskın köy otlakçılığı işi ile izah etmeye çalışmıştır. “*İstanbul Köylerinde Yapılan İncelemeden: Toplu Bir Köyün Konumu*” başlığını taşıyan ikinci makalesinde, Kurna Köyü’nün coğrafi konumuyla köy halkının yaşam biçimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu inceleme ekolün temel tezlerinden biri olan coğrafya-yaşam biçimi ilişkisinin örneklemesidir. Burada, toplu köy/dağınık köy tipinin, coğrafyayla/tarım biçimiyle/tarımsal atölyenin şekliyle alakası; bayır/pınar/yalı coğrafi konumlarının insan topluluğu üzerindeki etkisi incelenmiştir ve bunlar arasındaki sıkı ilişkiye, paralel dönüşümlere dikkat çekilmiştir. Sevündük’ün Kurna Köyü ile ilgili araştırmasının son makalesi “*İstanbul Köylerinde Yapılan İncelemeden: Çiftçi Atölyesinin Şekli*” başlığını taşımaktadır. Burada ise Sevündük, köylü ile üretim ilişkisi arasındaki ilişkiyi tespit ve tahlil etmeye çalışmıştır. Aile bütünlüğünün varlığı ile üretim arasındaki durumun aile reisinin ölümü ile farklılaştığı bulgusu üzerinde duran Sevündük, köydeki çiftçi atölyelerinin bir anlamda işçi topluluğu şeklinde olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Sevündük’ün en önemli hususiyeti olan alan araştırmasını burada irdelemekte fayda var. İşçi-köylü ailesi, köy araştırmaları, coğrafya-sosyal yapı meselesi ve bu tarz araştırmalardan elde edilen bilgilerin kullanım değeri meseleleri burada öne çıkan başlıklardır. Bilindiği gibi Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürleri alan araştırmalarını büyük bir oranda işçi aileleri üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla ekolün konu/ilgi alanları endüstri, kentleşme ve ailedir. Bunların nedenlerini daha önceki bölümlerde izah ettik. Fakat ekolün ülkemizdeki temsilcileri

⁴⁴¹ Şevki, “*İstanbul Köylerinden Birinde Yapılan İncelemeden: Köy Otlakçılığı*” s. 318–328; “*İstanbul Köylerinde Yapılan İncelemeden: Toplu Bir Köyün Konumu*”, s. 329–341; “*İstanbul Köylerinde Yapılan İncelemeden: Çiftçi Atölyesinin Şekli*” s. 342–349.

alan araştırmalarının merkezini daha çok coğrafik mekân, özellikle de köy olarak belirlemişlerdir. Bu husus açıklanması gereken bir konudur. Prens Sabahaddin'in de hiçbir şekilde ilgisini çekmeyen köy konusu, Sevündük'te ciddi bir uğraş alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun böyle olmasında ülkemizdeki endüstrinin gelişim seviyesinin düşüklüğü ve endüstride çalışan işçi sayısının azlığı, genel nüfus içinde köylü nüfusunun yoğunluğu, Türk modernleşmesinin köy/köylü üzerinden yürütülme gayretleri, yeni rejimin meşruiyet sorunlarının giderilmesi için köyün ön plana çıkarılması gibi birden çok faktör etkili olmuştur. Bir anlamda yeni Türkiye'nin yöneticileri tarafından köy yeniden keşfedilmiş ve bu ilgi 1930'lu yıllarla başlayıp 1940'larda da devam etmiştir. Bu ilgi çerçevesinde köy sadece bilimsel olarak değil, edebi olarak da ele alınmıştır.

Dönem itibariyle tüm ilginin köyde olduğu bir dönemde Sevündük'ün monografik çalışmalara yönelmesi ve bununla ilgili hem yöntem hem de örnek olarak yayınlar kaleme alması tesadüfî değildir. Burada dönem itibariyle 'Sosyal Bilim' mensuplarının da bu köycülük cereyanına destek verdikleri ve zihniyet/siyaset olarak daha önce karşı durdukları söylemlerle aynı doğrultuda oldukları yönünde bir anlam da çıkarılabilir. Bu konuyu, 'Sosyal Bilim'cilerin uzmanlıklarını konuşturdukları ve yeni Türkiye'nin politik seyrine bilim anlayışlarıyla destek olup kendilerine bir alan açma girişimi olarak okumak da tabî ki mümkündür. Fakat her halükarda okulun orijiniyle ülkemizdeki uygulaması arasında bir farklılık olduğu malumdur.

Köy ve köy araştırmalarına bir sonraki ismi –Selahaddin Demirkan'ı– ele aldığımızda kısa bir başlık açacağımızdan ve yine coğrafya-sosyal yapı meselesine hem daha önce değindiğimiz hem de yine Sevündük'ün diğer çalışmalarını ele alırken değineceğimizden, biz burada bunlarla ilgili izahı bir tarafa bırakarak, Sevündük'ün araştırmasının önemi –ve sığılı– üzerine birkaç söz söylemek istiyoruz. Sevündük'ün Kurna Köyü araştırmasının ülkemizde yapılan ilk alan araştırması olması ve yine Türk sosyolojisine yeni bir alan –uygulamalı sosyoloji/köy sosyolojisi alanı– açması değerini öncelikli olarak teslim etmek gerekiyor. Bununla birlikte bu araştırmanın hem bulgu anlamında hem de elde edilen bulguların yorumlanması anlamında sığ olduğu eleştirisini de dikkate almak

gerekiyor. Araştırma bulgu bakımından zayıftır: Çalışmada; köy nüfusu, hane sayısı, çok evlilik, hayvan sayısı vb. gibi bazı niceliksel sayılar vardır, fakat bu veriler bile Le Play’de ya da ‘Sosyal Bilim’e bağlı düşünürlerde gördüğümüz verilerle kıyaslandığında oldukça basit kalmaktadır. Sevündük’ün araştırması bulguların değerlendirilmesi/yorumlanması anlamında da zayıftır. ‘Sosyal Bilim’in en iddialı olduğu tarafı, araştırmalarının sağlamlığı ve okunmasıdır. Öyle ki prototip ailelerinin monografilerinden yola çıkarak bir toplum sınıflandırmasına gitmiş bir sosyoloji ekolünden bahsetmekteyiz. Hatta aile bütçelerinin dikkatli incelenmesinin bir aile tipini ortaya çıkaracağı savının bile ciddi bir şekilde savunulduğunu belirtmiştik. Fakat Sevündük’ün elde ettiği niceliksel bilgileri yorumlaması, bu araştırmanın aslında en önemli özelliğinin isim yapması olduğunu göstermiştir. Örneğin Sevündük, *“Nasıl olup da İstanbul gibi ülkenin en kalabalık eski bir tüketim merkezinden bir adım ötede, evi için aile bireyleriyle üretim yapan köylü tipini bulmaktayız? Büyük şehrin çevresine ya da çevrenin büyük şehre yabancı kalışı nedendir? Elimizdeki monografi bu anlaşılmaz durumu yeterince aydınlatmamaktadır.”*⁴⁴² demekte ve bu tespiti bir izah getirememektedir. Kanımızca bunda en önemli etken Sevündük’ün ‘Sosyal Bilim’ ekolünün sadık bir izleyicisi olması ve hazır bir takım toplumsal şablonlarla alan araştırmalarına yönelmesidir. Bu durumun belki de en önemli örneğini coğrafya-toplumsal yapı ilişkisinde görmek mümkündür.

3.2.3. ‘Sosyal Bilim’, Tarih ve Coğrafi Determinizm

*“(…) ‘Sosyal Bilim’, doğal ortamın insan kuruluşları üzerindeki etkisini derinliğine incelemek için coğrafyaya başvurur. Geçmişin tekrar kurulması için tarihe yardım ettikten veya ondan aldığı materyalle bunu başardıktan sonra ve ancak o zaman bu geçmişten hala bugünkü tipler üzerinde geçerlikte olan eski etkileri çekip çıkarır.”*⁴⁴³ Sevündük’e ait olan bu düşünce, bir anlamda ekolün tarihe

⁴⁴² Şevki, “İstanbul Köylerinden Birinde Yapılan İncelemeden: Köy Otlakçılığı” s. 321.

⁴⁴³ Şevki, “DeneySEL Sosyoloji”, s. 241.

bakışı hakkında bize yardımcı olmakta ve aynı zamanda bir çelişkiyi de beraberinde getirmektedir. Bütüncül sosyoloji anlayışları, tüm tarihi açıklamak istemektedirler. Toplumlar ve toplumlar arası farklılıklar, burada en başat ve tartışmalı konudur. İşte bu durumda ‘Sosyal Bilim’ coğrafyanın yardımına başvurur. Fakat buradaki çelişki şudur ve bu çelişkiyi Prens Sabahaddin gibi Sevündük’te de açıkça görmek mümkündür: ‘Sosyal Bilim’ Okulu, ikincil elden belgelerle değil bizzat yaşayan toplumlardan elde ettiği gözlem sonuçlarıyla ilerleyen bir sosyoloji anlayışıdır. Dolayısıyla burada, prototip monografilerden hareketle birtakım genel yargılara varılmaktadır. Yani akıl yürütme biçimi “*Novum Organum*”dur, tümevarımdır. Ancak bu şekilde toplum ve toplumsal yapılar hakkında ve toplumlar arası farklılıklarla ilgili olarak bir genelleme yapılabilir. Okulun ilk düşünürlerinin bu yöndeki çabaları ve ortaya çıkardıkları bir takım sınıflandırmalar malumdur. Fakat ülkemizdeki okul temsilcileri tam tersi bir yöntem izlemektedirler. Şöyle ki, öncelikle ekolün toplum açıklama sistemi ve sınıflaması kabul edilmekte, Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında Yeni Türkiye bu sınıflamada bir yere yerleştirilmekte, sorunlarımızın kaynakları ve çözüm önerileri tek tek izah edilmekte ve ancak bundan sonra bir toplumsal yapı araştırmasına doğru gidilmektedir. Bir anlamda eldeki tespiti haklı çıkarmak için araştırma yapma görüntüsü mevcuttur.

Bu, ülkemizdeki ‘Sosyal Bilim’cilerin önemli bir çelişkisi olarak var olagelmıştır. Prens Sabahaddin, ekolün en önemli farklılığı olan uygulamalı sosyoloji alanında hiçbir araştırma yapmadan; Sevündük de yaptığı monografik çalışmadan çok önce, ülkeyi kamucu toplum yapısına dâhil etmişler ve çözüm önerisi olarak da bireyci toplumun örneği olan Anglo-Sakson toplum modelini ve bu modelin eğitim ve siyaset tarzını önermişlerdir. Sevündük’te tarih, bugünü açıklamaya yardımcı olan bir araçtır; fakat tarih, ‘Sosyal Bilim’in yardımıyla yeniden kurulması gereken bir alan haline gelir. Bunun örneğini ise Sevündük, en bilinen çalışması “*Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*”⁴⁴⁴ makalesinde sergiler. Bu çalışma, Sevündük’ün sosyolojik anlayışının, ‘Sosyal Bilim’ ekolünün yöntem ve tekniklerini tarihe nasıl uygulandığının, toplum yapımızı nasıl çözümlendiğinin ve bunu yaparken de ‘Sosyal Bilim’ adı altında yeni bir tarih yaratmanın en güzel örneğidir. Hatta

⁴⁴⁴ Şevki, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal Bilimle Açıklanması”, s. 27–48.

Özden'in değişiyle bu makalede “*Kurna Köyü monografisi yazarı ampirik Mehmet Ali şevki Bey değil, tarihsel spekülasyonlar yapan Mehmet Ali şevki Bey*” söz konusudur.⁴⁴⁵

Burada yeri gelmişken Sevündük’n iki ayrı dönemde ele aldığı konularla ilgili farklılığa dikkat çekmek gerekebilir. Sevündük, 1918–1920 yılları ile 1931–1940 yılları arasında iki farklı dönemde sosyolojik çalışmalar yapmıştır. Hastalığının böldüğü bu iki dönem yazıları incelendiğinde ciddi bir farklılık görmek mümkündür. Mütareke yıllarındaki yazıları –ki tamamı *Meslek-i İçtimai Mecmuası*’nda yayınlanmıştır– içerisinde, bir siyaset nerisi barındıran ve bir yandan ülkenin toplumsal yapısını ekol çerçevesinde tarihsel olarak ele alırken bir yandan da ülkenin mütareke yıllarında yaşadığı buhrandan çıkış yolları arayan sonuç odaklı yazılarken; ikinci dönemde ele aldığı yazılar ise tamamen ekolün tanıtımını içeren kuramsal yazılar ile alan araştırmalarından oluşmaktadır. Bu ikinci dönemde Sevündük’n yazılarında siyasi tahlilde, yeni bir siyaset nerisi de söz konusu değildir. Burada ele alınan “‘Sosyal Bilim’, Tarih ve Coğrafi Determinizm” ile “‘Sosyal Bilim’ ve Kriz Dönemi Tartışmaları” başlıkları da, Sevündük’n ilk dönem yazılarının incelenmesini içermektedir.

Herbert Adam Gibbons’ın “*Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*”⁴⁴⁶ isimli yapıtını eleştirdiği ilk incelemesinde Sevündük, öncelikle toplumsal yapıyı kavramak için tarih yaklaşımının önemini vurgular. Tarihsel olayların bir dizi içerisinde meydana geldiğini ve bu dizinin anlaşılmasının daha sonra yaşanan veya yaşanacak bir takım olayları anlamada önemli olduğunu belirtir. Tarihe, bugünkü toplumun değişim/dönüşüm hareketliliğinin belirleyicisi olarak yaklaşan ve toplumun daha ileri biçimler almasını kolaylaştırıcı ya da engelleyici bir etken olarak bakan Sevündük, bu nedenle Osmanlı tarihini bir tarihsel yapı rneği ve bu yapının değişme ve

⁴⁴⁵ zden, “Mütareke Döneminde Sabahaddincilik: Meslek-i İçtimai Dergisi”, s. 41. lken aynı fikirde değildir: lken’e göre bu çalışma, tarihimizin bu yüzyılda yapılmış ilk esaslı tahlilidir ve burada tarihe her türlü romantik milliyetçilik edebiyatı dışında realist bir gözle bakılmaktadır. **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 443.

⁴⁴⁶ şevki, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu Konusu”, s. 105–136.

yenileşme süreci olarak incelemiştir.⁴⁴⁷ Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun bilimsel bir açıklamaya kavuşmasının, Osmanlı tarihini de baştanbaşa aydınlatacağını, diğer saltanatların tarihleriyle karşılaştırmalar yapmak imkânı doğacağını ve geçmişin bugünü açıklamada yardımcı olabileceğini ısrarla vurgulamıştır. Bu incelemesinde Gibbons'ın Osmanlı'nın kuruluşunu dinsel temsile dayanan bir ırk sorununa geri götürüşünü; Osmanlı tarihini, Asyalı bir ırkın coşkun istilasını değil, doğduğu yerde bulunan ögelerin kaynaşmasından doğan yeni bir ırk tarihi olarak ele almasını; ve Osmanlılığı ise Türk değil, Müslüman olan yerli halk olarak tanımasını eleştiren Sevündük, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun ancak "Osmanlı" tipinin toplumsal yapısının oluşmasıyla açıklanabileceğini ifade etmiştir. Zaten tarihle ilgili bir sonraki makalesinde bu tipin vasıflarını ve bir devlet kurma/sürdürme serüvenini ele alacaktır.

Sevündük yine bu incelemesinde, Doğu-Batı uygarlıklarının din ayrılığından kaynaklandığı yolundaki yaygın görüşü eleştirerek, dinin tek başına belirleyici olamayacağını, toplumsal değişimin itici gücünün din değil, toplumsal yapının kendisi olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle *"bireylerin ve toplumların yükselmesi için başlayacak düzenleme hareketleri dinsel bir düzenleme olarak başlamamalı, tüm yaşamı içine alan, ailenin yaşayışını, bireyin yaşayışını ve son olarak toplumun yapısını devrime uğratacak yaşamsal bir düzenleme olmalıdır"* düşüncesini sık sık yinelemektedir. Osmanlı'nın çağdaş bir uygarlık olamayışını dinden gelen hareketsizlikle açıklama çalışmalarını bilim dışı kabul eden Sevündük, bu tür görüşleri, *"toplumların görüşlerini organik yaşamla karşılaştırarak yorumlama"* olarak tanımlamış ve gerilemeyi dine ve ondan kaynaklanan ahlaksal özelliklere bağlamanın bilimle bağdaşamayacağını savunmuştur. Sevündük'ün bu düşüncelerini ele aldığı dönem –öncesi ve sonrası ile birlikte– dikkate alındığında, Sevündük'ün dinle ilgili yorumları ilgi çekicidir. Çünkü dönem itibarıyla Batı'nın Osmanlı'ya karşı sürdürdüğü bir 'soğuk savaş'tan bahsedilecekse, bunun ana eksenini din–geri kalmışlık mevzusu oluşturmuştur. *"Din (İslam) terakkiye manidir"* sloganı, dönemin en önemli enstrümanlarından biri olarak kullanılmakta ve dönem aydınları tarafından ciddiye alınmaktadır. Tabii ki bunda Batı'daki modern düşünce ve hayat tarzının

⁴⁴⁷ Sencer, "Mehmet Ali Şevki Sevündük", s. 41.

Hıristiyanlığı (Katolikliği) görece olarak mevcut yerinden aşağı etmesinin payı büyüktür. İşte Sevündük, maddeci ve pozitivist düşüncelerin yaygın olarak kabul gördüğü bir düşün atmosferi içinde, dinin gerilemeye neden olduğu fikrini eleştirmiştir. Sevündük'ün bu düşüncesi, 'Sosyal Bilim' Okulu'nun muhafazakâr eğilimleri ile de okunabilir, anlaşılabilir. Çünkü okulun birey ve aileye bakış açısında dinin bir otorite olarak yeri vardır ve önemsenmektedir.

Sevündük'ün 'Sosyal Bilim'–tarih ilişkisindeki ikinci incelemesi ise kendisinin en çok bilinen ve tartışılan çalışması olan “*Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması*”dır. Bu incelemesi, kendisinden sonra tüm çalışmalarının toplandığı kitaba da adını vermiştir. Bu incelemesinde Sevündük, 'Sosyal Bilim' yaklaşımından yola çıkarak Osmanlı toplumunun yapısını, içinde olduğu koşullar ve tarihsel değişme süreciyle birlikte açıklamaya çalışmıştır. Buna göre Osmanlı Devleti, Orta Asya steplerinden İran yoluyla Anadolu'ya inen Türk göçünün Avrupa içerisine ilerlemesinden doğmuştur. Dolayısıyla Osmanlı da, diğer Asya Türk toplumları gibi üzerinde yaşadıkları –ve de göç ettikleri– coğrafya koşullarının biçimlendirdiği bir sosyal yapı özelliği taşımaktadır. Bu özellik, kamucu/cemaatçi toplum yapısıdır. Merkezi Asya'nın otlu stepleri kamucu yapıyı bütün gücüyle yaşatıp korur. Step yaşamı, göçebe çobanlığın merkezi ekonomik uğraş olduğu bir yaşamdır ve bu yaşam biçiminin en belirgin özelliklerinden biri, emekte ve mülkte bir ortaklığa dayanmasıdır. Stepin bu özelliği aileye de yansır ve “*aile, ortak bir atanın egemenliği altında toplanmış aynı kuşak üyelerden meydana gelen kalabalık bir topluluk olur. Her birey bütün hayatı boyunca aile topluluğu için çalışır, buna karşılık yine bütün hayatı boyunca topluluk tarafından beslenir, evlendirilir, bakılır ve korunur*”. Dolayısıyla stepte birey yoktur, topluluk vardır, birey girişkenliğe değil, topluluğa dayanır ve böyle bir kuruluşun devamı ise ancak bireyi, kişilikten yoksun bırakan bir eğitim yoluyla mümkün olabilmektedir.

Sevündük, göçebe çobanların ancak steplerden çıkarak tarihe girebilecekleri ve bunun en güzel örneklerinin de Hint, Çin ve Doğu Avrupa tarihlerinde görülebileceğini söyler. Step, çoğalan çobanları göçe zorlar. Çünkü nüfus yoğunluğu tarımcı çevrelerde olduğu gibi steplerde elverişli değildir. Göç zorunludur fakat kamucu bir sosyal yapı kişisel göçe izin vermez; bu yüzden göç, ailelerden

müteşekkil kervanlar biçiminde yapılır. Kervan, direnme gördüğü yerde güçlü bir askeri birliğe dönüşür. İstila ettikleri tarıma dayalı topraklarda, sosyal bir güce sahip olmadıklarından, o toplumların toplumsal dokularının etkisi altında kalmışlardır. Göç yolu olan İran ve Anadolu yaylalarında ise, otlığın daralarak tarım topraklarıyla çerçevelenmesi, bu yoldan ilerleyen çobanların, köyü koruması altına alarak köylünün vergisiyle yaşayan, sipahi tipine dönüşmesini gerektirmiştir. İran yoluyla Anadolu'ya inen ve kendi kendine yaşayabilir bir birim olan aşiretlerden oluşmuş olan Türk istila gücü de, yeni çevrede, birlikte yaşama olanağı bulamadığından, savunma ve savaş için birleşmek üzere bayrak bayrak ayrılmış ve her öncü, uyruklarıyla, korunmasını üzerine aldığı köy ve tarlalara komşu stepi tutmuştur. Bu, tımar sisteminin temelidir; öncüler tımarlı sipahi, bunların oluşturduğu kuruluş da, “Osmanlı” gibi başkanının adıyla anılan devlettir.

Sipahi ya da sipahi takımı, sadece köyün korunması ile ilgilenmiş, köylünün emeğinin düzenlenmesi ile ilgilenmemişlerdir. Özel yaşamı düzenleme gibi bir girişimleri olmamakla birlikte sağlam ve sürekli bir kamu erki de oluşturamamışlardır. Osmanlı Devleti'nin fethettiği ülkelere getirdiği dirlik, toplumsal koşulları değiştirip düzelterek değil, merkezi otoritenin gücü tekeline alarak siyasal ve askeri bir baskı kurmasıyla sağlanmıştır. Daha önce merkezi Asya steplerinde ataerkil ailenin bağımsız bir birey olmasını engellediği Anadolu'nun sipahisi, şimdi de sipahi takımının –merkezi otoritenin– baskısı altındadır. Dolayısıyla Osmanlı gibi tımarlı sipahi örgütü bir devlet de, bireylerinin bağımsızlığını sağlayamamış, siyasal kuruluşlarını iş yaşamının örgütlemesine değil, askeri birliğe dayandırmıştır. Vergilendirme yoluyla çiftçinin ürününden faydalanan Türk fatihleri, toprak sahibi olmuşlar fakat üretici olamamışlardır. Toprağı işlemeyi küçümsemiş ve onu askerlik ve savaşçılık yaşamlarını sürdürmek için gelir kaynağı olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla toprakla oldukça zayıf bir ilişki kuran kılıç sahibi sipahiler, işin yönetimini üzerlerine alarak halkı yeni bir iş çerçevesine sokamamışlar. Sonuç olarak Osmanlı istilasını, iş yaşamının örgütlenmesine dayalı olmak yerine, askeri birliğe dayalı siyasal kuruluşlarıyla kararlılık gösterememiş ve giderek etkinliğini yitirip çözülmek zorunda kalmıştır.

Sevündük'ün sosyolojik anlayışından hareketle ortaya koyduğu Osmanlılık ve Osmanlı tarihi ile ilgili görüş ve düşünceleri bu şekildedir. Bu inceleme sosyal tarihçilik adına önemli olsa da, eleştirecek birçok tarafı da mevcuttur. Öncelikle “Sosyal Bilim’ ve Tarih” maddesi, “Sosyal Bilim’ ve Coğrafya” olarak da değiştirilebilir. Her fırsatta ekolün coğrafyayla münasebetini dile getiriyoruz fakat belki de bunun en çok gündem edilmesi gereken isim Sevündük'tür. Çünkü ekolün ülkemizdeki temsilcilerinden hiçbiri ekolün coğrafyayla ilişkisini bu derinlikte ele almamışlardır. Prens Sabahaddin çok kuramsal düzeyde kalmış ve ayrıca tüm söylemini siyaset içerisinde geliştirmiştir. Sevündük'ten sonra ele almayı düşündüğümüz Selahaddin Demirkan daha çok köy ağırlıklı bir toplumsal yapı araştırmasına yönelmiş, Tahsin Demiray ise ekolü bir anlamda siyasete taşımıştır. Bu nedenle ekolün tarih ve coğrafyayla ilişkisinin boyutunu en iyi anlayacağımız isim Sevündük'tür.

Sevündük'ün bu incelemesinin kuramsal arka planına inildiğinde, ilk göze çarpan, coğrafi determinist yaklaşımdır. Özellikle toplumda mülkiyet ilişkileri ve siyasal-toplumsal yapı (devlet-toplum ilişkilerinin tarzı) coğrafya temel etkenine bağlı olarak açıklanmıştır.⁴⁴⁸ Bu coğrafi determinizm ise ekolün toplum sınıflamasını yapan Demolins'ten mülhemdir. Yukarıda özetini vermekle yetindiğimiz Sevündük'ün sosyal yapı-coğrafya ilişkisinde mülkiyet biçimi de, bu mülkiyet biçimini ortaya çıkaran geçinme tarzı da, yine bunlarla ilişkili olarak ortaya çıkan aile ve toplumsal yapılanma da ve hatta tüm bunların oluşturduğu siyasal örgütlenme de, hep bu coğrafi temel etken tarafından şekillenmiştir. Bunun kaçınılmaz sonucu ise Sevündük'e göre toplumsal durağanlıktır. Bozkırın özelliği özel mülkiyeti ve kişisel girişkenliği engeller; bozkır toplumu, emeksiz bir şekilde hayatlarını sürdürür, dolayısıyla bu toplumsal örgütlenme hareketlilik değil durağanlık üzerine kuruludur.

Toplumsal gelişmeyi sadece toplumun kendisiyle ve içinde bulunduğu coğrafya etmeniyle açıklamak böyle bir sonuca doğal olarak bizi götürecektir. Fakat toplumsal gelişmeyi toplumlar arası ilişkiler üzerinden ele almak bambaşka sonuçları

⁴⁴⁸ Ufuk Özcan, “Mehmet Ali Şevki’de Coğrafi Determinizm: Alan/Memleket İlgisi ve Türk Toplum Tarihine Yaklaşımlar”, **Sosyoloji Yıllığı-Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 693.

görmemizi sağlayabilir. Burada da bozkırın dayattığı yaşam tarzının dışına çıkmak isteyen Orta Asya Türklerinin yerleşik uygarlıklara yaptıkları akınlar, bu akınların yol açtığı tarihsel dinamizm, atı kullanarak tüm Asya steplerini baştan sona hızlıca kat etmeleri, bunun ticarete ve kültür alışverişine olan katkıları yok sayılmıştır. Yine zorunlu göçle birlikte uzun mesafeler kat eden bu göçebe-bozkır toplumun, hiçbir zihinsel etki altında kalmadan Anadolu'ya yerleşmelerini iddia etmek ve Osmanlı'yı da aynı determinist yaklaşımlarla izah etmek, fatihken dahi sosyal güçsüzlüklerini fark edemediklerini ve telafi edemediklerini iddia etmek problemlili bir yaklaşımdır. Üstelik Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya İslamlaşarak geldiklerini ve artık nesep asabiyetlerinin yanı sıra bir de sebep asabiyeti edindiklerini unutmamak gerekir. Yine Sevündük'ün Türklerin tarih içinde oluşturdukları birliklerin geçici olduğu saptaması, altı yüzyıl süren ve sürmesi de ebet kabul edilen bir imparatorluk için doğru bir saptama değildir.

Öte yandan Osmanlı'yı tamamen çoban ve vergi toplayıcıdan ibaret bir Türk tanımına hapsedmek ve bu Türk'ün ziraata yabancı bir unsur olarak takdim edilmesi de yazarın bilinçli bir tercihidir. Her ne kadar Osmanlı diğer Doğu tarım toplumlarından sayılmasa da, böyle bir iddia da bulunmak, ziraatın ancak Batılı bireyci toplumlar tarafından yapılan bir iş türü olduğu saptamasıyla birebir ilişkilidir. Aynı zamanda temel problemi sipahi-çiftçi olarak ele alması ve sanki sipahinin vergi toplamakla değil çiftçilikle uğraşması halinde bugün karşılaştığımız problemlerle karşılaşmayacakmışız gibi bir anlam çıkarması da yadırganabilir.⁴⁴⁹

Sonuç olarak ve tüm bu eleştirilerle birlikte denilebilir ki, Sevündük'ün özgünlüğü, tıpkı selefi Prens Sabahaddin'in memur bir toplumda memurluğu eleştirmesinin radikalliği gibi; Osmanlı varlığının fiilen sona erdiği bir dönemde yenilgiyi idari/siyasi değil toplumsal örgütlenme biçimi olarak temellendirmesidir. Bu, dönem itibarıyla radikal bir açıklama biçimidir ve Sevündük, bu açıklamayı dâhil olduğu okulun sosyolojik yaklaşımıyla yapmıştır. Burada yanlış olan bir anlamda *tünel tarihçiliği* olarak kavramsallaştıracağımız bir modelle tarihi ele almak,

⁴⁴⁹ Özden, "Mütareke Döneminde Sabahaddincilik: Meslek-i İctimaî Dergisi", s. 41-47; Özcan, "Mehmet Ali Şevki'de Coğrafi Determinizm: Alan/Memleket İlgisi ve Türk Toplum Tarihine Yaklaşımlar", s. 693-697.

bugünün sosyolojik tahlil yöntemiyle tarihe inmektedir. Aynı zamanda coğrafyayı toplumların kimliğini bulmalarında bir neden değil temel neden olarak ele almak ve toplumsal durağanlık ya da gelişmeyi salt toplumun kendisiyle ve içinde bulunduğu mekânla ilişkilendirmek ve toplumlar arası ilişkileri göz ardı etmektedir.

3.2.4. ‘Sosyal Bilim’ ve Kriz Dönemi Tartışmaları

Mehmet Ali Şevki Sevündük, *Mesleki İçtima Mecmuası*’nda ele aldığı beş makaleden dördünde, mütareke yıllarının siyasi/sosyal meseleleri ve bunlar için düşündüğü çözüm yollarını ele almıştır. Sevündük’e göre Osmanlı Devleti’nin şu anda içinde bulunduğu buhran, yeni bir takım gelişmelerin ürünü olmaktan çok, kuruluşla, kuruluş felsefesi/örgütlenmesiyle alakalıdır. Öyle ki Osmanlı toplumunun yapısal güçsüzlüğü, sonunda, yeniden düzenleme (ıslahat) gereksinmesine yol açmıştır. Fakat bu düzenleme girişimi de askeri nitelikte belirilmiş olmakla birlikte, ne istila dönemi kurumlarının olgunlaşmasını sağlamış, ne de onun yerini alacak yeni bir örgütün gelişmesine yol açmıştır. Aksine Sevündük’e göre düzenleme çalışmaları, kurulmuş sistemin korunması ve canlandırılması eksenini çerçevesinde dönüp durmuştur.⁴⁵⁰ Tanzimat’la birlikte yeniden düzenlemenin sınırları genişlemiş olsa da, doğrultu yine yönetsel çerçevede kalmış, kurumların sosyal yapısını anlama/saptama yerine ıslahına çalışılmış, tüm düzenleme girişimi yine devlet eliyle, memurlar ordusuyla yapılmaya çalışılmıştır.

Sevündük de üstadı Prens Sabahaddin gibi, Tanzimat’la başlayan yeniden düzenleme hareketinin sosyal doğrultusunu yanlış bulmuş ve aynı Prens Sabahaddin gibi kuru bir meşrutiyetin bizi ekonomik bakımdan olduğu gibi fikir ve ahlak yönünden de çöküşten kurtaramayacağını; yine bir yüzyıldır süren ıslahat hareketinin kamu erkinin baskısını pekiştirdiğini açıkça ifade etmiştir.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Sencer, “Mehmet Ali Şevki Sevündük”, s. 47.

⁴⁵¹ Şevki, “Uluslararası Sosyal Bilim Derneğine Muhtıra: Barış Sorununda Türkiye”, s. 54.

Sevündük'ün *Meslek-i İçtimai Mecmuası*'nın ikinci sayısında kaleme aldığı “*Kriz Dönemi Nasıl Kapanabilir?*”⁴⁵² başlıklı çalışması bir anlamda Osmanlı toplumunu/tarihini açıklama gayretinin ikinci bir safhası gibidir. Bir önceki incelemesinde ‘Sosyal Bilim’in yöntemi çerçevesinde toplumsal yapımızı tahlil ederken, bu incelemesinde ise Birinci Dünya Savaşı sonrası ülkenin yaşadığı siyasal/toplumsal buhrandan çıkış yolunun ancak ‘Sosyal Bilim’le mümkün olduğunu izaha gayret etmiştir. Ülkenin politik varlığının kriz içinde olduğunu, Tanzimat döneminin uluslararası çekişmelerden yararlanmak için kullandığı politik tertiplerin de bu krizi sonlandıramadığını belirten Sevündük, ulusal varlığımızı, neden tarihin hiçbir döneminde sağlam bir yapıt meydana getirdiği görülmemiş askeri güce ve diplomasi tertiplerine bağlamış olduğumuzu sorgulayarak devam eder. Ülkemizde yüzyıllardan beri süregelen bir **iç güvenlik ve yönetim krizi** olduğunu, hükümet gücünün anarşiyle zorbalık arasında dönüp dolaştığını; ülkenin servet kaynaklarına etkin olarak sahip çıkılmayarak yabancı girişkenlik ve sermayesine bırakılmış olduğunu ve bunun da ülkeyi **ekonomik bir krize** sürüklediğini; yine ülkede kuşkuculuk ve kötümserlikle ahlaksal geleneklerin zayıflaması ve dinsel inançların sarsılması biçiminde ortaya çıkan bir **fikir ve ahlak krizinin** yaşandığını; son olarak da ülkeyi Batı düzeyine ulaştıracak seçkin gençler yetiştirmek yolunda olduğu sanılan resmi eğitimin, bir yandan iş hayatını öte yandan da geçimini bütçeye bağlayanların sayısını çoğaltarak, genel hayattaki baskı çekişmelerine güç kazandırdığını ve bunun da bir **eğitim krizine** yol açtığını savunmuştur.

Birbiriyle ilişkili olan bu bunalımların kökeni olarak tarihsel geçmişimizi işaret eden Sevündük, çözüm olarak da hükümet ya da genel gücü genişletmekte değil, toplumda özel yaşamın genel yaşamdan daha önemli olduğunu kavrayarak, yeni bir düşünce ve eylem programı uygulamak gerekliliğini ısrarla vurgulamıştır. Sevündük, makalenin ilerleyen safhasında bahsi geçen bu bunalımların gösterdiği belirtileri sınıflandırır, ardından ‘Sosyal Bilim’ Okulu düşünürlerinin Amerika üzerine yaptıkları gözlemlere yer verir. Sevündük'ün Osmanlı Devleti'nin yaşadığı buhranların nedenleri ve çözüm yolu ile ilgili olarak vardığı sonuç, “*Sosyal Bilim’in yol göstericiliğine ne kadar çok ihtiyaç duyulduğu*”dur. Köklü bir değişim zaruridir

⁴⁵² Şevki, “Kriz Dönemi Nasıl Kapanabilir?”, s. 62–74.

ve bu değişimin doğrultusu; askeri güç ve hükümet nüfuzu üzerine kurulmaya çalışılan ulusal varlığı, üretim gücüne ve bireysel bağımsızlık üzerine oturtmak ve ulusal birliği yerel yaşamın gelişmesi üzerine kurmaktır.

Sevündük, bu değişim doğrultusundan hareketle genel yaşamda ve özel yaşamda bir eylem cephesi oluşturmak gereğini söyler ve bu eylem cephelerini şöyle açıklar: **Genel yaşamda eylem cephesi**; yönetimin merkezleşmesiyle hükümet erkini kararsızlığa uğramaktan kurtarmak, uğraşlarını genel çıkarlar ve dış ilişkilere ayıracak değişmez ve öngörüşlü bir merkezi güç yaratmak, yönetimin yerel ihtiyaçlara uymasını sağlamak, vergileri memur topluluğunu besleyen bir irat durumundan çıkarmak ve hareketsiz bir durumda bulunan yerel hayatı eyleme hazırlamaktır. **Özel hayatta eylem cephesi** ise; özel yaşamın genel yaşama üstünlüğünü sağlamak, endüstri ve ticareti kendiliğinden geliştirecek ve aile topluluğu üzerine kurulu olan iş tezgâhını kişisel çalışma üzerine kuracak biçimde tarımı geliştirmektir. Sevündük, ancak ‘Sosyal Öğreti’nin (Mesleki İctima’nın) bugünkü varlığımıza bir değer verebileceğini, bize sağlam ve güvenilir yardımlar kazandıracığını ve şimdiki güçlükleri yenme başarısı vereceğini belirmiştir.

Bu eylem cephelerine riayet, dönemin koşullarında en çok tartışılan ve can alıcı olan “*Ulusal Bağımsızlık Nasıl Sağlanabilir?*”⁴⁵³ sorusuna verilen bir yanıttır. Sevündük, kendisinin dolayısıyla ‘Sosyal Bilim’in yanıtının bilimsel olduğu iddiasındadır. Bu yanıt ise Meslek-i İctimai’nin yöntemini gösterdiği yanıttır: “*Ulusal varlığımızı, üretim gücü ve kişisel bağımsızlık üzerine kurmaya bir an önce yönelmek zorundayız. Sosyal bozgunu her hangi bir aşamasında durdurmak için biricik yol budur.*”

⁴⁵³ Şevki, “Ulusal Bağımsızlık Nasıl Sağlanabilir?”, s. 75–82.

3.2.5. Çağdaş Aile ve Eğitim/Öğretim⁴⁵⁴

Prens Sabahaddin’de gördüğümüz gibi Sevündük için de, ülkenin yaşadığı krizlerin/bunalımların sebepleri ve çözüm yolları birdir, bellidir. Sorun kamucu toplumsal yapımızdır, onun yol açtığı ezici bir merkeziyetçiliktir, bireyin olmadığı bir cemiyet hayatıdır, tüm herkesin kendi kişisel yetenekleri yerine kurumlardan/devletten medet beklemesidir. İşte ülkenin yaşadığı siyasal/ekonomik/toplumsal krizlerin merkezi istikameti budur ve sorun kesinlikle bir yönetim sorunu değildir. Dolayısıyla bu meselenin halli de yönetsel değil toplumsal istikamette olmak zorundadır. Çözüm, kişisel bağımsızlık ve özel girişkenliği olan bireyleri yetiştirerek genel yaşamı güçsüzlükten kurtarmaksa, bunun yolu/yöntemi/aracı nedir, nasıl olacaktır?

Cevap, Sevündük’te de değişmemiştir. Değişmenin itici gücü eğitimidir, bunun da öncelikli mekânı ailedir, ailede verilecek eğitimidir. Eğer Türk ailesi kamucu aile yapısından çıkıp, çağdaş aile içinde en ileri biçim olan bireyci aileye dönüşürse, bu ailede yetişecek kuşaklar, bireyci bir eğitimle yetişeceklerinden dolayı, toplumsal yapımız da, zaman içerisinde istendik bir düzeye gelecektir. Hedef örneğimiz Anglo-Sakson ailesi ve eğitim tarzıdır. Anglo-Sakson ailesinin eğitimdeki hedefi, çocuklarını kendi kendini idareye alıştırmak ve onları kendi çalışmalarına dayanarak bağımsız bir mevki yapacak tarzda yetiştirmektir. Bizde fert cemaatin içinde ezilmiştir. Cemaatse gelişebilme gücünden yoksun fertlerden oluştuğu için çözülmeye mahkûmdur. İşte Doğuyu baştanbasa tehdit eden bu buhran, buradan gelmekte, siyasi bağımsızlığın kaybedilmesi tehlikesi de bunun sonucunda ortaya çıkmaktadır.⁴⁵⁵

Sevündük, aileye ve eğitime ciddi önem vermiş ve bu konuda birçok makale yayınlamıştır. “*Çağdaş Aile Nerede?*”⁴⁵⁶ başlıklı makalesinde Sevündük, savunusunu

⁴⁵⁴ Şevki aile ve eğitimle ilgili kaleme aldığı sekiz makalesi vardır. Fakat bu konularla ilgili söyledikleri ekolün temel düşüncelerinden ayrı ve farklı olmadığından burada kısa bir özet vermekle yetindik.

⁴⁵⁵ Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 445.

⁴⁵⁶ Şevki, “*Çağdaş Aile Nerede?*”, s. 258–264.

üstlendiği bireyci aileyi, öteki aile tiplerinden ayırarak çağdaş uygarlığın yaratıcısı olarak kabul etmiştir. ‘Sosyal Bilim’ Okulu’nun aile tiplerini sıralayan ve bununla ilgili örnekler veren Sevündük’ün bu konuda da savunusu içerisinde olduğu ekolün görüşleri dışında söylediği bir şey yoktur, tüm söylediği sadece tekrardan ibarettir.

Eğitim ve öğretim konusunda söyledikleri de bu yargıdan bağımsız değildir. Sevündük’e göre ülkemizdeki eğitim, kişisel girişkenliği ve bağımsızlığı ortaya çıkaracak ve pekiştirecek bir model değildir. Üstelik Tanzimat’tan beri yapılan ıslahat girişimlerinin tamamı genel yaşam merkezli olmuş ve bu ıslahat girişimlerinde sadece yönetsel bir düzenlemeye gidilmiştir.

Sevündük’e göre eğitim sorununun, son yüzyılda tüm ıslahat girişimlerine egemen görünmesi, medrese bilimi yanında eğitime yer verilmesi ve sonunda, eğitim kavramının öğretimden ayrılması da nedensiz değildir. Bunlar, Batı’nın üstünlüğünü açıklamak için harcanan çabanın atılımlarıdır. Ağırlık merkezi genel hayat alanından özel hayat ortamına zorunlu olarak geçen ıslahat ihtiyacının düşünceye vermekte olduğu yeni doğrultunun belirtisidir. Son yüzyılın krizi, ondan önceki yüzyıllarda olduğu gibi yönetim ve politika krizi olmakla kalmamış, gittikçe keskinleşen ekonomik ve sosyal bir kriz halini almıştır.⁴⁵⁷

Her memleket için aynı olan bir öğrenim yükümlülüğünden söz etmenin doğru olmadığını belirten Sevündük, toplumsal şartlara göre öğrenim ihtiyacının çeşitliliğini göz önüne almanın zorunlu olduğuna dikkat çekmiştir. Burada uygulamalı sosyolojiye ait pek çok monografiye başvurmak suretiyle avcılık, balıkçılık, toplayıcılık ve çobanlık, el sanatları, denizcilik ve ticaret, ormancılık, madencilik şartlarından her birinin ne kadar çeşitli eğitim ihtiyacı meydana getirdiğini, makineleşmenin öğrenim ihtiyacını attırdığını anlatmıştır. Sevündük’e göre sonuç: Eğitim ihtiyacını, işin gerekliliklerini, memleketin teknik seviyesi, aile eğitiminin istikameti belirlemektedir. Eğitimi yapmadan göz önüne alınacak temel saik ise toplumsal yapının bilinmesidir.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ Şevki, “Bizde Bir Yüzyıllık Eğitim İşi”, s. 287–303.

⁴⁵⁸ Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 445.

Buradaki bir diğere önemli husus ise bireyci aileye uyumlu bir eğitim sisteminin, okul yaşantısının olmasıdır. Bu bir zorunluluktur aslında. Çünkü ailesinde kişisel girişkenlik üzerine, bağımsız karar alma-uygulama üzerine eğitim almış bireylerin okullarda erimemeleri ve memurluk zihniyetine dâhil olmamaları için kesinkes okul ortamında da aynı tarzda bir eğitimle karşılaşmaları zorunluluktur.

3.3. CUMHURİYET DÖNEMİ KÖY TARTIŞMALARI VE ‘SOSYAL BİLİM’ EKOLÜ

‘Sosyal Bilim’ ekolünün ülkemizde Prens Sabahaddin ve Mehmet Ali Şevki Sevündük’ten sonra üçüncü temsilcisi olan –kendisini bu şekilde tanımlayan– Selahaddin Demirkan, sosyolojik çalışmalarının neredeyse tamamını köy tartışmaları üzerine yaptığından dolayı, bu başlığı kısaca ele almakta yarar görüyoruz. Köy tartışmalarına değinmemizin bir diğere nedenini ise, Cumhuriyet sonrası yeni siyasetin köyü/köylüyü ön plana çıkarma gayreti ile köyü kalkındırma teşebbüslerinin sosyolojide de ciddi karşılıklar bulması oluşturmaktadır. Türk sosyolojisinde alana-dönük çalışmaların ortaya çıkıp yaygınlaşması, kuramsal olarak toplumsal yapı tartışmalarının artması bu durumun örneklerindedir. Yeni kurulan Cumhuriyet’in ülkeyi tanımaya dönük hedefleri, nüfus yoğunluğunun köylerden oluştuğı bir dönemde köyü ön plana çıkarmış ve doğal olarak ülkeyi tanıma, köyü/köylüyü tanıma olarak anlaşılmıştır. Dönem itibariyle ülkede varlığını sürdüren sosyoloji ekollerinden ‘Sosyal Bilim’ ekolünün alana-dönük monografi temelli sosyoloji anlayışı, ülkeyi tanıma gayretlerinin yoğun olduğu bir dönemde, bu alandaki uzmanlığı ile kendini gösterme imkânı elde etmiştir. Ekolün yeni bir siyaset önermesinin zemininin ortadan kalkması ise bir anlamda ekolün kendi kuramsal temellerini sağlamlaştırması gibi bir sürecin de hazırlayıcısı olmuştur. Fakat hemen belirtelim ki bu dönem boyunca da sosyolojimizdeki ana eğilim ‘Sosyolojizm’dir, Gökâlpe sosyolojisidir. Fakat ‘Sosyal Bilim’ anlayışı da, ülkeyi tanıma teşebbüsleri zemininden hareketle bir alan genişlemesine sahip olmuştur. Ekolün temsilcileri dışında birçok Gökâlpe devamcısı, alana-dönük çalışmalarda yer almış ve ekolün

yöntem ve tekniğini kullanmıştır. Bu durum, daha çok sosyolojideki eklektik arayışlar ve dönem itibarıyla sosyolojinin azalan itibarını yeniden kazandırma girişimleri olarak değerlendirilmektedir.

Cumhuriyet dönemi köy tartışmalarının birincil önceliğini köy kalkınması – toplum kalkınması– problemi oluşturmaktadır.⁴⁵⁹ Bu, köyün/köylünün ön plana çıkarılmasının niceliksel, görünen yüzünü oluşturmaktadır. Toplam nüfus içerisinde önemli bir yeri olan köylerin, sorunlarının da doğal olarak fazla olduğu/olacağı ortadadır. Köylerin nüfus yoğunluğu, Yeni Türkiye'nin bir köy devleti olarak algılanmasını da beraberinde getirmiştir. Recep Ertürk'ün dönemin yazarlarından Şükrü Kaya'dan aktardığı *“nüfusumuzun %70'ini içinde yaşatan en tabii ve en esaslî müessese köydür; köy, Türkiye'dir”* sözü; yine İsmail Hüsrev'in *“Türkiye bir köy memleketidir. Nüfusunun dörtte üçü köyde oturan, geriye kalanı da soy ve iş itibarı ile köye bağlı bulunan bir yurt, başka türlü görülemeyeceği için köylü memleketidir”* açıklaması, konuyu aydınlatmaktadır.⁴⁶⁰ Köy nüfusunun yoğunluğu ve köy sorunlarının fazla ve karmaşık olması, köy kalkınmasını da bir problem olarak öne çıkarmıştır. Köyün kalkınması, köyle kent arasındaki farklılıkların giderilmesi, burada önemli hale gelmektedir. Köy kalkınmasında köyü tanımanın önemi, tek yanlı kalkınma çabalarının yetersizliği, bölgesel özelliklerin dikkate alınması ve köyün toplumsal bir bütün içinde değerlendirilmesi gerekliliği⁴⁶¹ köy araştırmalarını, dahası bilimsel bir tarzda köy araştırmalarını önemli hale getirmiştir. Bilimsel yönden köy araştırmaları da, 'Sosyal Bilim' ekolünün değerini ve konumunu arttıracaktır. Fakat yapılan her köy araştırması bu ekolün sosyoloji anlayışına, yöntem/teknikine göre yapılmamıştır.

⁴⁵⁹ Bu çalışma çerçevesinde Cumhuriyet Dönemi'nden kastedilen yıllar 1930'lu yılların tamamı ile 1940'lı yılların ilk yarısıdır.

⁴⁶⁰ Recep Ertürk, **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997, s. 57. Cumhuriyet dönemindeki köy tartışmaları ve köyün siyasetin/sosyolojinin öncelikli gündem maddesi olmasının nedenleri ile ilgili olarak, Ertürk'ün bu eserine bakılabilir.

⁴⁶¹ Faruk Kocacık, “Köy Araştırmaları”, **Prof. Dr. Aziz Köklü'nün Anısına Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1984, s. 267.

Yeni Türkiye'yle birlikte köy çalışmalarının yoğunluk kazanmasının, köy tartışmalarının sosyolojinin ve siyasetin uzun süre öncelikli konusu arasında yer almasının, ülkeyi/toplumu tanıma amacı dışında önemli bir nedeni daha mevcuttur. Cumhuriyet dönemi köy tartışmaları bir yandan köy/toplum kalkınmasıyla ilgiliyse de diğer taraftan da yeni rejimin meşruiyet sorunlarıyla alakalıdır. Türkiye Cumhuriyeti, Tanzimat'la başlayan Osmanlı modernleşmesinde en önemli merhaledir. Bu yeni siyasetle birlikte imparatorluktan vazgeçilmiş, Batı içi çatışmalarda taraf olmaktan çıkmış ve artık Batı'nın verdiği yeni biçim kabul edilmiştir. İslamcılık'ın nakıs bırakıldığı bu yeni siyaset, Batıcılık ve Milliyetçilik sacayakları üzerinden yürütülmüştür. Varlık ve beka sorununu bu yeni siyasetle çözüme kavuşturan devlet için bu yeni siyaseti savunmak ve meşruiyetini sağlamak en önemli ve öncelikli görevdir. Tüm modernleşme sürecinde motor gücü temsil eden devlet, bu yeni siyasette de başrodedir. Fakat imparatorluğun bakiyesi üzerinde bir devlet kurulduğu gerçeği de mevcuttur. Yeni siyasetin savunulması ise bu şartlarda ancak eskinin tasfiyesiyle, onun sövgüsünü yapmakla mümkün olacaktır. Gökalp'ın Kültür-Medeniyet Tezi, 1930 yıllarda ortaya atılan Güneş-Dil Teorisi, Anadolu Uygarlıkları gibi tezlerin amacı, Osmanlı'dan vazgeçildiğinin ya da ondan ayrıklığın ifadesinden başka bir şey değildir. Fakat sadece sövgü yeterli değildir; bir de yeni siyaset içerisinde, Yeni Türkiye'de, bir toplumsal taban ihtiyacı vardır. İşte bu köydür, köylüdür. Yeni siyasete uygun bireylerin yetiştirilmesi ihtiyacını işte bu pak/temiz/arı Türk olan, "köylü" sağlayacaktır.

Köy çalışmaları ve tartışmaları bu dönemde sadece sosyolojide değil, siyasette, edebiyatta, iktisatta ve eğitimde de ele alınmaktadır. Yoğun bir köy edebiyatı literatürü bu dönemde oluşmuş ve çoğunlukla köyü ve köylüyü yücelten şiirler ve nesirler kaleme alınmıştır.⁴⁶² Köylü partileri 1960'lı yıllara kadar siyaset arenasında yerini alırken, hemen her partinin programında köye dönük projeler yer almaktadır.

⁴⁶² Bu çalışmaların büyük bir kısmı nostaljik çalışmalardır. Köy-köylü görülmeden/bilinmeden köyün ideolojileştirilmesi sonucu ortaya çıkmış yapıtlardır. Örneğin ilkokul sıralarında sıklıkla okutulan "*Orda bir köy var uzakta, o köy bizim köyümüzdür; gitmesek de gelmesek de o köy, bizim köyümüzdür*" şiiri, bu nostaljik durumu özetlemektedir.

Yine *Köy Enstitüleri*⁴⁶³ dönemin en önemli eğitim projesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Köyle ilgili mecmualar, monografiler, istatistik çalışmaları sosyolojinin gündemindedir. Halkevleri'nin Köy Büroları vardır ve köy, bakanlık düzeyinde temsil edilmektedir. Tüm bu yoğun köy temalı meşguliyet sadece nüfus yoğunluğu ve köy/toplum kalkınmasıyla elbette açıklanamaz.

Ali Süreyya “*Cumhuriyet, kırk bin Türk köyünü birer yoksulluk ocağı halinde buldu*” derken, Nusret Kemal, “*Osmanlı'nın yıkıntısından enkaz bir köy ile bütün ekonomik varlığı sömürülmüş köylü*” kalmıştı demektedir. İsmail Hakkı Tonguç imparatorluk için “... köyler yıkık, memleket ıssızlaşmış, hayat sönüştür”⁴⁶⁴ ifadesini kullanırken; bu bölümde ele alacağımız Demirkan ise “*köylüler Türk'tür ve Türk devletinin en aşağı tabakasıdır. Osmanlı olanlar Türklerden üstündür. Böyle bir köylü ve Türk anlayışı Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet devrine kadar sürmüştür*”⁴⁶⁵ diyerek yeni siyasetin bir anlamda yeni hayat önerisini temellendirmeye çabalamaktadırlar. Bu çerçeveden köy tartışmalarına yeniden bakıldığında; köy/toplum kalkınması dışında köyün/köylünün yeni rejime bir toplumsal zemin sağlama ve böylece yeni rejimin olabilecek meşruiyet sorunlarını giderme çabası olarak ele alındığı aşikârdır.

Osmanlılık ile Yeni Türkiye'yi birbirine zıt toplumsal yapılar olarak göstermek, Osmanlı'nın zararının köyde aranması, toplumsal anlamda en çok tahribatın köylerde yapıldığını söylemek ve yine tüm bunlara ek olarak köylüyle

⁴⁶³ Cumhuriyet döneminde köye en sistemli yaklaşım, eğitim alanında özellikle Köy Enstitüleri hareketiyle olmuştur. Dünya çapında bir eğitim denemesi olarak Köy Enstitüleri hareketinden önemli sonuçlar elde edilmiştir. 1940 yılında 3803 sayılı kanunla köy öğretmeni ve köye yarayan öteki meslek sahiplerini yetiştirmek üzere, tarıma elverişli arazisi bulunan yerlerde Köy Enstitüleri'nin açılması kararlaştırılmıştır. Yurdun değişik bölgelerinde yirmi kadar açılan enstitülerde; on bini öğretmen, sekiz bini eğitmen ve iki bini de sağlık memuru olmak üzere yirmi bin kadar köy genci yetiştirilmiştir. 1949'da programlarında önemli değişiklikler yapılan Köy Enstitüleri, 1952'de adları öğretmen okullarına çevrilerek kapatılmıştır. Cevat Geray, “Türkiye’de Köy Enstitüleri Hareketi ve Köy Kalkınması”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 1, 1972, s. 197–200.

⁴⁶⁴ Ertürk, **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, s. 50–51.

⁴⁶⁵ Selahaddin Demirkan, “Tanzimat’tan Günümüze Kadar Köycülüğümüz”, **İş ve Düşünce**, Cilt:24, Sayı: 204–205, 1958, s. 4.

Türk'ü eş tutarak Osmanlı'nın köylüyle birlikte Türklüğü geriye ittiği, Türklüğü değil Osmanlılığı öne çıkardığı iddiaları dönemin en çok tartışılan konularındandır. Köylüyü Türk'ün aslı/safı, köyü de Türklere hakiki yuva olarak ele almanın; Türk medeniyetinin izlerinin ancak köylerde olduğu ve oralarda aranması gerektiğinin; Türk ailesinin sadece köylerde devam ettiğini söylemenin ve yine İslamiyet'in etkisinin köylere az sirayet etmiş olduğunu tartışmanın⁴⁶⁶ gerekçeleri tabii ki vardır ancak şunlar olabilir: Bu tartışmalardaki en önemli vurgu Türklük meselesidir. İmparatorluğun Osmanlılığına karşı yeni siyaset, Türklüğü ön plana çıkarmıştır. Bu, ulusal bir toplum yapılanması için kaçınılmaz görünmüştür. Osmanlı'nın siyaseten tasfiyesi, onun kültürel olarak da tasfiyesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı öncesi Türk'le, Türk yaşamıyla/inancıyla bağ kurulmak istenmiştir. Burada yeni devletin laik karakteri ve bu konudaki meşruiyet arayışları da etkili olmuştur. Dönemin siyasi kadroları ve aydınları ancak bu şekilde, yani Osmanlı eleştirisi üzerinden Batıcı/Milliyetçi/Laik karakterli bir ulusal devletin varlığını sürdürebileceği tezi üzerinden hareket etmişler ve köyü/köylüyü bu bakış açısından ele alıp değerlendirmişlerdir.

Cumhuriyet dönemi köy tartışmaları kısaca bu şekildedir. Şimdi ise Türkiye'de 1930 sonrası Sevündük ile başlayan ülkeyi tanıma hareketi ve köy monografileri yapma girişimlerinden ortaya çıkan çalışmalarını kabaca görelim. Fakat yeniden hatırlatmakta fayda var: Sevündük ile başlayan bu ilgi, birden çok şekilde/yöntemle/amaçla yapılmış çalışmalarını kapsamaktadır. H. Ziya Ülken, dağınık ve metotsuz monografiler bir tarafa bırakıldığında, ilmi sahada yapılan köy araştırmalarının üç başlık altında toplanabileceğini belirtmiştir. Bunlardan ilki, maddi değişmelerin manevi hayatı kesin surette belirlediği tezinden hareket eden çalışmalardır. Bu teze göre Marksist terminolojiyle *alt-yapıda* meydana gelen değişmeler *üst-yapıyı* belirlemektedir. Bugün *Ankara Ekolü* diye isimlendirdiğimiz Ankara Üniversitesi sosyologlarından Niyazi Berkes ve Behice Boran, bu anlayışla bir takım köy araştırmaları yapmışlardır. Kendilerinden sonra da bu anlayışla yapılmış araştırmalar mevcuttur. İkinci kısımda değerlendirilen köy araştırmaları *kültür değişmeleri* kuramı tarafından şekillenmiştir. Bu araştırmalar ise teknik

⁴⁶⁶ Ertürk, *Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları*, s. 45-54.

değişmelerin manevi hayat ve zihniyet üzerinde ciddi bir etkisinin olmadığı ön tezinden hareketle yapılmıştır. Bu tip araştırmaların en önemli ismi ise aynı zamanda kültür değişmeleri tezinin de sahibi olan Mümtaz Turhan'dır. Üçüncü ve son sınıflamada ise Mehmet Ali Şevki Sevündük, Selahaddin Demirkan ve İstanbul Sosyoloji'den bir kısım öğretim üyesi ve öğrencinin 'Sosyal Bilim'in uygulamalı yöntemi ve *monografi* tekniğiyle yaptığı köy araştırmaları vardır.⁴⁶⁷

'Sosyal Bilim' ekolü temsilcilerinden Mehmet Ali Şevki Sevündük ve Selahaddin Demirkan'ın⁴⁶⁸ yaptıkları monografik çalışmalar dışında yapılmış bazı köy monografilerinden, araştırmalarından bahsedecek olursak; bilimsel niteliği bakımından dikkati çeken ilk monografik araştırmalardan birini Sadri Aran tarafından yapılan *Evedik Köyü Monografisi* (1938) oluşturmaktadır. 1942 yılında Niyazi Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* adıyla bir yapıt yayınlamış ve on üç köyün toplumsal kuruluşunu, aile yapısını ve ekonomik yaşamını incelemiştir. 1945 yılında ise Behice Boran, *Toplumsal Yapı Araştırmaları* adlı yapıtı ile Manisa ovasındaki sekiz köyü ele almıştır. Bu araştırmada Boran, dağ ve ova köylerini birbirleriyle karşılaştırarak insan-doğa ilişkilerini, üretim araç ve biçimlerini, işbölümü ve mülkiyet durumunu incelemiştir. 1943–1944 yıllarında Gerhard Kessler ve Z. Fahri Fındıkoğlu, Zonguldak havzasında bir işçi anketi uygulaması yaparlarken, Orhan Tuna *Ahmediye* iş tezgâhlarını, alana-dönük sosyoloji yaklaşımıyla incelemiştir. 1940'lı yıllarda köy araştırmaları alanındaki gelişim, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle durgunlaşmıştır. 1950 yıllarında ise çok sayıda yeni köy araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmaların öncülüğünü ise İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü ve Coğrafya Enstitüsü yapmıştır. *Karataş Köyü*, *Alacahöyük*, *İhsaniye*, *Keçiler*, *Çatak*, *Mütevelli*, *Kayahoğlu*, *Yenibedir*, *Eskitaşlı* gibi monografiler bunlara örnektir.⁴⁶⁹ Bu yıllarda yapılan ve dikkat çeken bir başka köy araştırması ise İbrahim Yasa tarafından yapılan *Hasanoğlan* ve *Sindel*

⁴⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Köy Sosyolojisi", **Sosyoloji Dünyası**, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayın Organı, İstanbul, 1951, s. 25.

⁴⁶⁸ Bir sonraki başlıkta ayrıntılı ele alınacağından, burada monografik çalışmalarından bahsetmedik.

⁴⁶⁹ Bahsi geçen bu monografik çalışmalardan hemen hepsi İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi'nde 1950–1956 yılları arasında yayınlanmıştır.

monografileridir. Her iki araştırmada da yazar, sosyal ve ekonomik yapı üzerinden toplumsal değişmeyi ele almıştır. Yine Müm̄taz Turhan'ın Erzurum-Kars dolaylarındaki köylerde yaptığı araştırmalar da burada zikredilmeye değer araştırmalardandır.⁴⁷⁰

1950 sonrası içinde yapılmış biręok köy araştırması ve monografisi mevcuttur. Fakat amacımız bir köy sosyolojisi tarihęesi ve köy araştırmaları istatistięi⁴⁷¹ vermek değil, 'Sosyal Bilim'le başlayan köy araştırmaları ilgisinin yaklaşık yirmi yıldaki gelişimine dikkat çekmektir. Bu süreçte dikkatimizi çeken önemli bir husus ise bu köy araştırmalarının yaklaşımlarının dönemseller olarak değiştiğidir. şöyle ki; 1940'lı yıllara kadar yapılan araştırmalar 'Sosyal Bilim' ekolünün devamcılarını ya da etkisinde kalanlar tarafından yapılmıştır. 1940'lı yıllarda araştırmaların yaklaşımını diyalektik anlayış belirlerken; 1950'lili yıllarda yapılan araştırmaların temel yaklaşımı toplumsal değişme eksenslidir. Tabii burada özellikle ekolün yöntem ve tekniğiyle yapılan araştırmaların, sosyolojideki arayışların, eklektik gelişmelerin bir ürünü saymak da mümkündür.

Burada kısaca ele almaya çalıştığımız Cumhuriyet dönemi köy araştırmaları ve tartışmaları konusunda öne çıkan önemli bir isim ise Selahaddin Demirkan'dır. şimdi ülkemizde 'Sosyal Bilim' ekolünün Sevündük sonrası temsilcisi olarak bilinen Demirkan'ın düşüncelerine ve çalışmalarına yakından bakalım.

⁴⁷⁰ Cevat Geray, "Toplum Kalkınması ve Köy Araştırmaları", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, 1972, s. 9-12; Kocacık, "Köy Araştırmaları", s. 270-272; Ülken, "Türkiye'de Köy Sosyolojisi", s. 23.

⁴⁷¹ Bu konuda Cevat Geray'ın makalesi ayrıntılı bilgiler içermektedir.

3.4. SELAHADDİN DEMİRKAN: SOSYOLOJİ ANLAYIŞI VE EKOLDEKİ YERİ

Türkiye’de Köy Sosyolojisi ve Köy Davası denilince akla gelen ilk isimlerden biri Selahaddin Demirkan’dır.⁴⁷² Demirkan bunun yanı sıra ülkemizde “*Türk Le Play’cileri*” ya da “*Türk Sosyal Bilimcileri*” denen sosyolojik çıkırın da temsilcilerindedir. Hatta Fındıkoğlu’nun değişıyle Demirkan, “*Sabahaddin ve Mehmet Ali Şevki’den sonra kuramsal ve uygulamalı çalışmaları ile üçüncü Türk Sosyal Bilimcisi diye gösterilmeye hak kazanmıştır*”.⁴⁷³ İlginç olan, selefleri gibi Demirkan’ın da, akademi dışı bir sosyolog oluşu ve ‘Sosyal Bilim’in üniversite dışı temsilcilik geleneğini devam ettirmiş olmasıdır.

Selahaddin Demirkan, 1930’lu yılların ilk yarısında hastalığı dolayısıyla yaptığı seyahatlerde köy ve köylü hayatını incelemeye başlamış, gezdiği köylerle ilgili birtakım düzensiz gözlem notları almış ve bir anlamda bu seyahatler ve doğal gelişen köy ziyaretleri ve elde biriken notlarıyla, köye ve köycülük meselesine ilgi duymuştur. Bu süre zarfında bazı gezi yazıları yayınlamıştır (örneğin; *Ankara Vilayeti* isimli yapıtı 1928 yılında Türk Maarif Cemiyeti tarafından yayınlanmıştır). Demirkan, köy ilgisi ve köy davasını –kendisinin tabiriyle– “*bütün milletin Batılılaşma davasına bağlamış bulunduğu*” için bu meseleyi, ancak bir düşünce sistemi içinde ele alarak kavranıp izah edileceğine hükmetmiştir. Böylece dönemin sosyoloji ekollerini inceleyen Demirkan, *La Science Sociale Dergisi*’nin bir sayısına rastlar; burada Descamps’ın bir yazısını okur ve bu şekilde hem ekolle hem de ekolün Türkiye’deki temsilcisi ve devamcıları Prens Sabahaddin ve Mehmet Ali

⁴⁷² **Selahaddin Demirkan**, 1894’de İstanbul’da doğmuştur. 1912 yılında Vefa İdadisi’nden mezun olduktan sonra Hukuk eğitimine başlamış, fakat Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte eğitimini yarıda bırakarak yedek subay olarak Harbiye’ye kaydolmuştur. Savaş sonrası ise memuriyete başlamıştır. 1935’ten sonra Halkevleri’nin Köy Bürolarında şef olarak çalışmış, 1973’te vefat etmiştir.

⁴⁷³ Z. Fahri Fındıkoğlu, **Metodoloji**, 1. Cilt, İstanbul, 1945, s. 236.

Şevki Sevündük'ten haberdar olur.⁴⁷⁴ Ekole yönelik incelemeleri devam eden Demirkan'ın, *Ülkü Dergisi* ve *Cumhuriyet Gazetesi*'nde, yeni intisap ettiği ekolün düşünsel çerçevesinde çeşitli makaleler kaleme almaya başladığı görülmektedir. 1935'de *Trakya Genel Müfettişliği*'ne bağlı *Köy Bürosu*'nda şef olarak çalışmaya başlayan Demirkan, 1938'den sonra ise aynı görevi İstanbul *Eminönü Halkevi*'nde sürdürecektir. Bu arada Demirkan'ın yazın hayatı da gelişecektir. 1936–1938 yıllarında *Trakya Dergisi*'nde yazan Demirkan, 1938'de bir süre H. Ziya Ülken'in çıkardığı *İnsan Dergisi*'nde yazılarına devam eder. 1940–1947 yılları arasında ise 123 sayılı *Köye Doğru Dergisi*'ni büyük bir özveriyle çıkarır. Bu süre zarfında *Yeni Türkiye Mecmuası*'nda da makale yazımını sürdürmektedir. Dergi çalışmalarının dışında yaptığı dört köy monografisi (*Küçükçekmece Köyü*–1941, *Celaliye Köyü*–1941, *Kestel Köyü*–1943 ve *Bağlum Köyü*–1952), özellikle köy sosyolojisi çerçevesinde yayınladığı kitap ve kitapçıklar (*Köyün Sosyal Tetkikinde Monografya Usulü ve Türkiye'de Köy Davası*–1946, *Köy Araştırmaları Kılavuzu*–1960 ve *Köy Sosyolojisine Hazırlık*–1962), Sevündük'ün ardından köyün nasıl tetkik edileceği ile ilgili olarak yayınladığı bir kılavuz kitapçık (*Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir?*–1942) vardır. Ayrıca 'Sosyal Bilim' ekolünün kuramsal tanıtımı için de bir eser (*Tecrübî Sosyolojiye Giriş*–1958) kaleme alan Demirkan, 1946 sonrasında ise değişen siyasi konjonktürle birlikte siyasetle ilgili de bazı düşünceler ortaya koymuştur. Özellikle *Köye Doğru Dergisi*⁴⁷⁵, nin son sayılarında bu konuları yoğun bir şekilde işlemiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Demirkan'ın ekolle tanışıklığının Prens Sabahaddin'in ekolle tanışıklığına benzerliği ilgi çekicidir.

⁴⁷⁵ **Köye Doğru Dergisi**, 1940–1947 yılları arasında 123 sayı çıkmıştır. Uzunca bir süre 15 günlük çıkan dergi, zamanla, ekonomik güçlüklerin de eşliğiyle önce aylık ve daha sonra aralıklarla çıkmaya başlamıştır. Demirkan'ın büyük bir özveriyle çıkardığı bu dergi en uzun soluklu köy dergisidir. Yayını bağımsızdır, Eminönü Halkevi'yle bilinen bir irtibatı yoktur. Fakat derginin C.H.P. tarafından desteklendiği bilinmektedir. Derginin yazar kadrosu sabit değildir; çoğunlukla Köy Enstitüleri öğretmen ve öğrencileri mevcuttur. Araştırmalarımızda bu derginin ancak yirmiye yakın sayısı bulunabilmiş ve incelenmiştir.

⁴⁷⁶ Selahaddin Demirkan, "Memleketimizi Tanıma Meselesi ve Prens Sabahaddin Çığırı", **Sosyoloji Konferansları**, 1960–1961 Ders Yılı, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962, s. 81–83; Müge Civan, **Selahattin Demirkan'ın Eserleri ve Sosyoloji Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

Demirkan'ın Eminönü Halkevi Köy Bürosu Şefliği yılları, en verimli çalışma yıllarıdır. Burada, akademiden hocalarla ve öğrencilerle birlikte çalışmalar yaptığı, konferanslar verdiği, köy tetkiki ile ilgili dersler anlattığı ve yayınlar yaptığı bilinmektedir. Aslında bu yıllar, özellikle de 1938–1940 yılları arası 'Sosyal Bilim'in, Mehmet Ali Şevki Sevündük tarafından akademide de temsil edildiği yıllardır, fakat Demirkan'ın Sevündük ile ilgili değinisi çok sınırlıdır; o da sadece Sevündük'ün *Ülkeyi Tanımada Rehber: Monografik İncelemelere Doğru* isimli broşürü nedeniyle. *Köye Doğru Mecmuası*'nın altıncı sayısında Sevündük'ün anket örneği; “halkevlerinin, köycülük şubesi azalarının, muallimlerin, köy tetkiklerinde faydalanacakları ilmi bir anket örneği veriyoruz” tanıtım yazısıyla okuyucuya takdim edilmiştir. Bu husus, yani ekolün devamcılarının birbirleriyle irtibatlarının ya da birbirlerini referans göstermelerinin sınırlı olması, Demirkan-Demiray ilişkisinde de açıkça görülecektir. Her iki sosyologun da, kendilerini ekolün devamcıları olarak gördükleri ve aynı zaman diliminde yaşadıkları halde aralarında çok sınırlı bir irtibat görülmektedir. Bilinen belki de tek irtibat, Tahsin Demiray'ın da katkılarıyla düzenlenen *Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı* münasebetiyle yapılan anma toplantısında, Demirkan'ın da bir tebliğle katılmış olmasıdır. Ekol temsilcileri arasındaki bu irtibatsızlık, açıklığa kavuşturulması gerekli bir husustur.

Yeniden Demirkan ve çalışmalarına dönecek olursak; Demirkan'ın köy araştırmaları konusundaki yoğun çabaları ve uzmanlığı, devlet kurumları tarafından da kendisine ilgi gösterilmesine vesile olmuştur. 1949'da Devlet İstatistik Enstitüsü'nün daveti üzerine Anadolu'nun tipik köylerinde incelemeler yapmış ve bu incelemeleri rapor olarak sunmuştur.⁴⁷⁷ Yine *Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı* münasebetiyle vermiş olduğu tebliğde Türk sosyolojisini ele almış ve “bir Türk sosyolojisinden bahsedebilir miyiz?” sorununu o yıllarda gündem etmiştir.⁴⁷⁸

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 1999. Demirkan'ın yayınlarının tam listesi için bu teze bakılabilir.

⁴⁷⁷ Selahaddin Demirkan, *Tecrübi Sosyolojiye Giriş*, Ankara, 1958, s. 7.

⁴⁷⁸ Selahaddin Demirkan, “Türk Sosyolojisi ve Bugünkü Problemleri”, *Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı Dünyada ve Türkiye’de Tesirleri* (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 37.

Bunların dışında Fransızcadan bazı kitap çevirileri ve yaşamının son yıllarında yayınladığı *Bir Milletın Yarattığı Lider Mustafa Kemal Atatürk* isimli eseri vardır.

Burada bahse konu ettiğimiz Demirkan'ın eserleri, en azından müellifin hem gayretini hem de ele aldığı konuların zamanla çeşitlendiğini göstermek açısından önemlidir. Demirkan'ın düşüncelerine geçmeden önce fark ettiğimiz bazı hususları izah etmek yerinde olacaktır. İlk olarak Demirkan'ın eserlerinin kronolojik bir sırası, bize sadece Demirkan'daki zihni evirilmeleri göstermekle kalmaz, aynı zamanda Türk siyasetinin ya da dönemin tartışmalarının yoğunluk merkezini görme fırsatı da verir. 1930'ların ilk yarısında Demirkan daha çok tarih ve arkeoloji yazıları kaleme almaktadır. Bu dönemde sadece birtakım gezi yazıları değil, *Hititler Tarihi*, *Truva Harabeleri* ve *Akadlar* gibi tarih/arkeoloji incelemeleri de yayınlar. Bu incelemelerin yayınlandığı dönem tam da ülkede yeni tarih tezinin tartışıldığı, Osmanlı tarihi atlanarak Anadolu Uygarlıkları ile bir bağ kurulmaya çalışıldığı bir dönemdir. 1935 sonrası Demirkan'ın köy ilgisi yoğunlaşmaya başlar. Bu, 1950'li yıllara kadar sürecektir ki; zaten bir önceki başlıkta da izah ettiğimiz gibi bu dönem, köy tartışmalarının ve projelerinin yoğunluk kazandığı bir dönem olmuştur. 1946'da çok partili hayata geçişle birlikte Demirkan'ın ilgisinin bir süreliğine politika/demokrasi konularına kaydığı, dönem tartışmalarına katıldığı görülecektir. 1960 sonrası köyle ilgili çalışmalarının, *Köy Sosyolojisine Hazırlık* başlıklı kitap yayınlayacak kadar daha derli-toplu bir şekil aldığı görülür. 1950 sonrası Amerikan Sosyolojisi'nin ülkemizde etkinliğini arttırması ve Amerikan menşeli *Rural Sociology* çalışmalarının Le Play sosyolojisinin bir devamı olarak ele alınması, Demirkan'ı daha çok cesaretlendirmiş görülmektedir. 1960'ların ikinci yarısından vefatına kadarki çalışmalarında ise Türk İnkılâbı, zihniyet gibi bazı konuları ele almış ve Cumhuriyet'in 50. kuruluş yıldönümüne atfen *Atatürk* kitabını yazmıştır. Bilindiği gibi bu son dönem de, modernleşmenin sorgulandığı, Türk toplum çalışmalarının yoğunluk kazandığı, tek parti dönemi uygulamalarının, Cumhuriyet devrimlerinin tartışıldığı bir dönemdir. Açıkça görüldüğü üzere Demirkan, her ne kadar bilimsel bir çaba içerisinde görülüyor olsa da, sürekli olarak siyasetin tartışma alanları içerisinde kalmış, dönem koşullarında bu tartışmalarda yerini almıştır.

Dikkatimizi çeken ikinci bir nokta ise Demirkan'ın Cumhuriyet Halk Partisi'ne olan yakınlığı ile 1946 sonrası Demokrat Parti'ye olan uzaklığıdır. Türk siyasetindeki genel kabullerden biri, Prens Sabahaddin'in İttihat ve Terakki'ye karşı desteklediği Ahrar Fırkası'yla başlayan merkez-çevre tartışması ve geriliminin günümüze kadar siyaset düzeyinde devam ettiği'dir. 'Sosyal Bilim' ekolü zihniyetinin Türkiye'de hep bu merkezîyetçi partilerin karşısında muhalif olan partilerin temel siyasi/ekonomik/sosyal politikalarına yön verdiği yönündeki bu ön kabul, Ahrar'ın devamcıları olarak Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin, daha sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın görülmesine neden olmuştur. Çok partili hayata geçişle birlikte de yeni kurulan Demokrat Parti bu temsiliyeti devralmış görülmektedir. Prens Sabahaddin'in İttihat ve Terakki de olduğu gibi yeni kurulan Cumhuriyet'le de düşünsel olarak uzlaşması mümkün olmamıştır. Sevündük'te ise siyasi bir temsiliyet söz konusu olmamış, bilimsel bir duruş sergilemiştir. Fakat Demirkan'ın yeni rejimle ve CHP ile yakınlığı bilinmektedir.⁴⁷⁹ Üstelik 1946'dan sonra Demokrat Parti ile mesafelidir ve 1950–1960 yılları arasında önemli bir görevde de bulunmamış ve ciddi bir çalışma da ortaya koymamıştır. Bu durum izaha muhtaçtır. Çünkü CHP'nin merkezîyetçi/seçkin siyaset anlayışı, devletçi ekonomik politikaları, ekolün düşünceleri ve önerdiği modeller düşünüldüğünde uyumsuzdur. Yine Demirkan'ın milliyetçi eğilimi, Gökalp'i kendi düşünsel gelişimi için önemli bir şahsiyet olarak tanımlaması vb. hepsi düşünüldüğünde; Demirkan için söylenecek olan siyaseten CHP, sosyolojik anlayış olarak 'Sosyal Bilim' ekolü taraftarlığıdır. Burada Demirkan'ın köye dönük ilgisini, çalışma ve önerilerini bilimsel bir çerçevede izah etme gayreti içerisinde olduğu göz önünde bulundurularak ve yine dönem sosyologlarının eklektik arayışlar içerisinde oldukları bilinerek bir değerlendirme yapılması oldukça önemlidir.

Demirkan'ın düşüncesini üç başlık altında ele almayı uygun bulduk. İlk olarak 'Sosyal Bilim' ekolündeki yeri tartışılacak, ikinci olarak Köy Sosyolojisi çalışmaları

⁴⁷⁹ Köye Doğru Dergisi'nin muhtelif sayılarının incelenmesi bu kanıyı destekleyecektir. CHP ve politikalarını, Atatürk ve İsmet İnönü'yü övücü yazılar bolca vardır. Ayrıca dergi maddi olarak da desteklenmiş CHP tarafından Halkodaları dergiye abone edilmiştir.

irdelenecektir. Son başlık altında ise yazarın bu iki başlık dışında ele aldığı konularla ilgili düşünceleri izah edilecektir.

3.4.1. Bilim Olarak Köy Davası: Demirkan'ın 'Sosyal Bilim' Anlayışı

Demirkan, yayınladığı çalışmalarında, sosyolojinin tanımından doğuşuna, sosyolojik kuramlardan sosyolojide kullanılan yöntem ve tekniklere kadar birçok konuyu –çoğunda detaylı olmasa ve sık sık tekrara başvursa da– ele almıştır. Onun 1958 yılında yayınladığı *Tecrübî Sosyolojiye Giriş* kitabı bu konularla ilgili neşrettiği düşüncelerinin bir derlemesidir. Yine 1962 yılında yayınlanan *Memleketimizi Tanıma Meselesi ve Prens Sabahaddin Çığır* başlıklı makalesi ise bir anlamda kendisinin 'Sosyal Bilim' ekolü ile olan münasebetinin tarihini anlatmaktadır. Demirkan sosyolojiyi, bir ders konusu olmaktan ziyade “bir kendini bulma, şahsiyet kazanma, ve aynı zamanda toplum sorunları üzerine eğilme, oradaki problemleri bulma ve çözmeye çalışma ilmi” olarak tarif etmiştir.⁴⁸⁰ Aslında Demirkan'ın bu tarifle anladığı ve anlattığı, sosyolojinin memleketi tanıma amacına hizmet etmeye dönük zeminidir; sosyoloji burada Demirkan için köy davasına bilimsel bir zemin teşkil etmeli, böylece kendisine göre ülkenin en öncelikli davası olan köy davasına hizmet etmelidir. Bu bakış açısını ekolle tanışıklığından vefatına kadar sürdürmüştür. Memleketi tanıma amacını da genel anlamda sosyolojinin değil, özellikle *Tecrübî Sosyoloji*'nin sağladığını belirtir. *Tecrübî Sosyoloji*⁴⁸¹ Demirkan'a göre bizi peşin hükümler vermekten, mesela bir köy hayatını incelerken ona önceden geri veya durgun ya da ileri gibi vasıflar vermekten alıkoyar, olayları olduğu gibi gösterir, anlamamızı sağlar⁴⁸²; dolayısıyla bu ekolün biricikliği bu anlayışta olmasından ileri gelmektedir.

Sosyoloji ve 'Sosyal Bilim' ayırımı yapan Demirkan, sosyolojinin kendi konusunun ruhuna nüfuz edemeyerek ancak dış olayların tezahürlerini

⁴⁸⁰ Demirkan, “Memleketimizi Tanıma Meselesi ve Prens Sabahaddin Çığır”, s. 84.

⁴⁸¹ Kavram karmaşası olmaması adına bundan sonra metinde Demirkan'ın kullandığı *Tecrübî Sosyoloji* yerine 'Sosyal Bilim' denilecektir.

⁴⁸² Demirkan, *Tecrübî Sosyolojiye Giriş*, s. 10.

inceleyebildiğini, ‘Sosyal Bilim’in ise insan birlikteliklerinin yalnız dış olaylara ait tezahürlerini değil, bu birlikteliği kuran birleştirici uzuvları da incelediğini belirtir.⁴⁸³ “*Bu yeni bilimin kuruluşundaki hâkim zihniyet, olayları yakından ve objektif olarak incelemek, pozitif bilimlerin donelerine dayanmaktır.*”⁴⁸⁴ Bu aşamada ‘Sosyal Bilim’i diğer sosyoloji ekollerinden farklı kılan yöntemidir. Sosyal Bilim’ pozitif bir bilimdir, doğa bilimlerindeki mekanik ilişkinin neden-sonuç bağlamı burada da vardır ve ‘Sosyal Bilim’, bu çalışmalarında pozitif bilimlerin metotlarından faydalanır. ‘Sosyal Bilim’ ekolünün bilimsel yöntemi *gözlemdir*. Sosyal olayları olduğu yerde görür, tespit eder. Özelliklerini belirler, diğer olaylarla olan münasebetine dikkat eder ve tüm bu süreçlerde tarafsızdır, ön kabullerden hareket etmez.⁴⁸⁵

Ekolün yöntemi gözlemdir fakat gözlem nasıl ve ne şekilde yapılacaktır? Buna Demirkan, yine Le Play ve ‘Sosyal Bilim’in terminolojisinden yola çıkarak bir ‘sosyolojik araştırma’nın nasıl yapılacağını izahta yer vermiştir. Ona göre insan topluluklarının tabii oldukları determinizmi kavramak, yani onları bilimsel olarak tanımak için toplumun temelini kuran aileleri ve köyleri monografik metotla gözleme tabi tutmak gerekir. “*Tanımak demek, (aile, köy, atölye, fabrika, okul, dernek, sendika, belediye, hükümet) gibi küçükü büyüklü sosyal zümrelerin özel yaşayışlarını bizzat monografik teknik yardımıyla gözleme tabi tutmak demektir.*”⁴⁸⁶ Bu yöntem ve teknik yardımıyla yapılacak sosyolojik araştırmanın hedefi insan topluluklarında meydana gelen değişimleri izah etmektir. Fakat sosyal olayların karmaşıklığı yöntem olarak kademe kademe ilerlemeyi gerektirir. Önce aile, atölye, köy gibi daha küçük gruplar ele alınır, ilerleyen safhalarda daha büyük topluluklar incelenir. Burada da araştırmayı yapanın nesnelliği ön plana çıkar. Bu aşamada Demirkan, bir kimyager gibi değil bir jeolog gibi hareket edilmesini salık verir.⁴⁸⁷

⁴⁸³ Selahaddin Demirkan, “Tecrübî Sosyoloji Hakkında Kısa Bilgiler”, **Köye Doğru**, Sayı 44, 1942, s. 10.

⁴⁸⁴ Demirkan, “Memleketimizi Tanıma Meselesi ve Prens Sabahaddin Çığırı”, s. 88.

⁴⁸⁵ Selahaddin Demirkan, “Tecrübî Sosyoloji”, **Köye Doğru**, Sayı 43, 1942, s. 4.

⁴⁸⁶ Demirkan, a.g.m., s. 85.

⁴⁸⁷ Selahaddin Demirkan, “Sosyolojik Araştırma”, **Köye Doğru**, Sayı 45, 1942, s. 6.

Gözlemin gayesi, olayları pozitif bilimin alanına girebilecek tarzda tam ve doğru olarak toplamaktır. Bu da ancak monografi tekniğini kullanmakla sağlanabilir. Burada olaylar doğrudan doğruya gözlemci tarafından toplanır. Demirkan monografik gözlem dışında vasıtalı metoda da başvurmanın faydalı olabileceğini; istatistikler, tarih kitapları, seyahatnameler ve diğer eserlerden de o konuya ait olan kısımların derlenebileceğini söyler. Sosyolojik araştırmada, araştırmacının tarafsızlığını ve bir jeolog gibi hareket etmesini ve bu şekilde araştırmanın ‘bilimsel’ olmasını sağlayacak ‘monografi’, Demirkan’ın üzerinde ciddiyetle durduğu bir tekniktir. Monografinin, “*özel ve tek grupların gözlenmesinde kullanılan bir usul*” olarak tanımlayan Demirkan, monografinin iyi kullanılabilmesi için de bazı kaidelere dikkat edilmesi gerekliliğini belirtmiştir. İlk olarak incelenecek zümrenin tiplerinin seçilmesine dikkat edilmelidir. Bütün köyleri ve aileleri incelemek mümkün olmadığına göre yapılması gerekli olan şey, ‘tip köyler’ ve ‘öz tip ve tam aileler’ seçmektir. Tip köy, o bölgenin bütün özelliklerini kendi bünyesinde toplamış köydür. Öz tip aile, geçimini kendi asıl mesleğinden temin eden aile iken tam aile ise, ana-baba-kız ve erkek çocuklardan oluşan aile demektir. Demirkan tip ailelerin seçiminde özellikle kendi el emekleri ile geçinen ailelerin seçilmesini salık verir. Çünkü – ekolün bakış açısıyla– işçi aileler, maddi çevrenin doğrudan doğruya ve kuvvetli surette tesiri altında bulunmaktadır.⁴⁸⁸

Bir monografi yalnızca incelenen grubun/zümrenin iç olaylarını göstermekle kalmaz, aynı zamanda zümrenin diğer toplumsal zümrelerle/yapılarla olan alaka ve münasebetlerini de gösterir/göstermelidir. Zaten monografinin bir diğer önemli özelliği ise budur. Bir aile içindeki yaşama tarzı, yaşam safhaları, çocuk terbiyesi, tasarruf vb. gibi hususiyetleri bilmek o ailenin tipini belirlemeye yetmez. Aslolan o ailenin diğer ailelerle, içinde bulunduğu muhitte olan çeşitli münasebetlerini ve bu münasebetlerden doğan toplumsal olay ve olguları da bilmektir. Ancak bu şekilde tam bir tahlil yapılmış ve sınıflamaya gidilmiş olur.⁴⁸⁹

⁴⁸⁸ Demirkan, “Sosyolojik Araştırma”, s. 6; Demirkan, **Tecrübî Sosyolojiye Giriş**, s. 66–67.

⁴⁸⁹ Demirkan, a.g.m., s. 6.

Demirkan'ın 'Sosyal Bilim' ekolüne önemli bir katkısı 1942 yılında yayınladığı *Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir?* başlıklı broşürüdür.⁴⁹⁰ Bu broşür ekolün Türkiye'de, Sevündük'ün 1936 yılında yayınladığı *Ülkeyi Tanımada Rehber: Monografik İncelemelere Doğru* broşüründen sonra yayınlanmış ikinci bir inceleme aracı olması bakımından önemlidir. Bu broşürü Demirkan, köy incelemeleri yapmak isteyenler için bir kılavuz olarak hazırlamıştır. Broşürün önsözünden anlaşıldığına göre Demirkan, Eminönü Halkevi'nde Köy Bürosu Şefi olarak çalışırken, bir grup üniversiteli ve liseli gence sosyal araştırmaların nasıl yapılacağı ile ilgili dersler vermiş ve bu öğrenci-gençlerle birlikte Eyüp-Alibey Köy'de incelemeler yapmışlardır. Fakat karşılaşılan işin güçlüğü böylesi bir kılavuzun hazırlanmasını zaruri kılmıştır. *Köyün Tetkiki İçin Araştırma Planı* diye isimlendirdiği bu çalışmadan önce hem ekolü hem de monografiyi kısaca tanıtan Demirkan, Türk sosyolojisinin varlığını da yapılacak bu monografilere bağlamıştır: "... Eğer günün birinde Türkiye'nin muhtelif sosyal mntikalarında en az bin köyde böyle ilmi incelemeler yapmak mümkün olur ve elde hiç olmazsa bin kadar monografi bulunursa, Türk sosyolojisinin temelleri atılmış sayılabilir".⁴⁹¹ Demirkan bu broşürünü 1960 yılında revize ederek yeniden yayınlamıştır. *Köy Araştırmaları Kılavuzu*⁴⁹² diye adlandırdığı ve daha derli-toplu görünen bu ikinci kılavuz, birincisinden içerik olarak farklı değildir.

Demirkan'ın yayınlanmış dört adet köy monografisi mevcuttur. Bunlar 1941 yılında yayınladığı *Celaliye Köyü* ile *Küçükçekmece Köyü* monografileri, 1943 yılında yayınladığı *Kestel Köyü* monografisi ile 1952'de yayınladığı *Bağlum Köyü*

⁴⁹⁰ Selahaddin Demirkan, *Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir?*, Kültür Basımevi, İstanbul, 1942.

⁴⁹¹ Demirkan, a.g.e., s. 11.

⁴⁹² Selahaddin Demirkan, *Köy Araştırmaları Kılavuzu*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1960. Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği yayını olarak basılan bu kılavuzda hem editör olarak Önsöz kısmını yazan Fındıkoğlu hem de Giriş kısmında Demirkan, 27 Mayıs 1960'ı, yani darbeyi, bir 'sosyal uyanış' olarak ifade etmişlerdir. Fındıkoğlu ayrıca 1960 yılının ortalarından sonra "*derin bir araştırmacılık ve anketçilik hareketinin sosyal problemlerimize projektörlük yaptığını*" ve bunu memnunlukla karşıladıklarını belirterek, dönem itibarıyla alan araştırmalarının önemine ve gelişimine vurgu yapmıştır.

monografisidir.⁴⁹³ Prens Sabahaddin'in hiç yapmadığı Sevündük'ün bir tane köy monografi örneği verdiği düşünülürse Demirkan'ın bu alandaki başarısı önemlidir. Fakat Demirkan'ın, Türk sosyolojisinin temelini, yapılacak köy monografilerinde görmesine rağmen otuz yılı aşkın ekolle tanışıklığında sadece dört tane monografi örneği verdiği düşünüldüğünde; bir de yurtdışındaki muadilleriyle karşılaştırıldığında bu rakamın basitliği ortadadır. Fakat yine de ekolün devamı ve uygulamalı sosyoloji örnekliliği sergilenmesi açısından bu çalışmalar önemsenmelidir.

Civan'ın belirttiğine göre Demirkan, Bursa'nın Kestel köyünde yaptığı monografik incelemeyi 1943 yılında *Köye Doğru* dergisinde yayınlamıştır. Demirkan'ın ifadesiyle bu monografide “*Sosyal Bilim’ metotlarına göre toplumsal hayat öğrenilmeye çalışılmıştır*”. Demirkan'ın bu monografide vardığı sonuç, Türk köylüsünün hükümetten beklentisinin yüksek olduğudur. Sadece köylünün değil münevverin de onda dokuzunun bütçeye dayanmadıkça yaşayamadığını belirten Demirkan, sebep olarak da Doğu'daki eğitimin ‘cemaatçi’ olmasına bağlamıştır. Türkiye’de kamucu tipten bireyci tipe geçiş devrini yaşayan bölgelerin bulunduğunu söyleyen düşünürümüz, ancak hükümet kurumlarının, kanunların ve eğitim sisteminin bireyciliği geliştirecek bir metot ve bir yol tutamadığını belirtmektedir.⁴⁹⁴ Burası ilginç bir noktadır. Şöyle ki hem sadece bir monografik tetkikten sonra toplumsal bağlamda bir sonuç çıkarılmakta ve böylece kendisinden önceki ekol mensuplarının söyledikleri (memur toplum eleştirisi, kamucu toplum yapısı vb.) tekrarlanmaktadır. Hem de devletin bireyci toplum yapısına geçmek için bazı metotlar denediği fakat uygun bir metot bulamadığı gibi bir düşünce ortaya çıkmaktadır. Hızlı yargılara varmak, ülkemizdeki ‘Sosyal Bilim’cilerin ortak tutumlarından bir yandan bir sosyoloji kurmak için en az bin tane köy monografisine ihtiyaç duyulduğunu ve ancak böylece bir toplumsal yapı tahlili yapılacağını söylemek diğer yandan da yapılan ilk incelemeden sonra okulun genel kabullerini benimsemek, bir kuramsal çelişki değilse, ülkeyi tanıma adına kaybedilecek vakit endişesinin dışavurumudur. Ya da peşinen kabul edilen bir hükmün meşruiyeti için bazı sosyal yapı araştırmalarına duyulan ihtiyaçtır.

⁴⁹³ Bu dört monografiden yalnızca *Bağlum Köyü Monografisi* tarafımızca incelenebilmiştir.

⁴⁹⁴ Civan, *Selahattin Demirkan'ın Eserleri ve Sosyoloji Anlayışı*, s. 115–116.

Yine Demirkan'ın hem toplumcu Gökalp sosyolojisine yakınlığı hem de bireyciliği ön plana çıkaran bu ekole intisabı, ikinci bir çelişki olarak karşımızda durmaktadır. Demirkan da bunu fark etmiş olacak ki, “*asıl davamız şahsi teşebbüs sahibi bir insan tipine bir Türk tipine malik olmaktır*” dedikten sonra eğitim sistemimizin bu Türk tipini yaratamadığını, fikir ve tatbikatta *ne kadar devletçi olursak olalım* Türkiye’de şahsiliği her bakımdan geliştirecek eğitim, idare ve sistemleri kurmaya mecbur olduğumuzu belirtmektedir.⁴⁹⁵ Her iki anlayışın bir anlamda eklemlendiği bir düşüncedir bu, bireyci politikalar üretecek ve uygulayacak devletçi bir zihin anlayışı, ancak dönem koşullarıyla, eklektik arayışlarla anlaşılabilir. Dönem koşullarına bir örnek vermek gerekirse; Demirkan, 1962’de kaleme aldığı *Memleketimizi Tanıma Meselesi ve Prens Sabahaddin Çığırtı* başlıklı makalesinde “... *bütün dava şudur: Türkiye ancak ve yalnız terbiye yoluyla ve iradede merkeziyetsizlikle, şahsi teşebbüsün kuvvetlendirilmesiyle, topraklarımızın Batı usulü ile işletilmesiyle mümkündür*” demektedir.⁴⁹⁶ 1940’lı yıllarda yüksek sesle iradede merkeziyetsizlik demek mümkün görülmemektedir.

İnceleyebildiğimiz tek Demirkan monografisi olan *Bağlum Köyü Monografisi*,⁴⁹⁷ Ankara’ya bağlı bir köyde yapılmıştır. Köy, –Demirkan’ın kavramsallaştırmasıyla– bir *tip köy*dür; tipik bir Türkmen köyüdür, Demirkan’ın ifadesi ile henüz zirai hayata tamamıyla intibak edememiş, coğrafyanın tesirlerinden kurtulamamış, aşiret hayatına has psikolojiyi terk edememiş bir köydür. Anlaşılan köy, mevki olarak, Cumhuriyet Türkiye’sinin merkezinde bulunmasına rağmen kamucu yapıdan izler taşımaya devam etmektedir. Köyle ilgili istatistiki bilgiler vererek incelemesine başlayan Demirkan, köyde dikkati çeken önemli vakalardan birinin toprağın veraset yoluyla parçalanması sonucunda ortaya çıkan/çıkacak problem olduğunu belirtmiştir. Bu husus, bilindiği üzere Le Play’in de üzerinde durduğu ve hatta mirasın eşit paylaşımına karşı olduğunu savunduğu düşünceyle

⁴⁹⁵ Selahaddin Demirkan, “Davalarımız”, **Köye Doğru**, Sayı 85, 1944, s. 3; Civan, **Selahattin Demirkan’ın Eserleri ve Sosyoloji Anlayışı**, s. 116.

⁴⁹⁶ Demirkan, “Memleketimizi Tanıma Meselesi ve Prens Sabahaddin Çığırtı”, s. 87.

⁴⁹⁷ Selahaddin Demirkan, “Bağlum Köyünde Köylü İşletmesi Anketi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 7, 1952, s. 23–39.

paralellik göstermektedir. Köyün tanıtımından sonra tipik aile seçimine geçen Demirkan, bir *tip aile* seçerek, bu ailenin monografisini ortaya çıkarmıştır. Monografinin ardından aile bütçesine dair bazı açıklamalar veren Demirkan, monografik ankette ortaya çıkan repercussions'ları (olayların birbiri üzerindeki etkilerini) de ayrıca maddelendirmiştir. Örneğin “*toprakların eşit surette taksimi usulü, toprakların daha fazla parçalanmasına sebep olmuştur*” sonuç cümlesi, devlet–mülkiyet repercussionuna bir örnekken; “*ekstansif (geniş araziye göre düzenlenen) ziraat sistemi köy evlerinin toplu olmasına sebep olmuştur*” sonuç cümlesi ise iş–yaşama tarzı repercussionuna örnek oluşturmuştur. Bağlum Köyü monografisi, sonuç itibarıyla Demirkan'a göre, Doğu'ya mahsus kamucu tipin sarsılmış bir örnekliliğini göstermesi bakımından önemlidir.

3.4.2. Siyaset Olarak Köy Davası: Demirkan'ın ‘Sosyal Bilim’ Temelli Siyaseti

Köy davası, Demirkan'ın yaşamı boyunca savunduğu en önemli, belki de tek dava olmuştur. Öyle ki ‘Sosyal Bilim’ öğretisiyle tanışıklığı da, bu ekolü benimsemesi ve devamcısı olarak tanınması da, tamamıyla köy/köycülük meselesini bilimsel bir zeminde ele alarak tartışmalarda yer alma arzusundan ileri gelmiştir. Demirkan köy davasını iki şekilde ele almıştır. İlk olarak köy meselesini **bilimsel olarak** ele almıştır; Demirkan için bunun en elverişli yolu ‘Sosyal Bilim’ ekolünün yöntem ve tekniğini benimsemektir. Bir önceki başlıkta Demirkan'ın bununla ilgili düşüncelerine yer vermiştik. İkinci olarak ise Demirkan köy davasını, bir **siyaset olarak** ele almıştır. Ancak bu şekilde köye bir istikamet verilebileceğini düşünmüştür. Önce sosyoloji aracılığıyla köyü yani ülkeyi tanımak, ardından siyaset aracılığıyla elde edilen bulguların yol göstericiliğinde köye –topluma– yön vermek. İşte Demirkan'ın köy davası budur. Bu başlıkta Demirkan'ın köyü bir toplumsal siyaset olarak nasıl ele aldığı tartışılacaktır.

Demirkan için köy davası, ülkenin en mühim ve öncelikli davasıdır. *Köye Doğru* dergisinin ilk sayısındaki ilk makalesinde “*Türkiye'nin kaderine hükmeden ve edecek olan tek dava köy davasıdır*” diyecektir. Bu mesele sadece Yeni Türkiye'nin varlık meselesi değildir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yıkılış nedenidir de:

“Türk münevverleri belki Osmanlı’yı çatır çatır deviren gizli kudretin topraktan ve köyden fıskırdığını iyice görememişlerdir”. Demirkan için köy, her şeydir. Tabiat ve tabiiyettir; hammadde, üretim ve işçi-enerji kaynağıdır; milli kültür ve ahlakın kaynağıdır; bilgi ve iradenin merkezidir. Şehir dimağ ise köy kalp; şehir şuur ise köy şuuraltıdır; yeni Türkiye’nin temeli şehir değil köydür.⁴⁹⁸

Demirkan’ın köy ilgisi 1930’lu yılların başına kadar uzanmaktadır. Bu tarih ise daha önce de ele alındığı gibi, Türk toplum yapısını ve tarihini tanıma, Cumhuriyet Türkiye’sine Osmanlı dışında bir sosyal yapı örüntüsü ve tarihi oluşturma çabalarının yoğunluk kazandığı bir dönemdir. Daha 1935 yılında *Cumhuriyet Gazetesi*’ndeki ilk makalelerinden birinde “köyü tanımıyorsak, toplumu da tanımıyoruzdur” demiştir. Demirkan’ın ‘Sosyal Bilim’ ekolüne ilgisinin bu dönemde başlaması, tabii ki tesadüf değildir. Ülkenin birincil ve biricik meselesi köyse ve köy de yeterince tanınmıyorsa; ülkede iyi ve doğru bir siyasal/ekonomik program yürütülmek isteniyor fakat sosyal varlık gereğince bilinmiyorsa; bu meseleleri bilimsel bir çerçeveden ele almak en akıllıca yol olacaktır. Tüm bu gerekçeler Demirkan’ı, ‘Sosyal Bilim’ ekolüne yöneltmiştir. Dönem itibarıyla köyü tanımak ülkeyi tanımak demektir; köyü gerçek anlamıyla tanımak ise ancak ‘Sosyal Bilim’in yöntem ve tekniği ile mümkündür.

Köy, Demirkan için bir meslektir, yani dünya görüşüdür. Yine *Köye Doğru* dergisinin ilk sayısında köy davasının önemini anlatan “İşte Bizim Meslekimiz” başlıklı bir yazısında “...köy davası sadece bir zirai kalkınma, bir iktisadi teşkilatlanma, geniş ölçüde bir okuma-yazma hareketi olmaktan daha başka, daha büyük bir şeydir” derken, bir dünya görüşünden bahsetmektedir.⁴⁹⁹ Aynı düşünceye sadece Demirkan değil, dönemin diğer köycü düşünürleri de katılmaktadırlar. Örneğin aynı sayıda, *Köy Meselesinin İstikbali* başlıklı bir yazı kaleme almış olan İsmail Hakkı Tonguç, “köye dayanmayan hiçbir teşkilatın verimli olmasına imkân yoktur” diyerek, köycülüğe bir dünya görüşü olarak baktığı ifade etmiştir.

Burada yeri gelmişken **köylü-köycü** kavramlarını izah etmek, kavram karmaşasını önlemek için önemlidir. Demirkan köylü-köycü ayrımı yapar. Köylü,

⁴⁹⁸ Selahaddin Demirkan, “Büyük Türkiye=Kuvvetli Köy”, *Köye Doğru*, Sayı 1, 1940, s. 3–4.

⁴⁹⁹ Selahaddin Demirkan, “İşte Bizim Meslekimiz”, *Köye Doğru*, Sayı 1, 1940, s. 4.

köyde doğmuş, büyümüş ve şimdi de köyde yaşayan, geçimini köyün şartları içinde sağlayan kişidir. Köycü ise köyü/köylüyü kendisine meslek edinmiş kişidir. Köycü dava adamıdır. Köylüyü yetiştirecek olan köycüdür. Demirkan, Gökalp'ın *Türkçülüğün Esasları* kitabındaki “*Türkçülük, Türk milletini yükseltmeğe çalışmaktır*” sözünden hareket ettiğini söyleyerek köycülüğü, “*Türk köylerinin kalkınmasına çalışmak*” olarak tarif etmiştir. Ona göre köycülük, Türk köylerinin kültürce, iktisatça, sağlıkça, ziraatça kalkınması için ilim, fikir ve siyaset cephelerinde çalışmak demektir. Yalnız burada bu işin tek taraflı olduğuna vurgu yapan Demirkan, köylünün kalkınması davasının münevver zümrenin ve dolayısıyla devletin işi olarak ortaya çıktığını da belirtmiştir.⁵⁰⁰

Demirkan'a göre Türkiye'de köy davası Atatürk'le ortaya çıkmıştır. Köylülere gerçek şahsiyeti Cumhuriyet hükümetinin verdiğini, “*tagallüp ve zulüm altında inleyen köylüyü*” kurtardığını, köylüyü zengin etmek için her türlü önlemi aldığını savunan Demirkan, Kemalizm'i de bu çerçevede değerlendirmiştir: “*Felsefi ve ilmi bakımdan henüz izah edilememiş, henüz bir sosyolojik sisteme bağlanamamış olan Kemalizm'in, köy davasını merkez ve temel telakki eden bir cemiyet görüşüne göre izah edilmesi lüzumuna inanıyoruz*” diyerek, savunduğu köy davası ile Kemalist düşüncüyü birleştirmiştir.⁵⁰¹ Aynı düşüncüyü ilerleyen yıllarda da savunmaya devam eden Demirkan, bir başka makalesinde ise “*tuttuğumuz yol, Atatürk ve İnönü'nün yoludur*” diyerek bir anlamda resmi politikayla eşgüdümlü bir anlayış içerisinde olduğunu deklare etmiştir.⁵⁰²

Yine yazılarında Osmanlı-Türk ayrımına atıfta bulunan Demirkan, Yeni Türkiye'nin Türklüğün öz menfaatlerine uygun kararlar aldığını; Cumhuriyet hükümetinin realist ve inkılâpçı olduğunu ve *büyük şefin* ardından yürüdüğünü ve hatta uçtuğunu belirtir.⁵⁰³ Burada Türk'ü, köylü diye almak, iddiayı anlamayı kolaylaştırıcaktır. Zira dönem, öz/saf Türkün/Türklüğün köyde olduğu inancının –

⁵⁰⁰ Selahaddin Demirkan, “Tanzimattan Günümüze Kadar Köycülüğümüz”, **İş ve Düşünce**, Cilt: 24, Sayı: 204–205, 1958, s. 4.

⁵⁰¹ Selahaddin Demirkan, “İşte Bizim Meslekimiz”, s. 4.

⁵⁰² Selahaddin Demirkan, “Şefler ve Biz”, **Köye Doğru**, Sayı 95, 1944, s. 4.

⁵⁰³ Selahaddin Demirkan, “Köycülüğün Manası ve Kıymeti”, **Köye Doğru**, Sayı 2, 1940, s. 3.

özellikle siyaseten– genel kabul gördüğü bir dönemdir. Aynı yazıda Demirkan, Türk aydınını Cumhuriyet hükümetinin bu realist ve inkılâpçı politikalarını izah edememekle ve bir toplumsal zemine oturtamamakla eleştirir: “*Fakat Türk mütefekkeri bu yürüyüşü henüz izah edemedi. Zira o, hala kültür denen manevi yapıyı portatif Amerikan evi sanıyor. Garptan kaldır, Şarka koy. İşte sana bir yapı*”. Bu açıklamalar Demirkan’ın hem Cumhuriyet politikalarına hem de dönem aydınının misyonuna bakış açısını oldukça net ortaya koymaktadır. Kendisi, ‘Sosyal Bilim’cilerden farklı olarak Cumhuriyet ideolojisine ve yöneticilerine zihni olarak yakındır. Aydınlar –dolayısıyla sosyologlara– biçtiği misyon ise Cumhuriyet dönemi aydınlarından beklenen misyonla aynıdır; devletin yeni tercihini savunma, fikrîsel alt yapısını oluşturma ve uygulanan politikaların toplumsal meşruiyetini sağlama. Demirkan’ın birçok yazısında Köy Enstitülerini savunması ve hatta enstitülerin kurulmadan önce fikir bakımından ilk tohumlarını atanlar arasında kendisini gururla sayması bu bakış açısına güzel bir örnektir.⁵⁰⁴ Bu, Demirkan’ın sadece ülkeyi tanımakla ve tespitle yetinmediğini, aynı zamanda siyaset aracılığıyla sosyal politikalara yön verme arzusunda olduğunu da göstermektedir. Sosyal Bilim’in yöntem ve tekniğinden hareket ederek elde ettiği bilimsel bulguları, toplumsal siyaset yoluyla hayata geçirmek, anlatmaya çalıştığımız bilimsel-siyaset köy davasını açıklamaktadır.

Demirkan, köy davasını bir milli kalkınma davası olarak görmeyi yanı sıra aynı zamanda bir Türklük davası olarak da ele almıştır. Köy davasının milli kalkınma davası olması aşikârdır; birçok kereler Demirkan kendi milliyetçiliklerinin sadece Türkiye’yi kuvvetlendirmek olduğunu belirtmiştir. Yedi yıl yayını sürdürdüğü Köye Doğru Mecmuası’nın “*Büyük Türkiye = Kuvvetli Köy*” sloganıyla yayınlanması bu düşüncesini desteklemektedir. Fakat köy davasını milli kalkınmanın da üstünde, Türklük gibi farklı bir zeminde ele almak dikkat çekicidir.

Selahaddin Demirkan, eğer bugün bir Köy Sosyolojisi’nden bahsediyorsak, onun kurucularının arasında, hatta ilk sıralarda adına yer verilmesi gereken bir sosyologumuzdur. Uzun yılları kapsayan ve bilimsel bir zeminde ele almaya çalıştığı köy davasını, Köy Sosyolojisi çatısı altında sürdürmek isteyen Demirkan, bu konuda

⁵⁰⁴ Demirkan, “Tanzimattan Günümüze Kadar Köycülüğümüz”, s. 8.

birçok yazı kaleme almış ve bir köy sosyolojisi için bibliyografya denemesi oluşturmuştur. 1952 yılında İstanbul’da düzenlenen 15. Uluslararası Sosyoloji Kongresi’ne Demirkan, *Türkiye’de Köy Sosyolojisi ve Problemleri* başlıklı bir tebliğle katılır. Bu tarihten sonra Demirkan’ın köy davasının, artık köy sosyolojisi kimliğine büründüğü görülmektedir. Bir “Köy Sosyolojisi” tabirinin ve sosyoloji alt-disiplininin yeni yeni gündem olduğu bu dönemde verdiği bu tebliğinde Demirkan, köy sosyolojisini Meşrutiyet sonrası Prens Sabahaddin’in çalışmalarıyla başlatarak hem köy sosyolojisine bir tarih kazandırmaya çabalamış hem de bir anlamda ‘Sosyal Bilim’ ekolüyle, Sabahaddin ve Sevündük’le olan irtibatını kuvvetlendirmiştir.⁵⁰⁵ 1908’de başlayan bu serüvenin kısa bir tarihini veren Demirkan’ın köy sosyolojisine yüklediği anlam ve misyon ise dikkate değerdir: “*Türkiye’de köy sosyolojisi, Kemalizmi bugünden yarına, kafalardan işe, ellerden toprağa ve buradan da gerçek medeniyete ve insanlığa götürecektir yolun temel taşlarından biri olacaktır*”.⁵⁰⁶

Demirkan, bu tarihten sonra köy davası yerine çoğunlukla ‘Sosyal Bilim’ anlayışıyla kurulmuş/kurulacak köy sosyolojisi tabirini çalışmalarında kullanmıştır. Köy sosyolojisine hem bir tarihçe hem de inceleme konu alanları⁵⁰⁷ belirleyen Demirkan, hem ‘Sosyal Bilim’in hem de köy sosyolojisinin lise ve üniversitelerde okutulması gerekliliği üzerinde durmuştur. Amerika örneğinden hareketle; köy sosyolojisinin Amerika’nın birçok orta ve yüksek tahsil kurumlarına girdiğini belirten Demirkan, biz de ise ne ‘Sosyal Bilim’in ne de köy sosyolojisinin resmi ders programlarına girdiğini, sadece İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde ‘Sosyal Bilim’e kısmi yer verildiğini ve bazı araştırmalar yapıldığını ifade etmiştir. Türkiye’de şuana kadar yapılan köy araştırmalarından, monografik çalışmalardan, ilmi bir fayda edilmediği gibi, ülkeye has bir köy sosyolojisi de çıkmadığını söyleyen Demirkan, köy sosyolojisini “*yalnız bir ihtisas konusu değil, gençliğin kafa yapısını kuvvetlendiren, sosyal meseleler üzerine dikkatle eğilmeyi öğreten, tek kelime ile gençliği birer cemiyet mimarı olarak yetiştirecek bir vasıta*” olarak nitelendirmiştir.

⁵⁰⁵ Oysaki Prens Sabahaddin düşüncesinde köy-köycülük-köy davası mevzuları hiç yer almamıştır.

⁵⁰⁶ Selahattin Demirkan, “Türkiye’de Köy Sosyolojisi ve Problemleri”, *Sosyoloji Dünyası*, Sayı 3, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayın Organı, İstanbul, 1953, s. 33–39.

⁵⁰⁷

Ona göre okullarda okutulan sosyoloji dersleri ancak bir ders olarak veya sınıf geçme vasıtası olarak okutulmakta, hatta köy sosyolojisi, okutulan sosyoloji içinde bile yer almamaktadır.⁵⁰⁸

Demirkan'ın bir 'Köy Sosyolojisi' kurma girişim ve gayretleri 1962'de *Köy Sosyolojisine Hazırlık* kitabıyla ciddi bir ivme kazanmıştır; bu gayretleri kendisine de bir anlamda bu disiplinin kurucularından olma vasfı kazandırmıştır. Aslında Demirkan'ın bu kitabı her ne kadar bu ismi almış olsa da derleme bir kitaptır. Daha önce çeşitli vesilelerle yayınladığı köy çalışmalarının toplu bir halidir. Fındıkoğlu'nun önsözüyle başlayan kitapta Demirkan, tecrübî sosyolojiyi, köy sosyolojisini ve dünyadaki gelişimini, Türkiye'de köy sosyolojisini, köy monografisinin nasıl yapılacağını ele almış, kendisinin yaptığı Bağlum Köyü monografisine tekrardan yer vermiştir. Köy sosyolojisi ile ilgili bir bibliyografya ve kısa bir sözlük de, kitabın sonunda yer almıştır.

3.4.3. Demirkan'ın Siyaset Anlayışı

Demirkan'ın düşün ve yazı hayatı, siyasetle ve siyasetteki dönüşüm ve kırılmalarla paralellik arz eder. Yaşamı boyunca ele aldığı en önemli konu/sorun alanı olan köy davasını dahi iki şekilde değerlendirmiş; bir tarafıyla bilim yaparken, diğer tarafıyla da ancak siyasi politikalarla köy davasında istendik bir değişim/dönüşümün mümkün olduğunu fark ederek/zikrederek siyasi iradeye yakın durmuştur. Bu sadece bir yakınlık değil çoğu zaman bir övgüye de dönüşmüştür. Bu başlıkta ise son olarak Demirkan'ın siyasetteki tavır alışını, özellikle de çok partili hayata geçişle birlikte yoğun olarak tartışılan demokrasi, siyasi partiler konusundaki düşünceleri ele alınacaktır.

Demirkan'ın siyasetle, partilerle, demokrasiyle ilgili düşünceleri/yazıları, dönem koşullarıyla ancak izah edilebilecek tarzdadır, aksi halde fikirlerinin tutarsızlığından bahsetmek gerekecektir. Demirkan, Köye Doğru Dergisi'nin son

⁵⁰⁸ Selahattin Demirkan, "Türkiye'de Köy Sosyolojisi ve Öğretimi", **Emekli Öğretmen Dergisi**, Cilt 2, Sayı 7, 1959.

sayılarındaki yazılarını –tartışmalardan uzak kalmama adına– bu konulara ayırmıştır. 1947 yılına denk gelen bu sayılar, aynı zamanda Türkiye’de çok partili seçim denemesinin hemen sonrasındır ve Cumhuriyet Halk Partisi dışında Demokrat Parti ve Milli Kalkınma Partisi siyaset hayatındadırlar. Demirkan, Türkiye’deki partileri değerlendirdiği bir yazısında⁵⁰⁹ siyasi partileri iki gruba ayırır. Birinci grupta İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Cumhuriyet Halk Partisi yer almaktadır. Bu iki parti Demirkan’a göre “*milletini seven bir grup insanın vatani kurtarmak adına, düşüncelerini siyasete dökmeleri sonucu harekete geçmişlerdir*”. Her iki parti de bütün bir toplum adına hareket ederek Türk milletini siyasi, iktisadi esirlikten kurtarma girişimlerini başarmışlar, kendi zaman ve mekânları içerisinde kendilerine has bir devlet ve toplum anlayışları ile Türk milletinin kaderine hâkim olmuşlardır. Demirkan’a göre ikinci gruptaki partiler ise iktidar mevkiinde bulunan partiye muhaliflik etmek maksadı ile kurulmuşlardır. Serbest Fırka, Demokrat Parti ve Milli Kalkınma Partisi’nin bu amaçla kurulduğunu belirten Demirkan, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’ndan ise hiç bahsetmemiştir. Burası oldukça dikkat çekici, ilginç bir noktadır ve Demirkan’ın siyasi yelpazedeki konumunu belirtmesi açısından önemlidir. Açıkça görüldüğü gibi Demirkan, İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet Halk Partisi’nin övgüsü ve savunusu içindedir. Ekol üyeleri içerisinde bu konuda Demirkan yalnızdır. Çünkü Prens Sabahaddin, İttihat ve Terakki’yle mücadele ederken Demirkan, Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı Demokrat Parti’yi desteklemiştir. Ayrıca mesele sadece partiler de değildir. Keza 1923–1945 yılları arasında ülke tek parti hâkimiyetinde yönetilmiş, devletle parti özdeşleşmiştir. Dolayısıyla böylesine merkezî ve totaliter bir anlayışla ‘Sosyal Bilim’ mensubu olduğunu ifade eden birinin aynı çatı altında olması düşündürücüdür. Bunun tek açıklaması, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Demirkan’ın ‘Sosyal Bilim’e bakış açısının bütünsel değil sadece bilimsel olması; ekolü, köy davasına bir ilmi zemin olarak ele almasıdır.

Bir sonraki başlıkta detaylarıyla ele alınacağı üzere, 1952 yılında Türkiye Köylü Partisi kurulmuştur. Parti, köy sosyal temelli olmasının yanı sıra aynı zamanda

⁵⁰⁹ Selahaddin Demirkan, “Köylü Partisi Nasıl Kurulur?”, Köye Doğru, Sayı:120, 1947, s. 2–3. Aktaran: Civan, **Selahattin Demirkan’ın Eserleri ve Sosyoloji Anlayışı**, s. 132.

kendisini Ahrar Fırkası'nın bir devamcısı, 'Sosyal Bilim' Ekolünün Prens Sabahaddin düşüncesinin siyasetteki temsilcisi olarak takdim etmiştir. Üstelik kurucuları arasında partinin genel sekreterliği ve başkanlığını da yürütmüş olan, 'Sosyal Bilim' ekolünün bir diğer temsilcisi olan Tahsin Demiray vardır. Fakat Demirkan'ın, bu partiyle herhangi bir temasının olduğu vaki olmadığı gibi hiçbir yazısında bu oluşuma da değinmemiştir. Bu husus da önemli ve açıklanmaya muhtaçtır.

Demirkan'ın çok partili hayat, demokrasi, seçim meseleleriyle ilgili kaleme aldığı metinlerden en önemlisi “*Gerçek Demokrasiye Nasıl Geçebileceğiz?*” başlığıyla yayınladığı mektuplardır. Demirkan, devlet, siyaset ve partinin ancak ülke kalkınmasında birer araç olabileceklerini, tek başlarına asla faydalı olamayacaklarını, hele de ilmin/sosyolojinin/planın dışında çalıştılar mı, zararlı dahi olabileceklerini ifade etmiş, bir cemiyetin siyasi kuvvetlerinin, terakkinin bir ölçüsü olamayacağını belirtmiştir. Demokrasiyi “sosyal eşitlik olarak” tanımlayan Demirkan, demokrasinin ancak bireyci toplumların vasfı olabileceğini iddia etmiştir. Ona göre Batı demokrasisi deyince sadece devlet şekli ve siyasi kuvvetleri değil, bu toplumların sosyal yapılarının nitelikleri göz önüne getirilmelidir. Türk toplumu olarak, milli davamız Batılılaşmak olduğuna göre, buradan çıkan sonuç bellidir: Siyasi demokrasiden önce, demokrasiyi bir toplum vasfı haline getirmelidir. Bu da ancak bireyci toplum yapısına yönelmekle mümkündür: Şahsiyetçi bir eğitim sistemi, adem-i merkeziyetçi bir idare rejimi ve bunların ardından gelecek olan demokratik bir siyasi nizam. Ülkemizdeki demokrasiyi, henüz siyasi cephede tutunmaya çalıştığından dolayı “taklit demokrasi” diye nitelendiren Demirkan, asıl demokrasinin, fert-zümre-devlet münasebetlerinde şahsi değerlerle sosyal değerler arasındaki eşitlik prensibine dayandığını ifade etmiştir.

1956 tarihli bu mektupta dikkat çekici bir diğer husus ise Demirkan'ın bazı eleştirileri ve önerilerini sesli dile getirmesidir. Daha önce İttihat ve Terakki ile Cumhuriyet Halk Partisi'ne yönelik olumlu tutumu, yerini kısmi eleştiriye bırakmıştır. Fakat bu tarihte bile eleştirirken ekolün toplum yapısı ve siyaset düşüncesi çerçevesinde bir değerlendirme yapmaktadır. Örneğin, “*hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir prensibi, devletin demokratik sistemi içinde bir temel ise de bu*

temel yalnız siyasi hayatın, devlet şeklinin bir ifadesidir. Bu şeklin mevcut olmasına rağmen, 1923 yılından beri bu memlekette insan hak ve hürriyetlerine ve sosyal hukuka nasıl yer ve değer verilmiş olduğunu herkes bilir” diyerek bir anlamda tek parti dönemi anlayışını eleştirmiştir. Fakat hemen ardından hakimiyetin tecelli ettiği bir mecliste yasama-yürütme-yargı kuvvetlerinin birleşik veya dağınık olmasının, hürriyet ve adalet mefhumlarının iktidardakiler tarafından arzu olunan tarzda anlaşılmasına mani olamadığını belirterek çok partili siyasi döneme ve Demokrat Parti'ye de eleştirel yaklaştığını göstermek istemiştir. Demirkan, Türk tarihi ve psikolojik vasıflarının, sosyal yapısının ve milli geleneklerinin Anglo-Sakson tipinden daha kuvvetli bir tip yaratmaya elverişli olduğunu; bunun yolunun da adem-i merkezîyetçiliği kabul etmiş cumhuriyetçi, milliyetçi ve laik bir sisteme geçişle mümkün olabileceğini ifade etmiştir.⁵¹⁰

3.5. 1950'Lİ YILLARDA 'SOSYAL BİLİM' EKOLÜ VE PRENS SABAHADDİN SOSYOLOJİSİNİN YENİDEN GÜNDEME GELİŞİ

'Sosyal Bilim' Ekolünün bu tez kapsamındaki son ismi Tahsin Demiray'a geçmeden önce 1950'li yılların sosyo-politik ortamını ele almak ve bu çerçevede Prens Sabahaddin isminin bu yıllarda hangi gerekçelerle yeniden gündeme geldiğini bilmek dönemin anlaşılabilirliği adına önemlidir. Bu anlamda etraflıca bir tahlil iddiamız olmamakla birlikte ve kısaca, hem uluslararası siyasetin hem de ülke içindeki siyasetin Türk sosyolojisine etkisi üzerinde duracağız. Hemen belirtelim; Prens Sabahaddin, 1948 yılında İsviçre'nin bir köyünde vefat etmiştir. 1950'li yıllarda, uzun yıllar süren bir sessizlikten sonra şahsına ve sosyolojisine dönük ilginin ve çalışmaların artmasını bir vefa olarak okumak da mümkündür. Bu yönde yapılmış çalışmalar mevcuttur. Fakat bu tâli bir neden olarak karşımızdadır. Bizce asıl neden uluslararası ve Türkiye'deki siyasi konjonktür ile sosyolojinin dünyada aldığı yeni biçimdir.

⁵¹⁰ Selahaddin Demirkan, “Gerçek Demokrasiye Nasıl Geçebileceğiz?”, **Türk Aydınlarına Mektuplar I** (iç.), Gün Matbaası, Ankara, 1956, s. 1–24.

1950’li yıllar hem dünya tarihinde hem de Türkiye tarihinde yeni bir dönemin başlangıç yıllarıdır ve bu nedenle oldukça önemlidir. 2. Dünya Savaşı sonrası başlayan bu dönem 20. yüzyılı sona erdiren olaylarla birlikte (SSCB’nin dağılışı ve soğuk savaşın bitişi ile) sona ermiştir.⁵¹¹ 19. yüzyılda dünya egemenliğini eline geçiren Batı, 2. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar kendi içindeki güç merkezlerinin çekişme ve çatışmalarına sahne olmuş, bu savaşla birlikte de bu mücadeleler sonlanmıştır. Aslında sonlanan bir şey yoktur sadece Batı adına hakimiyetin kimde olacağı kesinleşmiştir. Soğuk Savaş diye nitelendirilen bu yeni dönemle birlikte Batı içi çekişme merkezleri Batı dışına çıkmıştır. Artık liberal düzenin sözcüsü ABD’dir; sosyalist düzenin sözcülüğünü ise SSCB sürdürmektedir. Çatışmanın hem Batı Avrupa dışına çıkması hem de bu keskin iki kutupluluk, tüm dünya ülkelerini de yeni pozisyonlar almaya zorlamıştır. Türkiye için ise yeni bir tavır alış söz konusu değildir. Sadece modernleşme sürecinde ilişkide bulunulan aktör değişmiştir. Her ne kadar Batı içi çatışmada tarafsız kalma gayretini sürdürse de Türkiye, yeni dönemde de Batı seçimine sadık kalmış ve Batı’nın yeni lideri ABD’yle modernleşme sürecine devam etmiştir.

Türkiye’nin ABD ile ilişkileri bu dönemde kurumsal bir boyut da kazanmıştır. Truman Doktrini, Marshall Yardımı ve NATO’ya alınma ile kurumsallaşan Türk-Amerikan ilişkileriyle birlikte Türkiye, hem uluslararası ilişkilerde Amerika lehinde bir politika izlemiştir⁵¹² hem de ülke içinde bu ilişkilerin gerektirdiği birtakım siyasal/ekonomik/sosyal politikaları uygulamaya koymuştur. İşte 1950’li yıllarda Prens Sabahaddin’in ve sosyolojisinin gündeme gelişinin zemini budur. Prens Sabahaddin –daha önce defaten ifade ve izah ettiğimiz üzere– Anglo-Sakson toplum tipinin ve siyasetinin savunucusudur. Batı içi çekişmede tavrını açıkça Kıta Avrupa’sı ülkelere karşı Anglo-Saksonlardan yana, yani İngilizlerden yana koymuştur. 2. Dünya Savaşı’ndan sonra İngiltere’nin dünyada ve Yakın Doğu’da

⁵¹¹ Recep Ertürk, “50’li Yıllar Türkiye’sinin Sosyoloji Dünyasından Günümüze”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, Sayı: 12, 2006, s. 176.

⁵¹² Köksal Alver, “Amerikan Sosyolojisinin Türkiye’ye Girişi ve Üniversitelerde Kurumsallaşması”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 791.

etkinliği sınırlanıp öncülüğü ABD'ye devrettiğinde, Prens Sabahaddin'in görüşlerinde yapısal bir değişiklik değil sadece bir tahsis gerekli olmuştur.⁵¹³ Çünkü yeni dönemde Prens Sabahaddin'in savunusu içinde olduğu toplum tipinin ve siyasetinin temsilcisi Amerika'dır. Bu açıdan Sabahaddin'in eserlerini, İngiltere'nin yerine ABD'yi ikame ederek yeniden okumak pekâlâ mümkündür.⁵¹⁴

Prens Sabahaddin'in savunduğu siyaset ve toplum modelinin son örnekliğini sergileyen Amerika, yeni dönemin baş aktörü olmakla kalmamış ayrıca Türkiye'nin modernleşme sürecini birlikte götürceği yoğun ilişkinin de karşı tarafı olmuştur. Bu durum elbette ki ülke içinde de yankısını bulmuştur. Özellikle siyasal ve ekonomik alanda başlayan bu değişmeler, yukarıda bahsettiğimiz kurumsal ilişkilerle birlikte kökleşmiş ve Türk düşünce-bilim ve sosyo-kültürel alanlarına da sirayet etmiştir. Türkiye'de 1940'lı yılların ikinci yarısından sonra ortaya koyulan liberalizm eksenli siyasal ve ekonomik politikalar, aslında 'Sosyal Bilim' Ekolü'nün, Prens Sabahaddin ve ardıllarının uzun yıllardır dillendirdikleri düşüncelerle paraleldir. Dolayısıyla bu durum, Prens Sabahaddin ve ardıllarının düşünsel anlamda Türkiye'de iktidar oldukları bir dönemdir.

Tekrar edelim; Prens Sabahaddin ve sosyolojisinin 1950'li yıllarda gündeme gelişi, Türk siyasi yaşamında farklılaşmaların başladığı bir döneme karşılık gelmektedir. Dolayısıyla ekole yönelik ilginin temelinde öncelikli olarak sosyolojik düşünce değil, farklı siyasetlerin uygulanmaya başlamasıyla oluşan bir siyasi imkan vardır. Bu siyasi yeniden var oluş, tabii olarak sosyolojiye de olumlu bir alan açmıştır. Aynı zamanda ekolün yeniden siyasi alanda görünürlük kazanması ve

⁵¹³ Prens Sabahaddin'in Amerika ilgisi sadece bir tahsisle sınırlı değildir. Kendisinin bu dönemde yabancı gazetelerde yayınlanması arzusuyla yazdığı iki mektup vardır. Bahsi geçen bu iki mektup "Anglo-Amerikan Efkar-ı Umumiyesine Bir Hitap" ile "Demokrasi'nin İçtimai ve Vicdani Yeni Bir İhatası Lüzumu"dur. Bu iki mektupta N. Nurettin Ege'nin, **Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmî Müdafaaları** isimli kitabında yer almaktadır. Her iki mektupta da Prens Sabahaddin, dönemin koşullarını okuyan ve artık dünya egemenliğini Amerika'nın yürüteceği bir döneme girildiğini fark etmiş bir sosyolog olarak görülmektedir.

⁵¹⁴ Oya Okan, "Prens Sabahattin'in Ölümü ve 50'li Yıllarda Yeniden Gündeme Gelişi", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, Sayı: 12, 2006, s. 165.

savunduğu kimi politikaların egemen olması ve ayrıca savunduğu toplum tipinin dünya egemeni olmasıyla birlikte Türkiye'nin modernleşmesine yön veriyor olması da, ekole yönelik sosyolojik ilgiyi arttırmış görünmektedir.⁵¹⁵

1940'larda başlayan ve 1950'li yıllarda yoğun bir şekilde devam eden Amerikan etkisi, Türk sosyolojisinde de temel bir farklılaşma meydana getirmiştir. Sosyoloji bu dönemle birlikte farklı konularla ilgilenmeye, kendi içyapısında da bir farklılaşma yaşamaya başlamıştır. Bu farklılaşma, alan araştırmalarının bütün sosyolojik çalışmalara egemen olmasıdır. Bu dönemde Türk sosyolojisinin önemli gündem maddelerini toplumsal yapı araştırmaları, modernleşme, köy kalkınması, kentleşme, kültür değişimleri, kalkınma gibi doğrudan Türk toplum yapısıyla ilgili başlıklar oluşturmaktadır. Bu dönem Türk sosyolojisinde Amerikan sosyolojisinin özelde ise Chicago Okulu ve yapısal-işlevselci modellerin etkisi, modernleşme kuramları ve bu kuramsal çerçevelerde yapılan araştırmalar da gözlenmeye başlanmıştır.⁵¹⁶

Türk sosyolojisindeki Amerikan etkisinin ikinci bir kaynağını ise 1930'lu yılların özellikle ikinci yarısında Amerika'ya akademik çalışma için gitmiş kimi sosyologların ülkeye dönmeleri ve 1940'lı yıllar boyunca Türk sosyolojisinde bir Amerikan sosyolojisi temsilciliğini yürütmüş olmaları oluşturmaktadır. 1930'lar ve daha sonraki tarihlerde ABD'de doktora yaparak Türkiye'ye dönen Niyazi Berkes,

⁵¹⁵ 1950 sonrası Prens Sabahaddin'in şahsına ve sosyolojisine yönelik bu ilgiye birçok örnek vermek mümkündür: Tütengil ve Tanyol, Prens Sabahaddin ile ilgili müstakil çalışmalar kaleme almışlar ve bu çalışmalarında Prens Sabahaddin'i özellikle sosyolog kimliği ile ön plana çıkarmışlardır. Kösemihal ve Sencer, hem Prens Sabahaddin'in hem de Mehmet Ali Şevki Sevündük'ün eserlerini yeni harflere çevirip yayınlamışlardır. Ülken ve Fındıkoğlu'nun 1940'lı yıllarda başlayan ekolü tanıttığı yazıları ve uygulamalı sosyolojiye verdikleri katkılar mevcuttur. Ülken, Sevündük'ün üniversitede ders vermesini sağlamıştır. Yine akademi dışındaki çalışmalara örnek olarak Prens'in ölümünün ardından ardılları ve yakınları tarafından kurulan Türk Sosyoloji Cemiyeti gösterilebilir. Nezahet Nurettin Ege, Tahsin Demiray gibi ardıllarının yanı sıra akademiden isimlerin de katkısıyla kurulan cemiyet, uygulamalı sosyoloji çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Yine bu cemiyet, Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı münasebetiyle bir kongre tertiplemiş ve bu kongrede, ekolle ve Prens Sabahaddin'le ilgili sunumlar yapılmıştır.

⁵¹⁶ Alver, "Amerikan Sosyolojisinin Türkiye'ye Girişi ve Üniversitelerde Kurumsallaşması", s. 791.

Behice Boran, İbrahim Yasa ve Mübeccel B. Kıray gibi sosyologlar, Türkiye’de, Amerikan sosyoloji anlayışının temsilciliğini üstlenmişlerdir. Ülkeye döndükten sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü’nü oluşturan ve Türk sosyolojisinde “Ankara Ekolü” olarak nitelendirilen bu sosyologlar, Amerikan sosyolojisinin ana eğilimlerini, çalışmaları ile ülkemizde uygulamaya koymuşlardır.⁵¹⁷ Mikro ölçekli, pragmatist ve hızlı sonuç olmaya dönük karakteriyle, tümüyle toplumsal yapıyı tanıma ve sorunlarına çözüm getirmeye dönük konu alanlarıyla ve uygulamaya dönük yöntem ve tekniğiyle Amerikan sosyolojisi, ülkemizde dönem itibariyle adından söz ettirmiş ve Kıta Avrupa’sından mülhem Fransız ve Alman sosyoloji anlayışına alternatif bir ekol olarak Türk sosyolojisinde yerini almıştır.

O halde özetleyecek olursak; 1950’li yıllarda Prens Sabahaddin ve sosyolojisinin yeniden gündeme gelişinin kaynağını iki maddede ifade etmek mümkündür, fakat her iki madde de birebir Amerika ile irtibatlıdır: İlk olarak, Türk-Amerikan ilişkilerinin yeni dönemin her alandaki belirleyicisi olmasıdır. Türkiye’nin modernleşme serüvenini Amerika ile birlikte sürdürmesi ile başlayan süreç, Prens Sabahaddin ve sosyolojisini ön plana çıkarmıştır. Prens Sabahaddin’in Anglo-Sakson toplum tipinin ve siyasetinin savunucusu ve ülkemizdeki temsilcisi olması, ‘Sosyal Bilim’ ekolünün bu dönemde bir alan genişlemesine imkan vermiştir. Amerikanın yönlendirmesiyle siyasi ve ekonomik alanda uygulamaya konulan kimi politikaların ekolün düşünceleriyle örtüşmesi ise, siyasi konjonktürün Sabahaddinciler lehine olduğunun ispatıdır. Prens Sabahaddin ve sosyolojisinin yeniden gündeme gelişinin ikinci kaynağı ise Amerikan sosyolojisinin bu dönemde etkisini arttırması ve ülkemizdeki sosyoloji anlayışlarına alternatif bir konuma yükselmesidir. Bunun gerekçelerini yukarıda izah etmiştik. Burada sadece Amerikan sosyoloji anlayışının ‘Sosyal Bilim’ Ekolünü ve Prens Sabahaddin sosyolojisini nasıl ön plana çıkardığını ifade edelim.

⁵¹⁷ H. Bayram Kaçmazoğlu, “Türkiye’de Amerikan Sosyolojisinin Etkisi: Ankara Ekolü ve Köy-Şehir Çalışmaları”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 778.

‘Sosyal Bilim’ Ekolü ile Amerika’da şekillenen ve ülkemize Ankara Ekolü sosyologları aracılığıyla aktarılan Amerikan sosyolojisi arasında hem konu, hem yöntem hem de karakter anlamında ciddi benzerlikler vardır. Hatta benzerliğin de ötesinde Amerikan sosyolojisinin, ana eğilimleriyle ortaya çıkarken Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Ekolünden birçok anlamda etkilendiği ifade edilirse yanlış olmaz. ‘Sosyal Bilim’ Ekolünün bir yandan tüm toplumu ve tarihi açıklama çabasında bir yandan da Amerikan sosyolojisindeki gibi aile/işletme/köy gibi mikro ölçekli çalışma alanlarına yönelmiş olması; her iki sosyolojinin de uygulamalı yöntemi kullanarak alan araştırmalarını sosyolojilerinin merkezi yapmaları ve yine pragmatist, sonuç odaklı ve istatistik verilere önem veren karakterleriyle birbirleriyle örtüşükleri görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de Amerikan sosyolojisinin etkisini arttırması dolaylı olarak ‘Sosyal Bilim’ Ekolünün de yeniden gündeme gelişini kolaylaştırmış ve bir itibar artışına neden olmuştur.

Ankara Ekolü sosyologları, Amerikan sosyolojisine damgasını vuran yapısal-fonksiyonel yaklaşım ve Chicago Okulunun uygulamaya dayalı kent sosyolojisi çalışmalarında kullandıkları yöntem anlayışını benimsemişler ve ülkemizde köy sosyolojisi çalışmalarını sürdürmüşlerdir.⁵¹⁸ Alan araştırmalarını sosyolojik çalışma olarak değerlendiren bu ekol, yoruma ve tarihe dayalı olan sosyolojik çalışmaları ise spekülâtif, felsefi ve soyut çalışmalar olarak nitelendirmişlerdir. Bu açıdan ekol sosyologları, ele aldıkları konuları pozitivist-pragmatist bir zihniyetle yapmaktadırlar.⁵¹⁹ Ülkemizde ‘Sosyal Bilim’ adına düşünce ortaya koyan sosyologlarımızda, Ankara Ekolü’nden çok önce sosyoloji ile ilgili bu tutum ve davranışları sergilemişlerdir. Ülkemizdeki ilk alan çalışması ‘Sosyal Bilim’ci Mehmet Ali Şevki Sevündük’e aittir, dolayısıyla toplumsal yapı araştırmasının

⁵¹⁸ Amerika’daki kent sosyolojisi çalışma yöntemini ülkemizde köy sosyolojisinde kullanmak, ancak Türkiye’nin dönem itibarıyla içinde bulunduğu sosyal koşullarla açıklanabilir. Dönem itibarıyla toplam nüfus içinde köy-köylü nüfusunun ağırlığı ciddi bir orandadır. Ayrıca kentleşme henüz bir problem olarak sosyolojinin önünde değildir. Ayrıca bir benzerlik daha ilgi çekicidir: Buna benzer bir örneği daha önce ‘Sosyal Bilim’ ekolünün monografik çalışmalarının merkezinde olan işçi ailesinin ülkemizde köylü ailesine dönüşmesinde de görmüştük.

⁵¹⁹ Kaçmazoğlu, “Türkiye’de Amerikan Sosyolojisinin Etkisi: Ankara Ekolü ve Köy-Şehir Çalışmaları”, s. 779–783.

önemini ilk kavrayan ve bu yönde çalışmalar ortaya koyanlar ‘Sosyal Bilim’ Ekolü mensuplarıdır. Köy, başlı başına bu ekolün en önemli iki konu alanından biridir,⁵²⁰ ve eğer bugün bir köy sosyolojisinden bahsediyorsak bunda ‘Sosyal Bilim’ Ekolü sosyologlarının katkısı yadsınmaz. Yine pozitivist-pragmatist zihniyet ile istatistiki verilere önem verme bu ekolün sosyolojisinin temel karakteristikleri arasındadır. Dolayısıyla ülkemizde Amerikan sosyolojisi alternatif bir sosyoloji anlayışı iddiasıyla ortaya çıkarken, aslında kendi temel eğilimleriyle örtüşen hazır bir zemin bulmuş ve hareket etmiştir.

Türk ‘Sosyal Bilim’cileri ile Amerikan sosyolojisinin ülkemizdeki temsilciliğini yapan Ankara Ekolü; konu alanı, yöntem ve sosyolojinin karakteri dışında misyon olarak da aynı çizgiyi paylaşmışlardır. ‘Sosyal Bilim’cilerin Türk toplumunu detaylı bir şekilde tahlil ederek yapmaya çalıştıkları, kamucu toplum tipinden bireyci toplum tipine geçişin imkanlarını ortaya koymakken; Ankara Ekolü sosyologları da, yaptıkları çalışmalarla toplumsal yapının ve değişimin dinamiklerini ortaya koymak ve Batı’yla –Amerika’yla– bütünleşmenin yollarını aramışlardır. Bu açıdan her iki ekolün misyon anlamında da birbiriyle örtüşükleri görülmektedir.⁵²¹

Sonuç olarak Türk siyasetinde ve sosyolojisinde 1940’lı yıllarda başlayarak 1950’li yıllara devam eden Amerikan etkisi, Prens Sabahaddin’in şahsının ve sosyolojisinin yeniden gündeme gelmesine vesile olmuştur. Unutulmaması gereken bu yeniden gündeme gelişin merkezinde Prens Sabahaddin’in sosyolojisinin değil, Türk siyasetindeki dönüşümün asıl belirleyici olduğudur.

⁵²⁰ Bir diğeri eğitimidir.

⁵²¹ Aslında bu misyon birliği ülkemizdeki tüm sosyoloji anlayışları için söylenebilir. Çünkü sosyoloji ülkemize girerken Batılılaşmayı bir problem, bir konu alanı olarak görmemiştir. Bu anlamda toplumu Batıyla bütünleştirme sosyolojinin temel işlevlerinden biri olarak kabul edilmiştir.

3.6. TAHSİN DEMİRAY: SOSYOLOJİ ANLAYIŞI VE EKOLDEKİ YERİ

Türk sosyoloji tarihinde adına sıkça rastlamadığımız fakat Türkiye’de ‘Sosyal Bilim’ ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan Tahsin Demiray⁵²², aynı zamanda sosyoloji dışında aktif bir siyaset adamı, etkili bir yazılı basın mensubu ve ünlü bir yarıncıdır.⁵²³ Temsilcisi ve savunusu içinde olduğu ekolün fikirlerini o da, selefleri gibi, akademi dışında ele alıp tartışmıştır. Siyasetin ya içinde ya da hemen yanı başında yer alan Demiray, ekolün ülkemizdeki diğer ve kendisinden önceki temsilcilerinden farklı bir toplumsal yapı anlayışı ortaya koymuştur. Aynı zamanda

⁵²² **Tahsin Demiray**, 1903’de İstanbul’da doğmuştur. Babasını çok erken yaşta kaybetmiş olan Demiray, tahmini olarak 1919’da Kadıköy Sultanisi’nden mezun olarak öğretmenliğe başlamıştır. 1922 yılına kadar ailesi ile birlikte Bolu’da öğretmenlik yapmaya devam etmiş ve 1922 yılında yeniden İstanbul’a dönmüştür. Bu tarihten sonra bir yandan yayıncılığa başlayacak bir yandan da Sosyal Bilim Ekolü müntesipleri ile tanışacaktır. *Eminönü Halkevi ve İstanbul Muallimler Birliği*’nde çeşitli zamanlarda yöneticilik faaliyetinde bulunur. 1946 sonrasında ise siyasi tartışmaların içinde daha çok görünür olmuştur. Özellikle bu dönemde çıkardığı *Hafta Dergisi* ile birlikte yeni dönemde yeni siyasetin savunuculuğunu üstlenmiş ve Türkiye’nin demokratikleşme çabalarına fikri düzeyde destek olmuş ve Demokrat Parti’nin bir anlamda ideoloğunu yapmıştır. Siyasetle ilgisi 1952 yılında *Türkiye Köylü Partisi*’nin kurucuları arasında yer almasıyla yeni bir evreye girmiştir. İlerleyen yıllarda başkanlığını da üstlendiği bu partinin, seçimlerde istedik bir başarı sergileyememesi üzerine parti, *Cumhuriyetçi Millet Partisi* ile birleşmiştir. Demiray, 1960 darbesi sonrası yeni kurulan *Adalet Partisi*’nin hem kurucularından hem de milletvekillerinden olacaktır. Bu arada Demiray’ın sosyal meselelerle ilgili çalışmaları da devam etmekte; makaleleri, broşürleri verdiği konferanslarla savunusu içinde olduğu ekolün sosyolojik yaklaşımını ortaya koymaktadır. Kendisini sürekli olarak bir “*Le Play müntesibi*” olarak tanıtan Demiray, 1971’de İstanbul’da vefat etmiştir.

⁵²³ Yayıncılık, Demiray’ın en önemli faaliyet alanı olarak bilinmektedir. Daha öğretmenlik yıllarında başladığı ve *Yeni Yol*, *Resimli Mecmua* gibi dergiler çıkardığı erken dönemde, 1925 yılında *Türkiye Yayınevi*’ni kurmuştur. Harf Devriminin ardından yeni alfabeyi basma imtiyazını üzerine almış ve Latin Harfleriyle basılmış ilk Alfabe’yi yayımlamıştır. *Yavrutürk*, *Ateş*, *Binbir Roman*, *Cumhuriyet Çocuğu*, *Çocuk Haftası* gibi birçok çocuk dergisi çıkararak Türkiye’de çocuk dergiciliğinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Çocuk dergiciliğinin yanı sıra *Ev-İş*, *Elişleri*, *Yıldız*, *Büyük Ateş*, *Altın Işık* gibi kadın ve sinema dergileri de çıkararak, bu alanda da öncülük yapmıştır. Yine bu yayınevinde Nihal Atsız ve Abdullah Ziya Kozanoğlu’nun tarihi romanlarını, Kazım Karabekir’in anılarını içeren *İstiklal Harbimiz* adlı kitabını, İsmail Hami Danişmend’in *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*’ni yayınlamıştır.

akademiden gelme bir sosyolog olmamasına rağmen ülkemizde bir sosyoloji kongresinin toplanmasına da ön-ayak olmuştur. Tüm bu söylenenlerle birlikte Demiray, ülkemizin önemli bir fikir adamı ve siyasetçisidir.

3.6.1. ‘Sosyal Bilim’ Ekolünde Tahsin Demiray

Demiray’ın toplum sorunlarıyla ve dolayısıyla sosyoloji ve ‘Sosyal Bilim’ ekolüyle tanışıklığı 1930’lu yılların başındadır. Bu dönemde hem öğretmen hem de yayıncıdır. Eminönü Halkevi ve Muallimler Birliği’nin İstanbul şubesinde çeşitli görevler –özellikle pratik ağırlıklı görevler– almıştır.⁵²⁴ 1945 yılına kadar da toplum sorunlarıyla ilgili olarak herhangi bir yayını bulunmamaktadır. Fakat içinde yer aldığı her iki kurum da ‘Sosyal Bilim’ ekolüyle irtibatlıdır. Şöyle ki, Muallimler Birliği çatısı altında 1931 yılında oluşturulan Merkez Şube’de Demiray, H. Ziya Ülken’le birlikte kâtiplik görevini üstlenmiştir. Başkanlığı’nı Ethem Menemencioğlu’nun yaptığı bu şubenin veznedarı ise Mehmet Ali Şevki Sevündük’tür. Sevündük’ün o dönem itibariyle ülkemizdeki ‘Sosyal Bilim’ ekolünün temsilcisi olduğu tartışmasızdır. Ayrıca diğer iki isim de hem sosyal meselelerle yakından ilgili akademisyenlerdir hem de ekole yakın duran, yöntem ve tekniğini önemseyen isimler arasındadırlar. Dolayısıyla Demiray’ın ekolle ve ekolün temsilcisiyle tanışıklığı oldukça nettir ve erken zamanda gerçekleşmiştir. Bir diğer kurumsal bağlantı ise Eminönü Halkevi’dir. Bilindiği üzere bu halkevinde ekolün bir diğer temsilcisi ve devamcısı olan Selahaddin Demirkan, 1938’den sonra Köy Bürosu Şefi olarak çalışmış ve özellikle köy monografileri ile ilgili gerek kuramsal gerekse de uygulamalı örnekler vermiştir. Demiray’ın burada Demirkan’a tesadüf etmemiş olması düşünülemez. Fakat burada dikkat çeken nokta, ekolün devamcıları arasındaki irtibatsızlıktır. Daha önce bir vesileyle değindiğimiz bu noktaya ileride tekrardan dönülecektir.

⁵²⁴ Recep Ertürk, “Cumhuriyet Döneminde Bir Le Playci: Tahsin Demiray”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 1. Sayı, 1988–1989, s. 111.

Demiray'ın toplum meselelerine ilgisinin günlük pratikle edinilmiş kaynakları da mevcuttur. Çocukluğu Meşrutiyet, gençliği savaş ve mütarekeyle geçen ve üstelik tüm bu toplumsal devinimlerin merkez üstü olan İstanbul'daki yaşamı, belki de sosyal meselelere ve sosyolojiye ilgisinin en temel nedenidir. Yine çoğunluğu Kadıköy Sultanisi'nden olmak üzere iletişimini sürdürdüğü arkadaşlarının –bunlar arasında Nihal Atsız, Nusret Köymen, Esat Mahmut Karakurt ve Ahmet Bedevi Kuran'da vardır– dönemin düşün dünyasındaki önemli simalar oluşu da bu ilginin pekişmesinde etkili olmuştur.⁵²⁵ Son olarak Demiray'ın yayıncılık hayatı da bu ilginin sürdürülmesinde pay sahibidir. Erken yıllarda kurduğu ve Çağaloğlu'nda bulunan Türkiye Yayınevi bürosunun, dönemin yazar-çizerlerinin, akademisyenlerinin, siyasetçilerinin uğrak yerine dönüşmesi ve burada toplum meselelerinin ele alınıp tartışılması, Demiray için hem toplum gerçeklerine/sorunlarına ilgisinin yoğunlaşmasına ve bir bakış açısı geliştirmesine hem de her kesimden iyi bir çevre edinmesine ve tanınmasına katkı sağlamıştır.⁵²⁶

Demiray'ın toplum meseleleriyle ilgili olarak 1945 yılına kadar bilinen bir çalışması yoktur. Bu tarihe kadar daha çok çocuk edebiyatıyla uğraşmakta, yayıncılık faaliyetini sürdürmekte ve yukarıda bahsi geçtiği gibi akademisyenler, siyasetçiler ve dönemin düşün adamlarıyla fikri tartışmalarla münasebetini sürdürmektedir. Aynı zamanda yine ifade ettiğimiz gibi bazı kurumlarda pratik bazı çalışmalara eşlik etmektedir. Demiray'ın fikri düzeyde yayın neşriyatı 1945 yılından sonradır. 1948 yılından sonra ise beş yıl boyunca yayınlayacağı ve başyazarlığını yapacağı *Hafta*

⁵²⁵ Tahsin Demiray'ın düşün dünyasını bu isimler özelinde anlamak mümkündür. Katı bir Türkçü olan Nihal Atsız, Prens Sabahaddin'in yakınından bir isim olan Ahmet Bedevi Kuran ve Türkiye'de köy davasının önemli isimlerinden olan Nusret Köymen. Bu üç ismin düşüncelerinin harmanlanması ve bir sisteme tabi tutulması bize Demiray'ın düşün dünyası ile ilgili ışık tutucu bilgiler vermektedir. Zira Demiray hem bir Le Playci, hem Türk milliyetçisi hem de Türkiye Köylü Partisi'nin kurucularındandır.

⁵²⁶ Yine Ertürk'ün belirttiğine göre Demiray'ın Çağaloğlu Reşit Efendi Hanı'ndaki yayınevi bürosuna sosyoloji ile ilgilenen bilim adamlarının yanı sıra Ethem Menemencioglu gibi dostları da uğramaktadır. Bunlarla uzun tartışmalar yapıldığı Demiray'ın yakınları tarafından belirtilmiştir. Demiray'ın yakınları, gelen kişiler arasında isimlerini bilmemekle birlikte yabancı kişilerin ve bilim adamlarının bulunduğunu da belirtmişlerdir. Ertürk, "Cumhuriyet Döneminde Bir Le Playci: Tahsin Demiray", s. 108.

Dergisi'ni çıkarmıştır. 1952'de Türkiye Köylü Partisi'nin kurucuları arasında yer alan ve partinin genel sekreterliğini üstlenen Demiray, 1954'te partinin genel başkanı olur. Bu tarihten ölümüne kadar olan dönem Demiray'ın ortaya koyduğu fikirler ve yazı serüveni anlamında en verimli dönemidir.

Demiray hemen her fırsatta 'Sosyal Bilim' ekolünün bir temsilcisi olduğunu ve sosyal meselelere bu okulun sosyoloji anlayışıyla yaklaştığını açıkça ifade eden bir sosyologumuzdur. *Hafta Dergisi*'nin ilk yılında kaleme aldığı bir yazısında sosyoloji biliminin henüz çok genç ilimler arasında yer aldığını, bununla birlikte bir yüzyıldan beri araştırma metotlarını bir hayli geliştirdiğini, zamanımızda sosyoloji ekolleri arasında metot bakımından en ziyade ileriye giden ekolün 'Sosyal Bilim' olduğunu belirtmiştir.⁵²⁷ 1950 seçimlerinden sonra Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin hemen ertesindeyse, yine *Hafta*'da yayınladığı bir makalede 'Sosyal Bilim'in yol göstericiliğinden bahsederek yeni hükümete bir anlamda gidilecek yolu göstermiştir. Bugün için kıymet ifade edecek olanın, ne olduğumuzu, ne halde bulunduğumuzu, ilk iş olarak araştırıp görmek olduğunu ifade eden Demiray; hükümetin, her şeyden önce teslim aldığı hükümet mekanizmasını ve memleketin iktisat ve kültür durumunu tespit ederek bu pozitif yola girmeğe hazırlanmasını, hükümet başarısının ilk ve esas şartı saymaktadır: “*Sosyal Bilim'in birçok memleketlerde büyük faydalar sağlamış olan metotlarından faydalanarak, ciddi şekilde memleketi tanıma hareketine geçmek için 50 yıldan beri, beklenen fırsatın doğmuş bulunduğu kaniiz. Temennimiz, Adnan Menderes'in yüzyıllardan beri seleflerinin yaptığı gibi şikâyetler içinde bunalmayıp tecrübî sosyoloji ilminin ışığı altında bu müspet yola girmesidir*” demektedir. Aynı yazıda Cumhuriyet Halk Partisi'nden başbakanlık yapmış bulunan Refik Saydam'ın “*devlet teşkilatını a'dan z'ye değiştirip dönüştürmeliyiz*” sözlerine de atıfta bulunan Demiray, A-Z işinin de, memleketin diğer bütün ızdıraplı işlerinin de, ancak 'Sosyal Bilim'in mihmandarlığında halledilebileceğini belirtmiştir.⁵²⁸

⁵²⁷ Tahsin Demiray, “Devletçilik”, 1948'de İstanbul'da toplanan Türkiye İktisat Kongresi'ne verilen rapor. **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 48.

⁵²⁸ Tahsin Demiray, “Refik Saydam – Adnan Menderes”, *Hafta Dergisi*, 1950, **1950–1953'ün Hatıralık Fiske Taşları** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 11–14.

Memleketi tanıma meselesini kendisinden önceki ekol mensupları gibi oldukça önceleyen Demiray, toplum yapısıyla ilgili olarak verdiği bir konferansta; Türkiye’yi her bakımdan biraz daha iyi tanımaya ve milletimizin toplum yapısını daha derinden kavramaya mükellef olduğunu belirttikten sonra “*ben şahsen, bir Science Sociale müntesibi ve bir tecrübî sosyoloji amatörü olarak geçirdiğim çeyrek asır sonunda girdiğim bu siyasi hayatta her an ve daha şiddetli bu zarureti duymaktayım*” diyerek hem ekolle bağlantısını hem de ülkeyi tanımanın önemini vurgulamıştır.⁵²⁹

Demiray ekolün kurucuları ve ülkemizdeki devamcılarıyla ilgili de yazılar kaleme almıştır. Bu yazıların birinde Prens Sabahaddin’i “*son elli yılda Türkiye’nin üç devri üstünden bakan büyük Türk mütefekkeri*” başlığıyla tanıtmış ve Sabahaddin Beyin bize getirdiği sağlam, doğru ve kurtarıcı olan fikirlerden ne imparatorluk, ne Meşrutiyet ve ne de Cumhuriyet devirlerinde faydalanabildiğimizi belirtmiştir. Ona göre Sabahaddin Bey, devrinin idraki üstünde kalmış ve kendisini sadece pek az münevver anlayıp kavrayabilmiştir. Demiray hatta zamandaşı Gökalp’in bile Sabahaddin’in fikirlerini anlayamadığını ve garip bir politikacı haliyle kendisini duymazlıktan geldiğini iddia etmiştir.⁵³⁰ Prens Sabahaddin’in ölümünün ikinci yıldönümü münasebetiyle yapılan bir toplantıdan derlediği notları “*Türkiye Nasıl Kurtarılabılır*” başlığıyla veren Demiray, bu toplantıya katılan isimleri saydıktan sonra, Demokrat Parti’nin kendi yollarının ve prensiplerinin, Türkiye’de ilk ve en anlayışlı savunucusu olan Sabahaddin Bey’e karşı vazifeli olduklarını ve ona karşı saygı borcumuzu ödemeyi öncelikli olarak Demokratlardan beklediklerini belirtmiştir.⁵³¹ Fakat Demiray’ın Demokrat Parti’yi Türkiye’de ‘Sosyal Bilim’

⁵²⁹ Tahsin Demiray, **Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1955, s. 3–4.

⁵³⁰ Tahsin Demiray, “Prens Sabahattin”, Hafta Dergisi, 30 Haziran 1950, **1950–1953’ün Hatıralık Fiske Taşları** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 21–23.

⁵³¹ Tahsin Demiray, “Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?”, Hafta Dergisi, 14 Haziran 1950, **1950–1953’ün Hatıralık Fiske Taşları** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 23–25. Demiray bu anma toplantısına katılanlar arasında Z. Fahri Fındıkoğlu, H. Ziya Ülken, N. Nurettin Ege, Hüseyin Siyret, Ahmet Bedevi Kuran, Tarık Zafer Tunaya ve Cahit Tanyol’un isimlerini zikretmektedir. Bu isimlerin bir kısmı bizzat Prens Sabahaddin’in yakınında bulunmuş ve dostluğunu kazanmış isimlerken, akademiye olan isimler ise ekolün yöntem ve tekniğini kullanan ve ekolü önemseyen isimlerdir.

ekolünün siyasetteki temsilcileri görme eğilimi, zamanla yerini eleştiriye bırakacaktır.

Türkiye’de Son Elli Yıllık İç Politika, Gizli Cemiyetler, Komiteler ve Partiler başlığını taşıyan çalışmasında Demiray, Prens Sabahaddin’i oldukça övücü bir tarzda ele almış ve yine Prens’in anlaşılmadığını sürekli olarak vurgulamıştır. Mütareke zamanında bütün Türklere tarihin getirdiği büyük endişenin çöktüğünü ve her Türk evinde “Türkiye nasıl kurtulacak?” sorusunun sorulduğunu, böyle bir zamanda Sabahaddin’in “*yine bir melek gibi koşup*” Türkiye’ye geldiğini ve *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*’i yayınladığını, fakat 1913’de yayınına İttihat ve Terakki’ce engel olunan bu neşriyat için artık geç kalındığını belirtmiştir.⁵³² Demiray, Prens Sabahaddin dışında ekolün önemli bir temsilcisi ve devamcısı olan Sevündük’ten de yeri geldikçe yazılarında yer vermiştir. Türkiye’de ülkeyi tanıma ve ilim usulüyle araştırıp görme ihtiyacını ısrarla ortaya koyanlar, ona göre Prens Sabahaddin ile Mehmet Ali Şevki Sevündük’tür. Sevündük’ün 1931 yılında yayına hazırladığı *Memleketi Tanıma Yolu* broşürünü bastırıldığını söyleyen Demiray, o yıllarda İstanbul Muallimler Birliği’nin Umumi Katibi olarak, bu tanıma faaliyetinde sıkı bir şekilde çalıştığını da ifade etmiştir. Ülkemizde toplum yapımızın ilmi araştırmalarının Sevündük’ün himmet ve gayretlerinin eseri olarak vücut bulduğunu söyleyen Demiray, Sevündük’ü ‘Sosyal Bilim’in Türkiye’de ilk tatbikatçısı olarak tanımlamaktadır.⁵³³

Demiray, ülkemizdeki ‘Sosyal Bilim’cilerden biri olan Selahaddin Demirkan’dan ise sadece bir kez, o da aynı toplantıda olmaları hasebiyle bahsetmiştir. Türkiye’de memleketi tanıma yolunda çalışmak isteyenlerin faydalanacakları ilk eser olarak Sevündük’ün broşürünü gösteren Demiray, Demirkan’ın bu broşürden yaklaşık on yıl sonra yayınladığı *Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir?* broşürüne ve yine Demirkan’ın ‘Sosyal Bilim’in yöntem ve tekniğiyle yaptığı monografilere hiçbir suretle değinmemiştir. Bu husus ilgi çekicidir. İlerleyen yıllarda köyle, köyü tanımayla ilgili bir tartışmada ise Türkiye’de bilimsel anlamda

⁵³² Tahsin Demiray, *Türkiye’de Son Elli Yıllık İç Politika, Gizli Cemiyetler, Komiteler ve Partiler*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 23.

⁵³³ Demiray, *Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış*, s. 4.

ilk köy araştırmalarının 1930'larda ve Sevündük'le ve Sevündük'ün bu broşürüyle başladığını söyleyecek; Demirkan'ın köy çalışmalarının, incelemelerinin zeminini oluşturan ve uzun süre yayınladığı Köye Doğru Mecmuası'nı ise hükümete mal edecek: "(...) Nihayet hükümet de, genel temayüle daha fazla karşı duramayıp illerde Köy Büroları ve 'Köye Doğru!' edebiyatını kurdu" diye yazacaktır.⁵³⁴

Demiray'ın 'Sosyal Bilim' ekolüyle ilgili en önemli çalışmalarından biri, ekolün kurucusu olan Le Play adına bir kongre tertip edilmesine verdiği destektir. Türk Sosyoloji Cemiyeti tarafından 21 Aralık 1957 günü "*Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı, Dünyada ve Türkiye'de Tesirleri*" başlığıyla düzenlenen bu toplantı, bir anlamda Demiray'ın çabasıyla gerçekleşmiştir. Demiray bu toplantıda iki bildiri sunmuştur. Bildirilerden ilki "*Modern Cemiyet İlminin Kurucusu Le Play'in Hayatı*" başlığını taşımaktadır. Bu tebliğde 'Sosyal Bilim'in kurucusu Le Play'in hayatını, çalışmalarını, eserlerini, kurduğu birlikleri ve düşüncesini ele almıştır.⁵³⁵ İkinci tebliği ise "*Science Sociale'in Türkiye'ye Gelişi ve Bizdeki Tesirleri*"dir. Bu tebliğde ise öncelikle ekolü ülkemize tanıtan ve ilk temsilcisi olan Prens Sabahaddin'den ve onun mücadelesinden bahseden Demiray, Sabahaddin'in ekolle tanışıklığını 1900 yılını esas alarak; ekolün ülkemizdeki elli yedi yıllık tarihini özetlemiştir.⁵³⁶ Demiray bu tebliğde, Prens Sabahaddin ve Sevündük'ün çalışmalarından, kendisinin de içinde olduğu İstanbul Muallimler Birliği'ndeki çalışmalardan ve bir memleket meselesi olarak köy araştırmaları sahasındaki çalışmalardan, ve bu başlık altında da Demirkan'dan isim olarak bahsetmiştir. Demiray'ın bu tebliğdeki iddialarından biri, Türkiye'deki fikri gelişimle 'Sosyal Bilim' ekolünün gelişiminin paralellik arz etmesi, hatta aynileştiğidir. Yine ülkemizde 'Sosyal Bilim'i benimseyenlerin hemen hepsinin ya aslen eğitimci ya da sonradan pedagojiyi ve terbiyeciliği tercih ettiğini belirten Demiray'ın bu tebliğdeki bir diğer önemli iddiası ise Türkiye Köylü Partisi'nin Ahrar Fırkası'ndan sonra Türkiye'de kurulmuş ikinci doktrin/prensip partisi olduğudur. Bu tebliğde ekole yakın birçok ismi zikreden Demiray, Nezahat Nurettin Ege'nin kurmuş olduğu koleji ise Fransa'daki 'Ecole de Roche'la eş

⁵³⁴ Tahsin Demiray, **Partiler Kurulur mu? Doğar mı?**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1957, s. 19.

⁵³⁵ Demiray, "Modern Cemiyet İlmi'nin Kurucusu Le Play'in Hayatı", s. 3-7.

⁵³⁶ Demiray, "Science Sociale'in Türkiye'ye Gelişi ve Bizdeki Tesirleri" s. 21-34.

tutmuştur. Bu tebliğle ilgili son olarak söyleyeceğimiz ise İstanbul Muallimler Birliği'nin kapanana kadar Demiray'a göre 'Sosyal Bilim'in ülkemizdeki gelişiminde oldukça önemli bir misyon yürüttüğü yönündeki açıklamalarıdır. Demiray, bu konuyla ilgili olarak *“Muallimler Birliği kapanıncaya kadar, fikriyatımızda gittikçe artan bir gayret ve Le Play ekolünün tesirleri görülmüştür. Fakat birlik kapatıldıktan ve Mülkiye Mektebi Ankara'ya kaldırıldıktan sonra bu hareketin hayli daraldığı görüldü”* diyecek, birliğin ekolün gelişimindeki yerini hatırlatacaktır.⁵³⁷

3.6.2. Demiray'a Göre Türk Toplum Yapısının Tarihsel Seyri

Tüm 'Sosyal Bilim'ciler gibi Demiray'ın da toplumsal meselelerde öncelikli konu alanlarından birini toplum yapımız oluşturmaktadır. Selefleri gibi kendisi de Demolins'in toplum sınıflandırmasını kabul etmiş görünür. 'Sosyal Bilim' ekolünün yüz yılı bulan araştırmaları neticesinde millet bünyelerinin, toplumsal yapılarının; kuruluşları ve tezahürleri bakımından iki büyük gruba ayrıldıklarını yazan Demiray, bunlardan ilkinde toplumsal heyetin, toplumun, ferde hâkim olduğunu, ferdin kendine dayanmak yerine ailesine, kabilesine, fırkasına, cemaatine ve devletine dayandığını ve böyle toplumsal yapılara cemaatçi toplumlar denildiğini belirtmiştir. Ona göre bu cemiyetler zayıf cemiyetlerdir; merkeziyet, bürokrasi ve totaliterlik bu cemiyetlerde gelişme imkânı bulur. Karşısında bulunan toplumsal örgütlenme ise infiradı/bireyci toplum yapısıdır. Bu toplumda ise fert, cemaatten, vesayetten sıyrılmış ve kendine dayanır hale gelmiştir. Demiray bu toplum tipine ise diğer ekol

⁵³⁷ Cumhuriyet Halk Fırkası'na bağlı bulunan ve bu fırkanın ideolojisinin halka anlatılması misyonuyla hareket eden **Halkevleri**, 12 bin muallim tarafından kurulmuş bulunan 400'e yakın Muallim Birlikleri'nin ve şubelerinin zorla adlarının değiştirilmesi sonucu meydana gelmiştir. 1932 – 1934 yılları arasında gerçekleştirilen bu olayda, Halkevine iltihak davetini reddeden İstanbul Muallimler Birliği, dönemin Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker'in kararı ile 1934 yılında kapatılmıştır. İstanbul Muallimler Birliği, dönemin en etkili ve örgütlü ilmi merkezlerinin başında gelmektedir. Cumhuriyet dönemi politikalarına alternatif projeler geliştiren bu birlik, muhtemel ki, ilerleyen yıllarda bir muhalefet merkezi olma endişesiyle parti tarafından kapatılmıştır.

mensuplarının yaptığı gibi Anglo-Sakson ve Amerika toplum yapılarını örnek göstermiştir.⁵³⁸

Buraya kadar her şey bilindiği gibidir. Demiray'ı ekolün diğer üyelerinden ayıran en belirgin düşüncelerinden biri ise burada ortaya çıkar: Türk toplumu, bu iki tipten hangisine dâhil edilecektir? Demiray işte bu noktada ayrılır. Ona göre her ne kadar toplumsal yapımız ilk bakışta cemaatçi/kamucu gibi görünüyor olsa da, yine devlet mekanizması her ne kadar genişlemiş bir bürokrasiye sahip olsa da, bu durum Türklerin milli karakteriyle tezattır. Bunu ispat için Türklerin tarih içindeki teşkilatlarını ele alır ve Cumhuriyet Türkiye'sinden geriye doğru, milattan önce 8. yüzyıla, Sakalar'a kadar gider. Sakalar'la Cumhuriyet arasındaki tüm Türk devletlerinin her şeyden önce milletin istiklalini sağladıklarını ve bundan dolayı toplumsal yapımızın birinci vasfının *istiklal* olduğunu belirtmiştir: “*Bugün bilinen tarih içinde yalnız Türk milletidir ki, oturduğu topraklar değişmiş, zirvedeki taç, çatıdaki Kaan aileleri değişmiş, rejimleri değişmiş, fakat o asli değerlerini, karakterini daima muhafaza etmiştir*”. Demiray'a göre Türk sosyal bünyesi kesinlikle cemaatçi/Kaancı değildir; devlet yapısı bir piramidin kaidesi üzerinde yükselişi şeklindedir ve Kaan, onun son taşı olarak oturmuş bir taçtır. Demiray, Türk toplumunda esir, toprak kulu olmadığı gibi her ferdin malına, evine, toprağına dilediği gibi sahip olduğunu ve başkasına dayanmadığını, Türk toplumunun hiçbir zaman yığın olmadığını söylemiştir. Ona göre Türkler, zaman zaman şefleri takip etmişse de bu durum, toplumla şefin yollarının birleştiği zaman gerçekleşmiştir. Aksi halde toplum, aktif veya pasif mücadeleye geçmiştir. Anadolu'nun asırlarca saraya karşı dik duruşu ve isyanları bunun örneklerindedir.⁵³⁹

Demiray'a göre Türk toplumunun bir diğer önemli karakteri ise bireylerinin “*müteşebbis, müstakil karakterli, cevval, atılgan, zeki, becerikli ve mert insanlardan oluşan bir topluluk*” oluşudur. Bu konuda özellikle ilk Türkler olarak andığı Saka Türklerini örnek gösteren Demiray, bu örnekliğin, tarihimiz ve milletimiz için

⁵³⁸ Demiray, “Devletçilik”, s. 48–49.

⁵³⁹ Demiray, a.g.m., s. 49; “Baş Değişirse İmiş”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 65.

mesnet ve ümit kaynağı olacağını ifade etmiştir.⁵⁴⁰ Her iki karakter özelliğinin de anlamı açıktır; merkeziyetçi olamayacak kadar bağımsızlıklarına düşkün kişisel girişkenliği olan bireylerden oluşan bir toplum, ancak bireyci bir toplum tipine dahil olabilir. Hiçbir otorite, yüzyıllarca sürse de, Türklerin artık karakteri olmuş bu vasıfları silemez; olsa olsa yok sayabilirler.

Buradan hareketle Türklerin nasıl olmuşta asli karakterleriyle tezat teşkil eden toplumsal yapılar içinde yer aldığını sormak kaçınılmazdır. Demiray cevabı, Osmanlı Devleti eleştirisi üzerinden verir. Ona göre Türklerin bu vasıfları son yüzyıllara kadar muhafaza edilmişken, Osman Oğulları, yeniçeriliği kurmak suretiyle ona kıymışlardır. Osmanlı İmparatorluğu kendi mesnedini, kuvvetini ve kaynağını oluşturan Anadolu Türkmenleri ve onun ruhunu terk ettiği ölçüde zaafa uğrayarak çökmüştür. Nizam-ı Cedid, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet Devrimleri de Osmanlıyı yıkılmaktan alıkoyamamışlardır. Çünkü devletin yanında artık millet yoktur, sadece köhnemiş bir bürokrasi makinesi vardır, devlet yalnızdır. Tüm bu yenileşme çabaları ve dönem aydınlarının Avrupa'dan seçme çözüm projeleri ise Anadolu'nun gerçeklerine uygun değildir ve uygun olmadığı da İmparatorluğun yıkılışıyla açıkça görülmüştür.⁵⁴¹

İstiklal Harbi'ni veren ruh, Demiray'a göre asıl Türk ruhudur. Cumhuriyet'e dönüşecek olan Kuva-yi Milleye devresinde akla durgunluk veren, bütün hesapların

⁵⁴⁰ Demiray, "Devletçilik", s. 49.

⁵⁴¹ Demiray, **Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış**, s. 14. Demiray'ın Osmanlı İmparatorluğu'na dönük bu aşırı eleştirel tavrı, aslında çelişkilidir. Ya da 1954–1955 sonrasındaki düşünsel farklılığını göstermektedir. Çünkü Demiray, İstanbul'un fethinin 500. yıl dönümü münasebetiyle ele aldığı yazılarda, fetih programlarının yetersizliğini ve hükümetin bu konudaki zafiyetini eleştiren yazılar kaleme almıştır. Bu yazılardan birinde ise şunları söylemiştir: "(...) *bu elim, ağır ve ezici his, 1953'ün 29 Mayıs Cuma günü beni bütün mevcudiyetimle sardı. 21 milyonluk insan kütlesinin bir ferdi olarak milli tarih ve büyük ecdat karşısında bu Cuma günü duyduğum hicap hissi, beni ömrümün sonuna kadar terk etmeyecektir. Küçük yavrular, trampetlerini çalarak Türbe-i Fatih'e kadar kilometrelerce yürüdüler. Onlara baktıkça da ızdırap duydum. Yoruldular, terlediler diye değil... Talihsiz yavrucuklar diye!.. Çükü haşmetli mazinin karşısında bu halimizden duyduğum hicap kadar, halimize bakarak istikbalimizden endişe ediyorum. Bugün için kendi kendime soruyorum: Nerdeyiz? Bizleri idare eden hangi zihniyettir? Ve bu hal'e sebep kimdir?" "500. Yılda Tarihe Bir Bakış", **1950–1953'ün Hatıralık Fiske Taşları** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 75.*

altını üstüne getiren başarıların milletten, o harikulade Türklük cevherinden geldiğini sonradan çabucak unuttuğumuzu ve o harikaları bir tek dehaya mal etmeğe çalıştığımızı belirten Demiray, yeni bir devlet kurma çabalarımızın, maalesef yeni bir bürokrasi ve şef devresi başlangıcı olduğunu söylemiştir. Ona göre Cumhuriyet, devleti, yeniden küçük çapta bir merkezîyetçi devlet olarak kurmuştur. Ayrıca bu defa idari merkezîyetçiliğe ve koyu siyasi devletçiliğe ilave olarak iktisadi devletçilik de bu merkezîyetçiliğe katılmış ve toplum yapısı haline gelmiştir.⁵⁴²

Demiray'ın tek parti dönemine dönük merkezîyetçilik eleştirisini birçok yapıtında görmek mümkündür. Bu eleştirilerin bir kısmı Demokrat Parti'ye yol göstericilik anlamında kaleme alınmıştır, fakat ilerleyen yıllarda Demokrat Parti de Demiray'ın merkezîyetçilik eleştirisinden nasibini alacaktır. Tek Parti döneminde, taş binaların alındaki armaları kazıyarak yerine T.C. harfleri yazmaktan ve kürsülerin arkasına *Hakimiyet Milletindir* levhasını asmaktan daha ileri bir iş görmediğimiz itirafını dillendiren Demiray, bir memleketin toplum kudretinin bir şahısta ve bir elde toplanmasının tabii neticesinin intisap olacağını belirtmiştir.⁵⁴³

Meşrutiyet öncesi Prens Sabahaddin nasıl ki yaşadığı dönemde Meşrutiyet'in ilan edilmesi veya Sultan Abdülhamid'in tahtan indirilmesiyle ülke sorunlarının bir çırpıda çözülemeyeceğini ve esas meselenin toplumsal yapı olduğunu yüksek sesle dillendirmişse; buna benzer olarak Demiray da, ülke sorunlarının tek parti iktidarının sona ermesi ve çok partili hayata geçişle bir çırpıda çözülemeyeceğini söylemiştir. Burada tabii ki Demiray, demokrasiyi, çok partili yaşama geçişi ciddi bir kazanım olarak görmektedir. Öyle ki 1950 seçimlerini siyasi yapımız, sosyal bünyemiz bakımından, devletimizin istikbali bakımından büyük ehemmiyet taşıdığını ve halkımıza seçim mesuliyetini, seçimin ehemmiyetini anlatmak mecburiyetinde olduklarını yazmıştır.⁵⁴⁴ Fakat mesele sadece bir baş değişikliği, bir rejim değişikliği değildir. Çok daha ciddi ve temellidir. Bir topluma asli kimliğini tekrardan kazandırma meselesidir. Türk toplumuna tekrardan istiklalini verecek ve fertlerini

⁵⁴² Demiray, "Devletçilik", s. 52.

⁵⁴³ Demiray, "Baş Değişirse İmiş", s. 65-67.

⁵⁴⁴ Tahsin Demiray, "Oy Verecek Halkın Manzarası", **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948-1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 135.

bağımsız yetiştirecek bir eğitim ve terbiye meselesidir. Görüldüğü gibi Demiray, demokratik kazanımları ve halk hâkimiyetini önemsemekle ve teşvik etmekle birlikte meseleyi çok daha derinden kavramaya, meseleye toplum yapısı çerçevesinden bakmaya gayret etmiştir. Bu anlamda ekolün bakış açısını ortaya koymuştur. Demiray'ın siyasetle ilgili görüşlerine bir sonraki başlıklarda yer verileceğinden biz burada toplum yapısı meselesini yeni merhaleden sürdürelim istiyoruz. Demiray'ın ekolden farklı olarak Türk toplumunu bireyci toplum tipine dahil ettiğini, toplumun asli karakterinin bu bağımsız ve bireyci tip olduğunu fakat günümüzde bu karakterin siyaset eliyle tezat bir görüntü içinde olduğunu bildirmişti. Şimdi de Demiray'ın, toplumun şundaki yapısı ile ilgili neler söylediğine bakalım.

3.6.3. Demiray'a Göre Türk Toplum Yapısı

Demiray'a göre sosyal bünyemizin tamamı bir köyden ibarettir.⁵⁴⁵ Köylülük, toplum yapımızın en temel özelliği ve birimidir. Türkiye bir köyler devletidir. Nüfusumuzun yüzde 85'i köylerde yaşamaktadır. Bu nedenle köy ve köylü, Türkiye'de sosyal ve ekonomik davaların en önemlisi ve önceliklisidir.⁵⁴⁶

Toplumsal yapımızın temelini köy/köylü olarak belirleyen Demiray, bu tespitten yola çıkarak köy kelimesinin aslını da Orta Asya kaynaklarında bulduğu köy tanımıyla açıklamıştır. Buna göre köy kelimesinin aslı “kûy”dur ve mahalle, oturlan köşe, yer anlamına gelmektedir. Büyük Türk Lügati'ne göre bu kelime, Anadolu lehçesinde “köy” haline gelmiş ve burada oturanlara da köylü denmiştir. Kelime, günlük hayat pratiğinin sonucudur. Demiray'ın bildirdiğine göre “*Türkler koyun ve keçi beslediklerine göre birbirinden farklı coğrafi bölgelere yönelerek*

⁵⁴⁵ Tahsin Demiray, “Buğday İşi, Köylü Meselemizi Bütün Acılığı İle Ortaya Koydu”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 24.

⁵⁴⁶ Demiray, **Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış**, s. 4.

*değişik boylara ayrılmışlardır.*⁵⁴⁷ *Koyuncular “kuy”, “kuyluk” yerleri, yazıyı tercih ederken keçiciler ise kır, kıraç, pınarlık yerlere çıkıp inmişler, böylece bazıları daha fazla dağlı, bayırlı mizaca sahip olurken düzlük yerlerdeki ise daha toplu ve uysal mizaca sahip olmuşlardır*”. Demiray bu şekilde, “koy”dan gelen “koyun”un toplumsal temelimiz olan “köy”e ad olduğunu ve toplum yapımızda baş unsuru teşkil ettiğini belirtmiştir. Sadece “koyun” değil “keçi” ve “at”la birlikte bu üç hayvanın, eski Türklerin hayatlarına karıştığını, toplumsal hayatlarının ve şahsi karakterlerinin oluşmasında ciddi rol oynadıklarını iddia etmiştir. Hayvanlar dışında mahsullerden “buğday” ve “arpa”, bitkilerden ise “ot” ve “yaprak” da bu hükümdedirler. Köylülüğümüzün ise 8. yüzyılda Türklerin Orta Asya’dan Ön Asya’ya İslamlaşarak geçmeleri ile başladığını, böylece Türklerin yerleşik toplum düzenine geçtiğini, hatta bu sürecin hala devam ettiğini iddia etmiştir.⁵⁴⁸

Koyun ve keçi kadar “at” da, Demiray için Türk toplumunu ve medeniyetini açıklayan bir simgedir. Koyun ve keçi gibi atı da Türklerin evcilleştirdiğini söyleyen Demiray için at, Türk medeniyetinin temellerinden biridir. Ayrıca ata nal çakmayı Türkler diğer toplumlara öğretmişlerdir; dolayısıyla hız, Türklerin bir icadı ve medeniyete hediyesidir. At, aynı zamanda Türklere, geniş bir alanda hızlıca seyahat hürriyetini getirmiş ve bu sayede Türkler site medeniyetlerine karşı hareketli/akıcı toplum medeniyetinin timsali olmuşlardır. Demiray’a göre bu medeniyetin dehası mimaride değil, sevk ve idarede görülmekte ve tarihin en geniş organizasyonlarını, en büyük topluluklarını bu medeniyet meydana getirip hareket ettirebilmiştir. Demiray yine Türklerin geniş bir coğrafyada hızlı hareketi ve bu bozkıra hâkimiyetlerini, kendilerine büyük medeniyetler/devletlerarası ticarete de önemli bir yer edindirdiğini iddia etmiştir. Öyle ki, 7. yüzyılda Asya’nın İpek Yolu’nun kontrolü bu Türk tüccarların elindedir.⁵⁴⁹

Demiray’ın Türk toplum yapısını incelerken ortaya attığı yeni bir terminoloji de “köleli medeniyet” – “kölesiz medeniyet” kavramlarıdır. Türk toplumunu tarih

⁵⁴⁷ Demiray ayrıca, bu boyların isimlerinin de Akkoyunlular, Karakoyunlular, Karakeçililer gibi bu ayırımdan geldiğini savunmuştur.

⁵⁴⁸ Demiray, **Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış**, s. 4–6.

⁵⁴⁹ Demiray, a.g.e., s. 7–8.

içine yerleştirmek bir anlamda icat ettiği bu terminolojide köleli medeniyet, Ege, Mısır, Roma medeniyetlerini işaret etmekte ve bu medeniyetlerin temel ve ortak vasfı olarak köleciliği göstermektedir. Köle, bu medeniyetler için bir tür enerjidir; refahlarının sürdürülebilmesi için gerekli bir enerjidir. Oysa Türkler, yine Demiray’a göre, Batı medeniyetinin dışında bir yolda medeniyet yolculuklarına devam etmişler ve refahları için köle kullanmamışlardır. Türk medeniyetinin enerji kaynağı ise “at”tır.⁵⁵⁰

Türk toplum yapısının şekillenmesinde önemli bir durak ise Türklerin İslam’la tanışmalarıdır. Demiray’a göre Türkler, İslamiyet’ten evvel de tek tanrı bildikleri Gök Tanrı’ya inandıklarından; yeni dini kabullenmeleri oldukça kolay olmuştur. Bu tabii bir geçiştir. Türklerin İslam’ın bayraktarlığını üstlenmeleri ise sadece Oğuz Türklerinin silah gücüyle açıklanamaz. Demiray’ın iddiası, bu hususta bir takım manevi sebeplerin varlığıdır. Fakat Demiray, bunların ne olduğunu söylemez, yalnızca İslamlık mihverinin Türk âlemine geçtiği dönemle, İslamiyet’i büyük medeniyetlere mesnet haline getiren ünlü Türk âlimi İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin yaşadığı dönemin çakıştığını belirtir.⁵⁵¹

Buraya kadar anlatılanları eleştirel bir bakış açısıyla ele alacak olursak; bu açıklama biçiminde öncelikli olarak dikkat çeken hususun, bir toplumu, tüm tarihiyle birlikte bütüncül bir tarzda açıklama gayretinin varlığıdır. Böylesine teşekküllü bir açıklama çabasının, dönem itibariyle bu tarz açıklama biçimlerinin sosyoloji içinde itibar kaybettiği bir zamanda yapıyor olması da, ayrıca dikkate değerdir. ‘Sosyal Bilim’ Ekolü içinde ise kendisinden evvel Sevündük’ün böyle bir gayreti olmuş, *Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması* adını verdiği çalışmasında Türk tarihini ‘Sosyal Bilim’in yaklaşımıyla ele almıştır. Fakat bize göre her iki açıklama biçimi de aynı ekol içerisinde olmasına rağmen, farklı bakış açılarıyla ve sonuçlarıyla karşımızdadır. Sevündük’te steplerde doğan, çobanlıkla geçinen ve kamucu toplum tipine giren Türk toplumunun, zorunlu bir göçle, kervan biçiminde Batı’ya doğru ilerleyişi, direnmeyle karşılaştığında ise kervanın orduya, kervanbaşının fatihe dönüştüğü bir toplum yapısı tanımlanmış ve Osmanlı’da bu

⁵⁵⁰ Demiray, a.g.e., s. 8.

⁵⁵¹ Demiray, a.g.e., s. 8–10.

göçebe boylardan birinin hâkimiyeti olarak açıklanmıştı. Demiray da ise, Türk toplumu sadece çobanlıkla değil köy temelli bir yerleşik düzene de sahip olan, aynı zamanda ticaret bilen ve ticareti kontrol eden, kölesiz medeniyetin en önemli örnekliğini sergileyen, diğer medeniyetlere de katkı sunan bir yapıda tasavvur edilmiştir. En önemli fark ise Demiray'ın düşüncesinde Türk toplumu kamucu değil, bireyci toplum tipinin bir üyesi olarak yer almıştır. Her iki düşünürün ortak yanları ise; Türk toplumunu tüm tarihi seyir içinde bütüncül olarak ele almak istemeleri, Türk toplumunu ve Türk tarihini genel Dünya/medeniyet tarihine yerleştirmek istemeleri, Türk toplum gerçeğini açıklarken 'Sosyal Bilim' ekolünün genel yaklaşımını benimsemeleri ve önce Türk toplumunun yapısı ve hangi toplum tipine dâhil olduğuyla ilgili bir yaklaşım benimseyip, daha sonra Türk toplumunu tarih içinde ele almaları ve tezlerini destekleyici argümanları ortaya koymalarıdır.

Demiray, burada özetini vermeye çalıştığımız Türk toplumuyla ilgili bu açıklama biçiminde, öncelikli olarak kendisine 'Sosyal Bilim' ekolünün coğrafyacı yaklaşımını temel almış görünmektedir. Bozkırın çobanlığa, hayvan türlerinin farklı yer'lere yerleşme zorunluluğuna, geçim tarzının mülkiyet biçimine, aile örgütlenmesinin idari teşkilatlanmaya, yer şekillerinin üretim biçimine ve ticarete yol açması gibi birçok repercussionları, bu açıklama biçimde görmek mümkündür. Özellikle yer'in iş, hayat tarzı, mülkiyet ve sosyal/siyasal örgütlenme üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir. At-koyun-keçi, ot-yaprak, buğday-arpa gibi coğrafya ve iklim temelli varlıklar/ürünler üzerinden bir toplumu açıklama gayreti görülmektedir. Dolayısıyla Demiray, Türk toplum gerçeğini, ekolün toplum tipolojisinin yanı sıra coğrafyacı yaklaşımını da benimseyerek ele almıştır. Aynı zamanda bu toplum yapısı tahlili birçok açıdan sorunlu görünmektedir. İlk olarak Türklerin Orta Asya göçebe yaşamını bir koyun çobanlığıyla açıklama gayreti bir zorlamadır. "Koyun"dan "koy"a, oradan da "köy"e dönüşüm, Cumhuriyet dönemi köy tartışmalarında yer edinme çabası, aynı zamanda da Türkiye Köylü Partisi'ne bir toplumsal zemin ve köken inşası olarak, zorlama bir çaba olarak görülmektedir. Hem göçebe çobanlık, hem yerleşik köy yaşamı hem de ata yüklenen misyonla hareketli, askeri ve tüccar bir toplum tanımlaması ciddi bir çelişkidir. Türklerin ticaretteki başarıları, belli bir dönem İpek Yolu'nun kontrolünü ellerinde bulundurmaları meselesi de ikinci bir

problem alanıdır. Türklerin geniş bir coğrafyada atla birlikte hızlı bir şekilde hareket ettikleri doğrudur. Hatta bu hareketliliğin belli oranda bir ticareti de beraberinde getirdiği söylenebilir. Fakat ticaret üzerinden Türk toplumuna bir vasıf kazandırmak, ya da ticaretin Türk kimliğinin oluşmasında ve Türk toplum yapısının şekillenmesin birincil düzeyde etkili olduğunu iddia etmek, yine kanımızca makbul bir açıklama biçimi değildir. Üçüncü ve son olarak ise “köleci medeniyet” – “kölesiz medeniyet” kavramsallaştırması konusu vardır. Bize göre bu açıklama çabası da sorunludur ve iki nedenden ötürü yapılmıştır. İlk olarak İslamiyet öncesi Orta Asya Türklüğünü ön plana çıkarma gayreti, Türklerin medeniyete katkılarının İslamiyet’ten önce de var olduğu delillendirme tasasıyla yapılmıştır. İkinci olarak ise dönem itibariyle Osmanlı’nın reddi üzerine kurulmuş bir Cumhuriyet rejiminde, Osmanlı’yı yok saymak demek medeniyet tartışmalarının dışında kalmak demektir. Dolayısıyla hem Osmanlı’yı gözardı etmek hem de medeniyete Türkleri dâhil etmek, ister istemez yeni kavramsallaştırmaları ve açıklama biçimlerini de beraberinde getirmiştir.

Son tespit cümlesinden hareketle Demiray’ın Osmanlı’ya bakış açısı bir ölçüde anlaşılabilir. Demiray, Osmanlı İmparatorluğu’nu her ne kadar gözardı etmek istese de bunun mümkün olmadığını bilmektedir. Çünkü her şeyden önce yaşanan Cumhuriyet’e bıraktığı coğrafik temel söz konusudur. Bu nedenle birkaç sözcükle de olsa Osmanlı İmparatorluğu’ndan bahsedecektir.⁵⁵² Demiray’a göre Osmanlı’nın asıl gücü Anadolu’dur, Anadolu’daki Türkmen boyları, aşiretleridir. Devşirme sistemi ve yeniçerilerden oluşmuş bir merkezi ordu ile birlikte İmparatorluğun gittikçe artan Bizans tavrı ve Türk toplum yapısından/ruhundan/karakterinden uzaklaşılması, Demiray’a göre Osmanlı’nın sonunu hazırlamıştır. Devlet otoritesiyle Anadolu Türkü, zamanla birbirlerinden uzaklaşmışlar, hatta hasım olmuşlardır. “*Osmanlı İmparatorluğu, kendi mesnedini, kuvvetini, kaynağını teşkil eden Anadolu külçesi ile Türkmenlerini ve onun ruhunu terk ettiği nispette zaafa uğrayarak çökmüştür*”.⁵⁵³

⁵⁵² Ertürk, “Cumhuriyet Döneminde Bir Le Playci: Tahsin Demiray”, s. 121.

⁵⁵³ Demiray, **Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış**, s. 14.

3.6.4. Demiray'ın Siyaseti ve 'Sosyal Bilim'

Demiray düşüncesini siyasetten ayrı ele almak mümkün değildir. Demiray'da siyaset ve sosyoloji ayrı ele alınabilecek alanlar değildir; birbirlerini açıklayacak ve ancak birbirleriyle varlıkları anlamlı olabilecek alanlardır. Hatta genel anlamda sosyoloji değil bizzat 'Sosyal Bilim' Ekolü, kendi siyasetinin merkezindedir. 1957 yılında Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı münasebetiyle düzenlenen toplantıda vermiş olduğu ikinci tebliğinin sonunda Demiray “*Science Sociale, ilim olarak 57 yıldan beri genişlerken, iki devrede iki siyasi teşekküle mesnet olmuştur. Bunlardan ilkini Ahrar Partisi olarak Meşrutiyet'te görüyoruz. Diğeri ise 19 Mayıs 1952'de (politik) sahaya çıkmıştır. Sadece Science Sociale'nin Türkiye'deki tesirleri bakımından bunu kaydediyorum*” diyerek, savunusu içinde olduğu ekolün, kendi siyasetindeki yerini açıkça ortaya koymuştur.⁵⁵⁴

Demiray sadece fikri düzeyde siyasetle ilgilenmemiştir; aynı zamanda aktif bir siyasi yaşam da sürmüştür. 1952'de kurulan Türkiye Köylü Partisi'nin kurucularındandır ve bizzat parti politikasını şekillendirmiştir. Genel Sekreterlik görevinden sonra partinin Genel Başkanlığı görevini, 1954'ten, partinin Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ile birleştiği 1958 yılına kadar yürütmüştür. 1960 darbesi sonrasında ise Adalet Partisi'ni kuran kadroda yer almış ve ilk dönem İstanbul Milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. 1964'ten ölümüne kadar ise siyasi yaşamını, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin bünyesinde, parti teşkilatına çeşitli konferanslar vererek geçirmiştir. Dolayısıyla Demiray bizzat siyaset yapmış bir ekol müntesibidir. Bu özelliğiyle seleflerinden bir farkı daha ortaya çıkmakta ve Sevündük ve Demirkan'dan ziyade Prens Sabahaddin'e yakın durmaktadır. Sevündük siyaset dışı bir yaşam sürerken, Demirkan tek parti politikasıyla uyumlu bir siyasi duruş sergilemiştir. Prens Sabahaddin'den Tahsin Demiray'a kadarki ekol mensuplarının ve ekole yakın duran isimlerin önceliği, yeni bir siyaset önermek değil, alan araştırmaları, ülkeyi tanımaya dönük gayretleriyle uzmanlıklarını var olan siyaset içinde kullanmak/kullandırmak olmuştur. Oysa Demiray, tıpkı Prens

⁵⁵⁴ Demiray, “Science Sociale'in Türkiye'ye Gelişi ve Bizdeki Tesirleri” s. 33.

Sabahaddin gibi sadece bilim yapmakla değil, inisiyatif olarak siyasi düzeyde yeni bir öneri getirmek ve sorumluluk mevkiinde olmakla da benzeşmektedir.

Demiray'ın siyasi serüvenini kabaca üç devreye ayırmak mümkün ve daha anlaşılırdır. İlk devre 1945 sonrası çok partili hayata geçişle birlikte başlayan ve Demiray'ın tek parti döneminin politikalarını eleştirdiği ve Demokrat Parti'nin ideoloğunu üstlendiği devredir. İkinci devre 1950 seçimlerinden yaklaşık altı ay sonra başlayıp Demiray'ın parti kurma sürecine kadar süren bir devredir ki; bu devrenin en önemli özelliği ise Demokrat Parti politikalarının eleştirisidir. Üçüncü ve son devre ise Demiray'ın faal olarak siyaset yaptığı 1952 sonrası devredir. Demiray'ın, çok partili hayata geçişle birlikte tek parti özelinde merkeziyetçiliği eleştirdiği yazıları –1945 yılında yayınladığı *Dokuz Yıldız Münasebetiyle* yazısı hariç tutulursa– 1948 yılında yayımlamaya başladığı ve kendisinin de başyazarlığını yaptığı *Hafta Dergisi*'yle başlamıştır. 1950 seçimlerine doğru gidilirken Demiray'ın da gündeminde demokrasi, halk hâkimiyeti, tek parti dönemi politikaları vardır. Bu konuyla ilgili olarak önemli makalelerinden birini “*Şefler Demokrasi İnkılâbı Yapabilirler mi?*” başlığıyla yayınlayan Demiray, burada, 1877’de açılmış Meclis-i Mebusan’ın 11 ay sonra dağıtıldığını, 1908’de yeniden açılan bu meclisin, 1909’da bir şahıstan bir zümrenin eline geçtiğini ve az sonra ise genç partilerle birlikte yok edildiğini söylemiştir. Daha sonra ise 1920’de Anadolu’da kurulan bir Millet Meclisi, bir halk devleti vasfı ve değerini nefsinde toplamış ve ispat etmiş olmasına rağmen üç yıl sonra vesayet altına alınmıştır. İşte “*halkın idareyi eline almasının değil, bir miktar ve hatta şeklen idareye karıştırılmasının 50 yıllık tarihi bundan ibarettir.*” Demiray, mutlak idarelerin, tahakküm zümrelerinin, diktatörlerin, milli şeflerin bir millete zorla her şeyi yaptırabileceklerini; kavuk, fes, püskül ve şapkayı kafaların üstünde değiştirebileceklerini fakat tek bir şeyi yapamayacaklarını ısrarla vurgulamıştır: “*Halkın hâkimiyetini kuramazlar.*”⁵⁵⁵

Nutuk’ta, Mustafa Kemal Atatürk’ün Cumhuriyet’in ilanı ile ilgili kısmı anlattığı pasajlarla ilgili olarak “*bugün, siyasi yapımızın temelini veya çatısını teşkil eden büyük siyasi delilin dayandığı şu üç terimde sezilebiliyor: Tebliğ ettim, tavzif*

⁵⁵⁵ Tahsin Demiray, “Şefler Demokrasi İnkılâbı Yapabilirler mi?”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 69–70.

ettim, tadil ettim” diyen Demiray, yarın yeni bir seçimde, başka bir parti mecliste ekseriyeti kazandığı zaman aynı şeyin olacağını, hâkimiyetin kayıtsız şartsız bu yeni partiye veya zümreye geçeceğini iddia etmiştir. Burada aklımıza gelen soruyu yazısının sonunda yine kendi sormuş, “*şu halde ne yapmalı ki Meclis, ekseriyet partisinin ve onun şefinin eline düşmesin, bir hizip tahakkümüne kaçacak bir parti reisi, meclis yolu ile bir diktatörlük kurmasın?*” demiştir.⁵⁵⁶

Demiray, 20. yüzyılın ilk yarısının sonunda olmamıza rağmen sorunlarımız ve onlara önerilen çözümlerin Tanzimat dönemiyle birebir aynılık sergilediğini belirtir. Ona göre günümüzde de çeşitli dertlerimizin ilaçları aynen Tanzimatçıların yaptıkları gibi Batı’nın hukuk laboratuvarlarında aranmakta; Batılı toplumların seçim kanunları, anayasaları, tercüme ettirilip hukukçular heyetine havale ettiriliyor ve Avrupa kumaşları seçer gibi kanun seçmeye çalışıyoruz. Demiray için çözüm yolu ‘Sosyal Bilim’ ekolünün önerisinden gayri değildir: “*Şef sistemini yıkmak ve yerine halk hâkimiyetini kurmak ve sağlam bir demokrasi binası yükseltmek istiyorsak, her şeyden evvel, sosyal bünyemizin hususiyetlerini, tarihi gelişini tespit etmemiz icap eder. Bize göre, bugünün meseleleri karşısında tutulacak tek ehemmiyetli yol budur*”.⁵⁵⁷

Demiray bir yandan Türkiye’de ilk defa gerçek anlamda demokratik kıstaslara göre yapılacak 1950 seçimlerinin ehemmiyetini yazılarında sık sık vurgularken diğer yandan da yeni bir takım öneriler getirmekte, bir anlamda Demokrat Parti’ye yol göstericiliği yapmak istemektedir. Tabi bu öneriler, ekolün anlayışıyla yoğrulmuş önerilerdir. Örneğin bunlardan en dikkat çekici olanlarından biri, milletvekilliği yanında “devletvekilliği” önerisidir. Demiray, demokrasiyi önemser fakat demokrasimizi kendi bünyemizde aramamızın tek çıkar yol olduğunu tespitinde bulunur. Yine Türk devletinin siyasi yapısının temelini seçim olduğunu fakat bugün üzerine titrenen bu seçimin de, ‘Sosyal Bilim’in gözü ve ölçüsüyle bir sorun olduğunu tespitinde bulunur. Ona göre bugün asırlardan beri demokratik bir rejime

⁵⁵⁶ Tahsin Demiray, “Anayasamız Diktatörlüğe Karşı Durabilir mi?”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 79–81.

⁵⁵⁷ Tahsin Demiray, “Demokrasimizi Kendi Bünyemizde Aramalıyız”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 82–85.

sahip devletlerde bile bu seçim mekanizması, halkın temsilini tam anlamıyla sağlayamamakta sadece halkın temayülünü belirtmektedir. Demiray, “*sitede doğan ve şehirde gelişen seçimi, stepte doğan ve bir kıtanın genişliği içinde serpilen sosyal bünyemize elverişli bulmuyoruz. Devletimizin, seçime dayanamayacağını, istikbalimiz bakımından, seçim mekanizmasına iç rahatlığı ile güvenilmeyeceğini, bugün bir kere daha kaydetmeği ve bu nokta üzerinde ısrarla durmayı borç biliyoruz*” diyerek seçim sistemine yönelik eleştirisini sürdürür. Ardından kendi önerisi gelir: “Devletvekilliği”. Türk milletinin Batılı anlamda bir meclisi olmamıştır fakat “kurultay”ları vardır. Halkın seçkinlerinin yer aldığı bu kurultaylar, kendi toplum yapımıza uygun bir şekilde meydana gelmiş ve yüzyıllarca sürdürülmüştür. Demiray, bu tarihsel bağlamı da yedeğine alarak, aynı zamanda seçim sistemine ya da milletvekilliğine bir alternatif şeklinde değil bir destekleyici/bütünleyici tarzda ele aldığı “devletvekilliği” önerisini getirir. Seçimle gelen milletvekillerinin yanı sıra seçimle gelmeyen, meclisin dörtte birine tekabül edecek seçkinlerden oluşacak bu vekilliğin adı ise “devletvekilliği”dir.⁵⁵⁸

14 Mayıs 1950’de yapılan ve siyasi tarihimizin dönüm noktası olarak kabul edilen seçimler için Demiray’ın yorumu “*kansız ihtilal*”dir.⁵⁵⁹ Demiray’ın bakış açısına göre; 1920’de kurulan 1. TBMM bir milli kuvvetler meclisidir. 2. meclisten başlayarak 7. meclise kadar meclis, bir diktatörlük hizbinin elinde kalmış ve bir millet meclisi olarak hakkiyle vazife görememiştir. Ancak 8. meclistedir ki, bu hizbin ağır hâkimiyeti sarsılmış ve meclise bu suretle girmiş olan yılmaz beş-on millet adamı –ki bunlar hem CHP’de, hem DP ve MP de ve hem de bağımsızdırlar– hür ve keskin bağrılarıyla meseleleri ortaya koymuşlar ve milleti uyarıp bir mücadeleye hazırlamışlardır. 4 yıl süren ve tarihe mal olacak kadar değerli olan bu yılmaz mücadeleler ve didinmelerle 14 Mayıs günü hazırlanmıştır ve o gün millet

⁵⁵⁸ Tahsin Demiray, “Meclisimizi Millet Bünyemize ve Ananemize Uygun Şekilde Geliştirmeliyiz!..”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 86–91.

⁵⁵⁹ Tahsin Demiray, “3. İnönü Savaşı”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 172.

idaresi üstün gelmiştir. Demiray, “*millet idaresinden doğan bu 9. meclisi biz, hakiki bir TBMM olarak selamlıyoruz*” diyerek tavrını ortaya koymuştur.⁵⁶⁰

Fakat hemen belirtelim ki Demiray bu mücadeleyi Demokrat Parti’ye mal etmenin mümkün olamayacağını da ifade etmiştir. Ona göre Demokrat Parti sadece, devirme hükmünü önceden vermiş bulunan milletin tarafına geçtiği ve ona sığındığı için, bugün muzaffer durumdadır. Yoksa ortada partiler nam ve hesabına bir zafer görülmemektedir: “*Demokrat parti, hazır bir dinamit haline gelmiş bulunan millet iradesini yer yer fitillemekten daha ileri bir hizmet başarmış sayılamaz. Bugün dümdüz edilen bu yıkıntı sahasına muzaffer bir ordu gibi girmek hiçbir siyasi teşekkülün hakkı değildir. Bilakis iktidardan boşalan bu geniş sahaya rahatça yerleşmek fırsatını verdiğiinden dolayı büyük Türk milletine şükran hisleri beslemek mevkiindedirler ve bu itibarla hizmet sahasına sadece minnet hisleri ile girebilirler*”.⁵⁶¹

Seçim arifesinde olduğu gibi seçim sonrasında da Demokrat Parti’ye desteğini ve “*temennimiz, Adnan Menderes’in yüzyıllardan beri seleflerinin yaptığı gibi şikâyetler içinde bunalmayıp tecrübî sosyoloji ilminin ışığı altında bu müspet yola girmesidir*” tarzı öğütler veren Demiray, bir süre sonra Demokrat Parti’yi de eleştirmeye başlayacaktır. 1950 seçimlerinin Mayıs ayında yapıldığı, kurucuları arasında yer aldığı Türkiye Köylü Partisi’nin de kuruluş çalışmalarının 1951’in ilk aylarında başladığı hesaba katıldığında, Demiray’ın yeni hükümete yönelik eleştirilerinin dozunun zamanla arttığı öngörülebilir. Eleştirilerin merkezinde, Demokrat Parti’nin de devlet partisi özellikleri sergilediğini, merkeziyetçiliği sürdürdüğü meselesi vardır ki, bu eleştirileri yeni partiyle birlikte ele almak daha anlamlı olacaktır.

⁵⁶⁰ Tahsin Demiray, “D.P. Mesuliyet Mevkiinde”, Hafta Dergisi, 26 Mayıs 1950, **1950–1953’ün Hatıralık Fiske Taşları** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1956, s. 5.

⁵⁶¹ Demiray, “3. İnönü Savaşı”, s. 173.

3.6.5. Türkiye Köylü Partisi'nin ve Demiray'ın Düşünsel Serüveni

Demiray'ın bizzat kurucuları arasında yer aldığı ve uzun yıllar genel başkanlığını yürüttüğü bu parti, 1951'in ilk aylarında kuruluş çalışmalarına başlamış, 19 Mayıs 1952'de de kurulmuştur. Remzi Oğuz Arık'ın Genel Başkanlığa, Ethem Menemencioğlu'nun Fahri Başkanlığa, Tahsin Demiray'ın ise Genel Sekreterliğe getirildiği parti, bir *doktrin partisi* olarak kurulmuştur. Remzi Oğuz Arık, partinin kuruluşu vesilesiyle verdiği demeçte Prens Sabahaddin'den sonra bir doktrin partisi kurduklarını,⁵⁶² Demiray ise partinin 3. Büyük Kongresi'ndeki konuşmasında partinin prensip, program ve doktrin partisi olduğunu söylemiştir.⁵⁶³ Remzi Oğuz Arık'ın vefatı üzerine 1954'den sonra partinin Genel Başkanlığı'nı yürüten Demiray, 3., 4. ve 5. kongrelere genel başkan olarak katılmıştır. 4. Büyük Kongre'de hem Demokrat Parti'ye eleştirileri yoğunlaştırmış hem de bu kongrede Türkiye Köylü Partisi'nin tarihini ve ilkelerini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Demiray'a göre parti kurulmuş değil doğmuştur. Türkiye Köylü Partisi bir plandır; bu plan, yeryüzünde bugün bir benzeri olmayan bir köylü milletin zaruretlerinden, Türk milletinin yaşamak, hem de Türkçe yaşamak hasret ve iştiyakından doğmuştur. Muhitçidir, merkeziyetçiliği asla hoş görmez; totaliterliği reddeder. Şahsiyetçi ve teşebbüscüdür; bunun tabii neticesi olarak da sosyalizmin karşısındadır. Hürriyeti bir Anka gibi mefhum değil, vasıfları sayılan toplumsal bir bünyenin kendi tabiatından bir parça olarak görür. Demiray ayrıca partilerinin sağ bir parti olduğunu, solların, sosyalistlerin karşısında tek başına ve merkez sağda kök aldığını da söylemiştir. Bunu söylerken Türkiye'de artık herkesin rengi ve siyasi yerinin belli olmasının Türkiye'de kör dövüşüne son vermek için ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁴

Kurulan-doğan parti kavramsallaştırması da Demiray'ın aktif siyasete atıldıktan sonra ki çalışmalarından biridir. Dünyadaki partilerin büyük bir

⁵⁶² Ertürk, "Cumhuriyet Döneminde Bir Le Playci: Tahsin Demiray", s. 132.

⁵⁶³ Özkan Aydar, **Muhafazakârlık ve Tahsin Demiray**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 2010, s. 74.

⁵⁶⁴ Tahsin Demiray, "Türkiye'nin Kaderinde Onlar ve Biz", **Türkiye Köylü Partisi Bülteni**, Sayı: 9, Mart 1956, s. 4-5.

çoğunluğunun kurulmuş parti olduğunu söyleyen Demiray, kurulmuş partinin mekanik olduğunu, kurucuları tarafından cisimlerin, ustalıkla yığılıp tertiplenmesinden meydana getirilmiş olduğunu, bir nevi yapı/inşa olduğunu ve bu yapının tapusunun da kuranlara ait olduğunu belirtmiştir. ‘Sosyal Bilim’e göre bu tip siyasi oluşumları zayıf toplumsal yapıların ürünü olarak gören Demiray, bu tür partileri zaaf eserleri olarak takdim eder. Doğan partiler ise canlı bir organizma olan millet yapısının icap ve zaruretlerinden meydana gelen teşekküllerdir ki Demiray bunun en güzel örneğinin İngiliz İşçi Partisi’nin olduğunu iddia etmiştir. Ülkemizde ise İttihat ve Terakki’nin, Cumhuriyet Halk Partisi’nin ve Demokrat Parti’nin kurulmuş partiler olduğunu ifade eden Demiray, Türkiye Köylü Partisi’ni ise Türkiye’de kökten sürme ilk siyasi teşkilat olduğunu belirtmekte ve *“bugün bütün hakikat severler kabul ve teslim ediyorlar ki, Türkiye Köylü Partisi hareketi, hayli uzun bir mazinin derinliğinden gelmekte ve keza, derin bir içtimai tekâmülün tabii bir neticesi olarak doğmaktadır”* iddiasında bulunmakta ve bu partinin doğuş serüvenini detaylı bir şekilde anlatmaktadır.⁵⁶⁵ Bu serüvende bizim için önemli noktalardan biri kuşkusuz ki Demiray’ın Türkiye Köylü Partisi’nin programının baştan başa muhitçilik (adem-i merkezîyet) ve demokrasinin temelini teşkil eden bütün ana prensiplerin hakim olduğu ve fertten devlete kadar demokrasinin vücudunu teşkil edecek bütün ara müesseselerin planlaştırıldığını ifade etmesidir. Bu husus, partinin, parti programı anlamında Ahrar’ın gerçek bir devamcısı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye Köylü Partisi, çok büyük umutlarla ve bir doktrin partisi olarak kurulmasına karşın seçimlerde istendik başarılar elde edemez. Demiray’ın başkanlığında, Cumhuriyetçi Millet Partisi ile birleşme kararı alan parti, 16 Ekim 1958’de, 6 yıllık siyasi mücadelesini tamamlar ve kapanır. Birleşme sonrası ise yeni partinin adı Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi⁵⁶⁶ olacaktır. Demiray’ın yeni kurulan partiyle herhangi bir organik bağı yoktur. Zaten kendisi de 1960 darbesi sonrası kurulacak olan Adalet Partisi’nin kurucuları arasında yer alacak ve İstanbul Milletvekili olacaktır.

⁵⁶⁵ Demiray, **Partiler Kurulur mu? Doğar mı?**, s. 3-22.

⁵⁶⁶ Bu parti ise ilerleyen yıllarda Milliyetçi Hareket Partisi’ne dönüşecektir.

Türkiye Köylü Partisi, üç temel düşünsel zeminden müteşekkil bir partidir. Birinci olarak parti, kendisini Prens Sabahaddin düşüncesinin ve o düşüncenin siyasetteki ilk görüntüsü olan Ahrar Partisi'nin devamcısı saymaktadır. Demiray'ın bununla ilgili düşüncelerini ve pasajlarını paylaştığımız için burada yeniden ele almaya lüzum görmüyoruz. Merkezîyetçiliği reddeden, kişisel girişkenliği önemseyen, C.H.P. ve D.P. politikalarını devletçi olarak eleştiren, temel meselenin bir “baş/şef” değişikliği meselesi değil toplumsal yapı meselesi olduğunu ve burada da eğitimin önemini vurgulayan ve yine memleketi tanımanın önemine değinen parti, bu anlamıyla ülkemizde ‘Sosyal Bilim’in ikinci defa siyaset arenasına çıkması olarak görülmelidir. Partinin ikinci düşünsel zeminini ise köy/köycülük oluşturmaktadır. Demiray'ın köy ilgisinin siyaset ilgisiyle paralel bir zamanda geliştiği dikkate alındığında, bunun aslında yeni kurulacak partiye bir toplumsal taban oluşturma gayreti olduğu görülecektir.

Üçüncü bileşen önemlidir, keza bu aynı zamanda Demiray'ın zihni dönüşümüne de işaret etmektedir. Dolayısıyla bu konuyu birkaç cümleyle geçiştirmek yerine biraz daha tafsilata girmek faydalı olacaktır. Demiray, toplum yapımızı tahlil ederken, toplum yapımızın bu günkü manzarası için –1955 yılı için– yaklaşık 24 milyon nüfustan bahsetmekte ve bu toplam nüfusun yaklaşık 20 milyonunun Oğuz Türkü, saf Türkmen olduğunu iddia etmektedir. Türkiye Köylü Partisi'nin kuruluşundaki sosyal temellerden bahsederken de “*Türk toplum yapısının biyolojik ızdırabını duyuyoruz. Bir toplum örgüsü, bir beden sinir hücresi gibi uzuvlaşan bir Nation olmağa ceht eden Türklüktür. Bizler, bu cehtin, bu oluşun ifadesiyiz*” diyerek partinin Türkçülüğü açıkça ortaya koymuştur.⁵⁶⁷ Yine Demiray'a göre Türkiye Köylü Partisi, her bakımdan ve her şeyi ile milliyetçidir. İnsanlığın büyük hedeflerine en sağlam yoldan, milliyetçilik yolundan gidileceğine inanır.⁵⁶⁸ Ertürk'ün belirttiğine göre Demiray, 1955 yılı ve sonrasında belli bir tutum değişikliğine girmiştir. Bunda en önemli nedenlerden biri ise partinin Cumhuriyetçi Millet Partisi ile birleşme çabalarının başlamasıdır ki, bu birleşme çabalarıyla birlikte Demiray'ın Türkçü ve Milliyetçi akımlara ilgisi artmıştır. Değişen dış koşullarla

⁵⁶⁷ Demiray, **Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış**, s. 15–16.

⁵⁶⁸ Demiray, “Türkiye'nin Kaderinde Onlar ve Biz”, s. 4.

birlikte Anglo-Saksonlarla birlikteliği savunanlarla Turan siyasetini önerenlerin politik duruşlarının yan yana düşmesi; ülke içinde ise birleşme çabası içinde olan her iki partinin de siyasi başarı elde edememeleri bu iki siyasi çizgiyi birbirlerine yaklaştırmıştır.⁵⁶⁹

1945 sonrası dünya siyaseti Doğu-Batı blokları olarak kamplaşmış ve uzun yıllar sürecektir bir soğuk savaş başlamıştır. Dünya egemenliğini İngiltere'nin elinden alan ABD, bu çift kutuplu dünyanın diğer yarısının egemeni olan Sovyetlerin dışında fakat nüfuz alanında yer alan ülkeler ve toplumlarla, özellikle Beyaz Ruslarla belli ilişkiler kurmaktadır. Sovyetlerin Ruslaştırma politikaları, Rusların egemenliği ya da nüfuz bölgesinde yaşayan Türkler için de bir sorun alanıdır. İşte bu husus ülkedeki Türkçülerle, zaten ABD ile daha geniş ilişkiler kurmaktan yana olan Le Play ekolü devamcılarını yan yana getirmiştir. Burada 1945 sonrası dönemde Türkiye'nin ABD'nin egemenliğindeki Batı blokundan yana tavır aldığı da hatırlanmalıdır. Bu yan yana gelişin içerdeki zeminini ise Demiray'ın deyimiyle CHP ve Demokrat Parti'nin devlet partisi olmaları ve eğer bir demokrasi kurulacaksa bu iki partinin dışında kurulacak olması oluşturmuştur. Dolayısıyla Demiray, daha önce totaliterlik ve diktatörlük suçlamalarını yakıştırdığı Gökalp⁵⁷⁰ ve devamcılarını ile de giderek yan yana düşmüştür. Fakat burada belirtilmesi gereken husus, Demiray'ın belli noktalarda ilişki kurduğu ve işbirliği yaptığı bu Türkçülerin, Gökalp'ın Cumhuriyet öncesi fikirlerine yakınlık duyan gruplar olmasıdır.⁵⁷¹

Demiray'ın Türkçülükle başlayan düşünsel tutum değişikliği, ilerleyen yıllarda daha çok belirginleşecektir. Batı eleştirisi ve hatta bir siyaset olarak Batıcılığı reddetmeyi önermesi, Demiray'ın bahsedilen bu tutum değişikliğine/düşünsel dönüşümüne en iyi örnektir. İngiltere özelinde Batı'nın dış sömürsünü, Doğu sömürsünü eleştiren Demiray, Osmanlı Devleti'ni de Asya ve Afrika'yı Batı

⁵⁶⁹ Ertürk, "Cumhuriyet Döneminde Bir Le Playci: Tahsin Demiray", s. 125.

⁵⁷⁰ Demiray, Ziya Gökalp ile ilgili kaleme aldığı bir yazıda "*bugün artık, ister istemez, Türkçü Ziya Gökalp ile totaliter ideoloji yapmış Ziya Gökalp'ı ayırmak; birincisini aziz bir hatıra olarak saklarken, ikincisini amansız bir şekilde fikir hayatımızdan sürüp çıkarmak gibi, insana eza veren bir mevkideyiz*" demiştir. "Ziya Gökalp ve Demokrasi", **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948-1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 77.

⁵⁷¹ Ertürk, a.g.m., s. 126.

sömürüsüne karşı koruyan bir Doğu koruyucusu olarak takdim etmiş, partiler üstü bir milli dış politikanın mecburiyetini dillendirmiştir.⁵⁷² Batı eleştirisi zamanla yerini Batıcılık siyasetinin reddine bırakmıştır. Demiray, Batıcılık akımının gide gide Karl Marks'a dayandığını söyleyerek⁵⁷³, bir anlamda bu siyasetin iflasını dile getirecektir. Demiray düşüncesindeki bir diğer evrimle ise İslam'la ilgilidir. İlk yazılarının birinde laiklik karşısında dinin bir cemaat işi olduğunu söyleyen Demiray, Türkçülüğün ardından İslamlık'la da yakınlık kurmuştur. Öyle ki, ölümünden yaklaşık bir yıl evvel vermiş olduğu bir konferansta “*bana sorarsanız ben bugün sadece, ne mutlu Müslüman Türk gibi düşünen, ne mutlu Müslüman Türk gibi yaşayan, ne mutlu Müslüman Türk gibi davranabilenlere, diyorum, başka hiçbir şey dinlemiyorum!*” diyecek kadar İslam'a yakın bir tutum içinde olmuştur.⁵⁷⁴ Demiray'ın milliyetçi-muhafazakâr bir çizgiye doğru evrilmesi, onun sol'a, sol akımlara karşı tavrını da belirlemektedir. Aslında Demiray'ın Türkiye'deki sosyalist yapılarla ilgili tavrının bir geçmişi mevcuttur. Henüz Bolu'da öğretmenlik yaparken milis kuvvetler adına sorgu yargıçlığı yardımcılığı görevi sırasında Nazım Hikmet ve Vala Nurettin'i göz hapsinde tuttuğunu, daha sonraki yazılarında ifade etmiştir.⁵⁷⁵ 1948 yılında ise basında, Ahmet Emin Yalman ile girdiği Nazım Hikmet konulu tartışmalar mevcuttur.⁵⁷⁶ Dolayısıyla Demiray, sol'a karşı zaten belli bir tutum içindedir. Fakat bu tutumun Türkçülük ve ardından İslamlık konusundaki yaklaşımlarından sonra daha da sertleştiği söylenebilir. 1964 yılı itibariyle aktif siyaseti bırakması sonrası Tahsin Demiray, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin bünyesinde çeşitli konferanslar vermeye başlar. Bu partiye bağlı Milliyetçi Öğretmenler Birliği'nin

⁵⁷² Tahsin Demiray, “Şark-Garp Mücadelesi Karşısında Türkiye”, **Çakmak Dergisi**, Sayı: 41, 1956, s. 1.

⁵⁷³ Tahsin Demiray, **Buhranlarımız - Temel Sebepleri**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 27.

⁵⁷⁴ Demiray, a.g.e., s. 36.

⁵⁷⁵ Tahsin Demiray, **Milli Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 17–19. Bu metnin 21. sayfasındaki dipnotta ise Demiray, “*daha 1930 yılında komünizme karşı üniversite gençliğini uyarmak üzere (Rus Eski Rejimi ve Bolşevik İnkılâbı) adlı bir eser yayınlamış, komünizmin, ilmi olarak temelsizliğini ortaya koymuştuk*” diyerek, bu meseleye bakış açısının köklülüğünü belirtmiştir.

⁵⁷⁶ Tahsin Demiray, “Türkiye Komünizmi Meselesi”, **Arkada Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955, s. 191–216.

1967 yılındaki İç Anadolu Bölge Toplantısı'nda yaptığı “*Milli Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri*” başlıklı konuşmasında, bu meseleye karşı tavrını açıkça ortaya koyan Demiray, “*bugün Türkiye, adına Sol dediğimiz o çeşit bir fitne ile karşı karşıyadır ki, bütün memleket bir gün kökünden sarsılabilir, milletimiz yeniden mahvı perişan olabilir*” diyerek sol siyasetle-ülkenin yıkımını eş tutmuştur.⁵⁷⁷

Demiray'ın sosyoloji ve siyasetle ilgili düşüncelerinin ve eylemlerinin genel çerçevesi bu şekildedir. Bu genel çerçevede Demiray'ın ‘Sosyal Bilim’e bağlılığı her zaman devam etse de fikirlerinde ve tutumlarında zaman içerisinde büyük değişiklikler olmuştur. Demiray'ın ‘Sosyal Bilim’ ekolü çizgisini sürdüren anlayış ve fikirlerinin yanı sıra ekolle ya da kendisinden önceki temsilcilerle bağdaşmayan yanları da vardır. Fakat tüm bu çelişki ya da uyumsuzluğa rağmen Demiray, kendisini ve siyasetini ‘Sosyal Bilim’ Ekolü içerisinde konumlandırmıştır. Siyasi anlayış, parti ve programını açıkça bu ekol üzerinden temellendirmesi ise, ekol açısından bir ilktir. Bunun yanı sıra bütüncül bir Türk toplum yapısı anlayışı ortaya koyma deneyimi de dikkate değerdir. Yine Türk toplum yapısını bireyci toplum tipi içinde ele alması, Osmanlı toplum ve tarihini Bizanslaşma üzerinden değerlendirmesi de, ele aldığı önemli konu başlıklarındandır. Bunun yanı sıra milliyetçilik ve dindarlık söyleminin zamanla keskinleşmesi, yine dönem koşullarıyla uyumlu bir gelişme olarak ele alınabilir. Son olarak Ertürk'ün Demiray için söylediği, “*bugün yaşasaydı, muhtemelen en gözde sosyolog ve kuramcı olurdu*”⁵⁷⁸ yargısına katıldığımızı belirtmekle bu bölümü bitirmiş olalım.

3.7. DİĞER İSİMLER⁵⁷⁹

Şimdiye kadarki yazdıklarımızda ‘Sosyal Bilim’ Ekolünün Türk Sosyolojisindeki temsilcileri olarak Prens Sabahaddin, Mehmet Ali Şevki Sevündük,

⁵⁷⁷ Demiray, *Milli Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri*, s. 23.

⁵⁷⁸ Ertürk, “Cumhuriyet Döneminde Bir Le Playci: Tahsin Demiray”, s. 129.

⁵⁷⁹ Bu başlık altında değinilecek olan tüm kitap ve makalelere, bu tezin kaynakçasında yer verilmiştir.

Selahaddin Demirkan ve Tahsin Demiray isimlerini ve bu isimlerin düşüncelerini ele almış bulunuyoruz. Fakat bunların yanı sıra ekol içinde ya da ekole yakınlık duyan birçok isimden daha bahsetmek mümkündür. Zira II. Meşrutiyet'ten önce teşkilatlanmış ve birden çok cemiyete kaynaklık eden, siyasi mücadele veren ve yine birden çok partinin programında ve kurucuları içinde yer alan bir ekolden bahsediyoruz. Doğal olarak taraftarlarının sayısını birkaç kişiyle sınırlamak haksızlıktır. Fakat takdir edileceği gibi bir ekolün kurucu isminin ardılları olabilmek ya da sosyoloji içinde bir ekol müntesibi olmak sadece o ekole yakınlıkla, kurucuya hayranlıkla mümkün değildir. Bu ancak hem ekolün zihniyet dünyası bilmek ve kabul etmekle hem de aynı zamanda düşüncüyü geliştirici bir çaba içinde olmakla mümkündür. Tez kapsamında değerlendirilen bu dört isim dışında bahsedilen çerçevede yeni bir ismi konu etmeye gerek duyulmamıştır. Bu isimler için müstakil başlıklar açılmamasının nedeni, bu isimlerin bir kısmının dönemselsel olarak ekolün düşüncelerini savunmaları; bir kısmının ekol müntesibi olmamakla birlikte ekolün yöntem/teknik ve konu alanlarını ilgi çekici bularak ekol içinde değerlendirilecek ürünler ortaya koymaları; bir kısmının ise ekole bağlılıklarıyla birlikte sosyolojik olarak nitelendirilecek bir çalışma yapmamış olmalarıdır. Yine de bu başlıkta bazı isimler üzerinde paragraflar halinde kısaca durmayı ekol adına gerekli görüyoruz.

Prens Sabahaddin'in yakın çalışma arkadaşlarından Dr. Nihat Reşat,⁵⁸⁰ Şair Hüseyin Siret, Terakki Mecmuası'nın yayın müdürü olan Ahmet Fazlı, Sabahaddin'in uzun yıllar kâtipliğini yapmış olan ve ekolle ilgili bazı eserlerin tercümesini yapan Satvet Lütfi, Meşrutiyet öncesinde İstanbul'da teşkilatlanmış *Cemiyet-i İnkılabiye* üyeleri, *İhtilalci Askerler Cemiyeti*'nden ve Prens Sabahaddin'in şahsının ve düşüncesinin önemli bir savunucusu Ahmet Bedevi Kuran, Prens Sabahaddin'i Meşrutiyet sonrası dönüşünde karşılayanlar arasında bulunan Sevüdük'ün ağabeyi Ömer Adil Bey, mütareke yıllarında ekolle tanışma imkanı

⁵⁸⁰ 'Sosyal Bilim'ci olarak tanınan Dr. Nihat Reşat (Belger), Menderes hükümetinin ilk kabinesinde yer almış fakat altı ay gibi kısa bir süre sonra fikri uyuşmazlık nedeniyle istifa etmiştir. Demiray, kendisi için "tıpta olduğu kadar tecrübî sosyolojide de esaslı bilgilere sahip" demektedir. Reşat ile birlikte istifa eden bir diğer isim ise yine bir dönem ekole yakınlık duyan ve Nafi Atuf'la birlikte aynı dergilerde yazılar kaleme alan (İngiliz) lakaplı Avni Başman'dır. Demiray, "Menderes'in Köprüsü Üç Yerinden Kırıldı", **1950-1953'ün Hatıralık Fiske Taşları** (iç.), s. 83-84.

bulan ve daha sonraları Prens Sabahaddin'in mektup arkadaşı olan Nezahet Nurettin Ege ve kendisinin İlköğretim Genel Müdürü olan eşi Ragıp Nurettin Ege, Meşrutiyet yıllarından başlayarak birden çok dergide ismini gördüğümüz ekolün savunucusu Nafi Atuf ve mesai arkadaşları, ekolle ilgili yayın faaliyetini sürdüren ve özellikle Demolins'ten birçok eserin çevirisini yapan *Nesli Cedid Kulübü* üyeleri, ilk etapta aklımıza gelen isimlerdir.

Üniversite çevresinden isimleri de burada anmak uygun olacaktır. İstanbul Üniversitesi'nden Hukuk profesörü Ethem Menemencioğlu, Üniversite Rektörü Prof. Sıddık Sami, Edebiyat Fakültesi Dekanı Hamid Ongunsu, Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, ilerleyen yıllarda Nurettin Şazi Kösemihal, Cavit Orhan Tütengil, Muzaffer Sencer ve Cahit Tanyol gibi sosyologlar ile ülkemize misafir öğretim üyesi olarak gelen Carle C. Zimmerman ve Ankara Hukuk Fakültesi'nden Prof. Mehmet Emin de ekol müntesibi olmamakla birlikte çeşitli özel nedenlerle ekolün düşünceleri destekleyen çalışmalar yapmışlardır. Gerek üniversite çevresinden gerekse üniversite dışında unutulmuş veya bizim unutmuş olduğumuz isimler mutlaka vardır. Fakat burada saydıklarımız bile ekole yönelik ilgi hakkında fikir verici niteliktedir. Şimdi, her isim üzerinde olmamakla birlikte bazı isimlerin ekolle münasebetleri ile ilgili bazı ayrıntıları paylaşalım.

Bahse konu en önemli isimlerin başında muhakkak ki **Nezahet Nurettin Ege** gelmektedir. Mütareke yıllarında *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* eserini okuyarak bu ekole intisap etmiş bulunan Ege, kendisinin deyişiyle “(...) o tarihten itibaren, bütün hayatı müddetince ‘Sosyal Bilim’in tesiri altında kalmış, 1920 senesinden itibaren makaleler yazarak, konferanslar vererek, kitaplar yayınlamaya bu ilmi davaya hayatını vakfetmiştir”.⁵⁸¹ Ege'nin ekolle ilgili en önemli vasıflarından birini Prens Sabahaddin'le yaptığı yazışmalar oluşturur. Bugün Prens Sabahaddin'e ait bazı neşriyatlar –özellikle de 1924 sonrası zorunlu olarak ülkeyi terk edişinden sonraki bir kısım mektupları– aslında Nezahet Nurettin Ege'ye yazılmış mektuplardır. Bunun yanında Ege, Prens Sabahaddin'le ilgili kapsamlı bir çalışma da yayınlamıştır. Her ne kadar ekole ve Prens Sabahaddin'e yönelik hayranlığıyla kaleme alınmış olsa da, eser, Prens Sabahaddin hakkında yapılmış en iyi çalışmalardan biridir. Bu eser

⁵⁸¹ Ege, **Prens Sabahaddin, Hayatı ve İlmî Müdafaaları**, s. 507–508.

dışında özellikle Amerika merkezli birden çok çalışması olan Ege'nin, Amerika'ya dönük ilgisinin dönem koşullarıyla, ekolün Anglo-Amerikan toplum ve siyaset savunusuyla ve eşi Ragıp Nurettin Ege'nin bir dönem Amerikan Öğrenci Müfettişliği yapmış olmasıyla bağlantısı olduğu öngörülebilir.

Ege, eşiyle birlikte, Prens Sabahaddin'in ölümünün ardından kurulan *Türk Sosyoloji Cemiyeti*'nin kurucuları arasında yer almış, alana-dönük sosyoloji çalışmalarının yapıldığı bu kuruluşta, gerek ekol mensuplarıyla gerekse de akademi çevresinden sosyologlarla birlikte bulunma imkânı elde etmiştir.

Ege'yi ekolün önemli isimlerinden biri yapan ikinci önemli vasfı ise bize göre ekolün görüşleri çerçevesinde yine eşiyle birlikte açmış oldukları *Erenköy Güneş Koleji*'dir. 1953'te, önce Ege ailesinin oturdukları köşkün bir katında kurulan kolej, eğitim serüvenini, 4 Eylül 1955'te sosyoloji kürsüsünden hocaların ve *Muallimler Birliği*'nden katılımlarla temeli atılan ve ilerleyen yıllarda da faaliyetlerini bu yeni binasında sürdürmüştür. Demolins'in Fransa'da kurduğu *Ecole des Roches (Kayalar Okulu)*'ndan daha önce bahsetmiştik. Güneş Koleji de Türkiye'nin Kayalar Okulu iddiasıyla açılmış bir okuldur. Öyle ki temel atma törenine katılan Tütengil, her iki okulun misyon benzerliğini ifade etmiştir. Yine bu temel atma töreninde bir konuşma yapan Fındıkoğlu, Ege ailesini, “*şahsi teşebbüsçülüğe, hürriyete ve ekmeğini taştan çıkaran bir zihniyete dayanan bir terbiye telakkisi sahip*” olarak tanıttıktan sonra, ailenin, savunusu içinde oldukları eğitim sistemini aile dışında ve şehir ölçüsünde geliştirme imkanı vermek için fikirden harekete geçtiklerini ifade etmiştir.⁵⁸² ‘Sosyal Bilim’ Ekolünün eğitimle ilgili görüşleri, daha önce kısmi olarak *Yuva Koleji* ve *Köy Enstitüleri*'nde hayata geçirilmişti. Fakat burada tam anlamıyla bir bütünlük vardır. Kendilerini Prens Sabahaddin düşüncesi içerisinde konumlandıran bir ailenin düşünceden aksiyona geçen çabaları söz konusudur ve bu, ekol için oldukça önemli ve ileri bir hamledir. Okulun eğitim felsefesi için ise yine Ege'nin 1949 yılında *Muallimler Birliği*'nde yaptığı bir konuşmadan istifa etmek yeterli olacaktır. Ege, *Demokratik Bir Cemiyette Tahsil ve Terbiyenin Rolü* başlıklı sunumunda “*liberal bir hayat felsefesine ne kadar derin bir iman beslersem, liberalizmin bekası için tahsil ve*

⁵⁸² Cavit Orhan Tütengil, “Yaşayan Prens Sabahattin Bey Çığı ve Bir Temel Atma Merasimi”, *İş Mecmuası*, Sayı: 171, 1955, s. 160.

terbiyenin oynamakta olduğu muazzam role de o kadar derin bir imanım vardır” diyerek kendi eğitim felsefesini ortaya koymuştur.⁵⁸³ Ekolün kamucu-bireyci toplum ayrımının totaliter-demokratik toplum ayrımına dönüştüğünü izlediğimiz ve model olarak Amerika’daki tahsil ve terbiye sisteminin anlatıldığı bu sunum, Türkiye’nin yeni dönemdeki Amerika’nın desteğiyle sürdürdüğü modernleşme sürecini ve bu süreçte ‘Sosyal Bilim’ Ekolü taraftarlarının pozisyonunu göstermesi açısından önemlidir.

Üniversite dışından bahse konu edilebilecek ikinci isim ise **Ahmet Bedevi Kuran**’dır. II. Meşrutiyet öncesinde henüz Kuleli Askeri İdadisi’nde öğrenciyken “*istibdat aleyhinde propaganda yapmak ve hürriyet fikirlerini yaymak*” amacıyla⁵⁸⁴ bir grup arkadaşıyla teşkilatlanan Ahmet Bedevi Kuran, bu mücadelesi sürecinde Prens Sabahaddin’in düşüncelerini benimsemiş ve ilerleyen yıllarda da bu düşüncelerin savunusu içinde olmuştur. Ekolle ilgili bir yayını, çalışması olmamakla birlikte onu ekol için önemli kılan ihtimal ki, kaleme aldığı ve Meşrutiyet yılları ve sonrasını anlatan yarı otobiyografik kitaplarıdır. Bu eserlerinde oldukça taraflı bir üslup kullanarak Prens Sabahaddin’in siyasi mücadelesini öven ve haklılaştıran Kuran’ın, Prens Sabahaddin’le mektuplaştığı da bilinmektedir.

Üniversite çevresinden bahsedilecek ilk isim elbette ki **Hilmi Ziya Ülken**’dir. Kendisinden sonra kimi düşünürlerce ‘Sosyal Bilim’ci olarak adlandırılrsa, kimi sosyologlar tarafından da ekolü yeteri kadar desteklemediği yönünde eleştirilse de Ülken, birçok açıdan ekole katkı sunmuş bir isimdir. Ekolün üniversitede yer etmesine kaynaklık ederek, Sevündük’ün üniversite bünyesinde dersler vermesini sağlamıştır. Sevündük ve Demiray’la birlikte *Muallimler Birliği*’nde çalışmıştır. Birçok makalesinde ekolü tanıtıcı yazılar kaleme almış, köy monografisi çalışmalarına destek olarak bu konuda da iki monografi örneği ortaya koymuştur. Kaçmazoğlu, Ülken’in müdürlüğünü yaptığı *Sosyoloji Dergisi*’nin 1942–1960 dönemi incelendiğinde, Ülken’in giderek Le Play ekolünün teorik tanıtımını yapan yazılara ve özellikle 1950’den sonra ağırlık kazanan tecrübî sosyoloji çalışmalarının

⁵⁸³ Nezahet Nurettin Ege, “Demokratik Bir Cemiyette Tahsil ve Terbiyenin Rolü”, **Yeni Bilgi, İstanbul Muallimler Birliği Aylık Mecmuası**, Cilt: 3, Sayı: 30, 1949, s. 24–31.

⁵⁸⁴ Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, s. 274.

yayınına, artan bir oranda yer verdiğini ifade etmiştir.⁵⁸⁵ Bu durum bir taraflıyla Ülken'in eklektik anlayışıyla açıklık kazanmaktayken, diğer taraftan da Ülken'in 'Sosyal Bilim' Ekolünün ülkemizde bir gelenek oluşturamadığı endişesiyle ilgilidir. Ülken, ülkemizdeki sosyolojiye saygınlık kazandırmak, diğer ülkelerde taraftar bulan ve etkililiğini gittikçe artıran 'Sosyal Bilim'e ülkemizde de işlerlik kazandırmak ve ayrıca sosyolojiyi soyut bir ilkel tartışmasından kurtarmak⁵⁸⁶ için bu ekolün yöntem ve tekniğinden faydalanılması gerektiğini sürekli vurgulamış ve bu konuda çalışmalar da ortaya koymuştur.

Ülken gibi **Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu** da Türk sosyolojisinin saygınlığı, anlayış ve yöntem çeşitliliği adına çeşitli vesilelerle 'Sosyal Bilim' Ekolünün ve ekolün kullandığı tekniklerin savunusunu yapmıştır.⁵⁸⁷ *Metedoloji* kitabında ekole bir bölüm ayıran ve daha sonra *Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin* başlıklı müstakil ve oldukça verimli bir çalışma da yayınlayan Fındıkoğlu, her ne kadar teorik ve siyasal olarak Gökalp sosyolojisine bağlı olsa da 'Sosyal Bilim' Ekolü anlayışını, yöntem ve tekniğini önemsemiş bir sosyologumuzdur.

Bir dönem Sevündük'ün öğrenciliğini de yapmış olan **Cahit Orhan Tütengil** ile **Cahit Tanyol** da ekole ilgi duyan sosyologlarımız arasındadırlar. Her iki düşünür de Prens Sabahaddin'in vefatından sonra Sabahaddin ve sosyolojisi ile ilgili müstakil çalışmalar yayınlamışlardır. Her iki çalışmanın ortak noktası ise; her iki çalışmada da Prens Sabahaddin'in siyaset dışı bir bilim insanı olarak tanıtılmış olması ve hak ettiği değeri görmemiş olduğu yönündeki eleştirilerdir. Tütengil ayrıca 1951'de Paris'te Prens Sabahaddin'in kardeşi Prens Lütfullah'la tanışmış ve kendine yönettiği soruların cevaplarını derleyerek *Prens Lütfullah Dosyası* başlığıyla yayınlamıştır. Bunun dışında her iki sosyologun da ekolle ilgili bilinen başka bir çalışması yoktur.

Nurettin Şazi Kösemihal, belki de burada bahse değer en önemli sosyolog olarak karşımızdadır. Ekolü tanıtmaya adına kaleme aldığı makalelerin yanı sıra en önemli katkısı yayın alanındadır. 'Sosyal Bilim' Ekolünün en önemli

⁵⁸⁵ H. Bayram Kaçmazoğlu, "Hilmi Ziya Ülken'in Çok Yönlülüğü Üzerine", **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar** (iç.), Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 174–185.

⁵⁸⁶ Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi III**, s. 95–96.

⁵⁸⁷ Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 97.

devamcılarında olan Paul Descamps'ın *Deneysel Sosyoloji* başlıklı eserini dilimize tercüme eden Kösemihal, aynı zamanda Le Play'in monografilerinden birini de tercüme ederek *Sosyoloji Dergisi*'nde yayınlamıştır. Bunun yanı sıra asistanı **Muzaffer Sencer**'le birlikte Prens Sabahaddin'in eserini yeni harflerle tekrardan yayınlayan Kösemihal, yine ekolün en önemli devamcısı olan Sevündük'ün dağınık halde olan tüm makalelerini tek bir kitapta toplatarak yayınlamıştır. Her iki kitaba da birer önsöz yazan Kösemihal'in bir diğer önemli katkısı ise Le Play sosyolojisine karşı alakası bilinen *Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü*'nün üç kongresine katılmış ve tebliğ sunarak Türkiye'yi temsil etmiş olmasıdır. 1951'de İstanbul'da yapılmış olan *XV. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi*'ne Kösemihal'in dışında birçok sosyolog da katılmıştır. Fakat 1954'deki *XVI. Kongre* ile 1956'da Le Play'in 1856'da kurduğu *Societe d'Economie Sociale (Sosyal Ekonomik Birlik)*'in 100. yılı kutlamalarına da Kösemihal, Türkiye temsilcisi olarak katılarak tebliğ sunmuştur.⁵⁸⁸ Bu husus, ekolün Türkiye dışındaki temsilcileriyle irtibatı ve bilinirliği adına önemlidir. Gerek Gökalp gerekse de devamcılarında ve çalışmalarında Türkiye dışındaki Durkheimcilerin habersiz olduğu düşünüldüğünde, Prens Sabahaddin'in yaşadığı dönemde Fransa'daki 'Sosyal Bilim' Ekolüyle tanışıklığının, 1950 Türkiye'sinde devam ettiği görülmektedir. Ekolün sosyoloji anlayışı çerçevesinde herhangi bir araştırma yapmamış olmakla birlikte Kösemihal'in bu çabaları, ekolün Türk sosyolojisindeki yerini bulması açısından dikkate değerdir.

Üniversite çevresinden son olarak **Carle C. Zimmerman**'ın ismini ekol çerçevesinde ele alalım. 1963–1964 ders yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde misafir öğretim üyesi olarak bulunan Zimmerman, Türkdoğan'ın değişimiyle, Amerikan sosyolojisinin Türkiye'deki temsilciliğini yapmıştır. Özellikle köy sosyolojisi ve aile sosyolojisi alanlarında çalışan Zimmerman, bu iki alanda da yaklaşım olarak Le Play sosyolojisini benimsemiştir. Türkdoğan, Zimmerman için, “Onun, *Amerikan sosyolojisinde, Le Play okulunu bütün yönleriyle tanıtan bir kimse olması ve bu okulun metodolojisini Amerika ve hatta Siam, Küba gibi diğer ülkelere de tatbik etmesi, ailenin tarihçesi, sınıflandırılması ve tiplendirilmesi, aile bütçesi, yer ve iş şekilleriyle geniş monografiler elde etmesi, sanki bize bugün Le Play'in*

⁵⁸⁸ Fındıkoğlu, *Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin*, s. 92.

Amerika'da yaşadığı intibainı vermektedir" demektedir.⁵⁸⁹ Türkiye'de köye ait meselelerin tespiti ve çözüm önerileri noktasında önemli çalışmalar ortaya koyan Zimmerman'ın, *Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi* başlıklı müstakil bir eseri de mevcuttur.

⁵⁸⁹ Orhan Türkoğan, "Türk Sosyoloji Tarihçesinde Carle C. Zimmerman", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 27, Sayı: 3-4, 1968, s. 273-285.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Sosyoloji, Batı'nın özel sorunlarının çözümü için oluşturulmuş bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sorunların tespitinde ve önerilen çözümlerde belli bakış açılarının egemenliği ise kaçınılmazdır. Bu durum, birden çok sosyoloji ekolünün ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. Devrimci, dayanışmacı, bireyci, organizmacı vb. gibi sosyoloji ekollerinin, 19. yüzyılda varlık kazandıklarını ve Batı'nın, içinde bulunduğu toplumsal koşulları anlama ve açıklama, sorunları tespit etme ve çözüm önerme misyonuyla hareket ettikleri, şimdiki bilgilerimizle açıkça görülmektedir. Açık olan bir diğer husus ise sosyoloji ekollerinin tüm farklılığına ve farklı toplumsal katmanların sözcülüğünü üstlenmiş olmalarına rağmen temelde, Batı'nın 19. yüzyılda kesinkes ele geçirdiği dünya egemenliğini koruma ve pekiştirme adına hareket ediyor olmalarıdır. Sosyoloji ülkemizde ise, kurtarıcı bir misyon yüklenerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda yaşadığı ve gittikçe de yoğunlaşan varlık ve beka endişesine bir çare olarak ve oldukça da hızlı bir şekilde tedavüle sokulmuştur. Bu durum, sosyolojinin ülkemizdeki kimliğini de kayıtlamıştır ki, Türk sosyolojisinin en önemli özellikleri; devlet merkezlik, hızlı sonuç almaya odaklılık ve Batı seçimini hiçbir surette tartışma konusu yapmaması olarak belirlenmiştir.

Bu tezin ana konusu olan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Le Play ve daha sonra da ardıllarıyla birlikte geliştirilen ve devam ettirilen 'Sosyal Bilim' Ekolü, işte bu temel saiklerle ortaya çıkmış ve yine yukarıda ifade edilen gerekçelerle de, Prens Sabahaddin tarafından ülkemize aktarılmış ve temsil edilmiştir. Öncelikle pozitif bilimlerin yönteminden hareket eden ekol, tümevarımsal düşünme biçimini kullanarak toplumdaki en temel birimi yani aileyi ele alarak işe başlamakta ve buradan hareketle bir toplum sınıflamasına ulaşmaktadır. Doğrudan gözlem ve monografi tekniğiyle tekil örnekler üzerinde derinlemesine tahlil yapmakta ve bu örneklerden hareketle ele aldığı zümre, sınıf, toplumla ilgili genel yargılara varmaktadır. Dolayısıyla ekol bir yanıyla ampirik araştırmaya uygun mikro yapıları ele alırken bir yanıyla da bir toplum sınıflaması ortaya koyarak makro ölçekte bir tarihsel/sosyolojik teori geliştirmiştir. Bu açıdan ekolün mikro ölçekli, alana-dönük

araştırmalardan hareketle tüm toplumu ve tarihi açıklama iddiasında olması dikkate değerdir.

Le Play'le birlikte sosyolojinin daha ispatlanabilir bir bilim çağına girdiği de söylenebilir. Aslında Comte'la birlikte başlayan sosyolojiyi fen bilimleri örneğinde kuran pozitivist anlayış, Le Play'le birlikte daha da ileri taşınmıştır. Burada Le Play'i farklı kılan husus ise, onun, sosyal fenomenler için bilimsel bir metot ve analiz geliştirmesidir.

Ekolün hem aile hem de toplum sınıflandırmasında belirgin olan husus bir Doğu–Batı karşıtlığı, Avrupa içinde de Batı Avrupa–Doğu Avrupa ayrımı yapmış olmasıdır. Üstelik bu ayrımı benzerlerinden ayıran en önemli farklılık ise bilimsel bir temelde hareket edilmesidir. Çünkü ekol bu ayrım ve farklılığa yaptığı yüzlerce monografi sonucu ulaştığını iddia etmektedir. Oysaki bu ayrım da son kertede kendisinde bir farklılık kuramı barındırır. Atüt ya da Doğu Despotizmi kavramsallaştırmaları gibi ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nün **Kamucu – Bireyci** toplumsal yapı ayrımı da, Doğu ve Batı toplumlarının yapısal ve gelişim seyirlerinin farklılığı adına söylenmiş bir başka teori olarak karşımızdadır. Üstelik burada hem genelde Batı, özelde Anglo-Saksonların temsil ettiği bireyci yapı modeli ayrıntılı olarak vurgulanmış ve övgüsü yapılmıştır. Hem de kamucu toplumların bireyci toplumlara geçişlerinin mümkünlüğü iddia edilmiş ve bunun adem-i merkezîyet ve teşebbüs-ü şahsi gibi araçları açıklanarak bu sayede kamucu toplumlara istikamet verilmek istenmiştir. Bu bağlamda Batılılaşmak, kamucu/cemaatçi toplum tipinden sıyrılarak, bireyci/hususiyetçi bir toplum tipine kavuşmaktan başka bir şey değildir. Batı çözümü evrenselleştirilmiştir.

Ekolün coğrafya ile münasebeti önemlidir ve ekolün aile ve toplum sınıflamasının zemininde bulunur. Ekolün bu münasebeti her ne kadar coğrafi determinist olarak ele alınamayacak kadar uç olmasa da yine de teoride önemli ölçüde etkili olduğu görülmüştür. Belli coğrafyaların belli aile ve toplum tipi ortaya çıkardığı iddiası ekolün önemli açmazlarından. Burada tek nedenli bir açıklama biçimi ve tahlili söz konusudur. Bir toplumsal yapının davranış örüntüleri sadece coğrafyayla açıklanamaz, burada ırk, gelenek/kültür, din ve toplumlar arası ilişkiler gibi birçok faktör etkilidir. Toplumsal yapıyı sadece coğrafyayla açıklamak bir

anlamda o topluma bir statiklik atfetmektir, bu ise tarihe aykırıdır. Burada ancak ilerlemenin, dinamizmin yalnızca Batı'da, Anglo-Sakson toplum modelinde olduğu ön-yargısıyla anlaşılabilir bir durum söz konusudur. Bu ise sonuç olarak kamucu toplumlara kendi tarihsel çizgileriyle hiçbir zaman bir ilerleme kaydedemeyeceklerine dair bir bilinç aşulamakta ve toplumsal gelişimi sekteye uğratmaktadır.

Burada üstünlüğün kaynağı ve emperyalizm ile ilgili olarak da bazı değerlendirmeler yapmak kaçınılmazdır. Üstünlüğün kaynağını, bireysel girişkenlik ve adem-i merkeziyet gibi bazı toplum özelliklerine bağlayan 'Sosyal Bilim' Ekolü, kendi üstünlüğünün kaynağı olarak toplumlararası ilişkileri hiçbir surette gündeme getirmemektedir. Oysa tarihe dinamizm, toplumlara da kimliklerini kazandıran toplumlararası ilişkilerdir. Savaşlar, göçler, ticaret, bilimsel ve din amaçlı seyahatlerin hepsi tarihe dinamizm sağlamaktadır. Ekol, bu dinamizmi yok saymaktadır. Yine Batı'nın, Anglo-Sakson'ların, üstünlüklerinin kaynağı olarak Batı dışı toplumları sömürgeleştirme meselesi de konuşulmamakta, sürekli olarak gözardı edilmektedir. Bugünün bilgileri ışığı altında açıkça görünen, Batı'nın, özelde de Anglo-Sakson'ların salt ırki ya da coğrafi özellikleri dolayısıyla bilimsel ve endüstri devrimini gerçekleştirmedikleri ve dünya üzerinde üstünlük kurmadıkları; 16. yüzyıldan beri dünyayı sömürgeleştirdikleri için bu sonuçlara ulaştıklarıdır. Bu açıdan üstünlük meselesinde sorunun doğru sorulması önemlidir: Anglo-Saksonlar bireyci toplumsal yapıya nasıl ulaşmışlardır ve adem-i merkeziyetçilik fikrini nasıl geliştirmişlerdir? Tezde ele aldığımız ekol taraftarlarının düşüncesinde bu sorulara net bir cevap verilmemekte, muğlaklık devam etmektedir.

Ekol her ne kadar tüm tarihi ve toplumu açıklama çabasıdaysa da bunda yeterli olmadığı aşikârdır. Zenginliğin ve toplumsal refahın kaynağını ve istikametini gösterdiğini iddia etmesine karşın savaşlar, dinlerin ortaya çıkışı, nüfus artışı veya azalışı gibi konulara nüfuz edememekte ve birçok sosyal olguyu gözardı ederek sistemine dâhil etmemektedir. Yine Batı'nın ve Anglo-Saksonların modern dünyadaki üstünlüğüne vurgu yapmakta fakat kamucu olarak tarif ettiği toplumların kurdukları uzun süreli devletlere ve medeniyetlere ise atıfta bulunmamaktadır. Diğer yandan bireyci toplum tipinin hâkimiyetini ve başarısını bu toplumların kaderi olarak

ele almasına karşın ekol mensupları, bu toplum tipinin örnekliğini sergileyen ülkelerin, neden tarihsel bir süreklilik sağlayamadıkları konusunda da herhangi bir izahatta bulunmamışlardır. Dolayısıyla ‘Sosyal Bilim’ Ekolü sosyologları, ancak içinde buldukları ekolün kavramsal çerçevesi içinde fikir üretmişler, farklı anlayışlarla açıklama gücüne olan konu alanlarına temas etmemişlerdir. Bu tek boyutluluk, belki de bu sosyologların ‘Sosyal Bilim’e duydukları aşırı güvenle açıklanabilir.

Ekolün kurucusu Le Play ile ardılları olarak bilinen ‘Sosyal Bilim’ Okulu sosyologlarının muhafazakâr ideolojinin mi yoksa liberal ideolojinin mi savunusu içinde oldukları tartışması sonucunda bizim vardığımız sonuç; ekol temsilcilerinin kendilerini bir ideoloji içinde konumlandırmaktan kaçınmalarına rağmen, ekolü, kökleri ve söylemleriyle muhafazakâr ideoloji içinde konumlandırmanın uygun olacağı yönünde olmuştur. Le Play ve ardılları arasındaki farklılıklara, örneğin Le Play’deki ailenin merkezi yerinin ardıllarında bireye dönüşmesine rağmen ekol, son kertede, Katolik ve muhafazakâr bir düşün sisteminde hayat bulmuştur. Ekol düşüncesinin kimi söylemlerinin liberal öğretilerle kesişmesi ise, ekolün, savunusu içinde olduğu Anglo-Sakson toplumlarındaki Sosyal Darwinist anlayışı benimsemesiyle ilgilidir. Yine ekolün sosyal reform yönü ağır basan bir söylem içinde bulunması da, İngiliz evrimci düşüncesiyle yakından ilişkilidir. İngiltere’nin siyasal/sosyal dönüşümünü Fransa’ya kıyasla daha az hasarla atlatması, İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmiş olmasına ve endüstrileşmenin daha hızlı gelişmesine rağmen toplumsal sorunların görece azlığı, geleneksel toplum güçlerinin ve kimi anlayışların yeni dönemde de varlıklarını devam ettirmeleri gibi nedenlerle İngiltere’ye duyulan hayranlık, ekolün İngiliz liberalizminin kimi öğretilerini benimsemelerine neden olmuş görünmektedir.

‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nü ülkemize tanıtan ve ekolün düşüncelerinin ülkemizdeki ilk temsilciliğini üstlenen Prens Sabahaddin ise, hem ekolün düşüncelerinin derinliğine nüfuz edememiş hem de siyasi kaygıları ya da siyaseti önceleyen tavrı dolayısıyla etkisiz bir program ortaya koymuştur. Ekolün düşüncelerine derinlikli olarak nüfuz edememiştir; çünkü hem Le Play ve Tourville’i atlayarak sadece Demolins üzerinden bir okumayla ekole intisap etmiş, ekolün ancak

yüzeysel düşüncelerini ülkenin düşünsel ve siyasal bağlamına taşımıştır. Ekolün birey anlayışı, dinin teorideki yeri, aile ve diğer geleneksel otoritelerin konumu gibi alanlara nüfuz edememiş ve bu konulara doğal olarak yazılarında yer vermemiştir. Ayrıca Demolins'ten mülhem bir tezi –Anglo-Sakson toplum ve siyaset modelini– farklı bir toplumsal gelişim seyri olan Türk toplumuna uygulamaya çalışmış olması da, kendisinin, ülkenin toplumsal yapı özelliklerini, tarihini, geleneğini dikkate almadığını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Aynı zamanda önerdiği program etkisiz ve acelecidir; çünkü ulusalcılığın yükselişte olduğu bir çağda ve parçalanmak üzere olan bir imparatorluğa adem-i merkeziyet önerisi, ihanetle suçlanmaya varacak kadar siyasi basiretsizlik örneğidir. Tüm toplumsal fenomenleri sadece iki kavram üzerinden okuyup yorumlaması, endüstriyel gelişimle merkeziyetçiliğin ve dolayısıyla sıklıkla eleştirdiği bürokratik yapılanmanın arttığını fark edememesi, önerilerinin toplumsal karşılığının dönem itibariyle olmaması gibi nedenlerden dolayı önerdiği program, istedik etkiyi uyandıramamıştır. Prens Sabahaddin'in önerdiği program aynı zamanda aceleyle ortaya çıkarılmıştır. Bu konuda Mardin'in, *Sabahaddin Bey'in zaaflarından biri bu bütünü doğru gözlemlerini sosyolojik plandan siyasi plana aktarırken biraz aceleci davranmış olması* olarak ifade etmesi haklı bir değerlendirmedir. Çünkü Prens Sabahaddin, sonuçta sosyolojinin, daha da özel de 'Sosyal Bilim' Ekolü'nün bir tekniği olan *fenn-i içtimayı* bir siyasi teori olarak sunmak durumuna düşmüştür.⁵⁹⁰

Prens Sabahaddin'in derinliksiz düşünce ve etkisiz programının radikal bazı öğeleri de içinde barındırdığını ve bunları ifade etmenin dönem koşullarında önemli olduğunu belirtmek gerekir. Sadece siyasi iradenin değişmesiyle ülke problemlerinin hal olmayacağını, sorunun siyasette değil toplumsal yapıda ve bu yapıyı meydana getiren terbiye sisteminde olduğuna işaret etmesi; kendi sosyal kökenine rağmen halka daha çok güven duyması; siyasetin dışında da bir *elitin* olabileceğini ve yetiştirilebileceğini öne sürmesi; dönem şartları düşünüldüğünde oldukça radikal kabul edilebilecek memur toplum eleştirisi; toplumsal yapı değişikliği fikriyle radikal Batılılaşma önerisinde bulunmasıyla Prens Sabahaddin, diğer Jön Türk düşünürlerinden oldukça farklı bir yerde durmaktadır. Bu özelliğiyle Prens

⁵⁹⁰ Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, s. 300.

Sabahaddin'in –tıpkı Abdullah Cevdet gibi– içinden çıktığı toplumsal realiteyi değiştirme unsuruna sahip olduğu, dolayısıyla muhalefetlerinin orijininde bir ütopya değil sadece siyasi bir değişim öngören, temel tasaları imparatorluğu parçalanmaktan kurtarmak ve kalkındırmak olan ve bu nedenle muhafazakâr olarak nitelendirilebilecek diğer Jön Türk düşünürlerinden farklılaşmıştır. Tabii ki bu farklılığına ve önerdiği tezin/programın ütopyik/idealist/radikal olduğu doğru olsa da, toplumun sosyal yapısında köklü bir değişiklik önermek, aynı zamanda Prens Sabahaddin'in sosyo-ekonomik yapının doğal özelliklerini ve toplumsal değişimin süreçlerini anlamadığını da göstermektedir.

Tüm bunlarla birlikte Prens Sabahaddin'in sosyolojiden önce Türk siyasetinin önemli bir şahsiyeti olduğu ve aynı zamanda da sosyoloji anlayışının siyasi anlayış/hedef ve yönelişiyle şekillendiği gerçeği, tezimizde ortaya çıkan bir sonuç olarak karşımızdadır. Tez boyunca siyaset-sosyoloji ilişkisine her vesileyle değinildi. Prens Sabahaddin de, her ne kadar ülkemizde taraftar bulan bir sosyoloji ekolünün temsilcisi olsa da, onun sosyolojiye dahli ve ortaya koyduğu ürünler, ancak siyasetle anlaşılabilir türdendir. Kendisinin 1924'ten sonra vefatına kadar ciddi sayılabilecek hiçbir sosyolojik düşünce ortaya koymamış olması da bu yargıyı destekler mahiyettedir.

Prens Sabahaddin'in ülkemizde liberal düşüncenin kökenlerinden biri olduğuna dair genel kabul karşısında ise, tez sonucunda ulaştığımız netice olumsuzdur. Prens Sabahaddin'in liberal düşünceyle ilişkisi dolaylıdır ve ancak bilinçsiz bir şekilde liberal öğretinin bazı öğelerini ülke bağlamına taşımıştır. İngiliz siyaset ve toplum tipi hayranlığı ile birlikte düşünüldüğünde Prens Sabahaddin, İngiliz liberal düşüncesinin laissez faire, özel mülkiyet, adem-i merkezîyet, bireycilik vb. gibi bazı hususiyetlerini ülke bağlamına taşımıştır. Kaldı ki kendisi de hiçbir şekilde liberal nitelendirmesini kabul etmediği gibi ne liberalizmin klasik referanslarına ulaşmıştır ne de dönemin siyasal/sosyal teorileriyle ilgilenmiştir. Burada vardığımız bir diğer önemli husus ise otoriter/totaliter rejimlere karşı mücadele eden kesimlerin liberal olarak nitelendirilmesidir. Prens Sabahaddin de liberal sıfatını, liberalizmin felsefi kökenlerine yaslanması dolayısıyla değil, otoriter bir rejime karşı sergilediği bir duruşla kazanmıştır.

Prens Sabahaddin düşüncesi, tüm siyasi önceliğiyle birlikte nihayetinde bir sosyoloji ekolü olarak Türk sosyolojisinde yerini almıştır. Bir anlamda siyasi varoluş, kendisine düşün dünyasında da, Türk sosyolojisinde de bir yer edindirmiştir. Bu kaniya, aynı dönemde birden çok sosyoloji ekolünün ülke bağlamına aktarılmasına rağmen sadece siyasi bir önerisi olan iki ekolün varlığını sürdürmeleri dolayısıyla varılmıştır. Ortaya çıkan bu sonuç, hem tezin siyaset-sosyoloji ilişkisinde siyasetin belirleyici bir etken olduğu varsayımını, hem de Türk sosyolojisinde yer edinen bu yöndeki kanıyı güçlendirmiştir. Prens Sabahaddin sonrası ‘Sosyal Bilim’ Ekolü, yeni devletin kurulup farklı bir siyaset önerisinin anlamsızlaşmasıyla birlikte, uzmanlığını konuşturmuş ve ekolün en önemli ismi Mehmet Ali Şevki Sevündük’le birlikte ciddi bir itibar kazanmıştır. Ekol çerçevesinde ilk alana-dönük araştırmanın sahibi olan Sevündük, ekolün akademide temsilini de sağlamıştır. Bu açıdan ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nün gerçek kimliğini Sevündük’le birlikte bulduğunu söylemek, çalışmanın bulguları açısından abartı olmayacaktır.

Sevündük’ün en önemli katkılarından biri hiç kuşkusuz köy araştırmalarına zemin hazırlaması ve ilk örneği sunmasıdır. Fakat işçi sorunlarından hareket eden ve işçi aileleri monografileriyle sosyal reforma pratik veri sağlayan bir ekolün, ülkemizde köye yönelmesi ilginç bir görüntü arz etmiştir. Köy nüfus yoğunluğu ile açıklanan bu durumun bir diğer nedeni ise, köy kalkınmasının toplum kalkınması olarak anlaşılmasıdır. Bunun içinde köyün tanınması yeni rejimin öncelikleri arasına girmiştir. Buna ek olarak sunulabilecek bir diğer neden ise köyün/köylünün, yeni rejimin hem meşruiyet hem de hedeflediği yeni vatandaş tipine uygun yetiştirilmesi için en elverişli mekân ve toplumsal katman oluşudur.

Sevündük’den sonra ekolün devamcıları arasında iki isim daha bu tez kapsamında ele alınmıştır: Selahaddin Demirkan ve Tahsin Demiray. Her iki isim de kendilerini ekol müntesibi olarak takdim etmişlerdir. Fakat bizim her iki ismi de ekol devamcısı olarak ele almamız bu nedenle değildir. Aksi takdirde birçok isim için başlıklar açmak gerekecekti. Fakat bu tez kapsamında ele aldığımız isimler kendilerini ekol içinde tanımlamalarının yanı sıra, aynı zamanda ‘Sosyal Bilim’ Ekolünün sosyoloji anlayışına gerek kuramsal ve uygulamalı katkıları gerekse de getirdikleri yeni bakış açıları dolayısıyladır. Demirkan, ekol çerçevesinde daha çok

uygulamalı çalışmaları ile bilincirlik sağlamış ve ölkemizde köy sosyolojisinin bir sosyoloji alt disiplini olarak varlık kazanmasında önemli katkılar sunmuştur. Demiray ise daha ziyade kuramsal anlamda ekole katkı sunmuş ve bazı yeni bakış açıları getirmiştir. Aynı zamanda da ekolün düşüncelerini siyaset arenasına taşımıştır.

Demirkan ve Demiray'ın aynı dönemde yaşamalarına ve sosyoloji çerçevesinde çalışmalar yapmalarına rağmen kendi aralarında oldukça sınırlı bir temasın olması yadırgayıcıdır. Bize göre bunun en önemli sebebi siyasi duruşlarının zıt oluşundan kaynaklanmaktadır. Demirkan, Cumhuriyet Halk Partisi'ne yakın bir isimken; Demiray, önceleri Demokrat Parti'yi desteklemiş, fakat daha sonra bu partiyle de fikri uyuşmazlık yaşayarak bizzat siyasi yaşama atılmıştır. Demirkan'ın sosyolojik anlayışının oluşmasında Prens Sabahaddin'in yanı sıra Ziya Gökalp de etkili olmuştur. Demiray ise ilerleyen yıllarda milliyetçi bir duruşa doğru evrilmiştir. Ekol mensupları arasındaki fikri ve siyasi duruş birlikteliğine ulaşamadığımız tez sonucunda, bu iki sosyolog ve 'Sosyal Bilim' mensubu için söylenecek olan, ekole bağlılıklarının devam etmesine karşın, düşüncelerinde ölkenin değişen koşullarına göre büyük değişiklikler olduğu, artık ekole intisap etmenin aynı siyasi çizgide yer almayı gerektirmediğidir.

'Sosyal Bilim' Ekolünün Türkiye'deki serüvenini ele aldığımız bu tezde, dört sosyologumuzun düşünce ve çalışmalarını etraflıca ele almaya çalıştık. Kabaca 1900–1970 yılları arasını kapsayan bu dönemden sonra ise ekolün temsilcisi olarak belirli bir isimden bahsetmek mümkün olmamıştır. Bu durum bizi, ekolün Türk sosyolojisinden silindiği ve ayrıca siyasi emellerine ulaşamadığı gibi bir sonuca götürmez. Tam aksine ekol, hem sosyolojide hem de siyasette etkisini devam ettirmektedir. Çözümlemeli yöntem ve monografi tekniği ile ekol, kısmi de olsa akademide ilgi görmektedir. Bugün yaygın bir araştırma tekniği olarak kullanılan anket, son tahlilde bu ekolün etkisiyle ortaya çıkmıştır. Yine bugün köy sosyolojisi, aile sosyolojisi ve endüstri sosyolojisi gibi kimi alt sosyoloji disiplinlerinin menşei de bu ekoldür. Türkiye'de özellikle bir köy sosyolojisinden bahsediliyorsa bunda 'Sosyal Bilim' Ekolü'nün katkıları yadsınamaz. 1950 sonrası Amerikan sosyolojisinin dünyada olduğu gibi ölkemizde de etkisini hissettirdiği malumdur. Mikro ölçekli, alana-dönük, pratik sonuçlara odaklanan, pragmatist nitelikli

Amerikan sosyolojisi, Le Play ve ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nden ciddi çıkarımlar elde etmiş benziyor. Dolayısıyla bugünün Türkiye’sinde baskın olan sosyoloji anlayışı, bir anlamda ‘Sosyal Bilim’ Ekolü’nün anlayış ve düşüncelerinin bir devamı olarak okunabilir.

‘Sosyal Bilim’ Ekolünün etkisini derinden sürdürdüğü diğer bir alan ise siyaset olmuştur. Çok partili hayata geçişle ve ardından gelen Demokrat Parti iktidarıyla birlikte ekolün kimi düşünceleri, siyaset arenasında uygulama alanına kavuşmuştur. Hem ülke içinde bireycilik, özel mülkiyet, devlet müdahalesinin azaltılması vb. gibi politikalar uygulamaya konulmuş hem de ülke dışında ekolün savunusu içinde olduğu Anglo-Sakson toplum tipinin örnekliliğini sergileyen Amerika, dış politikada ülke için tek belirleyici devlet olmuş ve ülkenin sadece dış politikasına yön vermekle kalmamış bizzat modernleşme sürecini de yönetmiştir. Dolayısıyla ekol hem düşünsel hem de siyasi olarak oldukça geniş bir alan açılımına sahip olmuştur.

Sonsöz olarak denilebilir ki; Türk sosyolojisinin ve siyasetinin önemli bir aktörü olarak ‘Sosyal Bilim’ Ekolü, Türk toplumu, varlığı, sorunları ve çözüm yolları üzerine belli görüşler getirmiş ve bir kimlik önermiştir. Önerdiği kimlik ise ancak belirli bir siyasi seçime dayanmakta, sadece bu belirli siyasetle anlam kazanmaktadır. Ekolleşmiş iki sosyoloji anlayışından biri olmasına rağmen Türk sosyolojisinde istendik düzeyde bir başarı sağlayamadığı söylenebilse de, 21. yüzyıl Türkiye’sinin ulaştığı siyasal ve toplumsal şartlar göz önüne alındığında, Batılılaşma ve Amerikanlaşma süreci ve hızımız düşünüldüğünde, ekolün ciddi bir başarısından rahatlıkla söz edilebilir.

KAYNAKÇA *

- ABADAN; Yavuz, “Adem-i Merkeziyet Problemi”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, No. 4, 1965, s. 29–43.
- AHMAD; Feroz, **İttihat ve Terakki: 1908–1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.
- AKÇA; Ümit, **Sosyolojinin Türkiye’ye Girişi Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013.
- AKÇURA; Yusuf, **Üç Tarzı Siyaset**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- AKŞİN; Sina, “Jön Türkler”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 832–843.
- AKŞİN; Sina, “31 Mart Olayına Değın Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası”, **Doç Dr. Cem Sar’a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt XXVII, 1973, s. 541–560.
- AKŞİN; Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.
- ALKAN; Mehmet Ö., “Prens Sabahattin ve Terakki’si (1906-1908)”, **Müteferrika Kitabiyat Dergisi**, Sayı 26, 2004, s. 35–52.
- ALVER; Köksal, “Amerikan Sosyolojisinin Türkiye’ye Girişi ve Üniversitelerde Kurumsallaşması”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 790–794.
- ARI; Oğuz, “Türkiye’de Sosyoloji Tarihi”, **Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi** (iç.), Ankara, 1986, s. 175–185.

* Kaynakçada yer alan kaynakların bir kısmına, okunup incelenmesine rağmen tez içerisinde yer verilmemiştir. Yine de araştırmacılara yol göstermesi adına bu kaynaklara burada yer veriyoruz.

- AVCI; Nazmi, “Mehmet Ali Şevki (Sevündük)”, **Türkiye’de Sosyoloji** (iç.), 1. Cilt Derleyen: M. Çağatay Özdemir, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s. 331–357.
- AYDAR; Özkan, **Muhafazakârlık ve Tahsin Demiray**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Erzurum, 2010.
- AYTAÇ; Ömer, “Memurluk Zihniyeti ve Memuriyen Toplum: Prens Sabahattin’in Görüşleri Işığında Bir Çözümleme”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Sayı 1, 2006, s. 1–28.
- BAECHER; Jean, **Kapitalizmin Kökenleri**, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- BAYDUR; Mithat, “Geçmişten Günümüze Prens Sabahattin ve Adem-i Merkeziyetçilik”, **Türkiye Günlüğü** (iç.), Sayı: 22, 1993, s. 40–45.
- BAYRAKTAR; Bayram, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahaddin Bey”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 6–7, 1996–1997, s. 51–61.
- BELGE; Murat, “Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 122–129.
- BERKES; Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- BİRİNCİ; Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- BOYACIOĞLU; Aslıhan Ögün–Levent, “Prens Sultanzade Mehmed Sabahaddin Bey”, **Türkiye’de Sosyoloji (İsimler – Eserler)** (iç.), Derleyen: M. Çağatay Özdemir, Phoenix Yayınları, Ankara, 2008, s. 261–319.
- BOZTEMUR; Recep, “Avrupa’nın Uzun Ondokuzuncu Yüzyılı”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 14: Avrupa, 2001, s. 53–68.
- BUDAK; Muzaffer, **Toplumbilimci Prens Sabahattin**, İstanbul, 1998.

- CEMAL PAŞA; **Hatırat**, (Yay. Haz.: Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul, 1996.
- CHİLDE; Gordon, **Kendini Yaratan İnsan**, Çeviren: Filiz Ofluoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 2006.
- CİVAN; Müge, **Selahattin Demirkan'ın Eserleri ve Sosyoloji Anlayışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 1999.
- COMTE; Auguste, “Pozitif Felsefe Dersleri”, Çeviren: Ümid Meriç, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 19–20, 1964–1966, s. 213–258.
- COŞKUN; İsmail, **75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1991.
- COŞKUN; İsmail, **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇAĞATAY; Tahir, “Le Play”, **İçtimai Nazariyeler Tarihi** (iç.), Hans Freyer, Çeviren: Tahir Çağatay, Ankara, 1968, s. 249–260.
- ÇAĞATAY; Tahir, “Sabahaddin Bey”, **İçtimai Nazariyeler Tarihi** (iç.), Hans Freyer, Çeviren: Tahir Çağatay, Ankara, 1968, s. 261–272.
- ÇAĞLA; Cengiz, “Bir Türk Aydını Olarak Prens Sabahattin Bey”, **Türkiye Günlüğü** (iç.), Sayı 26, 1994, s. 30–34.
- ÇAVDAR; Tevfik, **Türkiye’de Liberalizm (1860–1990)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.
- DAVUTOĞLU; Ahmet, “Modernleşme Sürecinde Entelektüel Dönüşüm ve Zihniyet Parametreleri”, Modernleşme, **İslam Dünyası ve Türkiye** (iç.), İsav Kitaplığı, İstanbul, 2001, s. 361–392.
- DEMİR; Ahmet İshak, **Cumhuriyet Dönemi Aydınlarının İslam’a Bakışı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000.
- DEMİRAY; Tahsin, **Bıraktığım Küçük İşaret Taşları 1948–1950 Makaleleri**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955.

- DEMİRAY; Tahsin, **Toplum Yapımıza Tarih İçinde Bir Bakış**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1955.
- DEMİRAY; Tahsin, **Türkiye’de Son Elli Yıllık İç Politika, Gizli Cemiyetler, Komiteler ve Partiler**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1955.
- DEMİRAY; Tahsin, **1950–1953’ün Hatıralık Fiske Taşları**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1956.
- DEMİRAY; Tahsin, “Türkiye’nin Kaderinde Onlar ve Biz”, **Türkiye Köylü Partisi Bülteni**, Sayı: 9, Mart 1956.
- DEMİRAY; Tahsin, “Şark-Garp Mücadelesi Karşısında Türkiye”, **Çakmak Dergisi**, Sayı: 41, 1956, s. 1.
- DEMİRAY; Tahsin, **Partiler Kurulur mu? Doğar mı?**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1957.
- DEMİRAY; Tahsin, “Modern Cemiyet İlminin Kurucusu Le Play’in Hayatı”, **Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı Dünyada ve Türkiye’de Tesirleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 3–7.
- DEMİRAY; Tahsin, “Science Sociale’in Türkiye’ye Gelişi ve Bizdeki Tesirleri”, **Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı Dünyada ve Türkiye’de Tesirleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 21–34.
- DEMİRAY; Tahsin, **Milli Eğitimimize Sol Akımların Girişi ve Öncüleri**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1967.
- DEMİRAY; Tahsin, **Buhranlarımızın Temel Sebepleri**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1970.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Büyük Türkiye=Kuvvetli Köy”, **Köye Doğru**, Sayı 1, 1940, s. 3–4.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “İşte Bizim Meslekimiz”, **Köye Doğru**, Sayı 1, 1940, s. 4.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Köycülüğün Manası ve Kıymeti”, **Köye Doğru**, Sayı 2, 1940, s. 3.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Tecrübî Sosyoloji”, **Köye Doğru**, Sayı 43, 1942, s. 4.

- DEMİRKAN; Selahaddin, “Tecrübî Sosyoloji Hakkında Kısa Bilgiler”, **Köye Doğru**, Sayı 44, 1942, s. 10.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Sosyolojik Araştırma”, **Köye Doğru**, Sayı 45, 1942, s. 6.
- DEMİRKAN; Selahaddin, **Köy Nasıl Tetkik Edilmelidir?**, Kültür Basımevi, İstanbul, 1942.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Davalarımız”, **Köye Doğru**, Sayı 85, 1944, s. 3.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Şefler ve Biz”, **Köye Doğru**, Sayı 95, 1944, s. 4.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Bağlum Köyünde Köylü İşletmesi Anketi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 7, 1952, s. 23–39.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Türkiye’de Köy Sosyolojisi ve Problemleri”, **Sosyoloji Dünyası**, Sayı 3, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayın Organı, 1953, s. 33–39.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Gerçek Demokrasiye Nasıl Geçebileceğiz?”, **Türk Aydınlarına Mektuplar I** (iç.), Gün Matbaası, Ankara, 1956.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Tanzimat’tan Günümüze Kadar Köycülüğümüz”, **İş ve Düşünce**, Cilt:24, Sayı: 204–205, 1958, s. 4–9.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Türk Sosyolojisi ve Bugünkü Problemleri”, **Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı Dünyada ve Türkiye’de Tesirleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 37–39.
- DEMİRKAN; Selahaddin, **Tecrübî Sosyolojiye Giriş**, Ankara, 1958.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Türkiye’de Köy Sosyolojisi ve Öğretimi”, **Emekli Öğretmen Dergisi**, Cilt 2, Sayı 7, 1959, s. Belirsiz.
- DEMİRKAN; Selahaddin, **Köy Araştırmaları Kılavuzu**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1960.
- DEMİRKAN; Selahaddin, “Memleketimizi Tanıma Meselesi ve Prens Sabahaddin Çığır”, **Sosyoloji Konferansları**, 1960–1961 Ders Yılı, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1962, s. 81–88.

- DEMOLİNS; Edmond, **Anglo-Saxonların Esbab-ı Faikiyeti Nedir? Anglo-Saksonlar Hakkında Tedkikat-ı İçtimaiye**, Çeviren: A. Fuad-A. Naci, Araks Matbaası, Tarihsiz.
- DESCAMPS; Paul, **Tecrübî Sosyoloji**, Çeviren: N. Şazi Kösemihal, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1950.
- DURAN; Hacı, **Endüstri Çağının Dinamikleri**, Değişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- DURUKAN; Kaan, “Prens Sabahaddin ve İlm-i İçtima: Türk Liberalizminin Kökenleri”, **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi** (iç.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 143–155.
- EGE; Nezahet Nurettin, “Demokratik Bir Cemiyette Tahsil ve Terbiyenin Rolü”, **Yeni Bilgi, İstanbul Muallimler Birliği Aylık Mecmuası**, Cilt: 3, Sayı: 30, 1949, s. 24–31.
- EGE; Nezahet Nurettin, **Prens Sabahattin: Hayatı ve İlmi Müdafaaları**, Güneş Neşriyat, İstanbul, 1977.
- EĞRİBEL; Ertan, “Türk Sosyolojisi ve Coğrafya: Prens Sabahattin ve Anglo-Saxonların Üstünlüğü Savunuculuğu”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 236–249.
- EKİN; Nusret, **Endüstri İlişkileri**, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987.
- ELİBOL; Sadettin, “Bir Aile Sosyologu: Le Play”, **Sosyolojiye Giriş** (iç.), Editör: İhsan Sezal, Martı Yayınları, Ankara, 2002, s. 29–33.
- ERGAN; Nevin Güngör, “Prens Sabahaddin’in Osmanlı Sosyal Yapısı Üzerine Görüş ve Önerileri”, **Türk Yurdu**, Cilt: 19–20, Sayı: 148–149, 1999–2000, s. 105–116.
- ERİŞÇİ; Lütfü, “Türkiye’de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 1, 1942, s. 158–169.

- ERKUL; Ali, “İhmale Uğramış Bir Osmanlı Aydını ve Sosyologu: Prens Sabahattin”, **Yeni Türkiye: Osmanlı Özel Sayısı** (iç.), Yıl: 6, Sayı: 33, 2000, s. 282–304.
- ERKUL; Ali, “Osmanlı’da Sosyolojinin Doğuş Koşulları ve Üç İsim: Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp”, **Yeni Türkiye: Osmanlı Özel Sayısı** (iç.), Yıl: 6, Sayı: 33, 2000, s. 607–615.
- ERKUL; Ali, “Prens Sabahattin”, **Türk Toplum Bilimcileri** (iç.), 1.Cilt, Derleyen: Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 77–143.
- ERTÜRK; Recep, “Cumhuriyet Döneminde Bir Le Playci: Tahsin Demiray”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 1. Sayı, 1988–1989, s. 107–146.
- ERTÜRK; Recep, **Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1997.
- ERTÜRK; Recep, “50’li Yıllar Türkiye’sinin Sosyoloji Dünyasından Günümüze”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, Sayı: 12, 2006, s. 176–182.
- FESCH; Paul, **Abdülhamid’in Son Günlerinde İstanbul**, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1999.
- FINDIKOĞLU; Z. Fahri, **Metodoloji**, 1. Cilt, İstanbul, 1945.
- FINDIKOĞLU; Z. Fahri, **Le Play Mektebi ve Prens Sabahaddin**, Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, İstanbul, 1962.
- FİNOT; Jean, “Turks Anti-German Sultan’s Nephew”, **New York Times**, 21 March 1915.
- FREYER; Hans, **İçtimai Nazariyeler Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1968.
- GERAY; Cevat, “Toplum Kalkınması ve Köy Araştırmaları”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 1, 1972, s. 3–49.

- GERAY; Cevat, “Türkiye’de Köy Enstitüleri Hareketi ve Köy Kalkınması”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 1, 1972, s. 197–200.
- GİMPEL; Jean, **Ortaçağda Endüstri Devrimi**, Tubitak Yayınları, Ankara, 2004.
- GÜNDÜZ; Mustafa, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası**, Lotus Yayınları, Ankara, 2010.
- GÜNGÖR; Nevin, “Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin’in Eğitim Konusundaki Görüşlerinin Karşılaştırılması”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 6, Sayı 1–2, 1989, s. 39–48.
- HANİOĞLU; M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- HANİOĞLU; M. Şükrü, “Prens Sabahaddin’in Katolik Kilisesi ile Olan İlişkileri”, **Ümit Yaşar Doğanay’ın Anısına Armağan II** (iç.), İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 99–119.
- HANİOĞLU; M. Şükrü, “Osmanlı Devletinde Meslek-i İçtima Akımı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 382–386.
- HANİOĞLU; M. Şükrü, “Hepimiz Liberal miyiz?”, **Sabah Gazetesi**, 23.01.2011.
- HEALY; Sister Mary Edward, “Le Play’s Contribution to Sociology: His Method”, **The American Catholic Sociological Review** (iç.), Vol. 8, No. 2, 1947, p. 97–110.
- HELVACI; Pelin, **Prince Sabahattin (1878–1948) and His Place in Ottoman Intellectual Development [Prens Sabahattin (1878–1948) ve Osmanlı Entelektüel Gelişimindeki Yeri]**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- HIGGS; Henri, “Frédéric Le Play”, **The Quarterly Journal of Economics** (iç.), Cilt 4, Sayı 4, 1890, p. 408–433.

- HOBBSAWM; Eric, **Devrim Çağı 1789–1848**, Dost Yayınları, Ankara, 2008.
- HOBBSAWM; Eric, **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Yayınları, Ankara, 2008.
- HOCAOĞLU; Baran, “II. Meşrutiyet’in İlanı Sırasında İki Tarz-ı Siyaset: Merkeziyetçiler ile Adem-i Merkeziyetçiler Mücadelesi”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 46: II. Meşrutiyet, 2008, s. 133–142.
- İLYASOĞLU; Aynur, “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2164–2174.
- KAAN; Oğuz, **II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.
- KAAN; Oğuz, “Prens Sabahaddin Bey’in Siyasi Fikirleri: Birey-Devlet Görüşü”, **Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 2, 2009, s. 183–197.
- KAÇMAZOĞLU; H. Bayram, **Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- KAÇMAZOĞLU; H. Bayram, **Türk Sosyoloji Tarihi II**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2003.
- KAÇMAZOĞLU; H. Bayram, “Türkiye’de Amerikan Sosyolojisinin Etkisi: Ankara Ekolü ve Köy-Şehir Çalışmaları”, **Sosyoloji Yıllığı-Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 778–789.
- KAÇMAZOĞLU; H. Bayram, **Türk Sosyoloji Tarihi I Önkoşullar**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010.
- KAÇMAZOĞLU; H. Bayram, **Türk Sosyoloji Tarihi III**, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul, 2011.

- KAÇMAZOĞLU; H. Bayram, “Türkiye’de Science Sociale Ekolünü Temsil Etmek ya da Sosyoloji Üzerinden Anglo-Saxon Çıkarlarına Koşulmak: Prens Sabahattin”, **Sosyologca Dergisi**, Sayı: 3, 2012, s. 161–169.
- KANSU; Aykut, “Prens Sabahattin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakâr Düşüncenin İthali”, **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi** (iç.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 156–165.
- KANSU; Aykut, “20. Yüzyıl Başı Türk Düşünce Hayatında Liberalizm”, **Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi** (iç.), Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 277–295.
- KANSU; Aykut, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- KARA; Adem, “Meşrutiyetin Oluşumunda Aydınların Etkisi”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 46: II. Meşrutiyet, 2008, s. 223–241.
- KARAKAŞ; Mehmet, “Sosyoloji ve Liberalizm Bağlamında Prens Sabahattin’e Yeniden Bakmak”, **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 9: Türkiye’nin Sosyolojisi, 2013, s. 9–40.
- KIZILÇELİK; Sezgin, **Sefaletin Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2002.
- KOCACIK; Faruk, “Köy Araştırmaları”, **Prof. Dr. Aziz Köklü’nün Anısına Armağan** (iç.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1984, s. 265–276.
- KORLAELÇİ; Murtaza, “Le Play Mektebi ve İlk Türk Temsilcisi Prens Sabahattin Bey”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, 1983, s. 31–58.
- KORLAELÇİ; Murtaza, **Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi**, Hece Yayınları, Ankara, 2002.

- KÖSEMİHAL; N. Şazi, “Memleketimizde Tecrübî Sosyolojinin Doğuşu ve Gelişimi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 6, 1950, s. 117–133.
- KÖSEMİHAL; N. Şazi, “Önsöz”, Prens Sabahattin, **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?** (iç.), Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 3–19.
- KÖSEMİHAL; N. Şazi, “Sosyolojide Yöntem”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 21–22, 1967–1968, s. 1–16.
- KÖSEMİHAL; Şazi, **Sosyoloji Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.
- KUNTAY; Mithad Cemal, **Sarıklı İhtilalci Ali Süavi**, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul, 1946.
- KURAN; Ahmet Bedevi, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- KUTAY; Cemal, **Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihad ve Terakki**, Tarih Yayınları, 1964.
- KÜÇÜKÖMER; İdris, **Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- LEWİS; Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- MARDİN; Şerif, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- MARDİN; Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- MARSHALL; Gordon, “Endüstriyalizm, Sanayileşme Maddesi”, **Sosyoloji Sözlüğü** (iç.), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2009, s. 195.
- MAUS; Heinz, **A Short of Sociology**, London, 1962.
- MCNEİLL; William, **Dünya Tarihi**, İmge Yayınları, İstanbul, 1998.
- MERİÇ; Cemil, “Batıda ve Bizde Aydının Serüveni”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi** (iç.), Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 130–137.

- MERİÇ; Cemil, **Bu Ülke**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- MOGEY; J. M., “The Contribution of Frédéric Le Play to Family Research”, **Marriage and Family Living** (iç.), Vol. 17, No. 4, 1955, p. 310–315.
- MOOERS; Colin, **Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu**, Dost Kitabevi, Ankara, 2000.
- NİSBET; Robert, “Muhafazakârlık”, (Çev: Erol Mutlu), **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi** (iç.), Tom Bottomore-Robert Nisbet, Yayına Hazırlayanlar: Mete Tuncay-Aydın Uğur, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002, s. 93–127.
- NİSBET; Robert, **Muhafazakârlık: Düş ve Gerçek**, Yayına Hazırlayan: Kudret Bülbül, Kadim Yayınları, Ankara, 2007.
- ORTAYLI; İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- OKAN; Oya, **Sosyologlarımız ve Tarihi Gerçekler Önünde Prens Sabahaddin**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987.
- OKAN; Oya, “Prens Sabahattin’in Ölümü ve 50’li Yıllarda Yeniden Gündeme Gelişi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, Sayı: 12, 2006, s. 163–173.
- OKAN; Oya, “Prens Sabahattin Literatürü Üzerine”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 6, Sayı 11: Türk Sosyoloji Tarihi, 2008, s. 477–497.
- ÖKMEN; Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik Pratiği Üzerine Notlar”, **Yeni Türkiye: Osmanlı Özel Sayısı** (iç), Yıl: 6, Sayı: 33, 2000, s. 305–319.
- ÖZAVCI; Hilmi Ozan, “Prens Sabahaddin’in Fikri Kaynakları: Le Play ve Toplum Bilim”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı 41: Türk Liberalizminin Eleştirisi, 2007, s. 231–258.

- ÖZAVCI; Hilmi Ozan, “Düşünce Tarihi Merceğinden: Türkiye’de Liberalizm”, **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 57: Türk Liberalizminin Eleştirisi, 2011, s. 137–174.
- ÖZCAN; Ufuk, “Mehmet Ali Şevki’de Coğrafi Determinizm: Alan/Memleket İlgisi ve Türk Toplum Tarihine Yaklaşımlar”, **Sosyoloji Yıllığı-Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 688–698.
- ÖZDEN; Mehmet, “Mütareke Döneminde Sabahaddincilik: Meslek-i İctimai Dergisi (1919–1920)”, **Kebikeç Dergisi**, Sayı 20, 2005, s. 27–70.
- PARLA; Taha, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- PERIER; Philippe, “Le Play ve Ardıçları: Yüzyılı Aşan Başarı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 1965, s. 671–680.
- PİRENE; Henri, **Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay. İstanbul, 2005.
- PLAY; Frédéric Le, “Avrupa İşçilerinden Bir Monografi Örneği”, Çeviren: N. Şazi Kösemihal, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 4–5, 1947–1949, s. 223–258.
- RAMSAUR; Ernest E., **Jön Türkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.
- REYHAN; Cenk, “Türk Siyasal Düşüncesinde Yol Ayrımı; Aykırı Bir Aydın Prens Sabahaddin ve Düşüncesi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 21, 1992, s. 121–126.
- REYHAN; Cenk, **Türk Siyasi Tarihinde Prens Sabahaddin ve Cemiyeti**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.
- RITZER; George Ritzer, **Sosyoloji Kuramları**, (Çev. Himmet Hülür), De ki Yayınları, Ankara, 2013.

- ROSTOW; W. W., **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara, 1966.
- ROUSİERS; Paul de, ROGERS; Cornelia H. B., “La Science Sociale”, **Annals of the American Academy of Political and Social Science** (iç.), Cilt 4, 1894, p. 128–154.
- SABAHATTİN; Prens, **Türkiye Nasıl Kurtarılabılır?**, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.
- SABAHADDİN; Prens, **Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri**, Yayına Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- SARICA; Murat, **100 Soruda Fransız İhtilali**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 2000.
- SENCER; Muzaffer, “Mehmet Ali Şevki Sevindik”, **Türk Toplum Bilimcileri II** (iç.), Der: Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, 31–67.
- SEVÜNDÜK; Mehmet Ali Şevki, **Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması**, Elif Kitabevi, İstanbul, 1968.
- SEZER; Baykan, “Türk Sosyologları ve Eserleri I”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 1. Sayı, 1989, s. 1–96.
- SEZER; Baykan, “Amerika’nın Bulunuşu ve Endüstri Devrimi”, **500. Yılında Amerika** (iç.), Yayına Hazırlayanlar: R. Ertürk - H. Yazıcıoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994, s. 131–138.
- SEZER; Baykan, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, TTK Basımevi, Ankara, 1997.
- SEZER; Baykan ve Diğerleri; “19. Yüzyıl”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 8: Türkiye Sosyolojisi 2** (iç.), Kardeşler Matbaası, İstanbul, 2001, s. 19–130.
- SEZER; Baykan, “Çağdaşlaşma: Batı Dünya Egemenliğinin Günümüzdeki Tasası”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 12: Tarihte Doğu-Batı Çatışması**

- (iç.), Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 379–387.
- SEZER; Baykan, Ertan Eğribel, Ufuk Özcan; “Endüstrileşme ve Yükselen Burjuva Sınıfı”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 12: Tarihte Doğu-Batı Çatışması** (iç.), Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 388–394.
- SEZER; Baykan, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- SEZER; Baykan, **Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları**, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- SEZER; Baykan, “Sosyoloji ve Coğrafya Ders Notları”, **Sosyoloji Yıllığı Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya** (iç.), Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 51–99.
- SEZER; Baykan, **Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.
- ŞAN; Mustafa Kemal, “Türk Aydınının Soykütüğü Üzerine Değerlendirmeler”, **Entelektüel ve İktidar** (iç.), Editör: Kenan Çağan, Hece Yayınları, Ankara, 2005, s. 271–307.
- ŞENTÜRK; Recep, **Türk Düşüncesinin Sosyolojisi, Fıkıhtan Sosyal Bilimlere**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2008.
- TAHİR; Kemal, **Notlar: Batılaşma**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.
- TANPINAR; Ahmet Hamdi, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988.
- TANYOL; Cahit, “İçtimai Monografi Hazırlıkları, Prens Sabahattin”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı: 4–5, 1949, s. 145–221.
- THORNTON; Arlve, “Frédéric Le Play, the Developmental Paradigm, Reading History Sideways and Family Myths”, **Working Paper, Population Studies Center, the University of Michigan**, 2005, p. 1–24.

- TOCQUEVILLE; Alexis de, **Eski Rejim ve Devrim**, Çeviren: Turhan Ilgaz, İmge Yayınları, Ankara, 2004.
- TOPRAK; Zafer, “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”, **Türk Toplumbilimcileri 2** (iç.), Derleyen: Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 13–29.
- TOURVILLE; Henri de, **The Growth of Modern Nations**, 1907, Reprint, London: Forgotten Books, 2013.
- TUNAYA; Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908–1918**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- TUNAYA; Tarık Zafer, “Türkiye’nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikri Esasları”, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876–1938) Birinci Kitap: Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi** (iç.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 83–107.
- TUNAYA; Tarık Zafer, “Bugünkü Neslin Tanımadığı Bir Mütefekkir: Jön Türk ve Sosyal İnkılâp Lideri Prens Sabahaddin”, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876–1938) Birinci Kitap: Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi** (iç.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 109–117.
- TÜFEKÇİOĞLU; Hayati, “Frédéric Le Play’in Tarih Anlayışı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizgi, Sayı: 6, 2003, s. 21–28.
- TÜRKDOĞAN; Orhan, “Sosyal Islahat Fikirlerine Göre Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp”, **Atatürk Üniversitesi 1962 Yıllığı** (iç.), Erzurum, 1963, s. 113–138.
- TÜRKDOĞAN; Orhan, “Türk Sosyoloji Tarihçesinde Carle C. Zimmerman”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 27, Sayı: 3–4, 1968, s. 273–285.
- TÜTENGİL; Cavit Orhan, **Prens Sabahattin**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1954.
- TÜTENGİL; Cavit Orhan, “Yaşayan Prens Sabahattin Bey Çığır ve Bir Temel Atma Merasimi”, **İş Mecmuası**, Sayı: 171, 1955, s. 160.

- TÜTENGİL; Cavit Orhan, **Sosyal İlimlerde Araştırma ve Metot**, İ.Ü.İ.F. Yayınları, İstanbul, 1971.
- TÜTENGİL; Cavit Orhan, GÜNYOL; Vedat, **Prens Lütfullah Dosyası**, Çan Yayınları, İstanbul, 1977.
- ÜLKEN; Hilmi Ziya, “Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri”, **Tanzimat 2** (iç.), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1940, s. 757–775.
- ÜLKEN; Hilmi Ziya, “Sociology In Turkey”, İstanbul **Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Sayı 6, 1950, s. 140–149.
- ÜLKEN; Hilmi Ziya, “Türkiye’de Köy Sosyolojisi”, **Sosyoloji Dünyası**, Türk Sosyoloji Cemiyeti Yayın Organı, 1951, s. 22–27.
- ÜLKEN; Hilmi Ziya, “Dünyada Science Sociale”, **Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı Dünyada ve Türkiye’de Tesirleri** (iç.), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 19–21.
- ÜLKEN; Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 2001.
- ÜNALICI; Mümin, **Prens Sabahaddin**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1984.
- ÜNSALDI; Levent, GEÇGİN; Ercan, **Sosyoloji Tarihi Dünya’da ve Türkiye’de**, Heretik Yayınları, Ankara, 2013.
- ZİMMERMAN; Carle C., **Le Play ve Sosyal İlimler Metodolojisi**, Çeviren: Oğuz Arı, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1964.
- ZÜRCHER; E. Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.